

Олег Криштопа, Андрій Охрімович
За матеріалами авторської програми
«Машина часу»

УКРАЇНА

Загартована болем

Тисяча років самотності

ДОКУМЕНТ ЕПОХИ

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

Олег Криштопа, Андрій Охрімович Україна. Загартована болем Тисяча років самотності Вступ

«Що неймовірніша брехня, то легше в неї повірять», – Путін задоволено зачитував перед отетерілими лідерами єврейських громад Росії Геббельса і, очевидно щоб іще більше їх вразити, додав, що міністр пропаганди Третього рейху був талановитою людиною. Що ж, Третій Рим, яким століттями прагне стати Кремль, у мистецтві пропаганди, мабуть, таки переплюнув Третій рейх.

Вражають навіть не щоденна неправда, не мегатонни брехні, що видаються з усіх російських засобів масової дезінформації; вражає те, наскільки ця звичка

переінакшувати дійсність увійшла в їхню кров. Ще б пак, це робилося там століттями! Бідні, бідні російські історики. Ті з них, які справді історики. У Росії історія чомусь завжди потерпає найперше. Щоб оволодіти майбутнім, люди змінюють минуле. Сто разів повторена брехня не перетворюється на правду, однак багатьма сприймається як правда. Брехні в історії Росії забагато. Починаючи зі вкраденої в Русі назви; з того, що Москва буцімто заснована у 1147 році Долгоруким (насправді перша згадка про Москву – лише в 1272-му, під час подушного перепису Золотої Орди), продовжуючи «возз'єднанням» «братніх» народів і закінчуючи суцільним міфом Другої світової: вигаданими героями-панфіловцями, злочинцем Бандерою тощо, тощо, тощо. Тонни брехні. На кожному кроці. Усе, що ви чули про історію за СРСР і з боку Росії, не має нічого спільного з дійсністю. Це всього лише елементи маніпуляції свідомістю для панування імперії. Інформаційна війна, яка ведеться століттями.

Андрій Охрімович часто говорив про можливу українсько-російську війну, і не лише інформаційну, коли для цього, здавалося, не було жодної передумови.

Йому ніхто не вірив. Але Андрієве «тримайте порох сухим» в ефірі «5 каналу» виявилось пророчим.

Уперше ми працювали разом іще в часи першого, «помаранчевого», карнавального Майдану – Охрімович запросив мене робити радіоесе для своєї програми на «Свободі». Потім він пішов на «УТ-1» вести «Далі буде», потім до влади прийшов Янукович, і нове російськомовне керівництво «Першого каналу» радісно сповістило всіх, що «Далі не будет». Але далі було. Якось ми за півгодини написали в кафе на Подолі концепт історичної програми і, щоб довго не думати, дали проекту кодову назву «Машина часу».

Охрімович обійшов майже всі канали, але лише на «5-му» отримав двадцять хвилин ефіру, камеру і невелику команду. В яку запросив і мене.

Чотири роки розвінчування міфів – перед вами.

Тримайте порох сухим. І пам'ятайте – незнання історії не звільняє від відповідальності.

Шлях до Незалежності (Три історії)

= 1 =

Рік 1652-й, квітень. П'ятий рік українсько-польської війни. Загін Тимоша Хмельницького вирушає на Південь – син гетьмана Богдана планує укласти династичний шлюб: оженитися з донькою господаря Молдови, Розандою Лупул. Наслідком має стати союз Гетьманщини з молдаванами в боротьбі проти Речі Посполитої. Польський уряд, дізнавшись про ці плани, вирішив їм зашкодити. Навперейми козакам вирушило п'ятдесятитисячне військо під орудою Марцина Калиновського. Для засідки було обрано місце біля гори Батіг на березі Південного Бугу, неподалік Ладжигина. Козацька розвідка, утім, спрацювала краще за польську. Військо гетьмана Хмельницького несподівано прийшло Тимошеві на допомогу. Удар татарських союзників поляки відбили, проте в цей самий час непомічені козаки прорвалися в шляхетський табір. У результаті запеклої битви

польське військо практично повністю втратило кавалерію, вціліла решта ганебно втекла.

Середина XVII століття – час великої кризи в Європі. Революції спалахують у Франції та Англії. В останній король позбувся голови. У Східній Європі після повстання Хмельницького починається розпад Речі Посполитої, у якій століттями уживалися православні і католики: українці, литовці та поляки.

На території України від початку війни з Річчю Посполитою формується держава – з власним військом, органами управління та економікою. Проте постає проблема її легалізації в очах світу.

Український історик Віктор Брехуненко зазначає: «Справа в тім, що українська держава, яка виникла під загрозами української національно-визвольної війни XVII століття, потребувала узаконення у християнському світі. Точно так, як і тепер, будь-яка держава має бути узаконеною. І єдиний спосіб узаконити тоді цю державу, в умовах України, коли правитель був не з князівської династії, коли елітою стало козацтво, а не традиційна українська еліта,

шляхта, полягав у тому, щоби будь-яка християнська держава взяла на тимчасово під свою протекцію Україну».

Богдан Хмельницький був не лише чудовим військовим тактиком, а й блискучим дипломатичним стратегом. Одруження Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул створювало передумови для започаткування династії Хмельницьких. Проте у 1653-му, під час заворушень у Сучаві, Тимош гине. Свою протекцію Україні для боротьби з Польщею пропонують османський султан і цар Московії. Із двох зол Хмельницький обирає, як йому здається, менше: союз із начебто так само православною Московією.

У січні 1654-го в Переяславі відбувається міфологізована в Росії та СРСР козацька рада. Подробиці вигаданого «воссоединенія» так званих братських народів творці цього міфу вимушено випускають.

На так званій Переяславській раді присутньо лише двісті вісімдесят чотири особи. Відмовилися присягати Москві Брацлавський, Полтавський, Уманський і

Кропив'янський козацькі полки, полковник Іван Богун, частина міщан Києва, Переяслава, Чорнобиля. Митрополит Сильвестр Косів та архімандрит Києво-Печерського монастиря Йосип Тризна також навідріз відмовилися мати справу з московитами, як із нащадками Орди та паліями українських книг.

Від імені Кремля на переговори прибув боярин Бутурлін. Коли козаки очікували, що він за тогочасним звичаєм від імені царя також присягне їм, той відмовився. Виник скандал, залагодити який удалося лише фразою Бутурліна, мовляв, царське слово перемінним не буває.

За словами Віктора Брехуненка, «для тогочасних міжнародних відносин не були притаманні якісь довічні союзи, хоч вони так і називалися “вічними мирами”, якесь стратегічне партнерство, властиве теперішній фразеології. Тоді всі договори створювались накоротко і починали порушуватись із того часу, як ще чорнила на них не висохли. Кожен намагався досягти своєї мети. Богдан Хмельницький її досяг».

Поки на так званих «Березневих статтях» висихали

чорнила, почався спільний похід українсько-московського війська проти Польщі, і був він успішним: узято Смоленськ і Вільно. Проте вже під час розподілу територіальних успіхів виникли непорозуміння. А далі Москва в обхід козаків підписала з Польщею мирну угоду. Хмельницький вважав це зрадою, яка скасувала дію всіх договорів, і звернув свій погляд у бік Швеції, проти якої саме нагострили ножі Варшава й Москва.

У листі за 1656 рік до Олексія Першого Богдан Хмельницький пише: «Шведи хоча б чесні люди, коли вони обіцяють дружбу і союз, вони виконують свої слова. Тим не менш цар у встановленні перемир'я з поляками і бажаючи повернути нас у свої руки повів себе найбільш безжалюно з нами».

У жовтні 1656-го, ігноруючи протести Москви, Хмельницький із метою поділу Речі Посполитої вступає в коаліцію зі Швецією, Семигородом, Бранденбургом, а почасти з Молдавією і Валахією. Гетьмана в тій коаліції найбільше цікавило те, що вона давала йому можливість зайняти західноукраїнські землі та з'єднати їх із Правобережною Україною. У січні 1657-го п'ятдесятитисячне українсько-семигородське військо (тридцять тисяч угорців і двадцять тисяч

українців) на чолі з князем Юрієм Другим Ракоці й полковником Ждановичем напало на Польщу й зайняло Галичину та значну частину Польщі з Краковом і Варшавою. Московські агенти серед козацького війська, утім, завдали удару в спину, зчинивши бунт. Ракоці не знайшов порозуміння з місцевим людом і втік, козаки відступили. Хворий Хмельницький, отримавши звістки про поразку, раптово помер.

Наприкінці свого життя Хмельницький відкрито виступав проти Московії, проте в російській, а пізніше радянській історіографії цей факт просто проминали, витворюючи на базі короткочасної та не виконаної Кремлем угоди міф про возз'єднання народів. Козацька держава як автономія існувала ще понад сто років, проте після взаємних поборювань часів Руїни, поразки Мазепи та репресій Петра і Катерини поволі розчинилася в новітній імперії, яка вкрала в Україні навіть назву.

= 2 =

Рік 1917-й, жовтень. Під час виборів до Установчих зборів Росії партія так званих більшовиків зазнає

нищівної поразки: лише 25 % голосів; в Україні – тільки 10 %. Щоб позбутись потреби змагатися на виборах, Ленін за німецькі кошти починає державний переворот. Група заклотників практично без опору захоплює органи влади. В Україні єдиний легітимний орган – Центральна Рада. Аж через два тижні після державного перевороту в Росії у Києві нарешті збирається засідання Ради, на якому проголошується утворення Української Народної Республіки.

Як історик, Михайло Грушевський чудово знав про «братерську», наче Каїна, любов Росії до України. Як політику, голові Центральної Ради не вистачало сміливості. Навіть коли більшовицьке військо підступало до Києва, влада продовжувала говорити про непотрібність армії.

У грудні Радянська Росія почала неоголошену війну проти молодшої української держави. Для світу все це подавалося як громадянська війна – від імені Росії її вів маріонетковий радянський уряд.

Владислав Верстюк, доктор історичних наук, проводить паралель із сучасністю: «Ми створили секретаріат. Радянський уряд УНР. І хай він там

займається боротьбою із секретаріатом Центральної Ради. І вони там між собою. Те саме, що сьогодні. Путін каже, що це сепаратисти самі».

У лютому 1918-го загони Муравйова взяли Київ. Почалася різня. За кілька днів більшовики розстріляли кілька тисяч киян, передусім усіх, хто мав стосунок до якогось війська. Проте кулю в лоба міг отримати й випадковий перехожий. Від патологічної ненависті зайд до всього українського мало не постраждали лідери так званого Раднаркому. Дивом уник розстрілу Скрипник: його прийняли за якогось генерала. Іншому комісару – Затонському – могла коштувати життя записка українською мовою. Врятувала його записка з іншої кишені – російською, від Леніна.

Німеччина, яка проспонсорувала переворот у Петрограді для виводу Росії з війни, українська незadowolена експансією більшовиків і починає наступ на Півночі. Україна більшовикам важливіша, ніж столиця Петроград: практично всі війська країни Рад тут. Ленін разом із урядом тікає до Москви й пристає на умови Брестського миру. Армія Антонова-Овсієнка панічно тікає.

8 лютого, просто з мітингу на вулиці Олександрівській, нині Грушевського, більшовики поспіхом наківають п'ятами. Колона їх авто спускається до Дніпра й переїжджає на Лівий берег. Попри полум'яні промови й обіцянки стояти до останнього Київ здають без жодного пострілу.

Уряд Центральної Ради не хотів утримувати власну армію, тож довелося годувати чужу. Практично рік мир в Україні забезпечували німці. На зміну слабкій Центральній Раді в результаті перевороту прийшов диктатор Скоропадський. Під захист німецьких багнетів у Київ стікалися всі ділові й культурні кола колишньої Російської імперії. Проте щойно місто повернулося до нормального життя, німецька армія покинула Україну й сюди знову кинулися російські окупанти різних мастей – червоні і білі. Влада мінялася мало не щодня, з грабунками і вбивствами. Центр опору більшовицькій навалі перебував в оспіваному Шевченком Холодному Яру.

У 1920-му керівник Директорії Петлюра підписує угоду з польським лідером Пілсудським. Фактично зрікшись західноукраїнських земель, Петлюра отримує допомогу польської армії та у травні займає

Київ, однак об'єднати зусилля втомленого війнами українства не може.

= 3 =

Подолавши білих, Ленін усі свої сили сконцентрував на Україні. Крім батога почав працювати й пряник, у вигляді обіцянок: земля – селянам, неп – містам, українізація – інтелігенції. Втомлене війною та вбивствами суспільство лозунгам повірило – крім кількох сотень отаманів Холодноярщини, які боролися аж до тридцятих років.

Наприкінці 1922 року отаманів Холодного Яру підступом заманили в пастку й заарештували. У 1923-му вони, перебуваючи в Лук'янівському СІЗО, зуміли захопити зброю та спробували втекти з тюрми в центрі Києва. Бій, однак, було програно. Коли залишилося по одному набою, холодноярці, щоб не здатися, за козацьким звичаєм вистрелили один в одного.

Інші українці замість українізації отримали русифікацію, замість землі – колгоспи й голодомор, замість свободи – репресії та Сибір.

У другій половині 1943-го окупаційна влада Третього рейху фактично не володіла ситуацією на Волині, крім великих міст і шляхів. Більшість території була під контролем українських повстанців. Німці навіть перекидали з фронту в тил авіацію і танки, щоб упоратися, наприклад, із Колківською республікою. Марно.

Рік 1943-й, листопад. Село Будераж на Волині. Організація українських націоналістів проводить Конференцію поневолених народів Східної Європи й Азії. Присутні учасники Української повстанської армії: грузини, азербайджанці, узбеки, вірмени, татари, осетини, білоруси, казах, черкес, кабардинець, чуваш, башкир і навіть... бельгієць Альберт Газенбрукс, на псевдо Західний. ОУН відмовляється від інтегрального націоналізму й декларує нове гасло: «Воля народам! Воля людині!».

Присутній на конференції інкогніто головнокомандувач УПА Роман Шухевич після зборів разом із Альбертом Газенбруксом вирушає в Карпати до таємної радіовисильні «Афродіта». За кілька тижнів

бельгієць французькою та англійською мовами оповідає про конференцію поневолених народів поневоленої Європи.

У цей самий час у Тегерані вирішується майбутнє Європи. Англійський прем'єр Черчилль пропонує союзникам Сталіну і Рузвельту відкрити другий фронт на Балканах. Сталін проти, загіпнотизований ним Рузвельт пристає на пропозицію осетинського диктатора відкрити другий фронт у Нормандії.

Якби другий фронт був відкритий на Балканах, Східна Європа, звільнена британцями та американцями, мала б шанс на свободу. У варіанті Сталіна Радянський Союз окупував Старий Світ по самісінький Берлін.

У 1944-му Червона армія практично повністю займає Волинь. Розвідка доносить Кремлю про страхітливую акцію бандерівців, з'єднання яких залишилися в її тилу.

Із документів агентури контррозвідки СМЕРШ дізнаємося: «Великі формування у квітні – травні 1944-го планують рейд у східні області УРСР. Із цією метою основні сили бандерівців концентруються в районі Сарни – Клесів – Рокитне, а також у Мізочі. У

квітні ці групи повинні вийти в похід на Київ. Північна частина – через Случ, південна – через Остріг – Шелетівку».

Сталін особисто пам'ятає про Холодноярщину. Щоб не допустити Холодного Яру-2, вирішено провести спецоперацію. На початку 1944-го Здолбунівський вокзал один за одним приймає ешелони з військами. Війська їдуть не на фронт – це НКВС. Тридцятип'ятитисячна армія з танками й артилерією поволі оточує так звані Кременецькі ліси. Поблизу села Гурби відбувається найбільший в історії бій між НКВС та УПА.

Попри десятиразову перевагу в чисельності й важке озброєння чекісти за два дні боїв так і не змогли заглибитися в ліси. Уранці третього дня це їм нарешті вдалося. Виявилося – ліс порожній. Під покровом ночі українські партизани знайшли шлях між загонами НКВС, і двохтисячне з'єднання просто вислизнуло з оточення. Чекісти зігнали злість на поранених: їх і медсестер просто закололи багнетами. Між тим упівці розділилися на дві частини. Одна рушила на північ, інша – південніше, у бік Холодного Яру. Їх НКВС не хотів пустити за всяку ціну. Більшість загонів УПА

було оточено, тим, хто потрапив у полон, заготовано тортур.

Красзнавець Олег Тищенко розповідає: «Як описують очевидці, була така вправа. Близько двадцяти молодих хлопців Антон Одуха, дипломований педагог радянський, їх положив ногами довкола себе, довкола стільця, на якому сидів; по чергово піднімаючи кожного за груди, з нагану стріляв у живіт. Принцип був такий, що людина від болю страшно корчилася і в муках помирала. А якщо вже ця людина дуже кричала, то помічник Одухи брав цього упівця, відтягував до колодки і з ППШ стріляв у голову, так, щоб аж мізки вилітали».

Після бою під Гурбами УПА більше не працювала у великих з'єднаннях.

У квітні 1945-го НКВС знищує підпільну українську радіостанцію «Афродіта», що вела мовлення на Європу в короткохвильовому діапазоні. У травні пав Третій рейх, а СРСР як переможець війни окупував усю Східну Європу. Партизанська війна за волю України тривала ще понад десять років. Останню криївку УПА НКВС знищив у 1960-му. Саме тоді естафету боротьби

за свободу перехопив рух «шістдесятників».

Між тим були табірні повстання в Кенгірі, Норильську й Воркуті. У 1980-х виник Рух за перебудову, у 1990-му студенти влаштували революцію на граніті – голодування на площі Жовтневої революції (нинішньому Майдані Незалежності). Нарешті, після невдалого путчу в Москві, 24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України.

Двадцять три роки по тому боротьба за незалежність триває. Ідея фікс окупувати Київ і переписати історію виникла в Москві ще у XV столітті, за часів Василя Третього. З того часу північно-східні сусіди українців зятато практикувалися в цьому.

Історія починається сьогодні. Творимо її разом!

Переписування історії в Росії

У Росії історія – не наука, а засіб пропаганди та поневолення. Через це там з давніх-давен переписували минуле – своє й України.

= 1 =

Москва, Кремль, музей «Оружейна палата». Тут навіть у часи СРСР із особливим пієтетом зберігали символи російської імперськості. Один із них – шапка Мономаха. За легендою, це подарунок візантійського імператора Костянтина Мономаха внукові – Володимирі Мономаху, князю київському. У російській історії шапка Мономаха – символ тягlosti імперської величі, – мовляв, від Візантії через Київ у Москву. Однак варто роздивитися шапку уважніше, і замість величі видно лише брехню й комплекси.

Рік 1462-й, 28 березня. Москва. На вулицях – чорний підтятий сніг. Від Золотої Орди ярлик на князювання

Москвою отримав Іван Третій. На поклон до нового правителя, усі в багні, сунуть московські бояри.

«Москва того времени была очень неприглядна. Деревянные небольшие постройки, поставленные как попало, кривые немощные улицы, грязные площади – все это делало Москву похожей на большую деревню или, вернее, на собрание множества деревенских усадеб» (сайт «Рашист. ком», «Иван III и Софья Палеолог»).

На так званій церемонії вінчання на князювання Іван Третій надягнув на голову знак васалітету – шапку, яку згодом назвуть шапкою Мономаха. Під шапкою в князя роїлися невеселі думки. Данину слід платити не лише Золотій Орді, а й Орді Казанській. Владу московського князя не визнають Новгород і Псков. Підлеглий люд – невелика територія угро-фінських племен навколо Москви.

Олександр Палій зазначає: «Спочатку ядром цієї території було плем'я меря, це фіно-угорське плем'я, і оце Володимиро-Суздальське князівство вписувалося в племінну територію цієї мері. Пізніше воно асимілювалося, взяло мову слов'янську, децю її

модифікувало, як ми бачимо по сучасних російських “акаючих” діалектах. Але, по суті, воно тією ж мерею і залишилось. Невеличкий прошарок солдатів, переселенців, яких було дуже мало насправді, які мешкали в містах, але міста час від часу зносилися, і їхній вплив на загальний етногенез російського населення був дуже невеликий».

Цивілізований Захід дивився на ліси й болота Московії зі скепсисом і недовірою. Розмови про походження московських правителів від київських князів у Європі сприймалися з насмішкою.

Олександр Палій: «Перші спроби переписування історії з'явилися десь в районі XV століття, коли Московії конче було потрібно отримати певний авторитет. Вони вже побачили Європу (іхні купці), наскільки вони відстають від світу, і, для того щоб цей комплекс відсталості здолати, їм потрібно було вигадати якісь речі, які б санкціонували претензії на особливе місце, і в тому числі претензії на загарбання сусідніх територій».

Збіг подій подарував Іванові Третьому шанс на оволодіння майбутнім. Через зміну минулого.

Незадовго до сходження Івана на трон у далекій Флоренції відбувся церковний собор. На нього прибули візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог, патріарх константинопольський Йосиф Другий і митрополит київський Ісидор, від римської Церкви – Папа Євгеній Четвертий. Урочисто підписується Унія – угода про об'єднання католицької і православної церков. Константинополь визнає владу Папи Римського, але зберігається так званий східний обряд.

Унію визнають греки, українці та литовці. А от у Москві – категорично проти. Там самопроголошують митрополію, окрему від Київської, зовсім не канонічну.

Імператор Палеолог очікував, що у відповідь на Унію західні країни нададуть йому допомогу у війні проти турків. Проте так не сталося. У квітні 1453-го, за правління Костянтина XI Драгаша, османський султан почав облогу Константинополя. На допомогу прийшло лише кілька венеційських та генуезьких кораблів. Наприкінці травня Константинополь було взято. Імператор Костянтин XI Драгаш, останній з Палеологів, загинув.

Султан Мехмед після перемоги оголосив себе

Імператором Риму. Утім, саме в цей час амбіції щодо захоплення світу виникають не лише в Османській імперії. Дев'ятнадцять років по тому в дрімучі ліси князівства Московського – останнього васала Золотої Орди – прибуває делегація з Ватикану.

Рік 1472-й. У лісах під Москвою зупиняється обоз. У ньому – делегація Ватикану. Кардинал Антоній із листом від Папи Павла II і Софія Палеолог – племінниця останнього імператора Візантії. Папа пропонує московському князю Івану одружитися із Софією, яка залишилася сиротою, і очікує, що Москва приєднається до богоугодного процесу примирення Церков східного і західного обрядів. Переляканий князь, який овдовів кілька років тому, звертається за порадою до самозваного московського митрополита. Той бризкає слиною від люті й погрожує князю: якщо папський посол зайде в місто, митрополит одразу ж залишить Москву.

У листопаді 1472-го Софія таки прибула до Москви; кардинал Антоній був із нею, проте змушений був відмовитися від латинського хреста. Того ж дня відгуляли весілля. Але приєднуватися до Флорентійської унії Москва не збиралася.

Окрилений вдалим шлюбом з хоч і далекою, але родичкою константинопольського владика і захопивши Новгород, Іван Третій починає переписувати власну історію. Москва вперше робить спробу привласнити назву «Русь», на яку раніше не претендувала.

«Перші спроби взяти на титул московського князя назву “Росія”, причепити йому цю назву почалися з кінця XV століття. Тоді почалися війни дуже запеклі, між Великим князівством Литовським за територію Русі і Московією. І в цей час, щоб легітимізувати свої претензії на ті чи інші території, московський князь починає титулуватись “Росією” і так далі», – Олександр Палій.

Набравшись сміливості після кількох перемог над одновірцями й земляками з Новгорода, Іван наважується на виклик своєму патрону – ханові Ахмату.

У 1480-му хан присилає до Москви чергове посольство – по данину. Іван Третій демонстративно розриває і розтоптує ногами портрет хана й велить убити всіх послів, окрім одного. Цьому, останньому, він наказує

повертатися додому й передати ханові, що більше данини не буде і всі наступні посли будуть убиті.

Хан Ахмат, зібравши війська, вирушає воювати з непокірним улусом. Війська зустрічаються на берегах річки Угри. Московське військо стоїть на лівому березі, ординці – на правому. Сили приблизно рівні. Ніхто не наважується напасти першим.

Стояння на Угрі тривало понад місяць, аж поки ординці не довідались про розбій, що чинили в їхніх тилах московити, і не побігли рятувати майно. Був то останній похід цього війська – невдовзі Орда остаточно розпалася.

Стояння на Угрі детально описано в російській історіографії, адже вважається перемогою і звільненням від татарського гніту. Тоді, у XV столітті, цього ще тривалий час ніхто не усвідомлював: звістка про розпад Великої Орди прийшла пізніше. Крім того, російська історіографія оминає один важливий факт: після падіння Золотої Орди Московія потрапила в залежність від Орди Кримської.

Олександр Палій підкреслює: «Це була абсолютно

залежна територія. І з 1277-го, і по початок XVIII століття (практично п'ятсот років) Московія платила данину спочатку Орді, потім тим територіям, які вважалися наступниками Орди (Казанському ханству, потім Кримському ханству). Тому що ця роль Батиявих нащадків визнавалася Москвою. Мовляв, Батий і його нащадки мали право брати данину з Московії. Ця історія тягнулась аж до проголошення Російської імперії, аж до 1721 року».

Натомість одна з перших згадок про московитів і татар іще в давнину зазнала редагування. Літописи цензурувалися: «Є дуже цікава історія про те, як були вперше в історії згадані москвичі. Історики знайшли літопис, в якому було закреслено "москвичі побігоша", тобто "москвичі побігли". Це була згадка від 1237 року про те, як москвичі не змогли втримати напад монголо-татар і побігли. Підтерли цю згадочку про москвичів, і пізніше лишилось, що москвичі обдивилися навколо і не побігли, а просто обдивилися навколо», – Олександр Палій.

За одного з наступників Івана Третього, Василя Третього, шлюб його попередника з родичкою візантійського імператора набуває нового сенсу.

Починають витворюватися історичні міфи, які побутуватимуть століттями.

«Московські тоді ще володарі гарячково намагалися шукати якихось історичних коренів для своєї держави. Таким корінням для них була Русь, у першу чергу, але для частини з них і цього було замало. Вони хотіли показати ще глибше свою історію і показати себе спадкоємцями Давнього Риму. Москва бачила себе прямим продовжувачем Римської імперії, яка нібито перекинулася потім на Візантію, Константинополь, і спадкоємцем після падіння Константинополя», – Володимир В'ятрович.

Насправді месіанська ідея Москви як Третього Риму викристалізувалася вже в XIX столітті. Проте добрий ґрунт для неї російські історики знайшли на початку XVI століття – у посланнях псковського ченця Філофея князю Василю Третьому. Самозвана Московська церква дуже посприяла створенню псевдоісторії.

Рік 1480-й. Київська і Галицька митрополії переживають кризу. Константинопольський патріарх

утратив вплив, і то тут, то там з'являються самозвані митрополити. Крім власне митрополита Київського у Москві править служби Геронтій, який іменує себе митрополитом Московським, але претендує і на Київську митрополію. У їхню суперечку втручається третій – московит Спиридон, на прізвисько Сатана, який начебто прибув із Константинополя і має грамоту від Патріарха Рафаїла. Король Литви Казимир вважає його самозванцем і кидає за ґрати. Наступного митрополита обирають собі українські єпископи – ним стає Симеон. Проте не встигає він посісти кафедру, як на Київ нападають кримські татари – на прохання московського князя Івана Третього. Архімандрит Печерської Лаври – в полоні, Софійський храм розграбовано.

Кримський хан Менглі Гірей у 1482-му, поміж іншого, нападає на Київ, щоб захистити свого васала Івана Третього від імовірного походу литовсько-українського війська проти московитів. Київ частково спалено. З розграбованого Софійського собору дві золоті посудини – золоті потир і дискос – хан висилає в подарунок московському князю.

Деякі історики вважають, що Спиридон Сатана, який

хотів стати митрополитом Київським, діяв за вказівкою московського князя. Завдяки татарській навалі йому вдалося втекти з київської в'язниці до Москви. Однак там він був уже не надто бажаний. Щоб Сатана не претендував на самозвану Московську митрополію, його знов ув'язнюють – за наказом князя. Щоб вибратися з тюрми, Спиридон Сатана пише князю послання, у якому обґрунтовує походження московської влади від римського імператора Августа.

Володимир В'ятрович зазначає: «Церква значною мірою підтримувала ці імперські плани по завоюванню інших територій. І давала певну ідеологічну опору під реалізацію цих планів. Справа в тому, що особливістю Церкви в Росії було те, що вона цілком залежала від державної влади».

Словоблуддя Спиридону Сатані не допомогло – так і помер у неволі. Але наступник Івана Третього, Василій Третій, використав забутий текст, тільки змінив авторство: якось не личило, щоб історію складав в'язень, та ще й Сатана. Невідомий чернець за наказом князя переписує послання Сатани і на його основі складає псевдолітопис «Сказанье о князях Владимірских», у якому вигаданий родовід московських

князів ведеться від римського імператора Августа і константинопольського Костянтина Мономаха.

«З кінця XV століття ми починаємо чути історію московських князів про те, що у них є якісь там родичі у Візантійській імперії, в них є родичі – ледь не Костянтин Великий. Це IV століття нашої ери, уявляєте? Потім, у XVI столітті, вони почали говорити, що в них є римський імператор Август в родичах», – Олександр Палій.

Важливу, чи не ключову роль у створенні історичного міфу Росії зіграла Московська церква. Падіння Константинополя після Флорентійської унії, яку так і не було реалізовано, там вирішили використати сповна. Тепер Москва – спадкоємиця Києва і Константинополя, останній прихисток єдино правильної, православної віри. Усупереч решті неправославного, отже, неправильного світу.

Володимир В'ятрович зауважує: «Попри те, що Москва отримала митрополію, церковну владу в кінці XVII століття, тепер обґрунтовується, що насправді Московський патріархат є набагато древнішим, має глибшу історію і є безпосереднім спадкоємцем

Константинополя після його падіння у XV столітті».

На початку XVI століття псковський чернець Філофей пише кілька робіт. В одній із них, звертаючись до князя Василя Третього, він говорить про Москву як про Третій Рим.

Активно використовувати імперські праці в Москві почали дещо згодом. Показово, що теорія Третього Риму з'явилася в посланні під промовистою назвою «Про мужеложество».

Один із наступників Василя Третього, Іван Четвертий Грозний, усерйоз береться за переписування історії. Створюються вигадані літописи. У Москві для царя Грозного зводять трон. На ньому – золоті ілюстрації згаданого вигаданого «Сказанія». Одна з них – про шапку Мономаха. Протягом наступних століть міф обростає подробицями. І лише у XX столітті історики з'ясували: так звана шапка Мономаха – насправді подарунок ординця хана Узбека своєму васалу, московському правителю Івану Калиті – за відданість. Утім, у Росії ця очевидна істина досі відома лише науковцям.

Олександр Палій зауважує: «"Шапка Мономаха" – це

зразок класичної фальсифікації російської історії самого Росією. Те, що Мономах був російським імператором, в нього було кілька родичів, і, за однією з версій, одним з нащадків був наш князь Володимир Мономах... У той час було здійснено не те щоб підміну, а підміну сенсу, коли "шапку-монголку", якої не могло бути у візантійських імператорів, хана Узбека, середньоазійського хана потужного XV століття, було видано за шапку царя візантійського Мономаха. Мовляв, перейшла аж до московських царів».

Іван Грозний – не лише автор міфу про шапку Мономаха. Він перший із московських правителів почав активно втілювати імперські плани. А також офіційно почав іменувати себе «князем всея Русі».

Після падіння Орди її васал – Московське князівство – вирішив цілком переписати історію. У новій концепції перетікання світової імперії з Риму через Константинополь у Москву був один слабкий пункт – Київ. Його історію теж слід було переписати. І поневолити.

Рік 2014-й, серпень. Патріарх Московський (і, як він себе називає, вся Русь) Кирил Гундяєв нарешті робить свій вклад у розв'язану Кремлем війну в Україні. Спочатку Гундяєв пише листа предстоятелям православних Церков, у якому називає війну церковною – проти православ'я. Мовляв, уніати й розкольники, узявши до рук зброю, під виглядом АТО пішли на Донбас убивати православних. Лист цей, сповнений маразму, то зникав із сайту РПЦ, то знов повертався.

Не втримався патріарх Гундяєв і від публічних міркувань про події в Україні – на свою улюблену тему «русского мира»: «По крайней мере четыреста с лишним лет предпринимались попытки расколоть и разделить русский мир. Когда мы говорим “русский”, не следует трактовать это так, как это делают наши недоброжелатели, говоря о Российской империи и о Советском Союзе. Речь идет о русском мире, о великой русской цивилизации, вышедшей из киевской купели крещения и распространившейся на огромные просторы Евразии. Вот эта самобытная цивилизация, в

основе которой – православие и нравственные ценности православия, более четырехсот лет не дает покоя... И мы знаем, что всякий раз, когда на отечество наше нападали враги, то главное, что они хотели сделать, – это разделить наш народ, и особенно оторвать южные и западные русские земли от единого мира».

Мабуть, за давньою московською традицією, слова церковного ієрарха майже один в один збіглися з текстом світського керманіча – з його особливим трактуванням історії. Володимир Путін говорить: «... По сути, с принятием восточного христианства, православия, начала создаваться русская нация как единая нация и начало создаваться централизованное российское государство. <...> В основе и русской нации, и российского централизованного государства лежат единые духовные ценности, которые объединяли всю эту большую европейскую территорию, на которой сегодня располагаются и Россия, и Украина, и Беларусь. Это единое наше духовное, ценностное, нравственное пространство, и это очень серьезный фактор объединения народа».

Московська церква, як і московський уряд, ніяк не

хоче дати спокою Києву. Вважає Україну московською канонічною територією. І це попри такий очевидний факт: князь Володимир хрестив Київ у 988 році. Коли Москви навіть у планах не існувало. Там митрополію самопроголосили аж наприкінці XV століття...

Рік 1169-й. Військо володимирського князя Андрія Боголюбського атакує Київ. Угро-фінські загарбники палять будинки і грабують церкви. Сучасники згадували: північно-східне військо нищило місто сильніше, ніж орди половців. Поміж іншого, Боголюбський краде з Києва Вишгородську ікону Божої Матері (сьогодні її можна бачити в Москві, у Третьяковській галереї, під назвою Володимирської). Та на іконі жорстокий князь не зупинився. Захотів мати у своїх північних володіннях і власного митрополита.

«Ось тоді, коли він підніс своє князівство, він вперше звернувся до Константинопольського патріархату з вимогою створити окрему митрополію для Володимирсько-Суздальського князівства. Але Патріарх тоді категорично відмовив, вказавши, що митрополія Київська і всієї Русі є одна», – розповідає

архієпископ УПЦ КП Євстратій Зоря.

У 1240-му Київ спопелела армія хана Батия. Розорене місто втратило будь-який вплив. На Південному Сході виникає Орда. Північні князі Володимира і Суздалья визнають владу хана й отримують ярлики на князювання. Митрополит Київський теж їде в Орду отримати дозвіл на свою діяльність. Тезка Гундяєва, митрополит Кирил, узагалі залишається в столиці Орди – Сараї. Його наступник Максим, отримавши в Орді ярлик, переселяється з Києва до Володимира-на-Клязьмі. Хоч і продовжує називатися митрополитом Київським.

Український богослов і церковний історик, Володимир Бурега підкреслює: «Для того часу, щоб нове політичне утворення було стабільним і авторитетним, треба було підкріпити його церковним авторитетом. Звідси і намагання володимиро-суздальських князів, а пізніше московських якось перетягнути церковний авторитет з Києва, тобто перетягнути митрополита».

В Орді державною релігією на ту пору вважався шаманізм. Однак хани достатньо поблажливо ставилися до православізації велетенських територій,

заселених угро-фінськими племенами.

У 1325-му, за князювання правнука Батия, Івана Калита, митрополит Петро переїздить до Москви. Цю подію в Московії міфологізовано до абсурду, про що зі світом у XVII столітті поділився Павло Алепський у своїх подорожніх нотатках.

«Серед іншого, архідиякон Павел згадує, як у Москві йому розказували, що митрополит Петро похований в Успенському соборі Кремля, і це той самий митрополит, який хрестив Русь за князя Володимира, а потім, охрестивши Русь, поїхав у Москву і освятив Москву, і його гріб – це доказ того, що це дійсно він», – Євстратій Зоря.

Князь Іван Калита за особливу відданість отримує від хана Узбека в подарунок шапку, яку пізніше в Росії назвали шапкою Мономаха. А в Константинополі всерйоз подумують про православізацію ординців. Візантійський імператор навіть віддає за хана Узбека свою доньку.

Рік 2014-й, 28 липня. У Москві святкують 1026-ту річницю Хрещення Русі. Однак вулиці міста

переповнені не християнами, а... мусульманами. Цього самого дня вони святкують Ураза-Байрам – закінчення посту Рамадан.

Путін про це говорить так: «У нас восточное православие, христианство, некоторые теоретики говорят, что оно во многом ближе к исламу, чем к католикам».

Більшість же вірян Московського патріархату – не в Росії, а... в Україні. Тому за неї і варто воювати. Патріарх Кирил навіть називає війну в Україні священною.

Поки Москва дружила з Ордою, литовсько-українське військо пішло на татар війною і перемогло під Синими Водами. Україна звільнилася від ординського іга ще у 1362 році. Москва ж перебувала під владою ханів аж до 1480-го, доки Орда не розпалася остаточно.

У цей час на Півдні набирає сили Османська імперія. Переляканий Константинополь в очікуванні допомоги йде на Унію з Римом. У Флоренції Східна і Західна Церкви об'єднуються. Це визнають усі. Крім Москви.

«У 1448 році Московська митрополія проголосила свою

самостійність, хоча це було зроблено без згоди Константинополя, і Константинополь ніколи цього не визнавав. Хоча офіційно не засуджував», – Володимир Бурега.

Свою окремішність від Києва й Константинополя Московська церква проголосила за п'ять років до падіння Константинополя. У 1453-му турки стерли з карт Візантію.

Фактично понад сто років Московська церква була неканонічною. Утім, у Москві цим не особливо переймалися. Там саме вигадували міфи про богообраний народ.

У статті «Колись і Московська митрополія була "розкольніцькою" та під анафемою» Анна Троїцька пише: «Намагання Московського князівства заявити себе світові як про найбільшого захисника "істинного Православ'я" виглядали досить дивно на тлі того, що наприкінці XV століття сам великий князь Іоан III, його родичі та оточення, бояри, велика частина архієреїв і духівництва й навіть митрополити Московські (!) Геронтій (1473–1489) і Зосима (1490–1494) впали в "єресь юдействующих", що тривало

протягом кількох десятиліть».

Московські князі, між тим, кажуть, що в родичах у них римські імператори, що саме вони спадкоємці Візантії і що Москва – Третій Рим. Саме у XV столітті Москва починає претендувати на назву «Русь».

Рік 1547-й, 16 січня. В Успенському соборі Кремля царем та імператором проголошує себе князь Іван Четвертий, прозваний за неймовірну жорстокість Грозним. Іван Четвертий упевнений: він нащадок римських імператорів і київських князів – та іменує себе «царем всея Русі».

Один із перших кроків нового правителя Московії – війна з Литовським князівством за вихід до Балтійського моря. Московія захоплює також частину Чернігівщини, Стародубщину та інші землі. На прицілі – Київ.

Очень интересен полный титул, который тщательно выписывает Грозный: «Божьей милостью государь, царь и великий князь Иван Васильевич всея Руси, Киевский, Владимирский, Московский, король Польский и великий князь Литовский и великий князь

Русский великого Новгорода, царь Казанский, царь Астраханский”, а потом должно было расписать “области русские, польские, литовские по старшинству».

Роберт Винпер. «Іван Грозний»

«Власне Росія як держава почалася зі змін та переписування історії. Почалося з того, що Московське князівство як таке вирішило приписати собі історію Київської Русі. Відповідно, сама навіть назва “Росія” латинізована від “Русь”. Власне, ця держава, яка свого часу, в період розквіту Русі, була периферією самої Руської держави, вирішила собі присвоїти спадщину, більш того, показати, що вона є єдиною спадкоємицею Київської Русі», – Володимир В'ятрович.

Усередині країни – терор і страти. Під гарячу руку царя потрапляє його син. А ще Митрополит Московський Пилип. Через незгоду з політикою царя церковний собор позбавляє його сану й відправляє в заслання до Тверського монастиря. Там Пилипа й убивають.

Поки Грозний воює на заході, з півдня приходять

татари і спалюють Москву.

Олександр Палій: «Ще у 1571 році кримські татари спалили Москву вщент. Про цю історію в радянські часи любили казати, що, мовляв, історики перебільшують, що не може такого бути, що вся Москва вигоріла, що всі ці повідомлення невідомо звідки взялися. Але є маса свідчень сучасників, які сказали, що від Москви нічого не залишилося після атаки кримських татар. Московія панічно боялася кримських татар, це було закладено в мізках аж до нинішнього часу».

Програвши на всіх фронтах, Іван Грозний помирає між поривами каяття та гніву. Після смерті його сина, Федора, князівська гілка, що хоч якось зв'язувала Московію з Києвом, обірвалася.

Росія, наш час, село Велика Єльня Нижньонгородської області. Храм Путіна. Є навіть ікона Путіна. «Путь иной». У храмі не батюшка, а матушка. Фотинія. Вона молитовно складає руки на грудях: «Молитва: здоров ли Путин? Нет, не здоров. Если б не молитва, были б большие проблемы. Из рода

царей пришел его дух. Последнее воплощение – царь Николай».

Після дивної служби всі вірні храму Путіна починають співати пісеньку з радянського минулого: «Пусть всегда будет солнце, пусть всегда будет...» Путін?

Після смерті Івана Грозного і короткого правління Федора Івановича царем Московії стає татарин за походженням Борис Годунов. Саме Годунов зумів вибити для невизнаної Московської митрополії патріархат.

Ще будучи регентом при убогому духом і тілом Федорі, Годунов домігся від Константинополя патріархії. Зробив це в типовому для Московії стилі – підступом.

Євстратій Зоря: «Борис Годунов як правитель держави, посадивши під домашній арешт патріарха Ієремії Траноса, який приїхав у Москву нібито з дружнім візитом, бо його туди давно просили. Насправді його заманили, щоб добитися благословення на патріархат. І от через сто сорок один рік невизнання, тиску і залякувань патріарх Ієремія змушений був погодитися на те, щоб московський

митрополит був визнаний як патріарх».

Московські патріархи були фігурами політичними і закінчували своє життя часто так само, як і інші московські політики. Наприклад, патріарх Гермоген був ув'язнений у Чудовому монастирі, де його заморили голодом.

У 1622 році Московська церква на Красній площі влаштувала велике публічне спалення українських і литовських книг. Начебто як єретичних.

Рік 1654-й. Богдан Хмельницький у боротьбі проти Речі Посполитої бере в союзники московського царя Олексія Романова. Вирішує, що це менше із зол. Цар одразу зазіхає і на Київську церкву. Митрополит Сильвестр Косів категорично проти: не вірить православним сусідам настільки, що навіть не з'являється на так звану Переяславську раду.

«Московський політично-церковний центр так мислив, і, в принципі, це логічно. Якщо це сфера нашого політичного впливу, то це має бути і сфера церковного впливу. Це було логічно, що якщо Москва хоче в

середині XVII століття включити українські землі до свого складу, то і встановити церковну владу», – Володимир Бурега.

Після смерті Хмельницького в Україні починається період так званої Руїни – взаємного поборювання про- та антимосковських гетьманів. Москва скористалася цим на всіх фронтах, у тому числі на церковному. Делегація царя їде до Туреччини – по українську Церкву.

«Політичний чинник та матеріальний чинник зіграли свою роль. Іде московсько-польська війна. З іншого боку, є Османська імперія, є уряд, який зацікавлений, щоб війна тривала і далі. Турецький уряд натиснув на константинопольський патріархат, і Діонісій погодився передати Київську митрополію під Москву. З іншого боку, збереглися документи, що за це Діонісій отримав. А отримав він непогану платню», – Володимир Бурега.

Патріарх Константинопольський фактично продав Київську митрополію Москві за хабар – соболіні шкірки та двісті червонців. Турецький уряд, який пішов на поступки московським послам, теж був чимало спантелечений: щойно ті поїхали з грамотами,

прийшла звістка про мир між московитами й Польщею, що загрожувало вже османам. Діонісія усунули за продаж Київської церкви.

Володимир Бурега пригадує: «У 2008 році, коли Київ відвідав патріарх Варфоломій, виступаючи на Софіївському майдані, він прямо сказав, що у 1686 році сталася анексія Київської митрополії Московським патріархатом. Він назвав це анексією, тобто незаконним захопленням».

= 3 =

«Сегодня мы видим, что Украина находится в сложном положении – и экономическом, и социальном, и политическом... И если мы действительно говорим, что это братский народ и братская страна, то мы и должны поступить, как близкие родственники», – Володимир Путін, 2013 рік.

Ці ж слова – про братерські український, російський і білоруський народи – постійно повторювала кремлівська пропаганда впродовж XX і навіть XXI століть. Утім, на початку 2014-го, відсилаючи в Україну найманців та озброєння, Путін про братерство

мовчав. Як мовчав, і коли український кордон перейшли регулярні частини окупаційної російської армії.

У середині XIX століття російський археолог граф Уваров видав працю «Меряни та їхній побут за курганними розкопками». Нею він ущерть зруйнував міф про слов'янське походження російської нації. Праця Уварова аж ніяк не вписувалася в концепцію панславізму та «русского мира», що в різний спосіб нав'язувала кремлівська влада, як тоді, так і згодом. Лише наприкінці XX століття забуті праці довели: основу нинішньої російської нації становили зовсім не слов'янські племена.

З цього приводу український журналіст Юрій Макаров висловлюється так: «Є в тому числі, перепрошую, і генетичні дослідження... Більшість населення навіть європейської частини Росії – це все-таки угро-фіни. З певними домішками слов'ян... І слов'яни, у свою чергу, не є монолітним утворенням. Це радше культурно-політична спільнота... Ходили люди цим континентом туди-сюди і залишали... скажімо дипломатично... кров».

До угро-фінських племен та частини руської еліти згодом домішалася і кров татарська. Володимиро-Суздальське, Тверське, Псковське князівства та Новгород, а пізніше й Москва визнавали владу Орди та брали у ханів ярлики на князювання. Стосунки ці були дуже близькі. Так, на початку XV століття московський князь Юрій Данилович взяв за дружину сестру хана Узбека Кончаку і за згодою Орди пішов війною на сусіда – князя Михайла Тверського. Допомогало Юрію татарське військо Кавгадия.

Після падіння Орди московські князі починають міфотворення власного виробництва. Апелюють до своїх уявних родинних зв'язків із римськими та константинопольськими імператорами. А ще – претендують на Київ, називаючи себе спадкоємцями Русі.

На початку XVI століття, за князювання Василя Третього, за якого виникла концепція «Москва – Третій Рим», відбувається війна між московським та литовсько-руським військами – за нинішні українські та білоруські землі. Влітку 1514-го московська армія після місячної облоги захопила Смоленськ і наприкінці серпня вийшла на лівий берег Дніпра, неподалік Орші.

Московським військом, що налічувало майже вісімдесят тисяч вояків, командували князі Михайл Голіца-Булгаков та Іван Челяднін. Литовсько-українсько-польським військом із чисельністю до тридцяти тисяч керував князь Острозький. Він зумів скористатися суперечностями між московськими боярами та вщент розгромив їх.

Попри цю поразку всі наступні московські князі вже титулюють себе руськими і заявляють про права на Київ. Щоб уникнути плутанини, з'являються терміни «Мала Русь» і «Велика Русь».

«Малая Россия означала территорию ядра Киевской Руси, а Великая Россия – территория со всеми “провинциями” – по аналогии с античной Малой Грецией (собственно Грецией) и Великой Грецией (включавшей Македонию и прочие провинции)», – Тетяна Таїрова-Яковлева, російський історик (он-лайн-конференція виданню «Лента.ру», 2009).

Московське князівство протягом XV–XVI століть стрімко розростається. Щоб оборонитися від експансії північно-східного сусіда, Литовське князівство об'єднується з Польщею – так у 1569 році постає Річ

Посполита. Експансія польської шляхти на Поділля, Волинь і Київщину викликає масові протести волелюбних українців. Починаються повстання, найбільше з яких – Богдана Хмельницького – призводить до виникнення козацької держави.

Рік 1654-й, січень. У Переяславі Богдан Хмельницький збирає Раду для укладення союзу з Московією у війні з Річчю Посполитою. Попри авторитет гетьмана збирається вкрай мало людей: із козацтва і посполитих лише двісті вісімдесят чотири особи. Ігнорують Раду, зокрема, митрополит Сильвестр, полковник Богун, кілька полків та міщани Києва і Чернібиля. А прибулі обурюються поведінкою боярина Бутурліна. Зчиняється скандал.

«Тоді козаки вимагали від царя, щоб за зразком стосунків козаків з польським королем він присягав їм, козакам, Україні. А російські бояри, які від імені царя підписували, казали, що “у нас в обычаях нет такого, штоби царь кому то обещал, но ви не бойтесь, он вас не обидет”. І в такій парадимі далі відбувалися всі стосунки між нами і Москвою. “Тут такая мелочь, ви не обращайтесь вніманія. Много буковок написано, но ви не бойтесь, ми вас не обидім”», – Юрій Макаров.

« »

Міф про воссоединеніє братських народів виник значно згодом. Сам Хмельницький уже через два роки вважав угоду розірваною – через підступ московського царя Олексія.

Тетяна Таїрова-Яковлева (он-лайн-конференція виданню «Лента.ру», 2009) зауважує: «Надо сказать, что ни в одном документе 1654 года не говорилось ни о присоединении, ни тем более о «воссоединении» (это термин XX века). Речь шла о принятии «под высокую руку царя». Никто о временах Киевской Руси не вспоминал. Кстати, сам Богдан Хмельницкий предложил принять протекторат не «русского», а «восточного» царя, так как на Украине термин «русский» не использовался».

У 1656-му Москва за спиною Гетьманату укладає з Польщею мир і спільними силами виступає проти Швеції. Ображений Хмельницький вважає угоду з московським царем не чинною і вступає в переговори з королем Швеції Карлом Густавом. Дуже швидко з'ясовується ментальна прірва між українцями з європейським способом мислення та московитами, які навіть бюрократичну машину управління запозичили з Золотої Орди.

Юрій Макаров: «А Росія, яка розвивалася за своїми законами, за своєю інерцією, подобається – не подобається, хочеш – не хочеш: за законами, успадкованими від Золотої Орди, вона просто розуміла. Це те, що називається “лост ін транслейшен” – “загублені в перекладі”. Тут це розуміли по-одному, вони це розуміли по-іншому».

Уже в січні 1657-го військо Хмельницького разом із новими союзниками – трансильванцями – рушило в новий похід на Польщу. Взято було не лише Галичину, а й Краків і навіть Варшаву. Проте вслід за тим військо змушене було відступити зі втратами. Богдан Хмельницький помер. У Москві склали план асиміляції чужої й незрозумілої там козацько-православної держави.

Український історик Віталій Нахманович зауважує: «Православ'я виникає при військовому прошарку. Козацтво підтримує Церкву. Православна церква в Україні у XVII столітті унікальна, демократична. Орієнтована не на державу, а на чисте, духовне життя, причому вільного характеру. Коли Росія інкорпорує Україну у свій склад, що є першими завданнями?

Знищення козацтва поступове. І знищення православ'я. Тобто інтеграція його в стандартну схему – при державі».

В Україні між тим починається доба Руїни. Лівобережні гетьмани визнають зверхність Москви, правобережні – Польщі. Вибухає громадянський конфлікт.

Російсько-турецька війна призводить до того, що російсько-козацька армія під час відступу спалює Чигирин, а частину правобережних міст і містечок насильно переселяють на Лівий берег Дніпра. Усього під час так званого «великого згону» змушені були шукати нового житла на Сході двадцять тисяч сімей.

О разоренных городех и местех, которые от местечка Стаек вниз Днепра по реку Тясму были, именно, Ржищев, Трахтемиров, Конев, Сокольня, Черкасы, Боровица, Бужин и Чигирин, договорились и постановили, что те места оставатись имеют пусты, так как ныне суть.

«Угода про Вічний Мир між Річчю

молодшими братами – українцями й білорусами. Насправді Московія XVII століття – глухий і неписьменний край. На відміну від України.

Мазепу обрали гетьманом після невдалого московсько-козацького походу на Крим. Боярин Василь Голіцин – фаворит царівни-регентші Софії, яка правила Московією, – власну вину за провальну виправу проти татар захотів списати на гетьмана Самойловича. Козацького ватажка без суду і слідства схопили й закували в кайданки. Старшина обрала гетьманом Мазепу. Булава останньому дісталася зі значно урізанішими повноваженнями. Напередодні Голіцин обмежив автономію Гетьманщини так званими «Коломацькими статтями».

«Народ малороссийский всякими меры и способы с Великороссийским народом соединять» («Коломацькі статті»).

На той час у Москві безвладдя. Цар Федір помер бездітним, і хто посяде трон – питання. Голіцин сподівається, що це буде його коханка Софія. Разом із царівною він виношує імперський план походу проти

Посполитою та Московією», 1686 рік

У цей критичний час гетьманом Лівобережжя козаки обирають правобережного Івана Мазепу.

Рік 2014-й, 18 січня. У Києві – Революція гідності, а за кількадесят кілометрів, у Переяславі, так званий «Собор славянських народів» святкує 360-ту річницю Переяславської ради. Паноптикум, персонажі якого вкотре маніпулюють історією та погрожують незгодним.

Депутат Держдуми Росії Костянтин Затулін бризкає слиною від люті: «Єдинство по крові і славянское єдинство! Второе – верность вере! Єсаули і полковники присягали православному восточному царю! І третій урок. Предательство всегда ведёт к руїне. І те, хто не помнят родства і предают братство, те кончат жизнь так, как кончил Виговский, Юрий Хмельницкий ілі Іван Мазепа».

Ще один пісний історичний міф, яким Кремль століттями годував українців і росіян: про високу російську культуру, якою Москва радісно поділилася з

турок аж на Балкани.

Тетяна Таїрова-Яковлева у книзі «Іван Мазепа і Російська імперія. Історія “зради”» пише: «Голіцин із Софією захопилися ідеєю Третього Риму, вважаючи, що богоугодна справа звільнення Балкан стане прекрасним приводом для зміцнення їхньої влади і для оголошення Софії – визволительки православ'я – самодержцем».

Мазепі коштувало великих зусиль відрадити Голіцина від божевільних намірів. Навіть черговий похід на Крим проти татарів був невдалим, що вже казати про серйознішу війну. Після повернення Мазепу зі старшиною викликають у Москву. Виявляється, молодий царевич Петро хоче сісти на трон, а царівна Софія подумує про переворот. Мабуть, сподівається на козацьке військо. Кілька днів поспіль відбуваються зустрічі з гетьманом, проте він щоразу відмовляє царівні в допомозі. Петро стає царем, Голіцина заслано, а Софія йде в монашки під іменем Сусанна.

Петро вдячний Мазепі за підтримку. Він осипає його щедрими дарами, нагороджує орденом Андрія Первозванного, а ще поновлює автономію

Гетьманщини.

Імперію Петра Першого створювали передусім українці. Рівень освіти в Москві був катастрофічно низький. Із Києва цивілізувати дикий Схід вирушають Дмитро Туптало, у майбутньому Ростовський, Феофан Прокопович, Стефан Яворський та багато інших випускників Могилянки.

Юрій Макаров: «Ця інерція працювала до того моменту, коли Україна була в культурному і цивілізаційному сенсі вищою за Великоросію. А це було фактично до середини XIX століття. Тут був університет. У Москві університет – це Ломоносов. В Україні, на Заході – це Острог. В Києві – Могилянка. Могилянська академія випускала в рік півтори тисячі випускників. Навчання тривало вісім років. І на той момент це були надзвичайно освічені люди. Неписьменних було значно менше, ніж у Росії».

Красномовною є історія розправи над українським духовенством. Зокрема, над Сильвестром Медведєвим. Патріарх Московський Йоаким незлюбив ученого мужа і звинуватив у ересі. У цьому патріарху підігрували брати Ліхуди, греки, які сміялися з

московської дикості.

Народ здесь неученый, а неученые люди и неистину почтут за истину, если ее украсит цветами красноречия и доводами философии.

Вогданов А. П. «Сильвестра Медведєва панегірик царівні Софії 1682 р.»

Мазепа клопотав за Медведєва перед царівною Софією. Вона заступилася за опального священика, натомість той підтверджував законність її претензій на трон. Після приходу до влади Петра Сильвестра ув'язнили, піддали тортурам, а згодом стратили.

Маловідомо – але Мазепа сприяв переходу Київської митрополії під протекторат Московського патріарха, про який кажуть «анексія». Мабуть, потім шкодував про це. Коли у збудованій ним Лаврі йому ж виголошували анафему.

Рік 1708-й, листопад. Московські драгуни під проводом Меншикова обступили козацьку столицю Батурин і зажадали, щоб її захисники здалися. Ті

відмовилися. 2 листопада о шостій ранку ворожі війська підступом увірвалися на територію Батуринської фортеці і вчинили страшну розправу над усіма мешканцями – щонайменше п'ятнадцять тисяч жертв. Місто спалили. Це була помста Петра за так звану зраду Мазепа.

Навіть у такий кривавий час, як початок XVIII століття, батуринська різня викликала у Європі шок. «Жінки і діти на вістрях шабель», «Україна в крові» – такими були заголовки провідних європейських газет. Зокрема, «Газет де Франс» написала: «Страшний цар жадібний до крові. Всі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москвитів».

Аж через триста років після батуринської різни багато її жертв були по-людськи перепоховані. Але дитячі кістяки з простреленими черепами – не доказ звірячої розправи московського війська над цілим містом для деяких російських і навіть українських істориків. Зокрема, мешканець Севастополя Андрій Ставицький, який називає себе кандидатом філософських наук, заперечує батуринську різню: «У нас вообще роль незавидная. Мы должны, как ассенизаторы, все это

выгрести из Украины, чтобы вернуть ей русское имя. Малороссия, которая от Галичины идет до Поднепровья. И Новороссия. И вернуть в здоровое, без шизофрении, состояние тех, кто до сих пор называет себя украинцем».

Протягом трьох століть російська пропагандо-історія продовжує нав'язувати Україні міф про зрадника Мазепу, який продався шведам – із тим, щоб повернути Україну під владу Польщі. Започаткував цей міф особисто Петро Перший («Указ ко всем жителям Малой России»): «Гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное к нам, великому государю, целование, изменил и переехал к неприятелю нашему, королю Швецкому, по договору с ним и Лещинским, от Шведа выбранным на королевство Полское, дабы со общаго согласия с ними Малороссийскую землю поработить по-прежнему под владение Полское и церкви Божии и святых монастыри отдать во унию».

Злість московського царя на Мазепу й українців не мала меж. Анафему непокірному гетьману примушували виголошувати у збудованих ним же церквах. Робити це мусили українські ж духівники, що

московська пропаганда використала буцімто як доказ незгоди народу з політикою лідера. Насправді більшість священників навіть під люфами російської зброї дозволяли собі відверті вислови.

У 1727-му в Соловецькому монастирі український ієромонах Гарвасій замість анафемі сказав просто: «Наш Мазепа свят, а ваш москаль – скурвий син».

Із десятків збудованих коштом гетьмана храмів і монастирів здирали його герби, палили його бібліотеку й навіть знищували його портрети.

Насправді історія українсько-шведської коаліції 1708 року – чергова відповідь українців на чергову імперську атаку Москви супроти гетьманської автономії. А також – вислід ментальної різниці між народами.

Квітень 1709-го. Кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко пише шведському королю, повідомляючи про готовність усіх запорожців допомогти раніше ненависному їм Мазепі і спільно діяти проти, дослівно, «зло мислячої Москви». У табір шведів вирушають до п'яти тисяч запорожців, дорогою

до них приєднуються козаки з Полтави та Правобережжя і навіть посполиті. Розлючений Петро відправляє частину свого війська на Запоріжжя. У травні 1709-го Січ повторює долю Батурина: укріплення на Дніпрі спалено, тисячі козаків убито. Не жаліли не тільки живих – понищили і могили запорожців.

Ще один російський історичний міф твердить: за Мазепою до шведів пішла лише незначна частина козацтва. Насправді головна причина невеликої кількості українських вояків у таборі гетьмана – задіяність значних сил козаків у Північній війні в різних регіонах. А також нерішучість Мазепи, який, схоже, до останнього боявся розірвати стосунки з Петром і свій перехід до шведів підготувати не встиг.

Гетьман Мазепа відмовив царівні Софії у військовій допомозі для перевороту, чим сприяв приходу до влади в Москві Петра Першого. Зачарований цим та інтелігентністю Мазепи, Петро повернув Україні широкую автономію. Гетьман скористався новими правами для реформ. Дуже цікавою була, наприклад, податкова система Мазепи – так звані оренди замість загального податку. Активно працювали митниці.

Тетяна Таїрова-Яковлева пише: «Був збір з імпорту – індукта. Ексакція – збір у військову казну за експорт, накладався у тому числі і на російські товари. Митниця на кордоні України і Росії проіснувала до 50-х років XVIII століття».

Внутрішньополітично Україна доби Мазепи, на відміну від тої ж Московії, – демократично-військова держава. З давніми традиціями вольниці.

«Основу українського гетьманства становила самоврядна громада села і міста. Якщо там жили і козаки, і посполиті, то була і посполитьська громада, і козацьке товариство. На чолі першої стояв обраний нею війт. Козаки обирали отамана. Обидва уряди (і козацький, і посполитий) діяли спільно в адміністративних справах і в судах», – Тетяна Таїрова-Яковлева.

Кілька сіл і містечок об'єднувалися в сотню. У сотенному місті за європейським зразком обиралася ратуша – щось на кшталт міської ради. Ратуша підкорялася козацькому уряду – сотнику. Той, у свою чергу, був у підпорядкуванні полковника з полкового

міста, а останній – гетьмана.

Поки молодий цар Петро пиячив зі своїм нешляхетним другом Меншиковим і бавився в порохівниці та інші інженерні дива Нового часу, Мазепа вибудовував європейську державу.

Рік 1704-й. Києво-Могилянська академія. Під час урочистих зборів гетьмана Івана Мазепу професура іменує не інакше, як великим князем Руським.

Початок Північної війни між московитами та шведами за вихід до Балтики гетьман використав сповна. Тоді як у Польщі з'ясовували, хто має бути королем – промосковський Август чи прошведський Лещинський, – козаки під проводом гетьмана зайняли всю правобережну Україну, аж по Замостя, яке нині на території Польщі. Розширилася територія Гетьманщини і на південь. Під час походу 1695 року Мазепа взяв не лише Азов, а й місто Тавань, тоді Кезикермен, нині Берислав на Херсонщині. Почалася повторна колонізація українцями так званого Дикого поля.

Історик Ігор Гирич: «Територію степової України

колонізували, безумовно, майже виключно українці. Причому колонізувати вони почали ще у XVII столітті, коли кордон ще рухався вгору/вниз... Ця територія називалася «територія Війська Запорізького низового». І, в принципі, це не було дике поле як таке. Це військо адміністративне мало свою систему. Ця система ділилася на паланки. Паланки – це, скажімо, що полки були. Кожна паланка мала свої населені пункти. Населені пункти мали свої церкви. Укріплені, скажімо, села. Села були великі».

Застосовуючи і військові навички, і свої дипломатичні вміння, гетьман установив тривалий мир із кримськими татарами. Саме Мазепі Московія має завдячувати тим, що позбувалася кількасотрічної васальної залежності від хана.

Побачивши на власні очі Європу, Петро заявляє про своє бажання перебудувати Московію за європейським зразком. Одне із символічних рішень – перенести столицю з ненависної йому азійської Москви до новозведеного Петербурга. Проте «європейськість» царя виявилася суто формальною.

Юрій Макаров: «Європейський вектор Петра був суто

зовнішній. Він брав зовнішні елементи, каркас європейської культури і наповнював їх своїм, азійським змістом».

Одне із завдань, яке переслідував Петро Перший, переносючи свою столицю, – зміна назви всієї країни. Попри всі зусилля пов'язати імперію з Руссю сусіди й віддалені народи цю територію продовжували називати Московією. Сидячи в Петербурзі, Петро нарешті зміг змусити світ називати його країну Росією. Це перейменування дорого коштує Україні й сьогодні.

Тімоті Снайдер, історик, професор Єльського університету, зазначає: «В академічному середовищі США люди усе ще вірять, що Київська Русь – це те саме, що сучасна Росія. Якщо ви дотримуєтесь такої історичної схеми, то немає такого поняття, як Україна».

Рік 1708-й. Услід за Мазепою з кількома полками козаків у табір шведського короля почали стікатися інші розрізнені підрозділи української армії. Сидячи на Чернігівщині, Петро Перший віддав наказ забирати жінок та дітей усіх прихильників Мазепи. Для

шантажу і помсти.

*Припало мне на ум, что в Прилуках
гетманских единомышленников, которые
ныне при нем, многих есть жены и дети. Чего
для изволь туды нарочно кого-нибудь
послать з драгуны и взять их за караулом.*

*Петро Перший. Лист до Меншикова,
листопад 1708 року*

Року 1707-го Петро Перший оголосив про початок адміністративної реформи. Нею передбачався поділ уже велетенської території на губернії з чіткою вертикаллю влади. Планувалося, що губернії створять і в Україні. Цим фактично знищувалася автономія Гетьманщини. Ще одне ключова ухвала Петра, яка мала вплив на рішення гетьмана вважати союз України з Московією не чинним, – так звана політика «випаленої землі». Російська армія, відступаючи, повинна була знищувати геть усе.

Уже старий, Мазепа проявляє чудеса дипломатії, вступаючи в переговори з усіма можливими союзниками. Поривати стосунки з Петром він не

поспішає.

Туркам Мазепа пропонує незалежну Україну, яка стане буфером між Османською імперією й Московією. Зі шведами говориться про утворення в Україні Князівства Руського. Хоч як не любив Мазепа поляків, але навіть із ними тривали переговори – через загадкову графиню Дольську.

Графиню Дольську легенди називають останнім коханням Мазепи, який замолоду мав славу Дон-Жуана, зміцнену через століття Байроном. На цю версію вказують окремі слова самого гетьмана і взаємні подарунки. Так чи інакше, Мазепа активно переписується з деякими польськими політиками і навіть пропонує підтримку коронному гетьману Адаму Сенявському, щоб той став королем Речі Посполитої. Багатоходову дипломатичну гру зіпсував Карл XII, який раптово повернув із Білорусі в Україну. «Дідько його сюди несе», – сказав Мазепа. Рішення, між тим, потрібно було ухвалювати негайно. Мазепа вибрав поразку – лише б не Росію. Після цього його ім'я на сотні років стало загальником: мазепинці для росіян – злісні українські націоналісти. Аж до XX століття, коли українці стали спочатку петлюрівцями, а потім –

бандерівцями.

Після поразки під Полтавою і знищення Петром Першим Запорозької Січі кошовий отаман Кость Гордієнко із козацтвом будує нову Січ в Олешках (нині Цюрупинськ, поруч із Херсоном). Територія, контрольована запорожцями, простягається від Азова на сході до Південного Бугу на заході. На півночі – по Чигирин. Вище – влада нової імперії.

Рік 1721-й. Петро Перший перейменовує Московію на Росію, а себе величає імператором російським. Малоосвічені вірнопіддані починають писати історію імперії.

Володимир В'ятрович: «Сама навіть назва “Росія” латинізована від “Русь”. Власне, ця держава, яка свого часу, в період розквіту Русі, була периферією самої Руської держави, вирішила собі присвоїти спадщину, більш того, показати, що вона є єдиною спадкоємицею Київської Русі. Далі, десь протягом XVIII–XIX століть, коли вже становилася історіографія, історія як наука в Росії, власне тоді були встановлені певні концепції, які мали обґрунтувати цю тезу, що тільки Росія є

спадкоємицею власне Русі».

Одним із перших за важку справу писання історії взявся Василь Нікітіч Татищев. Демократію останній вважав злом, а царя – посланцем Божим. Брак освіти компенсував вірнопідданством і працьовитістю. Особливу увагу приділив походженню росіян і виправданню нової назви країни.

Татищев багато часу збирав давньоруські літописи, здебільшого київські, позаяк у Московії літописної традиції не існувало. Переважно йшлося про вже переписані тексти, тож Татищев вирішив, що оригінал міг дещо відрізнитися, і задумав самостійно відтворити так званий уявний пралітопис.

Олександр Палій: «І от оцей Татищев у першій половині XVIII століття позбирав літописи, взяв їх попереписував, а оригінали попалив. Оці переписи і досі існують. Оригіналів нема – вони знищені. Але те, що він написав, – фальсифікація, і це абсолютно ні для кого не секрет».

Крім історика, Татищев був географом, картографом, а ще банкіром і мануфактурником. На одній із багатьох посад погорів на хабарі і старість провів у засланні під

домашнім арештом.

Якось у Сенаті Петро Перший наказав записати: «За крадіжку смертна кара через повішення без суду». Генерал-прокурор Ягужинський відклав ручку і спитав царя, чи не боїться той стати володарем без підданих. Мовляв, у Росії крадуть усі. Петро тільки розсміявся й указ скасував.

Перші спроби створення російської історії наповнені плутаниною. Слов'янами називалися і хозари, і печеніги, і навіть угро-фінські племена меря, які населяли серцевину Московії. Безневинний, здавалося б, варязький слід в історіографії викликав гнів царя.

«Ну от, наприклад, Петру I дуже не сподобалося, що варяги заснували династію. Ну, шведи, з якими він воював. І почали вони вигадувати Русь десь із Нідерландів, із Голландії, в яку він їздив. З голландцями у нього були нормальні відносини, і почали вигадувати, що варяги – це ніякі не шведи насправді, а, мовляв, вони голландці. Тобто такої маячні було просто безліч. І така маячня залишається

до сьогоднішнього часу», – Олександр Палій.

Петро не тільки переназвав свою імперію. Він значно урізав автономію Гетьманщини. Було створено Київську губернію – від Києва до Брянська, Курська і Белгорода. Повністю було замінено козацьку старшину. Замість полковників, які всі пішли за Мазепою, було введено зайд – сербських колоністів Милорадовичів, молдован Афендиків, а також вихрестів Марковичів та Крижановських. Почалося покріпачення селян та козацтва. Українці масово тікали на Південь, у так зване Дике поле, на територію Війська Запорозького низового.

Путін про це говорить так: «Напомню, что, пользуясь терминологией еще царских времен, это Новороссия. Харьков, Луганск, Донецк, Херсон, Николаев, Одесса не входили в состав Украины в царские времена. Все это происходило после побед Потемкина и Екатерины в известных войнах. С центром в Новороссийске. Отсюда и Новороссия».

«Казати про те, що ця територія заселялася, скажімо, росіянами і що росіяни там створили Новоросію, – це абсурд. А тим більше називати, що це Новоросія, – це

все одно, щоб українці назвали Росію – Московія», – Ігор Гирич.

6 липня 1762 року Софія Августу Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбург разом із коханцями вчинила державний переворот і позбавила влади свого чоловіка Карла Петера Ульріха фон Гольштайн-Готторпа. Ідеться не про Прусію, а про Росію – так почалося правління Катерини Другої.

Карл Петер Ульріх, який правив під ім'ям Петра Третього, прихильно ставився до української автономії. Утім, правління його тривало півроку. Хтива дружина за допомогою коханців позбавила чоловіка спочатку свободи, а потім і життя. Політика нової імператриці почалася з експансії у Приазов'я і Причорномор'я. Катерина видає маніфест про свободу поселення для іноземців. Виникають колонії німців, а також військово-цивільні поселення сербів.

Ігор Гирич: «Були поселення військові і, в першу чергу, сербо-хорвати. Але ці сербо-хорвати не були чисельними – до тисячі чоловік. Це були військові з'єднання, їх формували, і потім ці військові з'єднання

оселювали уздовж кордону. Причому робилося це так, щоб, от скажімо, українське населення Запоріжжя відокремилася від українського населення Подільської губернії, Полтавської губернії от цими, скажімо, іногородцями. Так навмисне закладався етнічний конфлікт».

У 1764 році внаслідок губернської реформи створюється Новоросійська губернія з центром у Кременчуку – туди потрапляють землі війська Запорозького і так звана Нова Сербія.

Кажуть, один тиран, якого в народі прозивають непристойним словом, полюбає читати історичні книжки. Читає він їх, мабуть, не уважно. Вичитає, що столицею Новоросійської губернії в якийсь час був Новоросійськ. І сказав, думаючи про російське місто, якого на той час навіть не існувало. Наприкінці XVIII століття Новоросійськом на короткий час назвали Новий Кодак (пізніше – Катеринослав, а тепер – Дніпропетровськ).

Новоросійська губернія проіснувала дуже недовго. Менш як двадцять років. Уже після смерті Катерини її

спробували відновити – теж накоротко. У 1802 році проект наказав довго жити – Новоросію поділили на Миколаївську, Катеринославську й Таврійську губернії.

Філософ Ігор Лосєв зазначає: «Новоросія – це такий, як би сказав, периферійний термін, периферійне поняття навіть в російському адміністративному вжитку. Ще не багато років, коли ця назва вживалася. Сьогодні є спроби її, так би мовити, гальванізувати, відродити. Надати їй нового сенсу, політичного. Удавати, що нібито за цим стоїть якась етнічна і культурно-історична реальність. Насправді її немає. Навіть якщо вже на те пішло, то Донбас той навіть до російського розуміння Новоросії не має відношення. Під Новоросією розуміли тільки причорноморські території».

На місці нинішнього Маріуполя у XVIII столітті стояла козацька фортеця Домаха. З приїздом грецьких колоністів імперія перейменувала місто на Павловськ. Щоправда, уже через рік греки надали йому сучасну назву. Утім, переважна більшість поселенців степу – українці, які втікали на південь від покріпачення Катерини. Перші спроби переписів населення

колонізованого Приазов'я і Причорномор'я показали, що українці становлять там понад 70 %. У цей час імператриця почала одразу кілька воєн.

«Це був період завоювання нових територій Росією у її прагненні виконати, так би мовити, світову імперську функцію і захопити землі колишньої Візантійської імперії. Захопити той Константинополь, який завжди для росіян мав таку сакральну функцію. І тому російські імператорські фамілії: Романови – одного з нащадків чоловічої статі завжди називали Константином з натяком на те, що він має повернути Константинополь», – Ігор Лосєв.

Підкупивши свого колишнього коханця Станіслава Понятовського, Катерина Друга розпочинає поділи Польщі. Створення в подільському містечку Тарговиця так званої Тарговицької конфедерації призводить до повстання гайдамаків. На Українське Поділля вирушає російська армія. Упоравшись із Залізняком та поляками, російські війська повертають на південь – воювати турків. До них приєднуються запорожці.

Однією з найважливіших справ Катерина Друга вважала написання історії. 4 грудня 1783 року було

створено «Комісію для складання записок о древней истории, преимущественно России» під керівництвом графа Шувалова. Справжнім же керівником комісії протягом десяти років була сама імператриця.

Історична комісія працювала таємно. Займалася збором літописів і їх переписуванням. Тоді фальшували «Повість минулих літ», «Слово о полку Ігоревім» та десятки інших. З'являлися й геть нові тексти. Оригінали ж зникали.

«В часи Катерини II було спалено збірку літописів, які існували в Києво-Печерській Лаврі. Запросили всіх ієрархів Києво-Печерської Лаври до Санкт-Петербурга, і в цей момент робиться величезна пожежа, і наш власний історик пов'язував пожежу в Києво-Печерській лаврі, де Ярославова бібліотека згоріла (Ярослава Мудрого), зі спробами Московії переписати свою історію», – Олександр Палій.

Основне завдання комісії Катерини Другої – прив'язати історію Суздаля до Києва часів Русі.

Володимир Белінський у статті «Про що мовчать “байкари” російської історії» пише: «Згадані землі від

Великого Київського князівства були відділені Тмутараканню. Одразу хотів би уточнити: Тмутараканське князівство розташовувалося не на Таманському півострові, як це вигадала Катерина II разом зі своїми придворними клеветами, а на Рязанській землі. Існують переконливі архівні джерела, які це підтверджують. Дуже вже хотілося імператриці “поріднитися” з Києвом, Київською Руссю, щоб якомога далі віддалитися від Золотої Орди, яка, фактично, була праматір'ю Московського князівства».

Історія не тільки писалася, а й творилася. За допомогою козаків Катерина перемагає в російсько-турецькій війні за вихід до Чорного моря. У листопаді 1769-го козаки завдали поразки татарському загону біля ріки Вовчої, взяли участь у битвах при Кінбурзі, під Очаковом та Хаджибеем. Ходили козаки під Тулогу, Ізмаїл, штурмували Перекоп, захопили Кафу. У липні – серпні 1773 року запорожці стояли біля Гірсова під командою генерал-майора Милорадовича. Закінчилася війна підписанням Кючук-Кайнарджийського мирного договору.

Ігор Лосєв: «Коли у 1774 році було підписано так звану Кючук-Кайнарджийську угоду – це іще один приклад

того, що, як казав Бісмарк, “жодна угода, підписана з Росією, не варта навіть того паперу, на якому вона підписана”. У цій угоді було сказано, що Кримське ханство залишається незалежною державою, але буде вже підкорятися не Стамбулу, а Санкт-Петербургу».

Формальна незалежність Криму протривала менш ніж десять років. Потім Катерина Друга своїм маніфестом її скасувала.

«Перетворення Криму у вільну та незалежну область не принесло спокою Росії і обернулося лише новими для неї турботами зі значними витратами. Досвід часу з 1774-го показав, що незалежність мало властива татарським народам і, щоб охороняти її, нам потрібно завжди бути збройними... Беручи до уваги всі ці обставини, ми прийняли рішення дати інший зворот кримським справам і зробити на майбутній час Кримський півострів не гніздом розбійників і заколотників, а територією Російської держави» (Маніфест Катерини Другої, 1783 рік).

Землю в Криму Катерина починає роздавати своїм незчисленим фаворитам, татар почасті виселяють на неозорі простори імперії. Татарських селян

покріпачують.

«Сьогодні деякі російські історики кажуть, що нібито через цю угоду якщо Крим не буде в складі Росії, тоді на нього зможе претендувати Туреччина. Все не відповідає дійсності, бо росіяни, знищивши Кримське ханство, знищили сам об'єкт цієї угоди. І щоб сьогодні ця угода давала якісь наслідки – треба відновити її об'єкт. Себто Кримське ханство. А це нереально. Хоча останній представник династії Гіреїв живе у Лондоні. Так що його можна запросити на Бахчисарайський престол», – Ігор Лосєв.

Повністю депортують із Причорномор'я ще одну націю – ногайців. Їх переселяють за Каспій. Конвоювати кочівний народ змушені саме запорожці. Поки вони задіяні в цій блюзнірській операції, Катерина видає наказ ліквідувати вже не потрібну їй Січ.

Операцією з ліквідації Січі керував Петро Текелій – серб за національністю. За цю роботу отримав великий наділ землі зовсім неподалік, на теперішній Кіровоградщині. Збудував там церкву Олександра Невського – міфологізованого комісією Катерини. І церкву, і могилу Текелія знищили більшовики.

Козаччина

Рік 1654-й. Переяслав. Богдан Хмельницький скликає раду й підписує угоду з московитами про військову та політичну допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою. Хмельницький, як і значна частина козацької еліти, розуміє неможливість примирення з поляками, які обрали курс на реставрацію колишньої політико-адміністративної системи. Українсько-польська війна перейшла в затяжну фазу. Ситуативним та доволі непевним союзником у цих змаганнях лишилися кримські татари. Решта держав зайняла вичікувальну позицію. Хмельницькому не вистачало легітимності. В очах європейських монархів він був не більше ніж лідер повстанського руху. Ясна річ, що за таких умов перед бунтівним гетьманом дедалі гостріше постає питання правового оформлення незалежності Української держави.

Якщо від Переяславської ради відлучити штучний, з пальця висмоктаний пафос, перед нами раптом виникне звичайна шахівниця, на якій Хмельницький грав чудову grosмейстерську партію. Її стратегічною

метою було відновити українську державність у межах етнічних територій, ну а тактичним завданням було зіштовхнути лобами Варшаву з Москвою. Остання своїм протекторатом мала забезпечити Україні легітимність влади, яка, у свою чергу, дозволяла вести сеанс одночасної гри з основними монархіями Європи, шукати серед них більш надійних союзників.

Теоретично партія, яку зібрався грати Хмельницький, здавалася не такою вже й важкою. На практиці все було значно складніше. На той час в основу легітимності влади лягала наявність власної монархічної династії або ж монарха, який уособлював верховну владу. З огляду на історичні обставини, Україна була позбавлена саме цих критеріїв формальної легітимності.

Віктор Брехуненко зазначає: «Справа в тім, що Українська держава, яка виникла під загровами української національно-визвольної війни сімнадцятого століття, потребувала узаконення у християнському світі. Точно так, як і тепер, будь-яка держава має бути узаконеною. Єдиний спосіб узаконити тоді цю державу, в умовах України, коли правитель був не з князівської династії, коли елітою стало козацтво, а не традиційна

українська еліта, шляхта, полягав у тому, щоби будь-яка християнська держава взяла на тимчасово під свою протекцію Україну. Хто із навколишніх сусідів міг це зробити? Молдова і Валахія – ні, вони самі перебували під зверхністю турецького султана. Про Варшаву, про Річ Посполиту говорити не доводиться, Австрія була далеко, Швеція – ще далі. Єдиним реальним кандидатом була Московія».

Відсутність міжнародного визнання ставила під загрозу подальше існування козацької держави. Польська корона за мовчазної згоди європейських монархів могла продовжувати боротьбу за повернення під свою владу українських земель. Перед Хмельницьким стояло складне завдання: або створити власну династію, яка б із часом набула формальної легітимності в очах сусідніх держав, або заручитися підтримкою іншого монарха, який би санкціонував юридичну легітимність козацькій державі і таким чином поставив край польським зазіханням на українські землі.

В українсько-польській війні Хмельницький проявив себе не лише як блискучий полководець. Протягом короткого часу ним були створені дипломатична

служба та розвідка, яка уважно стежила за подіями у Європі та на Близькому Сході. Політичні апетити гетьмана були безмежними. Його союз із Москвою нагадував союз удава з кроликом. Ясна річ, роль кролика Хмельницький намагався відвести Москві.

На самому початку контактів Української держави з Московським царством Хмельницький чітко окреслив майбутню конфігурацію політичних стосунків між ситуативними союзниками. Як свідчать історичні джерела, у Хмельницького та козацької старшини не було жодних планів стосовно подальшої економічної й політичної інтеграції України до складу Московської держави. Старшина і сам гетьман розглядали співпрацю з московитами як військово-політичну акцію.

Хмельницький поводився як незалежний володар і намагався врівноважити протекцію Москви союзницькими стосунками з Туреччиною, Швецією, а згодом і з Річчю Посполитою. Московія була зацікавлена в послабленні Польської держави, до якої мала певні територіальні претензії, тож мала потребу у військовому союзникові. Москва знайшла його в особі гетьмана Хмельницького. Плани московитів під ту

пору не виходили за межі військово-політичного союзу з козацькою державою. Для Хмельницького цей союз важив значно більше. Він творив передумови для багатоходових комбінацій українського володаря в майбутньому.

Після Переяславської ради представники московського уряду як гарантії вимагали від Хмельницького та українського населення обов'язкового складання присяги на вірність цареві. Для козаків це була звичайна практика закріплення політичних угод. Однак у цьому конкретному випадку вигулькнула принципова відмінність. Згідно з традиціями, одночасно з присягою козаків на вірність короні польські королі у свою чергу присягали козакам. У такий спосіб вони гарантували виконання наданих їм прав та привілеїв. Московський уряд, вимагаючи запряження від козацького війська та особисто від Хмельницького, заперечував можливість царської присяги, мотивуючи це тим, що цар ні перед ким не звітує і нікому, крім Бога, не присягає.

Відмова царя присягати викликала обурення козацької старшини та українського війська. На думку козаків, така угода була односторонньою і не давала жодних

гарантій її дотримання з боку московитів. Ситуація почала загострюватись, оскільки одночасно виникло кілька політичних течій серед козацької еліти, представники якої висловили свою рішучу незгоду з таким станом речей.

Присяга Хмельницького на вірність московському цареві в Переяславі скоріше нагадувала певну формальну процедуру, здійснення якої було необхідне для подальшої військової боротьби проти поляків. Вона не мала нічого спільного з тим, що радянська школа подавала як «віковічне прагнення українського народу до возз'єднання з російським народом».

Подальшу політичну угоду представники козацької держави та московського уряду уклали значно пізніше. Таким чином, сам факт присягання на вірність московському цареві був простим процедурним питанням для українського політикуму, який переслідував свої меркантильні цілі.

Історики звертають увагу на те, що на момент складання присяги не було розроблено самого тексту угоди і не було визначено характеру цих відносин. Зрозуміло, що були відсутні й положення про

майбутню соціально-економічну інтеграцію українських земель. Усе це свідчить про штучний характер Переяславської ради, де козацтво тільки формально демонструвало представникам Московського царства політичну лояльність. Тим не менше чимало громадян України досі сприймають цю подію крізь призму міфу, сформованого російськими ідеологами.

Юрій Мицик у статті «Переяславська рада. Міфи та реальність» пише: «Цей міф є складовою іншого, більш тотального, згідно з яким українці та білоруси не є самостійними націями, а лише відгалуженнями російського народу, роз'єданого ординцями Батия. Ці частини завжди мріяли про “воссоєдінєніє”, аж поки не прийшов Богдан Хмельницький і не здійснив цю мрію».

Згодом міф цей обріс деталями на кшталт «гетьман Хмельницький привів Україну у московське підданство, тому заслуговує похвали, на відміну від усіх інших гетьманів-“ізмєнників”». Знову ж таки, український народ здобув своє «місце під сонцем», а якщо й страждав, то тільки разом із «братнім російським народом». Московська держава принесла Україні цивілізацію і прогрес. Міф настільки довго й

настирно пропагували, що навіть Тарас Шевченко вважав Богдана Хмельницького винним у зраді. Тим не менше державну незалежність Україна втратила тільки через п'ять років після Переяславської ради, і підписав новий договір із Москвою вже не Богдан Хмельницький, а його недолугий син, Юрій.

Після Переяславської ради Хмельницький створив широкомасштабний політичний документ, що дістав назву «Прохання до царя Олексія Михайловича». У цьому документі було подано політичну програму, яка визначала головні засади стосунків із Московською державою. Гетьман наголошував на збереженні козацького устрою, Військо Запорозьке мало право вільного вибору гетьмана, у незмінному вигляді зберігалася вся територіально-адміністративна система козацької держави, знов-таки, представники Московії не мали права втручатися в діяльність місцевих органів влади.

Віктор Брехуненко: «Коли ми подивимось на цю угоду, то ми побачимо не приєднання, не возз'єднання, а угоду двох рівноправних суб'єктів. Один із них, Московія, бере під свій протекторат інший, тобто Українську державу. Цар бере під протекцію гетьмана

і бере на себе зобов'язання дотримуватись усіх прав і привілеїв, якими до цього часу користувалися козацтво, шляхта, міста, православна церква і так далі. Ми там не побачимо жодного пункту, який навіть натякає би на вмонтування України в політичне тіло Московії».

Отже, правовий аналіз «Прохання до царя Олексія Михайловича» дає підстави стверджувати, що Хмельницький домагався збереження за Україною прав фактично незалежної держави зі своїм урядом, політично-правовою системою, соціальною структурою суспільства, армією, адміністративним поділом тощо. Таким чином, на основі Переяславської угоди гетьман намагався створити своєрідну конфедерацію України та Московського царства. Для Москви такі стосунки чаїли потенційну небезпеку. Більш розвинена у військовому плані козацька держава в перспективі могла поглинути постординську Московію. Однак часу на це у Хмельницького вже не було.

Богдан Хмельницький помер у 1657 році.

Припускають, що його отруїли. Відомо, що до однієї з доньок гетьмана сватався польський шляхтич, на

сватанні вони випили по чарчині, відтоді Богдан і занедужав. За іншою версією, Богдана отруїли московити. Хто насправді причетний до смерті українського володаря – невідомо. Невідомо, і де покоїться тіло гетьмана. Після смерті його забальзамували, і воно, для прощання з народом, ще місяць лежало у труні в одній з чигиринських церков. Згодом Хмельницького поховали в родинній усипальниці Іллінської церкви, яку він сам збудував. У 1664-му році, згідно з версією Чернігівського літопису, наказний гетьман війська польського Стефан Чарнецький захопив Суботів, наказав витягти тіло Богдана, спалити його та вистрілити попелом із гармати. За іншими версіями, козаки перепоховали гетьмана десь у підземеллях Богданової гори в Чигирині.

Аби не допустити усобиць у боротьбі за гетьманську булаву, Богдан Хмельницький перед смертю запропонував проголосити гетьманом свого сина, Юрія. Це гетьманування тривало місяць. У свої шістнадцять Юрій Хмельницький не зміг дати ради складній внутрішній і ще складнішій зовнішньополітичній ситуації. 23 серпня 1657 року Юрій зрікся влади, а

гетьманська булава перейшла до рук генерального писаря Івана Виговського – досвідченого поміркованого політика, котрий добре розумів, у якому становищі перебувала гетьманська Україна.

Після смерті Богдана Хмельницького Україну охопив політичний хаос. Намагаючись приборкати безвладдя, Виговський домагався скликання козацької ради, яка підтримала б його кандидатуру на гетьманство. На противагу, не без московської участі, сформувалася сильна опозиція, куди увійшли запорожці, ображені тим, що їх не запросили на вибори, та кілька полковників, які мріяли про гетьманську булаву. Дійшло до того, що проти гетьмана підняли збройне повстання, яке стало провісником тривалої громадянської війни, так званої Руїни. На Виговського навіщували купу ярликів. Вважали його то промосковським, то пропольським діячем, однак жоден із цих штампів не відповідав дійсності.

Уже в перші роки після смерті Богдана Москва всіма своїми діями давала зрозуміти, що трактує Переяславську раду як відправний пункт для експансії на українські землі та їх приєднання. У 1658 році московський посол Кікін заявив Іванові Виговському,

що Мала Росія, себто Україна, є «отторженной ветвью от великой России и присовокуплена к оной самим Богом». Уся ця пафосна риторика ситуативних союзників супроводжувалась безчинствами московських військ в українських містах.

«Перше, надзвичайно серйозне порушення “Березневих статей”, укладених у Москві, відбулося з московського боку у 1656 році, коли Московія за спиною України уклала Віленське перемир'я з Річчю Посполитою і виїшла з війни проти Речі Посполитої. Це суперечило як букві, так і духу “Березневих статей” і, згідно з тогочасними політико-правовими уявленнями європейськими, “Березневі статті”, а разом з ними і Переяславська рада втрачали свою чинність і опинялися на задвірках історії», – Віктор Брехуненко.

Російсько-українські стосунки після укладення Переяславського договору відразу наштовхнулись на низку серйозних протиріч. Головним із них була радикальна відмінність у суспільно-політичному устрої обох держав. Інтереси централізованої монархії, що тяжіла до абсолютизму, жодним чином не могли збігатися з інтересами козацької республіки.

Своє першочергове завдання Московія вбачала в уніфікації відмінностей соціально-економічної та політико-правової структури козацької держави. За цю непросту проблему Москва взялась одразу після Переяславської ради. Безцінними помічниками в справі ліквідації української державності стали розбрат і політична сліпота козацької еліти.

Тиск із боку Москви на Українську державу по смерті Хмельницького посилювався. Особливо небезпечним було те, що за спиною законного українського уряду та легітимного гетьмана Івана Виговського Москва активно підтримала опозицію, яку очолили авантюристи: кошові отамани Яків Барабаш, Іван Безпалый та полтавський полковник Мартин Пушкар. Московські воєводи дедалі нахабніше втручалися у внутрішні справи України, ігноруючи волю гетьмана. Врешті-решт підбурювана московитами опозиція взялася до зброї. Виговський змушений був застосувати силу.

«З початком повстання Москва проводить курс на примирення гетьманського уряду з повсталими козаками. Суть цих дій зводилась до замороження конфлікту, а відтак контролю над ним. Паралельно з

миротворчими заходами Москва активно готується до воєнних дій» (Андрій Бульвінський. «Конотопська битва 1659 року»).

Наприкінці травня 1658 року під Полтавою Виговський у союзі з татарами розгромив основні сили повсталих. Ця перемога зруйнувала поточні плани царя та перешкодила відправленню воєвод в українські міста. Це була політична поразка Москви та її прихильників в Україні. Однак у червні того ж року в Україну під приводом приборкання (уже вгамованих!) свавільників Москва вводить війська.

У жовтні 1658 року двадцятитисячне московське військо Григорія Ромодановського знову увійшло в українські землі й почало військові дії на Лівобережжі. Власне, це був передднівок Конотопської битви, початок цієї війни. Іван Виговський мусив реагувати. У тилу в нього була російська військова залога, яку очолював воєвода Шереметьєв.

Прихід російських військ став своєрідним каталізатором переростання конфлікту інтересів у збройне протистояння. Поспішне введення московських військ в Україну, поява в полках

Ромодановського лідерів розгромленої опозиції, розповзання по містах Лівобережжя російських залог, страти кількох відданих гетьману сотників, насильства та грабунки з боку царських військ були розцінені козацькою старшиною як виклик і початок відкритої збройної агресії.

У відповідь на ворожі дії царських воєвод гетьманський уряд вирішив силою змусити московське командування видати лідерів опозиції та вивести війська з території України. У вересні 1658 року відбувся похід гетьманських військ на українсько-московське прикордоння. Паралельно воєнні дії проти московитів на території Білорусі розпочав полковник Іван Нечай. Російсько-українська війна, яка завершиться битвою під Конотопом, була в розпалі.

Рік 1657-й, 11 серпня. Московський цар відправляє в Україну посла Василя Кікіна та царського боярина князя Олексія Трубецького, які мають організувати вибори нового гетьмана. Це було перше по смерті Богдана Хмельницького введення російських військ на терени України. Смерть Богдана Хмельницького Москва сприймає як сигнал до початку рішучих дій.

На порядку денному – закріплення позицій в Україні та перетворення козацької держави на частину Московії. Ще за життя Хмельницького Москва порушує умови «Березневих статей». Цар та його уряд розглядають угоду 1654 року як приєднання України і встановлення контролю над її землями. Разом із тим український гетьман та більшість козацької старшини сприймають Переяслав як військово-політичний союз рівних. Українське керівництво послідовно виступає проти збирання податків у царську скарбницю та обмеження міжнародних зносин гетьманського уряду.

Козакам сповістили, що царські воєводи візьмуть на себе адміністративні, арбітражні й судові функції та розпочнуть підготовчу роботу до введення московських порядків в Україні. Паралельно Московія починає наступ на незалежність Української православної церкви. Серед українського духовенства ведеться агітація за підпорядкування Київської митрополії владі Московського патріарха. Москва вимагала недопущення виборів нового Київського митрополита без участі представників царя. Між іншим, у договорі 1654 року не було пунктів про підпорядкування УПЦ Москві. Київський митрополит

Сильвестр Косів і більшість православного духовенства, які відмовились присягати на вірність московському цареві, обстоювали незалежність Української православної церкви.

Незважаючи ні на що, козацька старшина та рядові козаки провели вибори гетьмана за давнім звичаєм, без участі в них царського посланця Трубецького. 26 серпня Велика козацька Рада обрала гетьманом Війська Запорозького Івана Виговського. Після цього гетьману та старшині було «наказано» приготувати припаси для військ князя Григорія Ромодановського, якого Москва, усупереч волі Чигирин, направляла в Україну. Подібних прав Переяславська угода Москві теж не давала. Намагання царського уряду переглянути відносини були відкинута загальновійськовою козацькою радою в Корсуні.

24 жовтня 1656 року московський цар, не попередивши українську сторону, уклав перемир'я з Польщею, за яким Україна переходила під протекторат Польщі. Разом із тим московські приспівники намовили козацьку старшину проти гетьмана Виговського і заслали послів зі щедрими дарами й обіцянками до Запорозької Січі та

полковників.

Наприкінці грудня 1657 року підтриманий Московією полтавський полковник Мартин Пушкар виступає проти гетьмана. Тим часом белгородський воєвода князь Семен Львов запроторює до в'язниці вірних гетьману козаків та старшину.

У лютому 1658 року царський посол Богдан Хитрово, підтримуючи антигетьманських повстанців, вимагає в гетьмана Виговського згоди на введення російських гарнізонів у Чернігів, Ніжин, Переяслав та інші міста й утримання їх за рахунок місцевого населення.

На початку квітня 1658 року виходять царські укази про призначення воєвод у Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів і Миргород та указ про призначення боярина Василя Шереметьєва головою нової, московської, адміністрації в Україні. В інструкції йому доручено забезпечити передання адміністративного апарату в містах міщанству, яке прихильно ставилося до самодержавної царської влади. Встановлення такої міської влади замість козацької адміністрації було ще одним способом розхитування основ козацької держави.

«Тобто тиск посилювався, і тому хотів того чи не хотів Виговський, але він був змушений з весни п'ятдесят восьмого року розпочати курс на зближення з Кримським ханством», – доктор історичних наук Віктор Горобець.

У той час як Росія обіцяла надати допомогу в приборканні опозиції, а насправді надавала і матеріальну, і моральну підтримку опозиції в боротьбі з Виговським, Кримське ханство в травні – червні 1658 року виступило тим союзником, за допомогою якого Виговському вдалося в битві під Полтавою розбити своїх опонентів. Але, звичайно, ціна перемоги була надзвичайно високою, тому що авторитет гетьмана падав. Щоб підвищити цей авторитет і залишити міцним союз із Кримом, і була потрібна ця нова угода з Річчю Посполитою.

У битві під Полтавою війська гетьмана Виговського завдали поразки бунтівникам, Мартин Пушкар загинув. Зрозумівши, що розв'язати усобицю в Україні лише послами та намовляннями не вдасться, Москва вдруге ввела до Гетьманщини війська. У середині червня 1658 року під приводом угамування повстанців до Києва прибули полки Василя Шереметьєва, до

Веприка – Григорія Ромодановського. У серпні того ж року, ігноруючи Переяславський договір, князь Ромодановський проголосив наказним гетьманом Івана Безпалого. Разом з тим у Прилуках незаконно змістили полковника Петра Дорошенка та стратили кількох відданих гетьманському урядові сотників.

На акції московських воєвод український уряд відповів адекватними діями на російській території. У серпні 1658 року козацьке військо рушило на українсько-московське прикордоння. У Білорусі паралельно з гетьманом воєнні дії проти росіян почав полковник Іван Нечай.

На Лівобережжі московські війська та їх союзники поводитись, як в окупованій країні. У стані князя Ромодановського перебував один із лідерів антигетьманської опозиції Яків Барабаш. Його люди разом з московитами грабували українські міста.

Під ту пору козацький уряд Виговського уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою, у якому було зафіксовано відмову Гетьманської держави від підданства царю, та видав Маніфест до «володарів Європи» з поясненням причин війни з Росією. Було

проголошено створення Великого князівства Руського. Польща, Литва, Русь-Україна становили три частини міждержавного союзу Річ Посполита. Найвища влада в Україні мала належати гетьману та Великій раді. Україна повинна була мати свій суд, у якому всі справи велися б українською мовою, своїх воєвод і козацьке військо. Угоду було підписано 16 вересня 1658 року в Гадячі представниками Речі Посполитої та козаками, представленими гетьманом Іваном Виговським, Юрієм Немиричем і Павлом Тетерею.

Гадяч на той час був достатньо чіткою геополітичною та ідеологічною альтернативою Переяславській угоді 1654 року. Проект україно-польсько-литовської унії пропонував цілковито іншу модель політичних стосунків у Східній Європі. Гадяч був спробою козацької еліти зміцнити молоду козацьку державу, перетворивши її на суверенне Велике князівство Руське, яке мало перебувати у рівноправному політичному союзі з Польщею та Литвою.

«Якщо говорити про ідеї, які були закладені до проекту Гадяцької унії, то була вона однією з найбільш далекоглядних, перспективних та глибинних угод за всю історію козацтва» (газета «День», стаття

«Перемога, якої можна було уникнути»).

За умовами Гадяцького договору, територію Великого князівства Руського складали Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства. Вища законодавча влада належала Національним зборам депутатів, які обиралися від усіх земель князівства. Виконавчу владу здійснював гетьман, який обирався довічно і затверджувався королем. Вибір кандидатів на гетьмана мали здійснювати спільно всі стани українського суспільства: козацтво, шляхта й духовенство. Гетьман очолював збройні сили України. Польським військам заборонялося перебувати на теренах князівства. У разі воєнних дій усі війська на території України переходили під командування гетьмана.

У Великому князівстві Руському встановлювались державні посади канцлера, маршалка, підскарбія і вищий судовий трибунал. Усе діловодство мало вестися українською мовою. У Києві передбачалося створити монетний двір для карбування власної монети. Українська армія мала складатися з шістдесяти тисяч козаків і десяти тисяч найманого війська.

Гадяцький договір виник не раптово і не на голому місці. Ще Богдан Хмельницький у 1656 році започаткував переговори з волинським каштеляном Станіславом-Казимиром Беньовським. Ці перемовини саме й вимостили дорогу до унії, підписаної в таборі під Гадячем 8 вересня 1658 року, за якою Річ Посполита реформувалася в державу трьох народів: польського, українського й литовського. Гетьманщина, за первісним текстом Гадяцької унії, у складі цієї держави набувала імені Великого князівства Руського, і це був величезний успіх дипломатії Івана Виговського. Успіх, який дозволив нерозривно поєднати Київську Русь і Гетьманщину. І показати, що Гетьманщина на рівні символів – це Київська Русь сьогодні.

Згідно з первісним текстом Гадяцької угоди, православні вірні зрівнювались у правах з католиками. Греко-католицька церква зберігалась, але не могла поширюватись на нові території. У спільному сенаті Речі Посполитої мало значно розширитись представництво українського православного духовенства. Києво-Могилянській колегіум за статусом мав дорівнювати Краківському університету. Гарантувались права та привілеї козацтва. За

поданням гетьмана щороку сто козаків з кожного полку мали отримувати шляхетство.

Утім, польській шляхті такі перспективи видавались малосимпатичними. Ратифікуючи Гадяцький договір, польський сейм значно урізав його статті. У такому кастрованому вигляді українське суспільство не могло прийняти угоду. Особливе обурення викликало залишення у складі Польщі Волинського, Белзького та Подільського воєводств, польська сторона наполягала на обмеженні території Великого князівства Руського Київським воєводством. Лише зусиллями гетьмана Виговського вдалося трохи збити територіальні апетити поляків.

«Виговському на певному етапі вдалося добитися того, що сюди була включена і Чернігівщина, і Брацлавське воєводство, але суперечки йшли з приводу Волині, суперечки йшли з приводу Подільського воєводства...» – Віктор Горобець.

«Кінцевий варіант Гадяцької унії, варіант, ратифікований Сеймом, був немилосердно покалічений, порівняно з тим первісним текстом. І коли Пєртяткович, посол від польського короля,

приїхав до Івана Виговського і показав йому повний текст цієї угоди, то Іван Виговський сказав: “Ти смерть мені привіз...”», – Віктор Брехуненко.

Гадяцька угода, тим не менше, здетонувала війну з Росією. 21 вересня 1658 року московський цар видав грамоту з вимогою усунути неугодного Москві главу Української держави та оголошенням початку воєнних дій проти гетьманських полків. В Україну вступило велике царське військо – за різними джерелами, від сімдесяти до ста тисяч вояків. Воно мало встановити контроль Росії над південними й центральними районами Лівобережжя та забезпечити переобрання на місце Виговського підконтрольного Москві гетьмана.

Офіційно російсько-українську війну було оголошено у вересні 1658 року. Війська полковника Нечая вибили московські гарнізони з міст Білорусі. Близько 20 жовтня в Україну втретє ввійшло двадцятитисячне московське військо на чолі з князем Ромодановським. Гетьман Виговський розділив своє військо на дві частини. Полковники Григорій Гуляницький, Петро Дорошенко та Оникій Силич почали військові дії проти армії Ромодановського в районі Пирятина. Гетьман тим

часом пішов на Київ. Однак знищити московський гарнізон Виговський так і не зумів. Поразка гетьманських військ під Києвом, облога Ромодановським козацьких військ на чолі з Гуляницьким у Варві та брак ресурсів змусили сторони укласти перемир'я.

Щоб зберегти вірні босездатні частини, Іван Виговський послав до Москви посольство з проханням пробачити його провини перед престолом, запевняючи у своїй вірності царю. Це перемир'я спонукало Ромодановського зняти облогу Варви та відійти до Лохвиці. Не маючи сил розгромити гетьманські війська у Варві, Ромодановський у другій половині листопада ініціював обрання альтернативного Виговському гетьмана Лівобережної України, Івана Безпалого, започаткувавши руйнівну для української державності традицію багатогетьманства.

На середину грудня 1658 року сил для остаточної перемоги у жодній зі сторін не було. І московити, і козаки активно готувались до продовження війни. Москва знову почала збирати військо, а Чигирин звернувся по допомогу до татар і поляків. Перегрупувавши сили, гетьманський уряд перехопив

ініціативу. Окупаційні війська було заблоковано в Лохвиці.

«Отримавши підкріплення з Польщі та Криму, Виговський негайно рушив на Лівобережжя, намагаючись відновити частково втрачений контроль над тими частинами Полтавського, Миргородського та Лубенського полків, в яких уже порядкували московські гарнізони» (Андрій Бульвінський. «Конотопська битва 1659 року»).

Віктор Брехуненко: «Цю тактику пробував свого часу ще Богдан Хмельницький, починаючи від 1648 року. Він зумів подолати вади козацької збройної машини, коли брак надійної кінноти не давав змоги козакам вести наступальні військові дії проти польського війська, в основі якого була кіннота. Власне, через це програвали всі попередні козацькі повстання, а за рахунок татар Богданом Хмельницьким ці прогалини були компенсовані, і поляки були в шоці... Вони не могли знайти адекватної відповіді на ці кроки...»

Другий етап війни тривав із середини грудня 1658-го до другої половини березня 1659-го.

Уся зима й перша половина березня 1659 року минули

в постійних сутичках гетьманських і московських військ у прикордонних районах та періодичних – під Києвом. Під час походу гетьманському уряду вдалось відновити контроль над більшістю територій зазначених полків. Але остаточної перемоги Виговський домогтися не зміг, оскільки під московським контролем залишалось близько десяти українських міст.

Третій етап війни (кінець березня – початок серпня 1659 року) почався з походу в Україну московської армії на чолі з князем Трубецьким.

Рік 1659-й, 18 квітня. Московське військо підходить до Конотопа – стратегічно важливого міста на українському прикордонні в районі Путивля. У війську було близько сімдесяти тисяч осіб.

У Конотопі тоді перебувала найбосездатніша на Лівобережжі частина гетьманських військ – три козацькі полки (Ніжинський, Чернігівський та Кальницький) на чолі із Сіверським наказним гетьманом Григорієм Гуляницьким.

У травні 1659 року, щоб розширити підконтрольну

росіянам територію, Трубецької регулярно відправляє рейдові зағони проти гетьманських військ: двічі під Борзну (московські війська «місто Борзну штурмом узяти, і висікли, і випалили»), у район міст Хорол, Говтва та під Ніжин.

«Ідея Великого князівства Руського пов'язала українську державність зі спадщиною Київської Русі. Разом з тим українська еліта адаптувала до своїх потреб концепцію Йова Борецького про походження козацтва з середовища дружинників київських князів» (Інститут української археографії ім. М. С. Грушевського. «Гадяцька унія 1658 року»).

18 квітня 1659 року московське військо увійшло в село Підлипне, за кілька верст від Конотопа. Гарнізон Конотопа склали три козацькі полки під командуванням полковника Гуляницького; у селі Попівка, за три версти від Конотопа, стояли сім тисяч татар. 19 квітня рейтерські та стрілецькі полки московитів змусили татар відступити з Попівки, не давши змоги з'єднатися з гарнізоном Гуляницького. Намагаючись завадити цьому, з Конотопа вийшли козаки і стали шикуватися в бойові порядки, однак,

стріляти по міських укріпленнях і по самому місту з усієї артилерії. У відповідь козаки здійснили вилазку. У короткому бою під міськими стінами московити взяли полонених, які після жорстоких тортур зізналися, що з Гуляницьким у місті лише чотири тисячі козаків.

Покладаючись на величезну перевагу в живій силі, Трубецької вирішив штурмувати Конотоп. Загальна кількість царських військ, задіяних під час штурму, становила понад двадцять тисяч осіб. Під супровід постійного обстрілу козацьких гармат 29 квітня московити почали з усіх боків підступати до міста з драбинами.

Жорстокий штурм тривав понад п'ять годин. У багатьох місцях московитам удалося зійти на стіни міста з прапорами й барабанами. Однак козаки чинили шалений спротив і зігнали нападників зі стін. Коли ворог увірвався до фортеці, козаки підірвали закладені ними міни. Вибух призвів до великих втрат і деморалізував московитів. Трубецької дав команду на відступ. Втрати у ворожих полках становили близько трьох тисяч осіб пораненими та п'ятсот чотирнадцять чоловік убитими.

зважаючи на чисельну перевагу московитів, без бою повернули в місто. 20 квітня ворожі війська підступили до самого Конотопа.

В історичних джерелах наводяться різні дані щодо чисельності московських військ під Конотопом. Їхня кількість коливається від тридцяти до двохсот тисяч. Однак цифри ці не мають опертя на конкретні документи. На підставі непрямих даних учені говорять про сімдесят тисяч московського війська. Достеменно відомо одне: сил для взяття міста в найкоротший термін було більш ніж достатньо. Але не так воно сталося, як гадалося.

Перша спроба взяти Конотоп приступом наштотхнула на гарматний та мушкетний вогонь оборонців. Московити стали довкола міста обозом, почали копати шанці і ставити гармати. 21 квітня з-під Лохвиці підійшов князь Куракін зі своїми полками. Після того як за наказом Трубецького він з обозом став з іншого боку міста, Конотоп опинився в суцільній облозі.

Пересвідчившись, що ні вмовляння, ні демонстрація сили на козаків не впливають, Трубецької наказав

Понад два місяці, від 20 квітня до 28 червня, чотири тисячі козаків Чернігівського і Ніжинського і Кальницького полків під командою ніжинського полковника колишнього шляхтича Григорія Гуляницького обороняли місто від сил противника, які мали значну перевагу. І вони зуміли вистояти. Міщани і козаки дали агресорам відсіч, і це дало змогу Іванові Виговському згрупувати сили, залучити союзників – кримських татар і частково польське військо під командою Анджея Потоцького – і належним чином підготуватися до генеральної битви.

Після невдалого штурму Конотопа московське командування посилає каральні зағони в інші регіони Лівобережжя. 12 травня Трубецької відправляє до Борзни війська на чолі з князем Ромодановським. Після двох запеклих боїв під містом та спустошення його околиць московські війська захоплюють Борзну. Спаливши місто, вони беруть в полон багатьох жінок і дітей і висилають їх у вірні Москві міста. Метою цієї та багатьох інших подібних акцій було залякати українське населення та розчавити його волю до спротиву.

Козаки негайно вдалися до відплатних дій.

Глухівський наказний полковник Бут і сотник Уманець послали великі козацькі загони на російський кордон.

«Чотирнадцятого травня тисячний загін глухівських козаків спустошив села Жоровлівку, Капустіно, Канигіно, Стремоухово та багато інших населених пунктів. Більшість їх мешканців було вирізано та взято у полон» (Анатолій Бойко. «Конотопська битва 1659 року»).

Під Конотопом козаки гетьманського війська разом з татарами намагались тримати московитів у напрузі. Так, 8 травня козаки здійснили напад на обоз Куракіна. В бою московити втратили шістьох людей убитими та близько півсотні пораненими. Виговський тим часом повільно рухався з Чигирин на північ, у Ніжинський полк. По дорозі він слав листи кримському ханові та мурзі Карач-бею з проханням якомога швидше вирушати в похід.

Перед вирішальною битвою за Україну в московитів виникають серйозні проблеми. Під Конотопом у військах починається масове дезертирство. Лише з полків князя Ромодановського втікає понад тисяча

силами через Ніжин на Київ, залишивши під Конотопом частину війська. Промосковськи налаштовані київський полковник Дворецький і ніжинський протопоп Филімонович запевняли боярина, що воєвода князь Шереметьєв готовий до спільних дій. «Такий похід, – писали вони, – потрібен для того, щоб не дати гетьману з'єднатися з ордою».

«Трубецькой вчинив навпаки. Сам з основним військом лишився під Конотопом, а до Ніжина послав князя Ромодановського та Скуратова. За наказом маріонетки Безпалого, до експедиції приєдналися козаки полку Донця» (Анатолій Бойко. «Конотопська битва 1659 року»).

27 травня в полі біля Ніжина між козаками та московитами відбулися запеклі бої. Обидві сторони зазнали серйозних втрат. Знекровлені московити так і не наважились штурмувати місто. Війська князя Ромодановського, пограбувавши околиці Ніжина, вдерлися в Пустинно-Тригорський монастир, з якого, за свідченням ігумена, «дзвони, усі книги церковні та навчальні побрали і до Москви повезли». 1 червня Ромодановський повернувся під Конотоп.

людей. Згодом з'ясувалося, що белгородський обложний воєвода Ляпунов за хабарі відпускав зі служби ратних людей. Накази про додаткові набори в драгуни боярських дітей не дали бажаних результатів. Від царської служби вони тікали світ за очі. Крім того, прикордонні воєводи навіть залякуваннями про напад татар не могли примусити людей укріплювати міста й збиратися в них для оборони, про що в Москву доповідали, зокрема, пронський, ряжський та шацький воєводи. Моральний дух війська московитів упав нижче від критичної поділки.

Аби бодай якось виправити ситуацію, московський уряд прислав до головних міст південно-західного прикордоння нових, завзятіших полкових та обложних воєвод. Крім того, цар Олексій Михайлович видав наказ, суть якого зводилась до того, що долею полонених українців московські вояки могли розпоряджатися на свій розсуд, не віддаючи їх воєводам. Вочевидь, таким чином Москва хотіла стимулювати солдатів до активніших дій. Разом з тим цар віддав наказ Війську Донському здійснити напад на Крим, аби роз'єднати війська хана.

Тим часом Трубецькому радять рушити з основними

Недооцінка Трубецьким захоплення Ніжина була однією з головних помилок московського командування. Оволодівши містом та з'єднавшись із київським гарнізоном Шереметьєва, московити відітнули б угруповання гетьмана від центральних та південних районів держави. Такий перебіг подій для Виговського міг закінчитись катастрофічно.

10 червня кримський хан, переправившись через річку Оріль, увійшов з військом у межі Полтавського полку. Під Говтвою спільно з гетьманськими козаками татари розбили загони Новосильцева та Пушкаря. Ще з дороги хан Мухаммед-Гірей спорядив до Варшави посла із закликом вислати армію проти Москви та діяти узгоджено з татарами і козаками, які вже виступили в похід. Тим часом московські війська ніяк не могли вийти із-під Конотопа.

Віктор Горобець: «Ця затримка визначила те, що Виговському вдалося успішно відбити цей наступ, тому що надано було час, аби мобілізувати свої війська, для того аби встигла підійти татарська орда із Криму, для того аби хоч і невеликі сили, але все ж таки прийшли на допомогу із Речі Посполитої. І це в кінцевому результаті до певної міри урівноважило сили

суперників. Бо якщо на початку кампанії Російська держава, російська армія мала вражаючу перевагу над гетьманським урядом, то уже на літо 1659 року сили трошки вирівнялись. Ну і звичайно, значною мірою, результати цієї кампанії відобразило те, що, можливо, військове щастя було на боці гетьмана Івана Виговського».

Головні московські війська посилили тиск на конотопський гарнізон і готувались до нового штурму. Обложені, хоч і завдавали ворогу відчутних втрат, а під час вилазок носили землю до Конотопа «і з того собі вал прибільшували», перебували у критичному становищі.

«У місті хлібних припасів немає, їдять коней і всяку живність... і з водою у них дуже сутужно, багато людей з безводдя і від тісноти пухнуть і помирають...» (із допиту полоненого козака).

Героїчний опір захисників Конотопа та вичікувальна тактика князя Трубецького дали змогу гетьману Виговському дочекатися союзників – кримських татар. Московські полководці намагались уникати активних наступальних дій – через недостатній вишкіл та низькі

моральні якості свого війська. Блокувавши розвідку Трубецького, Виговський нав'язав царському полководцю генеральну битву на вигідних для козаків умовах.

Дізнавшись, що війська Мухаммед-Гірея на підході, Виговський рушив прямо на Конотоп. З ним було шістнадцять тисяч козаків при десяти полковниках, п'ять тисяч татар із нураддин-султаном і три тисячі поляків, сербів та волохів. 24 червня кримське військо з'єдналося з українським. Підтвердивши взаємною присягою договір про спільні дії проти московських військ та про надання одне одному військової допомоги проти будь-якого неприятеля в майбутньому, козаки й татари рушили до Конотопа. Не дійшовши двадцять верст до міста, союзники зупинились біля села Тинниці в низині річки Борзни. Кількість татар, які були з Виговським і ханом, становила понад тридцять тисяч чоловік.

27 червня відбувся бій козацько-татарського загону з московськими сторожовими сотнями на переправі біля села Соснівка. Після зіткнення козаки й татари взяли «язиків» і відійшли від села. Полонені повідомили про розташування царських військ під Конотопом,

---

зауваживши, що московити не чекають нападу. Довідавшись про прихід Виговського, Трубецький вислав до Соснівки околничих князів Ромодановського, Пожарського та Львова. Було з ними, за різними джерелами, від двадцяти до шістдесяти тисяч війська.

Московські війська першими підійшли до Соснівки. Перед боєм Іван Виговський сказав московським посланцям, яких тримав під арештом: «...коли він перед великим государем винний, то його Господь Бог поб'є, а буде винний інший хто, то над тим також воля Божа». Під час конотопської епопеї за гетьмана Виговського та за козацьке військо служили молебні в усіх українських церквах і київських монастирях.

28 червня козаки першими почали бій, переправившись на конотопський бік Соснівки та шарпаючи московитів, поки татари не зайшли їм з тилу.

«Орда, примчавши з тилу, так їх змішала, що, не прийшовши до тям, вони почали тікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі, аж до Конотопа, встеляючи густим трупом поле; і мало хто з них утік до

таборів, ствердили взяті нами “язики”» (Іван Виговський. Спогади).

Загалом хід битви можна реконструювати таким чином. Московські та козацько-татарські війська сходяться на Соснівській переправі. Виговський відряджає козацькі й польські частини на правий конотопський берег і в'яже боєм московські полки, які стояли поблизу переправи. У той же час татари розділяються і переправляються вище й нижче від місця бою. Вибравши зручний момент, вони обходять і атакують московські війська з обох сторін.

Деморалізовані ударом, московити починають спішно відступати і стають легкою здобиччю татарської кінноти й козацької піхоти. Окремі полки займають кругову оборону і чинять запеклий опір до вечора. Проте жодної допомоги з-під Конотопа вони так і не дочекались.

Загалом об'єднане козацько-татарське військо налічувало близько п'ятдесяти тисяч воїнів. Сили супротивників кількісно були приблизно рівними, хоча деякі дані свідчать про неабияку перевагу московської армії. Під орудою князя також перебували загони

кадомських і касимовських татар, прибуло йому на допомогу й військо наказного гетьмана Безпалого, який боровся з Виговським за булаву. Основу військ Трубецького становили елітні кінні підрозділи «государева полка», який, за традицією, комплектувався з високодостойних московських дворян. Після битви від еліти московського війська лишився тільки спогад. Сам князь Пожарський потрапив у полон і був страчений кримським ханом.

Віктор Брехуненко: «І князь Пожарський сам, герой того смутного часу, герой того ополчення, яке визволяло Москву від польських військ. Він потрапив до полону і був позбавлений життя татарами. Розгром російської кінноти дав змогу татарам і козакам перейти в наступ і погнати решту війська. Власне, Ромодановський був змушений відходити, і, якби не прорахунки Івана Виговського на марші, військо московське могло б перестати існувати взагалі».

Під час бою московський головнокомандувач повісився не найкращим чином. Трубецькой кинув напризволяще війська Пожарського, не надіславши йому допомоги; спішно зняв облогу Конотопа і наказав відступати. Козаки й татари три дні переслідували

ворога – аж до московського кордону, – однак так і не змогли остаточно знищити. Тікаючи, царські війська втратили левову частку артилерії, бойові знамена, скарбницю й обоз. Згідно з попередніми домовленостями, усі трофеї та полонені мали дістатися татарам. Усупереч узвичаєним правилам, хан наказав своїм воїнам знищити полонених. За різними даними, татари стратили близько п'ятнадцяти тисяч московитів.

Віктор Горобець: «Відомо, знову ж таки, ще Сергій Соловйов свого часу писав, що, коли цар довідався про поразку, якої зазнав князь Трубецькой під Конотопом, було віддано наказ про підготовку... виїзду царського двору із Москви, хотіли перебратись у непрохідні землі за Волгою, до Ярославля мали виїхати. Москву почали терміново зміцнювати, укріплювати, копати рови, тому що справді боялися, що після такої втрати, втрати найбільш боєздатної, після паніки, яку спричинила ця втрата, і Виговському, і кримському хану Мехмеду Четвертому до снаги буде дійти до Москви і заволодіти Москвою...»

На підступах до Москви зчинилася паніка, поміщики кидали свої маєтності і разом із селянами тікали під

захист міських мурів. Нашвидкуруч формувались додаткові загони для захисту Москви на випадок облоги. Страх і невпевненість московитів віщували найгірше. Проте хвилювання царя виявилися передчасними. Через складну політичну ситуацію в Україні Виговський так і не зміг повторити похід гетьмана Петра Сагайдачного на Москву. Татари змушені були повернутися до Криму, оскільки на їхні поселення вчинили напад загони запорозького отамана Івана Сірка.

Віктор Брехуненко: «Але, на жаль, крупномасштабного походу на московські землі в козаків і татар не вийшло. І не вийшло з двох причин. Перша з них – ключова. Удар в спину завдав коштовний отаман Іван Сірко, який здійснив похід до Перекопа, і татари змушені були відійти. Хан Мухамед Гірей дав команду татарам відходити, і вони пошарпали вже до цього часу московське прикордоння, Білгородщину, Курщину і так далі, але на Московію, шлях на яку був практично відкритий, татари не пішли».

Напади Івана Сірка на татарські улуси змусили хана терміново повернутися додому, залишивши гетьману

лише кілька тисяч вояків. Це завдало потужного удару по планах Виговського. Одночасно захитались позиції гетьмана в Україні. Лівобережні полковники розчарувались у ратифікованих польським сеймом умовах Гадяцького договору, з яких було викреслено положення про Велике князівство Руське, і хитнулися в бік військово-політичного союзу з Московією. Таким чином, збройна перемога у війні закінчилася політичною капітуляцією після неї. Остаточні політичні підсумки війни, які суперечили воєнним результатами, було закріплено в нових «Переяславських статтях» 17 жовтня 1659 року.

Парадокс, але, програвши війну, Росія досягла більшості цілей, поставлених на її початку: ввела війська в головні міста України, встановила реальний військово-політичний контроль над Лівобережжям, дістала можливість безпосередньо впливати на призначення гетьмана та старшини, суттєво урізавши владні повноваження гетьмана і козацької ради в кадрових та інших питаннях, домоглась формальної згоди козацької старшини не проводити самостійної зовнішньої та внутрішньої політики, витіснила

козацьку адміністрацію з Білорусі. Ну а починалося все з такого собі, на перший погляд, невинного митного союзу, Переяславської, обопільно вигідної, угоди.

Гетьман Калнишевський

Рік 1657-й. Помирає Богдан Хмельницький. Перед смертю він передає гетьманську булаву до рук молодшого сина Юрія. Юрій поступається владою генеральному писарю Іванові Виговському. Новий гетьман активізує зовнішньополітичні зв'язки, встановлює союзницькі стосунки з кримським ханом і шведами та намагається перетворити вчорашніх ворогів на союзників. Його замирення з поляками активізує промосковську опозицію. Проти Виговського виступають полтавський полковник Мартин Пушкар та кошовий отаман Запорозької Січі Яків Барабаш. У червні 1658-го у битві під Полтавою Виговський розправляється з повстанцями, полковника Пушкаря страчує, а територію полтавського полку піддає руйнуванню.

Довершуючи розгром опозиції, Виговський стратив кількох полковників, близько десятка сотників, а частину полонених віддав татарам. Союз із Кримським ханством та репресії відвернули від нього багатьох однодумців. Тим не менше Виговський реалізує ідею

союзу з Польщею та Литвою. 16 вересня 1658 року він підписує Гадяцький договір, згідно з яким Гетьманщина, зберігаючи повну автономію, входить до складу Речі Посполитої. Але поляки не збиралися виконувати цю угоду. Для них вона була тільки приводом для чергового повернення козацької держави під свій контроль. Гадяцька унія дала Москві формальну причину для інтервенції.

Стоп'ятдесятитисячна армія московитів рушила в Україну, однак 29 червня 1659 року була наголову розбита під Конотопом козаками Виговського та найманими полками. Цар Олексій Михайлович Романов наказав готуватися до оборони Москви і розробляв план втечі. Однак перемога під Конотопом нічого не змінила в Україні. Громадянська війна набирала нових обертів.

Після Конотопської битви лівобережні полковники заявили про підтримку Москви, а правобережні перейшли у відкриту опозицію до гетьмана. Тим часом запорожці на чолі з Іваном Сірком почали похід на Крим. Виговський вирішив скликати раду, але козаки звинуватили його в ігноруванні інтересів козацької України. Виговський спішно покинув Україну, а новим

гетьманом повторно став Юрій Хмельницький.

17 жовтня 1659 року Юрій Хмельницький підписав «Переяславські статті», які Москва докорінно переробила і видала за «Березневі», підписані Богданом Хмельницьким. Згідно з новими статтями, автономія України обмежувалась. До міст входили московські гарнізони, Київська митрополія підпорядковувалась Московському патріархату, гетьман не мав права призначати полковників, виступати в походи й вести перемовини з іншими країнами без дозволу царя. Тієї пори українська еліта була безмежно далекою від реалізації задумів великого Богдана. Більшість козацької старшини дбала виключно про власну користь.

«На Правобережжі в еліті була стара козацька старшина, більшість із якої мала свої землі і легше сприймала різні військово-політичні союзи, які були спрямовані на від'єднання України від російського світу. На Лівобережжі старшина – це, як правило, вчорашні козаки. Частина дрібної шляхти у тій складовій була значно меншою. Відповідно, всі землі, які були набуті тією старшиною під час утворення Української держави, були нелегітимні, якби в якийсь

зв'язок із Річчю Посполитою вступила Українська козацька держава. Натомість Московія не претендувала на ті всі землі. Там ніколи не було її власності. Повернення нащадків Яреми Вишневецького чи польської шляхти на Лівобережжя загрожувало змести козацьке землеволодіння», – Віктор Брехуненко.

Тим часом Московія починає і програє війну з Польщею. Юрій Хмельницький під тиском старшини йде на зближення з поляками і 18 жовтня 1660 року підписує трактат, згідно з яким Україна на правах автономії повертається під юрисдикцію Речі Посполитої. Найтрагічнішим наслідком цього кроку стає початок територіального розколу Гетьманщини. Україна ділиться на Лівобережну та Правобережну. Правобережжя контролює Польща, Лівий берег – Москва.

В добу Великої Руїни гетьманами Правобережжя були Павло Тетеря, Петро Дорошенко та Юрій Хмельницький. Перший і останній стали слухняними маріонетками в руках Польщі. Тільки Петро Дорошенко поставив за мету об'єднати Україну й повернути їй незалежність.

Намагаючись здійснити свій задум, Дорошенко йде на союз із Туреччиною. На заваді знову стає кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко. Конфлікт між гетьманом та запорожцями призводить до братовбивчої громадянської війни. Як наслідок, Правобережжя спустошується. Тим часом на Лівобережжі гетьмани Іван Брюховецький та Іван Самойлович підписують «Московські статті» та «Глухівські статті», які обмежують автономію України. Основний мотив дій цих гетьманів – особисте збагачення.

Одним з найвидатніших архітекторів Руїни був Іван Брюховецький. Восени 1659 року він став кошовим Війська Запорозького і придумав для себе нечуваний титул «кошовий гетьман». Щоб закріпитися при владі, Брюховецький у вересні 1665 року з величезною свитою прибув до Москви. Такою запопадливістю московити були дуже втішені, тож осипали вірнопідданих милостями, не забувши, однак, нав'язати посольству кабальні для України умови.

Рік 1660-й. У Корсуні на козацькій Чорній раді Юрія Хмельницького від імені польського короля затверджують гетьманом. Його ультиматум

московським воєводам – негайно покинути Україну – проігнорований. Але значна частина козацького війська не бажає коритись цареві. Тим часом полковники Сомко та Золотаренко стикаються у боротьбі за владу над Лівобережжям. Суть їхнього «поєдинку» зводиться до запопадливого плазування перед московитами. Перемагає Сомко. На Раді в Переяславі його обирають наказним гетьманом. Ображений Золотаренко тут же пише доноси на більш щасливого суперника. Заручившись підтримкою князя Ромодановського, Сомко під Каневом перемагає Юрія Хмельницького. Слабкий характером син великого Богдана зрікається булави і 6 січня 1663 року стрижеється в ченці під іменем Гедеона.

Після Юрія Хмельницького гетьманом Правобережної України стає донощик Павло Тетеря (повіривши його писанині, поляки стратили Виговського та Івана Богуна). Утвердившись на Правобережжі, Польща прагне підім'яти під себе ще й Лівобережну Україну; московити тим часом не менш ласо поглядають на правий берег Дніпра. Пильно стежачи за незгодами між старшиною і козаками, вони поширюють міф про царя як доброго заступника та оборонця скривджених.

Царедворці потурають старшині роздачею маєтностей та соболиних шкур, за що козаки прозивають верхівку царськими котами. «Найжирніший» серед цих новоспечених холуїв – Іван Брюховецький.

Щоб породичатися з Москвою, Брюховецький одружився з донькою боярина – і отримав від царя чин боярина. Брюховецький *«був чолом цареві всіма українськими городами»*. Це означало, що всі податки з міщан і селян мали йти до царського скарбу, туди ж пішли прибутки з млинів, продажу горілки та митні збори. Крім того, гетьман просив Москву ввести воєвод з ратниками до Чернігова, Переяслава, Канева, Ніжина, Полтави, Новгорода-Сіверського, Кременчука, Кодака та Остра. Воєводи в українських містах не тільки були начальниками залог, а й перебрали до рук адміністративне і фінансове управління.

Брюховецький дійшов до того, що просив царя на київський митрополичий престол призначити особу з російського духовенства. За це, крім боярської шапки, зрадник отримав у вічне володіння Шептаківську волость на півночі Чернігівщини. Продажна старшина й духовенство теж одержали маєтності та соболині шкурки.

Москва обсадила Україну переписувачами та збирачами податків. Ці повинності були непосильними. Гетьман, боячись за власну шкуру, просив загін російських стрільців для охорони, а також війська, щоб придушити непокірних, винищити збунтовані міста і села. Повернувшись в Україну, Брюховецький стикнувся з одностайною ненавистю простих козаків та всього духовенства – і особливо запорозьких козаків.

«Прочули ми, що Москва буде на Кодаку; але їй там не потрібно. Зле чиниш, розпочинаючи з нами сварку. Хоча Царська Величність виявив тобі честь, але гідність отримав ти від Війська Запорозького. Військо ж не знає, що таке боярин, знає лише гетьмана» (із листа кошового отамана Івана Ждана до Брюховецького).

Брюховецький відсилав до Москви *«всіх підозрілих осіб в Україні, котрі можуть сіяти нелад серед козаків»* і попереджав царя листовно, що *«запорожці ненадійні»*. Царському послові боярин-гетьман пояснив, що причиною заворушень на Запорожжі є *«кривди, утиски та насильства»*, які чинили воєвода Протасєв та інші начальники російських

ратників. Однак найбільше обурення українців викликало підписання в Андрусові договору про перемир'я Москви з Польщею на тринадцять років. Згідно з ним, Лівобережна Україна разом з Києвом залишалась за Московією, Правобережна – за Польщею. Запорожжя підпадало під спільну зверхність царя і короля.

Тарас Чухліб, доктор історичних наук, директор Науково-дослідного інституту козацтва, зауважує: «Було Андрусівське перемир'я 1667 року, де було чорним по білому записано, що Москва і Польща мають виступати проти Петра Дорошенка, виставити спільні війська, а це близько ста тисяч московського війська і близько шістдесят тисяч польського війська проти близько сорока тисяч козацького війська. Очевидно, що на той час політика була тісно переплетена з військовою потугою, з тим, скільки політики чи керівники тих чи інших держав мали при собі війська».

Україну було поділено без відома козаків. Їх просто не запросили до Андрусова. Згодом стольник Телепнев повідомив гетьмана Брюховецького про наслідки переговорів, і той попередив царського посланця, що *«від запорожців слід чекати великого*

заворушення». Протест проти царської сваволі та посягань на одвічні права козаки виявили максимально просто – зарізали московського посла Людиженського, який прямував у Крим до хана. Брюховецький не на жарт розлютив доблесне воїнство нашістю воєвод.

Перед загрозою неминучого повстання Брюховецький змінив орієнтацію і в 1668 році, на Водохреща, зібрав у Гадячі таємну раду полковників, яка постановила вигнати з України московських воєвод і ратників. В універсалі до народу Брюховецький пояснив, що змушений *«від руки і приязні московської відлучитися»*, позаяк Москва хоче разом з поляками *«Україну руйнувати, спустошити і в ніщо обернути, вигубивши у ній всіх – від старшин до немовлят»*.

У відозві донським козакам Брюховецький писав, що Москва хоче *«всіх православних християн... винищити або загнати у Сибір, славне Запорожжя і Дон на дикі поля обернути або ж іноземцями заселити»*. «Москва, – писав Брюховецький, – хоче спочатку Україну скорити, а далі про знищення Запорожжя і Дону дбатиме, чого їй, Боже, не допоможи!» Але то було запізнеле прозріння. Полковники топтали стежку до Петра Дорошенка, який вимагав від Брюховецького

відступитися од гетьманства. Брюховецький булави не зрікся і рушив проти Дорошенка, з яким у червні 1668-го зійшовся на Сербиному полі біля Диканьки. Більшість козаків покинула гетьмана і на очах Дорошенка палицями та чеканами забила його на смерть.

Петро Дорошенко виношував ідею об'єднання України, західні території якої означив Перемишлем і Ярославом. Для втілення цього задуму він покладався на внутрішню злагоду і згуртованість: *«Хоч Божою волею український народ обох сторін Дніпра роздвоєний і видаємося собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам так прихильний, як ми самі собі є приятелями»*. Однак ті, від кого залежала єдність України, не були *«приятелями»* між собою. Авантюристи різних мастей знову почали гризти за булаву.

Запорожці проголосили гетьманом Степана Вдовиченка, і той пішов війною на Петра Дорошенка. Разом з татарами захоплював міста і села, грабував, палив та брав у полон своїх же – українців. Згодом на Запорожжі оголосили гетьманом Петра Суховія, проти якого Дорошенко теж мусив воювати. Трата сил на

притлумлення внутрішніх конфліктів не давала можливості діяти на повну силу. Кілька років пішло тільки на приборкання польського ставленика Михайла Ханенка. Знову ж таки з намови Москви проти Дорошенка виступив кошовий Іван Сірко. Коли справа дійшла до відкритої війни з царськими військами, на бік Москви стали лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний та Канівський і Черкаський полки.

Віктор Брехуненко: *«І от у цій братовбивчій війні Україна, як пише літописець, сама себе звоювала. Далі, в 1662–1663 роках пішов розкол України по Дніпру, і основна лінія розлому пройшла якраз по економічних, по власницьких інтересах старшини, а далі вже зовнішні чинники: Московія, Річ Посполита, Туреччина, Крим намагалися скористатися з цієї ситуації, тому що жодна з цих сил не бажала утвердження самодостатньої Української держави з гетьманом на чолі, яка була би самостійним гравцем на цьому політичному полі»*.

22 березня 1669 року в Чорній раді біля Корсуня взяли участь п'ятсот правобережних і двадцять лівобережних старшин. Петра Дорошенка обрали

гетьманом обох частин України. Одразу після того між Правобережжям і Лівобережжям зав'язалась усобиця. Многогрішний послав проти новообраного гетьмана військо, яке здобуло під Ромнами перемогу. Але три полки – Полтавський, Миргородський та Гадяцький – перейшли на бік Дорошенка. Цар намагався прихилити до себе гетьмана й узяти його під протекцію.

Петро Дорошенко мав неабиякий дипломатичний досвід. Ще до свого гетьманування спілкувався з високими московськими чинами і самим Олексієм Михайловичем, тож знався на їхній переговорній тактиці. Свого часу він із козацьким посольством їздив до Москви домагатися рівноправності у взаєминах України і Росії, однак там, як завжди, лишались байдужими до справедливих вимог козаків.

Під протекцію Московії Дорошенко схилявся перейти за умови, що в Україні не буде ні російських воєвод з військом, ні урядників; він стане гетьманом усієї України; Москва не чіпатиме козацьких вольностей і не претендуватиме ні на які податки. Дорошенко вимагав, щоб ця протекція об'єднала дві частини України, що, однак, суперечило Андрусівському

договору. Ні польський король, ні турецький султан, ні російський цар не бажали об'єднання України – та ще й під проводом такого вольового гетьмана, як Дорошенко. Ворожнеча в козацькому середовищі була їх найбільшим союзником.

«В горнілі цієї братовбивчої страхітливої Руїни була знищена українська державність на Правобережжі, і колиска козацтва, колиска відновленої української держави – Чигирин, Чигиринщина – лежала пустою, і в цьому була величезна трагедія. Територіальний обсяг української державності звузився до лівобережної Гетьманщини», – Віктор Брехуненко.

Царський уряд вимагав, щоб Дорошенко склав присягу лівобережному гетьману Самойловичу і командувачу московських військ в Україні Ромодановському. Той відмовився, і тридцятитисячне військо московитів і союзних їм козаків у вересні 1676 року підійшло до Чигирина. Після капітуляції Дорошенко зрікся гетьманства. Зоря його згасла. На раді в Чигирині він склав булаву, а гетьманські клейноди і прапори забрали московити. Проволочивши їх вулицями Москви, вони з триумфом кинули їх під ноги царя.

У березні 1677 року Дорошенко на вимогу царя Федора Олексійовича прибув до Москви. Спочатку він був дорадником у зносинах московитів із Туреччиною і Кримом, згодом його призначили воєводою у В'ятку. Доживав віку старий гетьман у селі Ярополче Волоколамського повіту, де й помер 9 листопада 1698 року, маючи від роду сімдесят один рік. Його спроба витягнути Україну з глибокої політичної кризи закінчилась фіаско через відверто зрадницьку поведінку козацької старшини. Через внутрішні чвари та братовбивчу громадянську війну Україна стала об'єктом численних поділів і зникла з політичної мапи Європи. Однак трапилось це не одразу. Агонія козацької держави тривала майже півтора століття.

Рік 1669-й, березень. На козацькій раді в Глухові гетьманом обирають Дем'яна Многогрішного. Козацька старшина підписує новий договір про підданство Лівобережної України Москві. Наглядають за цим дійством царські послани Ромодановський, Матвеев і Богданов. «Глухівські статті» закріплюють в українських містах московські гарнізони, а козацькій старшині, аби не кривилась на сваволлю окупанта,

дарують дворянство та маєтності. Вісімнадцята стаття забороняла українським державцям мати зносини з іноземними послами, а дев'ятнадцята узаконювала та заохочувала доноительство. Московські писарі всіх старшин, «що на раді були і до статей руки приклали», позаписували на московський лад. Так Самойлович перетворився на Самойлова, Горобець – на Воробйова, Сергійчук – на Сергеева... Згодом тисячі вірнопідданих лакеїв підхоплять писарський почин і перевернуть козацькі прізвища на благородніші. Свого часу Тарас Шевченко всіх їх позначить їх спільним найменням «Кирпа Гнучкошиєнков».

За гетьмана Дем'яна Многогрішного було заведено інститут «бодігардів» – своєрідну гвардію тілоохоронців. Називались вони «компанійські полки». Згодом подібні охоронні дружини, крім гетьмана, завели собі продажні полковники. Підстав боїтися за власну шкуру в них було більш ніж достатньо. Сам Дем'ян Многогрішний, не надто довіряючи козацьким бодігардам, для охорони випросив у царя стрільців-московитів, яких обіцяв утримувати власною кишенею. Ініціативу гетьмана-лизолюбля Москва тут же перетворила на звичайну та обов'язкову справу. За

потреби стрільці-охоронці легко перетворювались на конвойну команду або ж кілерів.

Звичай «стукати» на ближнього свого сподобався представникам генеральної старшини. В березні 1672 року до Москви виїхав генеральний писар Карпо Мокрієвич із доносом на Дем'яна Многогрішного, який складався з тридцяти восьми пунктів звинувачення. У першому з них було акцентовано на дружбі гетьмана з опальним Петром Дорошенком та переговорах із турецьким султаном. Донос був наскрізь брехливим. Тим не менше йому повірили. Під гільйотину московського милосердя, крім самого Многогрішного, потрапили друзі та родина гетьмана. У квітні 1672 року в Дем'яна Многогрішного розпеченим залізом випитували замисли проти Москви. Гетьмана засудили до страти, яку згодом замінили на довічне заслання. Разом з родиною і товаришами Многогрішного вивезли до Сибіру та ув'язнили в Іркутському острозі.

Подібну долю друзі-стукачі готували славному козацькому полководцеві Іванові Сірку. Однак після численних клопотань запорожців та польського короля бранця доправили до Москви, де цар приневолив його присягнути на вірність. Цей принизливий акт

поглинути Українську церкву та підпорядкувати її Московському патріархові. За це в царській грамоті йому обіцяно було «сотворити Божественну благість мздовоздаяння». І справді, зрадникові пожалували золотого ланцюга і два діамантові клейноди.

Не меншим злочином Самойловича перед Україною було розорення Правобережжя, яке йому так і не вдалось підібгати під свою владу. Таємну інструкцію Москви про знищення Чигириня як оплоту козацького духу було втілено у життя не без допомоги Самойловича. Таким чином, спільними зусиллями зрадників та різномасних властолюбців козацька держава, збудована Богданом Хмельницьким, почала занепадати.

Віктор Брехуненко: «У підсумку рівень української державності починає падати, і властиво, до часів Івана Мазепи про Українську державу вже можна говорити, як про автономію у складі Московської держави. Хоча ця автономія базувалася на добровільних засадах і договори, які уклали українські гетьмани з московським царем, чітко обумовлювали державний статус українських земель. Це були договори двох держав, де один з правителів брав під свій протекторат

відбувся у присутності патріарха, Священного собору та царських сановників. Тим не менше козацького характерника, незважаючи на клопотання гетьмана Івана Самойловича, ще довго не відпускали в Україну.

«17 червня 1672 року гетьманську булаву взяв Іван Самойлович. Під гаслом об'єднання України він боровся проти Петра Дорошенка. За правління Самойловича Українська православна церква втратила незалежність і в 1686 році була підпорядкована Московському патріархові» (Анатолій Бойко. «Іван Калнишевський»).

Подібно до своїх попередників, Іван Самойлович запобігав перед Москвою. Синів він прагнув зробити придворними московського царя. Доньку новоспечений гетьман видав за боярина Шереметьєва і виклопотав для нього воєводство в Києві. Таким чином він намагався відгородитись від доносів, які щиросерді соратники невтомно строчили на нього. Попри запопадливість Самойловича, Москва так і не віддала під його булаву Слобідську Україну.

Тяжкий і непростений гріх перед своїм народом узяв Іван Самойлович на душу, пособивши Москві

правителя іншого».

Попри всю лояльність до Московії, Самойловичу хотілося відчувати себе господарем в Україні. Він бойкотував нав'язану йому російську грошову систему і противився зближенню Москви з Варшавою. Тим не менше у 1686 році Росія підписала вічний мир із Польщею, яка відмовилась від претензій на Лівобережжя і віддала цареві Київ і довколишні місцевості між річками Стугною та Ірпінем. Запорожжя лишалося під московським протекторатом.

Самойлович не приховував обурення умовами замирення Москви з Варшавою. Найбільше допікало йому закріплення Правобережжя за Польщею. Він навіть послав гнівного листа польському королеві, а стосовно царської дипломатії відкрито заявив: «Не послухала мене дурна Москва, замирилася з ляхами, тепер купила собі лиха за свої гроші». Гетьман боявся експансії Росії в Крим. Московський контроль над півостровом не лишав Україні жодних шансів на самостійне життя. Попри свої побоювання гетьман, тим не менше, взяв участь у невдалому поході Росії на Крим. Продажні соратники невдалий похід тут же пов'язали з персоною гетьмана. У своїх писаннях вони

пропонували «гетьманський уряд з Самойловича зняти, а самого його стратити у Москві».

Москва доноси повірила. Без суду і слідства гетьмана та його сина Якова було заслано до Сибіру: батька – у Тобольск, а гетьманича з жінкою – у Єнісейськ. Сина Григорія було страчено. Маєтності Івана Самойловича та його дітей було конфісковано. Повторилася історія з покарою Дем'яна Многогрішного. Дії Москви суперечили українському судочинству. Гетьмана мала судити Генеральна Рада Війська Запорозького.

У опального гетьмана московська влада відбрала села, господарські маєтки, промисли, худобу, коней, столовий срібний посуд, золоті та срібні прикраси з коштовними каменями, оздоблену зброю, дорогі хутра, велику кількість чоловічого і жіночого одягу, зброю, екіпажі тощо, а також велику кількість грошей – понад півмільйона золотих таларів. Половина цих багатств осіла в казні Московської держави, решта перейшла в розпорядження новообраного гетьмана Івана Мазепи.

З грошового скарбу та пожитків свого попередника Мазепа передав князю Василю Голіцину одинадцять

тисяч карбованців золотими червінцями і срібними талерами, понад три пуди срібного посуду, різних речей на п'ять тисяч карбованців і трьох породистих коней із сідлами. Хабар, як на нинішні мірки, зашкалює за кілька мільйонів доларів.

Підмазавши Голіцина, Мазепа дістав впливового союзника, який допоміг йому отримати верховну владу в Україні. У липні 1688 року відбулась Коломацька військова рада, на якій гетьманом – за активного сприяння новоспеченого приятеля – було обрано Івана Мазепу. Знову ж таки, допомігши Петру Першому під час московських бунтів, у 1689 році він дістав абсолютну точку опори в особі московського царя. Численні доноси, які найближче оточення гетьмана, за старим звичаєм, строчило в Москву, часто мали зворотній результат і коштували донощикам голови. Талановитий дипломат і тонкий психолог, Мазепа крутив Петром Першим, як циган сонцем.

Віктор Брехуненко: «Сам Петро Перший спонукував його вести стосунки і з кримським ханом, і з молдовським господарем, і з польськими урядниками Правобережної України, і з турецьким султаном. Саме Мазепа нав'язав Петру Першому ці кримські походи,

азовські походи, які мали на меті прибрати з дороги українського світу одну з найтяжчих колод – це сусідство кримських татар, які постійно псували всі міжнародні комбінації і ускладнювали значно Україні позиціонування серед своїх сусідів. Мазепа був повноправним господарем на своїй території, і починаючи з вісімнадцятого століття він навіть наповнив титул “гетьман обох берегів Дніпра” реальним змістом. Його влада в 1705–1707 роках поширювалась аж до Дністра. Він вводив оренди, видавав універсали на землі і так далі. Тобто доба Івана Мазепи була ренесансом української державності порівняно з добою його попередника, Івана Самойловича».

І тільки поразка виступу Івана Мазепи і повстання проти Московії, коли стало зрозуміло, що в планах Петра Першого немає місця для такої моделі Гетьманщини і такої моделі українсько-московських стосунків, призвели до того, що Петру Першому вдалося відіграти ситуацію назад і після Полтавської битви 1709 року, нещасливо програної союзниками Карлом Дванадцятим та Іваном Мазепою, розгорівся наступний етап уярмлення України і знищення

української державності.

Після Полтавської катастрофи за Мазепою до Бендер пішло близько півсотні провідних старшин, п'ятсот козаків із Гетьманщини та понад чотири тисячі запорожців. 5 квітня 1710 року, за кілька місяців по смерті Івана Мазепи, гетьманом України в екзилі обирають Пилипа Орлика. Обрання відбулось у присутності запорожців, генеральної старшини, козацтва, а також турецького султана і шведського короля. Новообраний гетьман та Карл Дванадцятий провокують Оттоманську Порту до війни з Московією. 8 листопада 1710 року Туреччина, підтримуючи гетьмана Орлика, оголошує війну Російській імперії. На початку 1711 року гетьман починає спільний похід запорожців і татар проти московитів. У поході взяли участь Туреччина, Кримське ханство, Швеція та частина польського війська.

Шведський король брав на себе зобов'язання вести війну доти, доки Україна буде звільнена від московського панування. Турки і татари теж обіцяли допомогу. Пилип Орлик добре підготувався до походу. Він розсилав листи-універсали, у яких закликав до повстання проти влади російського імператора. Народ

підтримав Орлика. Міста Правобережжя один за одним переходили під його владу. Згодом він надіслав листа гетьману Лівобережжя Івану Скоропадському з пропозицією виступити проти Петра, чим дуже налякав останнього.

Проти полків Пилипа Орлика виступив генеральний осавул Бутович, загони якого були розбиті в бою під Лисянкою. У березні 1711 року об'єднані війська під командуванням Пилипа Орлика намагались вибити російський гарнізон з добре укріпленої Білої Церкви. Почалась облога міста. Штурм не дав бажаних результатів. Гарнізон мав достатню кількість боєприпасів і сильну артилерію. Тим часом частина татарських загонів під проводом хана здійснила грабіжницький похід на Слобідську Україну.

Нарікаючи на татар, як на фатальних союзників, Орлик просив шведського короля клопотати перед падишахом про визволення українських невільників. Карл Дванадцятий виконав прохання Орлика. Частину бранців було звільнено, але симпатія народу до справи Орлика була втрачена.

Правобережне козацтво, що приєдналося до гетьмана,

кинулось рятувати свої родини від татар. Із шістнадцяти тисяч козаків, що були у війську Орлика, залишилось ледве три тисячі. Гетьман спочатку відвів козаків до Фастова, а потім повернувся до Дністра. Наприкінці квітня Орлик і запорожці були вже в Бендерах.

Орлик та українські старшини марно намагались стримати султана і мурз, покликаючись на договір із ханом не чинити лиха населенню України. Український гетьман Орлик, київський воєвода Потоцький, навіть сам султан Іслам-Гірей видавали оборонні універсали містам і селам, але це їх не рятувало.

Зусилля Орлика в поході на Правобережну Україну зійшли нанівець. Непередбачувані обставини виявились сильнішими. Замість очікуваного наступу турків до кордонів Молдавії наближався Петро Перший з військом. Йому ввижалась легка перемога. Однак дух Мазепи та його послідовників став йому на заваді. Жменька українців, що з політичних причин змушені були покинути батьківщину, після Полтавської катастрофи досі мала реальні шанси відвоювати Україну в Московії.

Віктор Брехуненко: «Треба згадати Пилипа Орлика і мазепинців, які пішли в еміграцію після Полтавської битви, і це була перша українська політична еміграція. Еміграція розв'язала їм язика, вони говорили те, що вони думали перед цим, але тут уже відкрито. Конституція Пилипа Орлика і всі ті заяви, які робилися для шведського короля, для європейського політикуму, вони були витримані в руслі від'єднання України від Московії і відновлення Української держави в етнічних українських межах. А в різних тактичних варіантах, в різних політичних ситуаціях оця генеральна ідея – вона трансформувалась відповідно до тих моментів, які можна було витягнути в конкретній ситуації».

У липні 1711 року Петро Перший з великим військом заглибився в тодішні володіння Туреччини – Бессарабію. Там, на берегах ріки Прут, його оточили турки, татари та їх союзники – поляки і запорожці. Петро Перший став перед дилемою: полон і неминуча капітуляція або ж ганебний мир. Рятуючи своє життя, він змушений був погодитись із усіма вимогами переможців. Вирішальну роль у цій перемозі зіграли запорожці отамана Костя Гордієнка.

Тарас Чухліб: «Зважаючи на те, що Запорозька Січ була знищена протягом 1708–1709 років, велика частина козацтва на чолі з Костем Гордієнком також підтримала шведського короля, це близько семи-восьми тисяч запорозьких козаків, вони брали участь у Полтавській битві, вони брали участь у переможній для українців, для шведів і турків прутській перемозі, адже була сформована коаліція між Швецією, Османською імперією і Україною проти Петра Першого і Росії, і в 1711 році Кость Гордієнко разом з військами наступника Мазепи Пилипа Орлика перемагає Петра Першого під Прутом, і таким чином Україна намагається відвоювати втрачені позиції».

Переговори у Стамбулі стосовно долі переможеного Петра велись паралельно з українською делегацією та московськими представниками, інтереси яких були діаметрально протилежними українським. Турецький уряд під впливом посольства Орлика висунув ультиматум з таких пунктів: Росія виводить свої війська з Польщі, зрікається України, віддає туркам Азов, руйнує прикордонну фортецю Таганрог та укладає з Карлом Дванадцятим перемир'я на три роки. У разі невиконання цих умов Порто обцяла йти війною

на Москву.

Рішуча позиція турецького уряду налякала Петра. Він наказав виконати вимогу про Азов і Таганрог та обіцяв почати вивід військ із Польщі і Правобережжя. Решту пунктів вирішували великі гроші, що їх цар видав на підкуп впливових осіб, які брали участь у переговорах.

У договір було включено українське питання. Петро зрікався Запорожжя та Правобережної України. Однак статтю про Лівобережжя було сформульовано двозначно. Орлик доводив, що, згідно з цією умовою, Москва зрікається Лівобережної та Правобережної України. На момент переговорів Орлика не було в турецькому таборі. Гетьман, тим не менше, сподівався, що московському цареві будуть продиктовані умови зречення прав на Україну. Однак не так воно сталося, як гадалось. Московський володар зумів-таки підкупити візира Баталджи-пашу, який випустив Петра з військом на відносно легких умовах.

Рік 1712-й, березень. Турецький султан видає фірман, згідно з яким Правобережна Україна та Січ передаються гетьману Пилипові Орлику. Через місяць

Оттоманська Порта підписує договір із Росією. За нею лишається Лівобережна Україна з Києвом та прилеглими до нього територіями. Москва зобов'язується вивести війська з Польщі та Правобережжя і не втручатися у справи козаків та Запорозької Січі. Разом з тим договір регулював проблему виїзду Карла Дванадцятого з Туреччини. В цілому від поразки Петра під Прутом Україна не мала жодного зиску. Збереження влади над нею коштувало російському цареві сто тисяч червінців. Ратифікація Прутського договору в такому урізаному вигляді була тяжким ударом для Орлика та його сподвижників.

Декларована турками влада Орлика над Правобережною Україною була ефемерною. Польща вважала ці землі своїми і не хотіла поступитися ні на йоту. Турецький уряд вимагав від гетьмана виступити на Правобережжя, щоб закріпити його за собою, однак війська для допомоги не виділив. Орлик заявив, що не піде на Правобережну Україну, допоки Порта не дасть повної гарантії на володіння нею. А статися це могло лише за умови відповідного пакту між Портою і Польщею. Тим часом у листопаді 1712 року новий візир Туреччини, обурений небажанням Петра

виводити війська з Польщі, оголосив війну Росії і наказав Орликові виступати на Правобережну Україну.

Лишаючись у Бендерах, український гетьман з неохотою вирядив частину свого війська. Під ту пору він шукав порозуміння з Польщею. Орлик уже не домагався звільнення Правобережжя від поляків. Він бажав тільки, щоб козаки, які осіли на рідних землях, дістали юридичне визнання Варшави. Крім того, він давав Польщі шанс скористатись прагненням правобережних козаків об'єднатися з Лівобережжям, себто припускав з'єднання обох частин України під егідою Речі Посполитої.

Польща уникала конфліктів з Московією, а Туреччина – з Польщею. 22 квітня 1714 року довголітній посол польського короля Августа Другого уклав з турецьким урядом договір, за яким Правобережна Україна лишалась за Польщею.

Козаки, однак, уперто трималися рідної землі. Їх підтримала Січ. У лютому 1714 року тривали тяжкі бої між хоругвами польської коронної армії та запорозькими козаками. Українці зазнали поразки,

однак улітку того ж року повстали знову. Кримський хан підтримав поляків, поклавши таким чином край масовій присутності козаків на Правобережжі.

Було підведено остаточну риску під бендерським періодом життя Пилипа Орлика. У червні 1714 року гетьман услід за шведським королем виїхав до Європи. Разом з ним Бендери покинули небіж Мазепа Андрій Войнаровський, брати Григорій і Панас Герцики, Федір Нахимовський та Федір Миревич. Інші, повіривши царській амністії, повернулися в Україну.

До Європи з гетьманом відбула численна родина: дружина Анна, сини – Григорій, Михайло та Яків, доньки – Настя, Варвара і Марта. До речі, хрещеним батьком Якова був Карл Дванадцятий, а Марти – Станіслав Лещинський. Їхали вони через Угорщину до Відня. Розмістили емігрантів на острові Рюген. Там в Орликів народилася донька Марія. Хрещеною матір'ю Орликівни стала королева Ульрика Елеонора. Згодом родина Орликів відбула до Швеції. Почався майже тридцятилітній період політичної, дипломатичної та письменницької діяльності Пилипа Орлика.

Віктор Брехуненко: «Пилип Орлик, його син Григорій

Орлик, ці великі українці... Нахимовський, Мирович, брати Герцики – вони до останнього подиху свого життя боронили цю ідею. Пилип Орлик хитався часом, впадав у розпуку і так далі, але ніколи не полишала його ця ідея від'єднання України від Московії і відновлення незалежної Української держави. Аж до 1756 року, до тої величезної і важливої дуже зміни альянсів у Європі, українська карта грала і Україну Європа трактувала як поважний чинник в різних політичних і військових іграх».

Протягом усього свого життя Пилип Орлик прагнув об'єднати Правобережну, Лівобережну, Слобідську Україну та Запорозьку Січ у сильну державу. Досягнути цього, на думку Орлика, можна було тільки за умови звільнення Русі від панування Московської імперії. Здійснити цей задум він намагався за допомогою іноземних держав. Основним напрямом політики Орлика було творення антимосковських коаліцій. Точку опори в Гетьманщині Пилип Орлик утратив остаточно. Українська еліта поступово трансформувалась у лівих, ні на що не здатних конформістів.

У своїй політичній концепції Орлик виходив з того, що

експансія московитів на Захід чаїть цивілізаційну загрозу. Політику Росії Орлик оцінював як похід варварів проти європейської культури. Особливо це стосувалося безпосередніх сусідів Росії – Польщі, Швеції і Туреччини. Саме до них апелював Орлик із численними пропозиціями утворення східної антимосковської коаліції. До головних її учасників він додавав Крим, Буджацьку орду, Січ, Гетьманщину, донське козацтво, казанських та астраханських татар.

Україна як найближча сусідка Москви стала жертвою її великодержавної політики. Орлик передбачав, що Гетьманщина і Січ будуть знищені, за ними настане черга Польщі. Існування сильної, соборної України потрібне було для підтримання європейської рівноваги, котру порушувала московська експансія. Україна мала стати на сторожі європейських кордонів. У контексті цього світогляду Орлик підтримував активні стосунки із французькими та британськими політиками. Суперництво європейських держав визначало характер союзницьких векторів. Франція, Швеція, Туреччина, Польща прагнули зберегти рівновагу і покласти край зростанню могутності Московії. Ці країни, коли їм було вигідно, у сферу своєї політики

намагались залучати Україну. Орлик з дипломатичним хистом обертав ці тенденції на користь нації.

У 1725 році дві події змінюють міжнародне становище у Європі. Помирає запеклий ворог Орлика – Петро Перший. У серпні того ж року французький король Людовик XV одружується з донькою колишнього польського короля, Станіслава Лещинського. Антимосковська орієнтація останнього вносить нові тенденції у французьку політику. Європа ділиться на два ворожі табори: з одного боку – Віденська коаліція (Австрія, Іспанія, Росія), з іншого – Ганноверська (Англія, Франція, Голландія, Данія). До останньої долучається Орлик. Йому здається, що Європа стоїть на порозі нової війни. Однак голова французького уряду – кардинал Флері – робить спробу мирно залагодити конфлікт. Він домагається скликання європейського конгресу в Суассоні влітку 1728 року.

Завдяки старанням Орлика українська проблема знову набула європейського масштабу. Гетьману обіцяли допомогу Англія, Франція та Швеція. За Орлика заступився кардинал Флері, який разом із англійським, голландським та іспанським делегатами намагався переконати графа Олександра Головніна в

необхідності залагодити справу українського гетьмана. Але той рішуче заявив, що його уряд відкидає дискусії стосовно цієї справи. Мовляв, Москва і так прихильна до «козацької нації», оскільки всупереч постанові покійного царя дозволяє вибори гетьмана.

У наступному, 1729-му, році український гетьман-емігрант позбавляється ілюзій стосовно можливості вирішити українську справу з царським урядом. Подальша політика Орлика має виключно антимосковський вектор. Покладаючись на Францію, він намагається використати її вплив на Туреччину.

У лютому 1733 року помирає Август Другий. Уся Річ Посполита підтримала претендента на польський трон Станіслава Лещинського, однак Австрія та Росія висунули іншу кандидатуру – сина покійного короля Фридриха-Августа Третього. На його підтримку царський уряд вислав сорокатисячне військо. Станіслав Лещинський, якого обрали королем, мусив тікати до Гданська. Під пресингом російських багнетів сейм мізерною кількістю учасників обрав Фридриха-Августа королем. Почалась європейська війна «за польську спадщину».

Франція, Іспанія та Сардинія виступили проти Австрії. Виконуючи спеціальну місію французького короля, син гетьмана Григорій Орлик мав аудієнцію у кримського володаря. Хан запевнив його, що готовий до війни і чекає тільки на указ султана. Наприкінці лютого 1734 року Орлик дістав дозвіл покинути Салоніки. Однак головна мета гетьмана – бути і діяти разом зі своїм військом – уже не могла здійснитися. Влітку 1734 року запорозькі козаки покинули Олешківську Січ, розташовану у володіннях хана, і перейшли під владу Росії.

Тарас Чухліб: «Якщо говорити про Запорозьку Січ, то запорожці подалися на територію Османської імперії і заснували так звану Олешківську Січ... Потім козаки перейшли під владу, а Олешківська січ була під владою Османської імперії, перейшли під владу Кримського ханства і заснували Кам'янську Січ, але у 1734 році повертаються перед черговою російсько-турецькою війною на територію, підвладну московському цареві, і засновують нову, так звану Покровську Січ, або ж Підпільненську, яка проіснувала аж до 1775 року».

Намагаючись спинити козаків у їх нерозважливих діях,

Пилип Орлик пише листа на Січ, у якому з великою експресією, аргументовано, зі знанням міжнародної обстановки переконує запорожців стати на захист України. Свого листа гетьман починає з повідомлення про європейську війну та перемоги французького короля над союзною Росії Австрією. Гетьман повідомляє козацтво про загрозу для Москви міжнародну ситуацію, про шанс, не скористатись котрим було б злочином. Однак козацька старшина, як на самій Січі, так і в Гетьманщині, не готова до активних, ризикованих дій.

Віктор Брехуненко: «Вона не наважилась в жоден зі сприятливих моментів, яких було декілька, активно діяти. І при цьому постійно, на верхньому оцьому законодавчому рівні Гетьманщина витрачала свої прерогативи, втратила свою цілісність, і старшина змушена була постійно опонувати Петербургові, але з програтної позиції. Це і призвело до того, що в 1864 році, коли Катерина Друга прийняла маніфест, яким скасовувала Гетьманщину, це не збудило на території Гетьманщини ніякого повстання, ніяких активних порухів...»

Застерегаючи запорожців від повернення під владу

Росії, гетьман посилався на гіркий історичний досвід, коли Москва знехтувала договором із Богданом Хмельницьким, а після поразки Івана Мазепи нищила автономію України. Орлик нагадав козакам про розквартирування царських військ у містах Гетьманщини, запровадження Малоросійської окупаційної колегії, про загибель десятків тисяч козаків у війні Росії з Персією, про розправу Петра Першого з наказним гетьманом Павлом Полуботком і старшиною тільки за те, що вони намагались відстоювати права України. Аргументи ці так і не дійшли до свідомості козацьких зверхників.

Це був остаточний і відвертий розрив. Запорозьке військо завжди було основою політичних і військових планів Орлика. Без збройних сил гетьман вважався не стільки головою окремої держави з правом укладати союзи з тою чи іншою країною, скільки дорадником чужих урядів, експертом у справах Східної Європи. Перехід запорозьких козаків на бік Москви справив дуже прикре враження на правлячі кола Франції, Туреччини, Кримського ханства.

Виникнувши у XIV та проіснувавши майже до кінця

XVIII століття, Запорозька Січ являла собою унікальну, ні від кого не залежну республіку. Підпорядкованість запорожців Литві та Польщі була більш номінальною, ніж фактичною. Згідно з указами литовсько-польських королів Сигізмунда-Августа і Стефана-Баторія, запорозькі козаки повинні були коритися гетьманській старшині, але вони ігнорували ці укази. Підтримуючи тісні зв'язки з великою Україною, запорожці, тим не менше, тримались осібно. Навіть коли гетьмани називали себе володарями обох сторін Дніпра, влада їх насправді не сягала далі Кременчука і Переволочної. На Переяславській раді, скоряючись харизмі та крутому норову Богдана, запорожці визнали авторитет гетьмана, однак після смерті Хмельницького власна автономія здавалась їм справою більш важливою. До розуміння державницьких інтересів нації запорозькі вожді росли надто повільно.

Беручи курс на остаточне приборкання Гетьманщини, Петербург змушений був рахуватись із незручною обставиною існування Війська Запорозького Низового. У XVIII столітті воно остаточно перетворилося на самостійний військово-територіальний суб'єкт.

Парадокс, але Московія, для якої після виступу Мазепи Січ стала регулярним головним болем, сама стимулювала утвердження Запорозжя як окремого військово-політичного тіла. Розхитуючи український човен, Москва постійно вбивала клин між запорожцями та Гетьманщиною, чим неабияк підштовхувала процес виокремлення Війська Низового.

Після зруйнування Січі Петром Першим запорожці переходять під протекторат кримського хана, і це сприяє розвитку їх автономії. На новому місці вони позбавляються опіки та втручань з боку гетьманської влади. Разом з тим, під новим дахом, запорожці роблять усе для збереження цілісності Війська Низового як окремої суспільно-політичної одиниці. Це надавало статусу січовиків нового значення. Знову ж таки, територіальне питання потребувало дещо іншого ограновування.

«Інтереси як самих запорожців, так і “мазепинців” полягали у виведенні традиційних земель Запорозжя з-під московської руки. Запорожці міняли політичний дах разом з територіями. З’явилися підстави трактувати їх як питомо запорозькі» (Дмитро Яворницький. «Історія запорозьких козаків»).

території. Вони вкорінювались в Очаківському степу, гирлі Дністра, проникали на Кубань, пониззя Дунаю. На території Кримського півострова козаки заклали поселення в околицях Бахчисарая, Кафи, а на Дунаї осідали в Кілії та Рені. Частина козаків не кинула промислів на Великому Лузі. Разом з тим люди з Гетьманщини, Слобожанщини та Правобережної України заселяли північні запорозькі землі.

Попри суворі заборони Петербурга на зв’язки із запорожцями не вигасала торгівля Гетьманщини з Січчю, особливо сілля та рибою. Запорожці часто приїздили на ярмарки Гетьманщини. Принаймні частина лубенських, а також полтавських купців на свій страх і ризик не припинила торгівлю із Запорозжям.

Саме запорозькі козаки стали військовою опорою Пилипа Орлика, основою його війська для походів на Правобережжя 1711–1712 років. Вони супроводжували Карла Дванадцятого до Померанії, постійно брали участь у військових операціях татар на Кубані. Перебування запорожців поза досяжністю Московії було головним козирем гетьмана в його невтомних пошуках сприятливих міжнародних комбінацій для

Зрікшись московської протекції, запорожці створили цікавий прецедент – міняти покровителів і йти на нові території. Таким чином Військо Низове набувало статусу повноправного політичного суб’єкта. Через цей чинник Московія вже не зможе переступити.

Запорожці будуть більмом на її оці аж до остаточної ліквідації Січі. Знову ж таки, однією з найвагоміших причин знищення українського козацтва стане його економічна незалежність. Республіка та рабовласницька система жодним чином не могли гармонійно взаємодіяти.

Тарас Чухліб: «Якщо говорити і про політичний, і про економічний лад Запорозької Січі, Московського царства – це були два антиподи. Адже ми маємо самодержавство, абсолютизм і маємо військовий демократизм, де обирається отаман, де кожного року він звітується перед громадою. А звичайно, що в Росії, в Москві, цариця, яка внаслідок перевороту прийшла до влади, царює, поки не вмере, і всі слухають її слова; а хто такий отаман – це кращий серед рівних, тобто це є елемент військового демократизму».

Під кримським протекторатом запорожці швидко освоїлись і почали розливатись на навколишні

України. Важливим чинником була й економічна незалежність запорожців, яка дуже не подобалась московитам.

Запорожці мали енергію, але не мали стратегії. Московські приспінники тим часом не дрімали. Серед запорожців вона ширила промосковські настрої. У 1728 році група продажних старшин зруйнувала Олешківську Січ і перенесла її на Чортомлик, ближче до контрольованих московитами земель. У 1731 році зрадники отримали таємного листа від київського генерал-губернатора Вейсбаха. Той запевняв, що нова цариця готова прийняти їх під свою «високу руку».

Промосковські настрої ширилися з низки причин. Найбільш помітною була відсутність юридичних гарантій на землі осілости Війська Запорозького. Не потурбувався хан і про офіційне визнання за козаками територій традиційного Запорозжя. Все це творило відчуття невизначеності. Знову ж таки, з 1714 року кримський хан перестав видавати козакам регулярну платню та стягував штрафи за здобичництво на території ханату і турецьких володінь. Запроваджувався принцип колективної

відповідальності. Штраф платив курінь, з якого походили такі здобичники. Дров у вогонь підкинула розправа хана Менглі-Гірея над запорожцями, які у 1728 році приєдналися до повстання буджацьких ногайців. Кошовий Іван Малашевич у листі до Орлика писав, що після придушення заколоту хан «жодного свого смертю не скарав ані в неволю не запродав, тільки наших козаків повинували і півтори тисячі душ на каторги запродали».

Запорожці вже не вірили у можливість вирвати Україну з рук Московії. Крах визвольних походів 1711–1712 років, повернення під царську зверхність більшої частини старшин-емігрантів на чолі з прилуцьким полковником Дмитром Горленком, а також відірваність від запорожців Пилипа Орлика гнітили. Листи, які час від часу проникали від гетьмана на Січ, не могли замінити його живого контакту з козаками. Психологічна втома у війську відчувалась дуже гостро.

У 1732 році Григор Орлик відвідав запорожців. Відвідини справили на нього гнітюче враження. Він вважав, що можна розраховувати лише на дві тисячі вправних вояків. Пилип Орлик умовляв запорожців

врозплющити очі і не вірити московитам, бо «цілий народ український, братія ваша, родичі й одноземці ваші, жалісно і слізно на себе нарікають».

Розв'язка прийшла в 1733–1734 роках на тлі ймовірного походу запорожців з татарами до Польщі на підтримку Лещинського. Петербург, для якого такий розвиток подій був неприйнятним, вирішив піти ва-банк.

31 серпня 1733 року імператриця Анна Іоанівна звернулася із грамотою до запорожців, у якій заявила, що приймає їх під свою зверхність, і наказала виконувати розпорядження Вейсбаха. Однак лише через вісім місяців той наважився дати сигнал козакам про їх фактичний перехід під руку Москви.

У березні 1734 року козаки потай від хана перебралися з Кам'янської Січі до ріки Базавлук, де заклали Нову Січ на річці Підпільній. Демарш Війська Запорозького Низового під царську зверхність став шоком для Пилипа та Григора Орликів і поламав плани, які виношували Франція та її союзники з приводу майбутньої турецько-московської війни. З військової потуги, здатної підняти в Гетьманщині повстання,

запорожці перетворилися на зброю противника, чим сплутали всі карти.

Переїшовши під московську руку, запорозька старшина намагалася обставити стосунки з царем окремим письмовим договором, який мав гарантувати Запорожжю збереження прав та вольностей. Це означало, що Військо Низове вступило б у договірні відносини з царем окремо від Гетьманщини.

У XVIII столітті відбувається остаточне сповзання Гетьманщини до рівня провінції московської держави. Тим не менше царська влада ще довго не зможе вмонтувати Україну до імперських структур. Навіть за доби гетьмана Кирила Розумовського ми бачимо високу здатність українського суспільства на різних щаблях амортизувати негативні московські впливи. Надто вже відрізнялась структура українського світу від московського. Ментально і цивілізаційно – то були діаметрально протилежні світи.

«Коли ми порівнюємо українські міста навіть середини XVIII століття з європейськими містами, з американськими містами, то ми побачимо, що в наших умовах, за тих обставин, у яких доводилось існувати

Гетьманщині, українські міста демонстрували дивовижну живучість. Наприклад, такі міста, як Ніжин, Полтава, Кобеляки, Гадяч і так далі, вони мали мешканців більше, ніж тогочасні Бостон, Нью Йорк, Філадельфія, і загально визнаними в історичній науці правилами класифікації міст, які об'єднують істориків-урбаністів європейських, більшість українських міст і містечок, вони кваліфікуються, як міста навіть за європейською шкалою», – Віктор Брехуненко.

Динамічні та гнучкі господарські структури козацької України, особливо території Війська Запорозького Низового, максимально наближаються до кращих фермерських зразків Сполучених Штатів Америки, на кілька порядків випереджаючи монархічну Європу. Попри дискримінаційні ухвали, до яких вдавався Петербург, попри політику, яка не мала нічого спільного з економічними інтересами, українські купці зуміли вистояти. Вони мали землі, мали будинки і мали статки, які дозволяли їм з оптимізмом дивитися в майбутнє. Разом з тим автономний статус Війська Низового давав надію на серйозний розвиток у найближчій перспективі. Лишалась дрібничка – закріпити на папері своє окремішне геополітичне

становище.

Віктор Брехуненко: «Щоправда, на папері у 1734 році козакам не вдалося закріпити оці всі реалії. Тим не менше на рівні свідомості запорожці постійно мислили от такими категоріями. За доби Нової Січі Запорозжя поступово еволюціонує від військової структури в структуру господарську, і переломною добою в цьому процесі була доба кошівства Петра Калнишевського».

Попри стійке бажання формалізувати на папері добровільність визнання царської зверхності з відповідними зобов'язаннями протилежної сторони, запорожці не змогли довести справу до логічного завершення. Укладення договору на кшталт «статей» між Гетьманщиною та Московією так і не відбулось. Петербургові вдалося зіштовхнути все на звивисту стежку письмових обіцянок та розпоряджень. Запорожців позбавили правової опори й максимально розчистили дорогу для подальшого наступу на їхні «вольності».

Хитрощі Петербурга не дали негайного результату. Реальний статус Війська Запорозького Низового все одно став вищим. Запорожців тепер трактували як

окремий від Гетьманщини суб'єкт, підпорядкований спочатку Військовій колегії, а згодом Колегії іноземних справ. Врешті-решт Петербург неохоче погодився на зовнішні стосунки запорожців із Кримом, султаном та поляками. Рівень реального суверенітету Запорозжя порівняно з Гетьманщиною та Слобожанщиною був суттєво вищим. Лише після ліквідації Гетьманщини Московія спробує нав'язати процедуру вибору кошового та військового статуту для судочинства у військових справах, однак не робитиме спроб накинати запорожцям власний владний орган на кшталт Малоросійської колегії в Гетьманщині.

У підсумку Московія хоча й зуміла уникнути прямих договірних стосунків з Військом Низовим, але так чи інакше визнала появу під своїм крилом на величезній території по степовому кордону Європи осібної військово-територіальної та суспільної одиниці – Вольностей Війська Запорозького Низового. Петербург, таким чином, потрапив у двозначну ситуацію. Будь-які зміни північних кордонів Османської імперії автоматично означали прирощення чи урізання не власне російських володінь, а території Вольностей, з якою запорожці принагідно могли

перейти під зверхність хана чи султана.

Козаки, ясно усвідомлюючи невіддільність Війська Запорозького Низового від території, неодноразово заявляли, що вона «за нами піде». Вони не вважали підданство московському цареві чимось вічним. Запорозькі посланці Іван Орловський та Омелян Черевик у розмові з французьким консулом у Криму Пейсонелем зазначали, що їхня земля вільна і незалежна; російський двір не зайняв цієї території ні за правом завоювання, ні за правом придбання, а козаки тільки союзники цієї потуги і не зобов'язані терпіти ярмо, яке Росія прагне їм накинати. Без сумніву, природний розвиток Війська Запорозького Низового як окремого суспільного організму тяжів до перетворення Вольностей на державу.

«У часи Нової Січі запорожці мали: територію, владну вертикаль на чолі з кошовим, адміністративний поділ, військо, кордони, окрему податкову та митну системи, власну економічну модель. Запорозька старшина поступово перетворювалася на еліту» (Михайло Грушевський. «Історія України-Руси»).

Підвалини економічних взаємин на території

Вольностей формувало безпрецедентне домінування вільнонайманої праці. Запорозжя не знало позаекономічної принуки в жодній сфері, що робило Військо Низове білою вороною у Східній Європі, не кажучи вже про Російську імперію. Не тільки промисли чи торгівля, а й скотарство та рільництво, розвинувшись у часи Нової Січі, базувалися на господарстві фермерського типу, коли посполиті у слободах чи козаки-гніздюки були особисто вільними. Не існувало обмежень на перехід посполитих до козацького стану, який взагалі не платив жодних чиншів. Достатньо було виконувати «козацьку службу».

Віктор Брехуненко: «"Плуг притягне пана" – під цим гаслом Запорозжя аж до середини XVIII століття розвивалося. Але в середині XVIII століття було змінено цю концепцію. І саме тоді почалася масова колонізація тих теренів українським населенням з Гетьманщини, з Слобідської України і з Правобережної України. Запорозжя вкрилося густою мережею хуторів, козацьких зимівників, з яких потім виростили сучасні міста і містечка Південної і Східної України. І саме в той час, за доби Петра Калнишевського,

Південна і Східна Україна незворотно набула українського забарвлення».

Більшість сучасних міст Південної та Східної України постали на місці давніх козацьких поселень. Приміром, Дніпропетровськ увібрав у себе Новий та Старий Кодаки, Мандриківку, Діївку, Таромське, інші козацькі села і містечка. Новомосковськ виник із козацьких Самари, Старої Самари, Новоселиці, Самарчика, а Запоріжжя – зі скупчення зимівників, розташованих на відстані півкілометра один від одного і позначених на мапі Олександровського ретраншементу як «хутори запорозьких козаків». Херсон так само виріс із мережі зимівників. Донецьк постав із козацького села Підгоднього, Нікополь – із містечка Микитино, Павлоград – із села Луганки.

Запорожці тяжіли до розширення своїх територій на схід та на південь. На сході вони претендували на територію аж до Дону. Близьча мета запорожців полягала в усталенні кордону по річці Міус, тоді як Військо Донське бачило межу по Кальміусу.

Південний кордон Війська Запорозького Низового впирався в Азовське море. Східний кордон між

Військом Запорозьким Низовим і Військом Донським проходив по Кальміусу. Але запорожці по факту ширили свою присутність значно далі, аж до Кубані. Перші українські поселенці з'явилися там іще в середині XVIII століття. Це були запорозькі рибалки та промисловики, які намагалися освоїти рибні багатства Азовського моря. У 1742 році була утворена Кальміуська паланка, вплив якої сягав Дону. Український світ міцно вкорінювався на цих теренах. Разом з тим Російська імперія від питомих територій Війська Низового відгризала шматок за шматком і заселяла захоплені землі іноземцями.

Частину запорозьких земель іще в 1731 році було відведено під Українську лінію, яка тягнулася від Дніпра через річку Оріль до Сіверського Дінця. Через п'ять років на кордоні з Гетьманщиною смугу завширшки тридцять верст відвели під ланд-міліційні полки. У 1752 році у північних правобережних запорозьких землях було утворено Нову Сербію. Через чотири роки на сусідніх запорозьких землях розмістили Новослобідський полк із центром у Новомиргороді. На сході Вольностей між річками Бахмут і Лугань з'явилася Слов'яносербія. Тоді ж на

лівобережні запорозькі паланки були переселені ногайці, які прийняли зверхність Російської імперії.

Урізання території Запоріжжя та постійні конфлікти з непроханими сусідами на північних землях Вольностей були лише квіточками. Посипалися проекти ліквідації незалежності владної вертикалі Війська Запорозького Низового. У 1744 році київський генерал-губернатор Михайло Леонтьєв пропонував докорінно зреформувати самоврядування Запоріжжя. Зокрема, передбачалось скасувати виборність кошового отамана на загальнокозацькій раді, натомість призначати його царським указом за поданням штабс-офіцера Новосіченського ретраншементу. Кошового писаря та курінних отаманів теж належало призначати. Крім того, слід було переписати запорожців і слідкувати за їхніми переміщеннями. Словом, ідея остаточної ліквідації Січі набувала дедалі реальніших обрисів.

Ріку 1762-й, вересень. Щойно обраного кошового отамана Війська Низового Запорозького Петра Калнишевського запрошують на церемонію коронації імператриці Катерини Другої. Повернувшись на Січ, Калнишевський під тиском козаків-сіромах повертає

булаву попередньому кошовому, Григорію Лантуху. Наступного року цей символ влади переходить до рук шанованого на Січі Пилипа Федорова, потім знову до Лантуха, який восени 1763 року відмовляється від булави на користь Петра Калнишевського. Наступного року сірома знову обирає вісімдесятилітнього Федорова. 1 січня 1765 року на січовій військовій раді Пилип Федорів дякує товариству за «панство» і йде на спочинок до Пустинно-Самарського монастиря. Кошовим знову обирають Петра Калнишевського, цього разу вже надовго.

Остаточно закріпивши за собою булаву, Калнишевський на головні посади в Запоріжжі призначає тільки тих людей, які у кар'єрному зростанні та добробуті завдячують йому особисто. Більшість старшин нового кошового походять із Кушівського куреня, своєрідної кузні кадрів Нової Січі. До цього куреня приписаний навіть фаворит Катерини Другої Григорій Потьомкін. Діяльність у ролі кошового отамана Калнишевський починає з вирішення актуальних господарських проблем. Першою серед них було масове заселення запорозьких територій переселенцями з Гетьманщини та Слобожанщини. У

цьому переселенні «гречкосіів» запорожці вбачали загрозу для себе. Вони боялись, що «селянський плут притягне за собою пана».

Поруч із козацькими зимівниками з'являються слободи та хутори селян-переселенців. Вони стрімко змінюють повсякденний побут Запорожжя. Частенько запорожці нищили новозасновані слободи та хутори, шмагали поселенців батогами і примушували їх повертати назад. Петро Калнишевський змінив ставлення Коша до нашестя «гречкосіів». Головну увагу він зосередив не на боротьбі з переселенцями, а на встановленні контролю за стихійною селянською колонізацією.

«На загальній військовій раді в 1675 році Калнишевський скасував обмеження на заселення запорозьких займищ. Стихійним переселенцям дозволялося селитись на території від річки Орелі до Сіверського Дінця. Дуже скоро на цих землях виникає щільно заселена смуга» (Владислав Грабовський. «Петро Калнишевський»).

Поруч із сільським господарством на Запорожжі швидко розвивається торгівля. Вольності стрімко включаються до системи міжнародного торговельного

обігу. Традиційними статтями експорту є продукти запорозьких промислів: риба, ікра, хутра, шкіра-сириця... Окремі зимівницькі господарства ведуть торгівлю хлібом із кримськими татарами та кочовими ногайцями, вивозять збіжжя до кримських портів. Добу Петра Калнишевського історики розглядають як входження рільництва на територію Війська Запорозького. Землеробство там перетворюється на товарне господарство.

Віктор Брехуненко: «І сам Калнишевський, і його найближче оточення були потужними товарними виробниками. За ними тягнулися інші козаки. Зрозуміло, що в перспективі, якби природньо розвивалася ситуація у Війську Низовому, можливі були два варіанти... або те, що старшина, потрошку увійшовши в смак, намагалася би накласти лапу на козаків і посполитих і намагалася би перетворити посполитих у підданих, або оце фермерське господарство змінило б лад спершу на території України, а потім би впливало і на всіх навколишніх сусідів».

Петро Калнишевський, як заможна та підприємлива людина, підтримував ділові контакти не лише з

українським та російським купецтвом, а й з торговими людьми Криму, Речі Посполитої та євреями. За його сприяння у 1772 році єврейські купці з Умані заснували на Січі торговельну компанію, діяльність якої поживила розвиток кредитно-фінансових операцій Запорожжя.

На Січ євреї привозили переважно тканини. Окрему компанію для торгівлі з Вольностями було засновано в Умані єврейським неогоціантом Майоркою Майорковичем. Цій компанії офіційно протегував Запорозький Кіш.

Піклуючись про власні бізнесові справи, Калнишевський вкладав кошти в українсько-єврейські комерційні операції та своєю владою гарантував купцям безпеку на землях Запорожжя. Активна комерційна діяльність, революційні для свого часу методи господарювання та республіканський лад указували на неабияку потенцію України стати однією з найперевішших держав Європи. На заваді була дрібничка – російська імперська потуга, яка настирливо та невблаганно нав'язувала Україні одну з найогидніших форм рабства – кріпацтво.

Стрижнем політичної стратегії кошового отамана Калнишевського був захист автономії Війська Запорозького. Російська підтримка дозволяла йому безстроково тримати булаву. Дієвість цього важеля була апробована у грудні 1768 року, коли січова сірома ледь не позбавила його життя. Разом з тим Калнишевський шукав способів вивести запорозьке козацтво з-під задушливої опіки російської прикордонної адміністрації. Щоправда, способи ці не мали нічого спільного з лицарством. Козацьку шаблю поступово витісняло мистецтво придворної інтриги.

Кошовий Війська Запорозького Низового Петро Калнишевський підтримував тісні особисті контакти з впливовими російськими вельможами та старшиною Гетьманщини. Він надсилав їм цінні дарунки та виконував доручення у торговельних та конфіденційних справах. Окрім іншого, царські чиновники були ласі до ексклюзивних сортів дніпровської риби. Калнишевського просили постачати в столицю екзотичні товари, зокрема білих верблюдів. За ними з Січі до Криму їздили спеціальні команди козаків. У 1763 році кошовий клопотався про кримське вино для лубенського полковника Івана Кулябки та

смаколики для фаворита цариці Єлизавети Олексія Розумовського та його брата Кирила. З послуг такого штибу Калнишевський мав не лише торговельний, а й політичний зиск.

Серед чиновних високопосадовців Петербурга пішла мода записуватись у козаки. Російські вельможі бавились у «запорожців». Цю примху розніжених царедворців Калнишевський теж ставив собі на службу. Генерал-аншеф російської армії граф Петро Панін, генерал-поручик граф Олексій Остерман, генерал-майор князь Олександр Прозоровський, польський коронний гетьман Ксаверій Браницький, знову ж таки альковний друг Катерини князь Григорій Потьомкін – усі вони стали почесними козаками. Останній був записаний до Куцївського куреня і дуже цим пишався.

Попри ввічливі запевнення у вірнопідданстві російському престолу останній кошовий Війська Низового обстоював економічні інтереси Вольностей, піклувався про збереження політичних прав та автономії Запорожжя. Головну увагу козацькі

депутації приділяли захисту своїх територій від зазіхань російських поміщиків, скасуванню мита в торгівлі Запорожжя з Гетьманщиною та російськими губерніями, висували територіальні претензії до Війська Донського і Кримського ханства, намагалися впорядкувати взаємини з російською прикордонною адміністрацією тощо.

Тривалий час Калнишевський намагався вивести Запорожжя з підпорядкування Малоросійській колегії, він доклав чимало зусиль, аби залишитись під опікою винятково Колегії іноземних справ. У такому разі Запорозькі Вольності формально зберігали за собою статус «іноземної» стосовно Росії території. Для досягнення цієї мети Калнишевський задіяв усі свої впливові знайомства при імператорському дворі, «підмазуючи» царських чиновників щедрими хабарами. Усе це якось не узгоджувалось із козацькою традицією домагатися свого збройною рукою.

Спроби Калнишевського позбутися надокучливої опіки призвели до конфлікту з президентом Малоросійської колегії графом Рум'янцевим. У жовтні 1766 року кошовий приїхав на Січ украй роздратований

спілкуванням із цим пещеним вельможею. Масла у вогонь підлив полковий старшина Павло Савицький. Він написав донос на кошового, у якому сповіщає, що Калнишевський зачинився у своїй спальні та потайки снував зраду з військовим писарем.

Готуючись до війни з Росією, Туреччина справді пробувала прихилити на свій бік запорожців. Серед них було чимало прибічників «кримської легенди». Вони сумували за часами кошового отамана Костя Гордієнка та спільними з Кримом походами проти московитів. Муляло тут одне. «Кримської легенди» трималась ворожа до Калнишевського партія сіроми. Старшина не мала жодних коливань стосовно свого російського підданства та не виявляла найменших ознак готовності перейти під протекторат Туреччини. Ставши на шлях придворних інтриг і хабарів, до активних дій ці козаки були вже не здатні.

Віктор Брехуненко: «Козацькі депутації роками там сиділи, намагаючись налагодити свої справи, возили туди верблюдів з Криму, і це все не допомогло. А тим паче коли перед очима у запорозької старшини був приклад Гетьманщини, до чого призвела угодовська позиція козацької старшини. Тож доля Петра

Калнишевського та його оточення має бути гірким прикладом для всіх тих, хто сподівається вгамувати імперські апетити Росії за допомогою смиренності і демонстрації лояльності».

Тоді як одна частина козаків виявляла свою лояльність та смиренність, інша прагнула повстати проти Калнишевського. Сіроми вимагали виборів нового кошового й обіцяли перебити старшину. Кошовий придушив повстання за допомогою Новосіченського ретраншементу. Крута розправа не зламала гостроти конфлікту. Заворушення, то пригасаючи, то розгоряючись, тривали аж до російсько-турецької війни, яка почалася в 1768 році.

Рік 1768-й, жовтень. Туреччина оголошує війну Росії. Київський генерал-губернатор Рум'янець наказує Калнишевському налаштувати Військо Запорозьке на військові дії. На початку лютого 1769 року кошовий на чолі запорозької кінноти рушає на Перекоп, щоб не допустити до Криму татар, які поверталися з-під Бахмута. Татарам удається обійти козацькі роз'їзди. Тоді Калнишевський починає громити їх поселення в материковій частині півострова. Колишні союзники в

боротьбі проти московитів опиняються по різні боки барикад. Запорожці були в авангарді російських військ, здійснювали диверсії, брали язиків, з'являлись там, де на них ніхто не чекав. У військовій справі вони набагато випереджали свій час. Запорожці були чимось подібні до сучасних елітних спецпідрозділів.

Кампанія 1770 року була доволі успішною для російської армії. Участь війська запорозького забезпечила тактичні переваги російської армії над турецько-татарською. Запорожці неабияк посприяли блискучим перемогами Росії, які відкривали їй шлях до завоювання Північного Причорномор'я. 5 січня 1771 року головнокомандувач Другої армії князь Василь Долгорукий за указом Катерини Другої надіслав у Кіш грамоту про нагородження кошового отамана Петра Калнишевського оздобленою діамантами золотою медаллю з портретом монаршої особи. Цю медаль слід було носити на шії на георгіївській стрічці. Ще шістнадцять запорозьких старшин отримали золоті медалі вартістю тридцять червінців без діамантів, також на георгіївській стрічці. Медалі було урочисто вручено в Січовій Покровській церкві.

Переможна для Росії війна з Туреччиною завершилась

підписанням мирного договору в Кючук-Кайнарджі 10 липня 1774 року. Виснаженому війною запорозькому війську, яке стільки зробило для цієї перемоги, тільки 15 серпня було дозволено повернутися додому. 9 вересня кошовий Петро Калнишевський під гарматні постріли урочисто в'їхав до Січі. Однак на козаків чекала найстрашніша небезпека – у Петербурзі визрівав план ліквідації Січі та запорозького козацтва. Тим часом між запорожцями та російськими військовими, які перебували на запорозьких землях, не вщухали гострі сварки з перетіканням у бійки.

«На початку червня 1775 року навіть добрий знавець придворних інтриг Петро Калнишевський не міг передбачити згубного повороту подій. Тривало приязне листування між кошовим отаманом і царським фаворитом Потьомкіним. В лютому того ж року цей почесний козак Кушівського куреня надіслав Війську Запорозькому литаври на знак одвічної приязні» (Владислав Грабовський. «Петро Калнишевський»).

У квітні 1775 року граф Рум'янцеv надіслав до Петербурга чергову реляцію про намір Калнишевського разом із запорожцями перейти у турецьке підданство. Питання про ліквідацію

Запорозької Січі було поставлено руба.

Калнишевського запросили до Петербурга нібито для обговорення земельних відносин запорожців із мешканцями Гетьманщини і Слобожанщини. Царедворці крутнули рулетку. Приїде – значить не винний, не приїде – зрадник. З невідомої причини кошовий до Петербурга не приїхав. 7 травня 1775 року на засіданні Ради при височайшому дворі було ухвалено остаточне рішення про ліквідацію Запорозької Січі.

Виконати вирок доручили сербу, генерал-поручику Петру Текелію. 25 травня корпус регулярної російської армії вирушив із фортеці Святої Єлизавети до Запорозьких Вольностей. 4 червня Текелій з піхотним Орловським полком під командою полковника Язикова та кіннотою під командою барона Розена підійшов до Січі і зайняв передмістя.

Запорожці не очікували нападу. Барон Розен полонив вартових без особливих зусиль. Кошовий, старшина та три тисячі запорожців встигли зачинитись у внутрішньому коші. Текелій відрядив до них полковника Мисюрева, щоб оголосити волю Катерини Другої про скасування Війська Запорозького та

переконати не чинити опору.

Тарас Чухліб: «Якщо говорити про кількість військ, то йшло дві армії, дві російські армії з театру бойових дій з Османської імперії. Одна під керівництвом генерала Соковоровського, друга під керівництвом генерала Текелія. Близько 60 тисяч війська, але це регулярне військо, з гарматами, зі всією структурою, і козаки в гарнізоні відпочивали. Це фактично був гарнізон, а все запорозьке військо розійшлося по зимівниках. Адже територія Вольностей Війська Запорозького була величезною. Наприклад, Кальміуська паланка – це більша частина сучасної Донецької області, так само територія Запорозької області, Дніпропетровської області, частина Херсонської і Миколаївської. Тобто козаки розпорошилися по своїх зимівниках і не чекали того, що буде удар в спину».

Більшість козаків вимагали від Калнишевського битви. Однак той не вірив в успіх. Вирішальний вплив на рішення скласти зброю мала промова отця Володимира Сокальського, який засудив пролиття православної крові. Тоді вся запорозька старшина на чолі з Калнишевським вийшла назустріч росіянам і тут же була заарештована. Наступного дня Текелій зібрав на

січовому майдані козаків і оголосив, що Військо Запорозьке за наказом імператриці скасовано. Так тихо і без бою припинила своє існування Запорозька Січ.

Тарас Чухліб: «Хоча після того Січ існувала у вигляді Задунайської Січі до 1828 року на території Османської імперії, а останні структури козацькі, запорозькі у вигляді Азовського козацького війська були скасовані Російською імперією аж у 1860 році, козаки нікуди не зникали. Зникла політична організація Запорозька Січ в 1775 році, але у певних формах: у формі Задунайської Січі, Усть-Дунайського війська, Буджацького війська, Азовського козацького війська вони існували і передали естафету, якщо можна так сказати, наступним поколінням».

Нешасливий кінець Січі яскраво відтінює всю ганебність пристосуванства. Українським зверхникам не допомогли ні постійні докази вірності імператриці, ні особисті контакти з петербурзькими вельможами, ні екзотичні подарунки, ні хабарі. Усе це мало вигляд дрібного і несуттєвого порівняно з глобальним курсом Росії на знищення будь-яких ознак української державності. Калнишевський та найближча до нього

старшина за вірність російській короні поплатилися свободою.

Року 1429-го до Великого Соловецького острова причалив човен з ченцями-пустельниками Саватієм та Германом. Через десять літ їх наступник, преподобний Зосима, заснував монастирську обитель, яка мала стати місцем приборкання грішної плоті в ім'я духовної досконалості. Обитель ця поступово приростала культовими та господарчими спорудами. Було зведено грандіозні будівлі Соловецького кремля та Спасо-Преображенського собору, прокладено биті каменем дороги, численні прісноводні озера сполучались мережею каналів. Складена з велетенських валунів кількакілометрова гребля поєднала Великий Соловецький острів з островом Муксалмою. З часом Соловки стали адміністративною, військовою та господарською столицею всього Поморського краю. Разом з тим монастирський комплекс розкривав багатющі можливості для утримання «государевих в'язнів» і нагляду за ними. Після ліквідації Запорозької Січі в'язнем номер один на Соловках став останній кошовий Війська Низового Петро Калнишевський.

В'язнів на Соловках утримували в різних закутках фортечного муру та веж. Жажлива Головенківська тюрма, каземати Архангельської, Білої та Прядильної башт були німими свідками божевілля багатьох заживо похованих жертв царського милосердя. Довічно ув'язнити у просяклих кров'ю Соловках Петра Калнишевського запропонував Катерині Другій Потьомкін. Над вироком кошовому вони довго не думали. «За віроломне буйство та розорення російських підданих», – цитували їхній вердикт соловецькі «Монастирські відомості» за 1799 рік.

Із початком XVIII століття, завдяки реформам Петра Першого, за Соловецьким монастирем остаточно закріпилась слава найсуворішої тюрми Російської імперії. Підпорядковуючись лише Святійшому Синоду, цей ставропігіальний чоловічий монастир користувався широкою автономією і мав гарантії невтручання з боку держави. Архімандрит монастиря був повним господарем архіпелагу. Чернеча братія проводила час не лише в постах та молитвах, вона була невід'ємною частиною системи тюремного нагляду.

«Найсуворіша в'язниця Російської імперії стала останньою обителью кошового Петра Калнишевського.

Ніхто в Україні не знав, де він провів останні роки і де його могила. Тільки в народних думках співалося, що тримають його десь на Дону» (Владислав Грабовський. «Петро Калнишевський»).

Після арешту Калнишевського під конвоем повезли до Москви, де тримали в конторі військової колегії. Імператриця затвердила вирок, і 25 червня 1776 року кошового у супроводі семи вартових спровадили до Архангельська. Небезпечна подорож Білим морем затягнулась на кілька десятків днів. Судно двічі сідало на мілину, було пошкоджене та нашвидкуруч відремонтоване. Тільки 30 липня архімандрит Соловецького монастиря Дософей зафіксував у документах прибуття «государевого злочинця».

Зазвичай в'язнів на Соловках утримували в одиночних камерах, розташованих головним чином у вежах кремля та в будівлях на монастирському подвір'ї. Теоретично в'язні вважались різновидом ченців, котрі в усамітненні та молитві досягають духовного спасіння. Однак довічне утримання в одиночних камерах замість духовної досконалості часто доводило їх до божевілля.

За деякими свідченнями, Калнишевського спочатку

помістили в один із казематів Головленківської в'язниці, розташований в Архангельській вежі. Приміщення це було з дірявою, мов решето, покрівлею. Втративши терпіння, кошовий поскаржився архимандритові на те, що одяг від надмірної вологи на ньому вже зотлів. Лише у жовтні 1779 року Калнишевському дозволили власним коштом найняти робітників для поладження даху. Ще кілька років останній кошовий Війська Запорозького чекав височайшого дозволу тримати в камері палицю для захисту від пацюків.

«Така велика святиня, таке велике духовне місце, в якому монахи моляться за збереження всього народу, за збереження своєї землі, за збереження взагалі Церкви Христової від різних нападників, від різних нашесть перетворюється на тюрму, інакшими словами назвати це ми не можемо... Навіть в теперішній тюрмі є набагато кращі умови, ніж ті умови, які були в той час. І перебуваючи двадцять п'ять років в ув'язненні у такій малесенькій кімнатці, як описується в історії його ув'язнення і його життя... Після того коли він вийшов після двадцяти п'яти років пробування у тій камері, і яка була не одна у нього, а кілька камер, з яких

переводили його, він за цей час тілом навіть здичів, виросла в нього велика борода, пазурі в нього були, як у якоїсь тварини, але в нього залишився дух, і розум залишився при ньому...» – протоіреєв Василь Циріль, настоятель храму на честь праведного Петра Багатостраждального Калнишевського, учасник експедиції холодноярських козаків на Соловецькі острови.

Калнишевського охороняли чотири солдати з офіцером на чолі, тоді як інших в'язнів стерегли два конвоїри з монахів. Лише тричі на рік: на Великдень, Переображення та Різдво – його виводили з келії, ймовірно для участі у церковних святах та для обіду в трапезній. За свідченням монахів та поморських рибалок, Калнишевський поводився смиренно і набожно, чим здобув повагу соловецького чернецтва.

Однак найбільшої шани серед духовенства Калнишевський зажив щедрими подарунками монастирю. У 1794 році він пожертвував Соловецькому Спасо-Преображенському собору запрестольного хреста вагою понад тридцять фунтів срібла, а своє звільнення відзначив подарунком оздобленого сріблом з позолотою Євангелія, вага самої оправи якого

перевищувала два пуди.

«У 1801 році новим російським царем став Олександр Перший. В перші дні свого царювання він оголосив загальну амністію. Було ухвалено звільнити двох соловецьких в'язнів – поляка Єленського та кошового Війська Запорозького Петра Калнишевського» (Владислав Грабовський. «Петро Калнишевський»).

4 травня 1801 року архимандрит Іона оголосив Калнишевському про монаршу волю. Однак останній кошовий Війська Запорозького не мав сили повернутися в Україну. Дотримуючись давнього козацького звичаю, Калнишевський дожив віку в монастирі. 31 жовтня 1803 року чернеча братія поховала його на південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору поруч із могилою соловецького архимандрита Феодорита. У 1856 році за наказом настоятеля монастиря на могилі Калнишевського встановили плиту, викарбувавши в епітафії короткий нарис життя мученика.

Рік 2008-й. Помісний Собор Української православної церкви Київського патріархату у зв'язку з 1020-літтям

Хрещення Руси-України благословив долучити праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) до лику святих для загального церковного шанування, занести його ім'я у православний церковний календар, чесні останки праведного Петра вважати святими мощами та віддати їх на волю Богу. Собор благословив будівництво храмів на його честь. Того ж року в центрі Холодного Яру, біля тисячолітнього дуба Максима Залізняка, сучасний отаман холодноярського козацтва, бізнесмен та меценат Олег Островський, заклав камінь і хрест для побудови єдиного на той час храму Петра Багатостраждального (Калнишевського).

Заклавши камінь на будівництво храму, холодноярські козаки всерйоз задумались над ідеєю подорожі до місця духовного подвигу останнього кошового Війська Запорозького Низового Петра Калнишевського. Ядро ініціативної групи склали бізнесмен Олег Островський, журналісти Андрій Кравець, Володимир Гамалиця та протоіреєв Василь Циріль. Від дня народження ідеї до її остаточної реалізації минуло три роки.

Існує два шляхи потрапити на Соловецькі острови. Перший, натоптаний та значно комфортніший,

пролягає через Петербург і Петрозаводськ із подальшою доставкою на поромі. Другий, значно довший, важчий та небезпечніший, накручує на автомобільні колеса понад п'ять тисяч кілометрів до Архангельська з подальшим перельотом безпосередньо на Соловки. Холодноярські козаки обрали важчий шлях. Власне, вони крок за кроком повторили всі відрізки етапування Калнишевського. У дорогу учасники експедиції взяли символічний вогонь з Холодного Яру.

Олег Островський розповідає: «Ми назвали цей автопробіг "Вогонь волі"... Оцей вогонь, що ви бачите, ми запалили 21 червня в нашій церкві – в храмі Петра Калнишевського. Ми провезли його через Хортицю, через Харків, Москву, Архангельськ на Соловки, і назад ми повернулися маршрутом Москва – Архангельськ, заїхали у Волоколамськ на могилу Петра Дорошенка, Пустовійтівку, Роменський район Сумської області, де народився Петро Калнишевський, і повернулись у Холодний Яр. Оцей вогонь – це символічний вогонь Холодного Яру і вогонь волі... Чому? Тому що Петро Калнишевський поїхав на Соловки як в'язень, а назад його душа, як вільний

вогонь, як стихія, яка створює, яка руйнує, яка обігриває, яка освітлює, повернулася на Україну. І символізм в тому, що він повернувся у свій храм Петра Калнишевського Багатостраждального...»

21 серпня 2012 року протоієрей Василь Циріль провів службу в храмі Святого праведника Петра Багатостраждального (Калнишевського), після чого близько двадцяти холодноярських козаків, запаливши «вогонь волі», на трьох машинах виїхали на Хортицю. Там їх зустрів сучасне запорізьке козацтво і понад десяток байкерів. З ними холодноярівці відразу знайшли спільну мову. Сталеві коні українських мотоциклістів надавались для прямого порівняння з гарячими скакунами запорожців часів Калнишевського.

Прибувши на Хортицю, холодноярівці разом з байкерами відбули службу Богу в реконструйованій козацькій церкві, вони взяли з собою січової землі, щоб завезти на місце поховання Калнишевського. Відповідно, повертаючись із Соловків, хлопці набрали землі з кладовища, де був похований кошовий.

У квітні 2013 року, коли всі роботи в храмі Святого

Петра Багатостраждального (Калнишевського) було завершено, Олег Островський та Андрій Кравець заклали до символічної могили останнього кошового Війська Запорізького Низового (справжня могила українського мученика була зруйнована більшовиками) капсулу із землею з місць народження, діяльності та смерті Петра Калнишевського – з родинного маєтку Калнишевських, з Хортиці та із Соловків.

Фактичний старт експедиції у складі журналістів та священика відбувся з острова Хортиця. Перед від'їздом запорозькі козаки провели молодечі ігрища, стріляли з лука, показали свою вправність у бойових мистецтвах. На прощання вони дали сальву із січових гармат. Перші кілометри подорожі холодноярська експедиція долала під гуркіт мотоциклів солідарних із нею байкерів.

Щойно джип учасників експедиції «Вогонь волі» перетнув російський кордон, їх попросили автомобільний номер «Воля» замінити на цифровий. Із цього моменту абсолютно справне авто вперто не хотіло заводитись. Місцеві росіяни допомогли з

аккумулятором, однак на найближчому СТО з'ясувалось, що акумулятор тут ні до чого, автомобіль справний, а причина неполадки лишається невідомою. Пригоду хлопці перевели в містичне русло. Вони розповідають, що відчували присутність Калнишевського, якому майже триста років тому саме в цьому місці ой як не хотілось покидати Україну. Згодом у хлопців не було жодних проблем. Дорога стелилась гладко, все складалося якнайкращим чином, так ніби дух старого козака допомагав учасникам експедиції.

Без готельних пауз подолавши понад п'ять тисяч кілометрів, хлопці прибули до Архангельська. Звідси до Соловків треба було здійснити переліт невеличким туристичним літаком. На чотирьох учасників експедиції виявилось тільки два квитки, однак за кілька годин, здавалось би, безнадійна ситуація владналася. Хлопці тут же пов'язали це з допомогою невидимих сил.

Коли козаки повертались із Соловків, містична історія з квитками повторилась. В останній момент вони як з неба впали.

Був момент, коли хлопці могли залишитись без житла, однак невидима рука і тут усе виправила.

У День Незалежності учасники експедиції задумали зварити козацький куліш, але вогнища на заповідній території острова розпалювати не дозволяли, крім того, затягнуло на дощ, тож смачна ідея опинилась під загрозою зриву.

Вечір Дня Незалежності козаки святкували біля багаття, на якому варився куліш. На тлі північного нічного неба було видно обриси монастиря. Наступного дня отець Василь відслужив молебень на місці розстрілу тридцяти шести керівників антибільшовицького повстання. Серед них був холодноярський отаман Петро Дерещук, родом з Уманщини. Неподалік пам'ятника розстріляним козаки висадили саджанець сімсотлітнього дуба з Хортиці.

На Соловках хлопці відвідали місця, пов'язані з кошовим Військом Низового. У напівтемряві монастирської башти «Сушило» віднайшли одну з в'язничних камер, де сидів «батько» запорожців Петро Калнишевський. Поставили біля неї запалену

лампадку. Іншу запалили біля погруддя кошовому в монастирському некрополі. До пам'ятника поклали маленьку дерев'яну булаву, а на могильну плиту – гілочку калини.

На зворотньому шляху авто холодноярівців виринуло у Москві. Спокій Червоної площі порушив козацький джип, із вікон якого стриміло два прапори – малиновий запорозький та чорне повстанське знамено з енергійним написом «Воля України, або смерть». Нічна Москва на подію відреагувала доволі мляво. До авто, щоправда, підійшов якийсь хлопчина і сказав, що краще цього не робити.

Покинувши столицю Росії, козаки відвідали підмосковне село Ярополче, місце останнього спочинку уродженця Чигирини, гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Згодом, перетнувши український кордон, хлопці поночі дістались Пустовійтівки – села на Сумщині, де народився Калнишевський. Місцевий священик отець Анатолій, не зважаючи на пізню годину, відчинив церкву, завів мандрівних холодноярівців до пам'ятника кошовому, показав дворище, де колись жила його родина.

---

27 серпня душа Калнишевського у вигляді символічного «вогню волі» повернулася до церкви, збудованої на його честь у центрі Холодного Яру.

Будівництво храму Святого Петра Багатостраждального (Калнишевського) у центрі Холодного Яру само по собі стало знаковою подією. Храм має стрімкі форми класичних козацьких церков. Його бані вінчають хрести, які виростають із тризубів. Вони символізують зв'язок державницьких змагань кращих синів України з духовною основою нації. Розташована поруч із тисячолітнім дубом Максима Залізняка церква стала притягальним магнітом для людей, яким не байдужа доля України.

Щоквітня в Холодному Яру вшановують пам'ять героя визвольних змагань Василя Чучупаки. Організатори реконструюють фрагменти боїв холодноярських повстанців. Центром події є щойно збудована церква Святого Петра Багатостраждального (Калнишевського). Те, що ми називаємо зв'язком часів, у Холодному Яру зусиллями місцевих ентузіастів скручено в єдиний, тугий і гармонійний вузол.

Шевченко vs Гоголь

Рік 2014-й, 8 травня. Берлін, літературна конференція «Європа: Мрії і дійсність». З привітальним словом до письменників звертається міністр закордонних справ Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр. Говорить про українську літературу: «Двісті років тому... народився Тарас Шевченко. Свою першу книгу віршів він написав у Санкт-Петербурзі – але українською мовою, яку тодішня російська критика відкинула як сільську».

Німецький міністр протиставляє Тарасові Шевченку Миколу Гоголя, який народився так само двісті років тому, але писав російською мовою. Присутня на конференції Оксана Забужко навіть через кілька місяців не може стримати лють, говорячи про виступ німецького міністра: «Найважливіше відкриття – Микола Гоголь. Він писав російською мовою і вважав, що його країна Малоросія має бути частиною Росії. В цей час сьогодні в Україні деякі люди хочуть заборонити російську мову. І тому ми повинні розуміти, що Росія взагалі і Путін зокрема мають деякі право і

моральні підстави теж втрутитися в те, що діється в Україні і так далі. Ось таке літературознавче есе».

У травні 1783 року імператриця Катерина Друга видає указ «о сборе пошлін в губерніях малоросійських», яким узаконює кріпацтво. Фактично половину українців перетворювали на рабів – з правом землевласника продати, а чи навіть убити кріпака. Цинізм цариці полягав у тому, що скористатися правами рабовласника могли вчорашні сусіди.

Микола Гоголь

Всупереч уявленню покріпачення вільної до того України було неповним. З майже 11 мільйонів українських селян імператриця спочатку перетворила на рабів менше від половини: на Київщині, Черкащині, Чернігівщині та Полтавщині – там, де вже кількадесять років не було козаків. Колишній старшині жалуваними грамотами дарувалося дворянство. Серед тих, хто з грязі вибився в князі, був і випускник Могилянки Панас Яновський, який задля кращого родоводу змінив прізвище на Афанасій Гоголь-Яневський. У його маєтку, щоправда, було аж п'ять кріпаків.

Син Панаса, Василь Гоголь-Яневський – дрібний поміщик, держслужбовець і... письменник. Серед героїв його комедій – колишній козак, москаль і чорт. Гоголь-старший пише свої п'єси українською мовою.

Юрій Макаров: «Українська мова не була визнана високою в самій Україні. Почитайте Сковороду. Це не українська мова. Це суржик української і церковно-слов'янської. Хоча є тексти нормальною українською написані. У Мазепи пафосні вірші написані якраз цим суржилом, високим стилем, з додаванням церковно-слов'янської. А лірика – нормальною, українською. Вони на сусідніх сторінках».

У 1809 році в родині письменника Василя Гоголя-Яневського народився хлопчик Микола. За п'ять років, у 1814-му, він уперше побачив чорта: наслухавшись страшних полтавських казок, маленький Гоголь сприйняв за чорта чорного kota і втопив його. Справжній чорт, між тим, виглядав інакше.

Того ж 1814 року за кількості кілометрів, на Черкащині, народився Тарас Шевченко. Народився рабом, хоча ще його дід, Іван Грушівський-Швець, син запорожця, був вільною людиною. Він любив оповідати онукові про Гайдамаччину. Наприкінці XVIII століття землі Звенигородщини були подаровані Катериною Другою Потьомкіну – разом із людьми. Від Потьомкіна-Таврічеського Кирилівку і Моринці успадкував граф Енгельгардт. Попри кріпацтво освітні традиції в селах залишилися, і дяк Петро Богорський узяв малого Шевченка вчитися. Згодом Тарас Григорович в автобіографії змалював свого першого вчителя пияком.

«Якимось гірким п'яницею він не був, хоча на требах і в товаристві не відставав у пиятиці від своїх парафіян. І тому Тарас Григорович, який залишив свого вчителя по цій частині позаду себе, надміру малює його у своїх

спогадах відчайдушним п'яницею і дарма не згадав його хоча б одним словом подяки» (Петро Лебединцев. «Тарас Григорович Шевченко»).

Російська імперія продовжує розростатися. Завойовано Бессарабію, Грузію, Азербайджан, Фінляндію. На Балканах виникають підконтрольні царям маріонеткові уряди – під прапорами захисту слов'ян і православної віри. Новий цар Микола Перший, переляканий попередніми переворотами, запроваджує в поліції секретний Третій відділ.

Рік 2009-й, квітень. На українські екрани виходить фільм «Тарас Бульба» режисера Бортка. Критики та глядачі тільки розпачливо розводять руками, а дехто жартома відносить кіно до жанру фентезі – через неймовірну історичну брехню. Козаки Бортка у XVI столітті, наче мантру, повторюють слова про руского царя, до якого в реальності не мають жодного стосунку.

1830 року в Росії спалахує польське повстання. Микола Перший використовує принцип «розділяй і владарюй», стравлюючи поневолених українців і поляків. Після розгрому повстанців Гоголь у Петербурзі відмовляється від польської частини свого прізвища – Яневський. Його малоросійські історії стають у столиці мегапопулярними.

Тарас Шевченко, прислужуючи Енгельгардтові, теж опиняється в Петербурзі. Юному художнику за улюблене малювання перепадає різками. Проте навіть фізичні покарання не відбивають охоти вчитися.

Письменник Степан Процюк: «Кажуть, що є три типи чоловіків: чоловік-воїн, чоловік-жрець і чоловік-грецької. То ясно, що Шевченко і Гоголь були чоловіками-жерцями. Бо були письменниками, знаковими письменниками. Але Шевченко був жрець і воїн, а Гоголь жрець і грецької. Я відразу згадав книжку філософа українського, Шланкевича, «Загублена українська людина», – про синдром малоросійства. Мені здається, що у Гоголя малоросійство – це угодовство перед російським. Незважаючи на потужний таланти, угодовство все-таки переважило талант».

Ще навчаючись у Ніжині, Гоголь пише свій перший твір – поему «Ганц Кюхельгартен». З нею вирушає по славу до російської столиці – Петербурга. Намагається показати вірш Пушкіну, але знаходить поета сплячим – після нічного загулу. Поему громлять критики, і більшість тиражу Гоголь власноруч спалює.

Мрії про блискучу літературну кар'єру розсипаються. Відчуваючи матеріальну скруту, він влаштовується на роботу дрібним чиновником – у департамент надліїв. Проте писати не покидає. Того ж 1829 року з'являються Басаврюк із циклу «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і головний персонаж Гоголя – чорт.

Літературознавець Ростислав Чопик: «І тому побутує в літературознавстві (вже, мабуть, впродовж ста років) версія про зв'язок Гоголя з нечистою силою, про його контракт з дияволом. В «Сорочинському ярмарку» парубки ще тільки граються в чорта, вони розкидають шматки червоної свитки, експлуатуючи віру в те, що це колись зробив Басаврюк. Все це ще дуже весело. Але далі бачимо, як хмари згущуються, ніч темнішає, і вже ніч перед Різдом. Чорт являється персоною власною».

На початку 30-х років XIX століття Гоголь і Шевченко знайомляться з Василем Жуковським, письменником, перекладачем та особистим учителем імператорської сім'ї. У житті обох він відіграє значну роль. Жуковський вводить Гоголя у столичне літературне середовище. Однак попри перші літературні успіхи Миколу тягне додому, у Київ. Жуковський обіцяє допомогти з кафедрою в новоствореному Київському університеті.

«Киньте, насправді, Кацапію і їдьте на Гетьманщину. Я думаю те ж саме зробити і наступного року гайнуть звідси. Дурні ми дійсно, якщо розсудити гарненько. Для чого і для кого ми жертвуємо всім? Їдемо! Скільки там ми назбираємо всякої всячини» (Микола Гоголь. Лист до Максимовича, 1833).

Утім, із часом мрії про Київ і університет згасають. Нові тексти російською мовою про Україну приносять російську славу. Гоголь залишається.

Любомир Стригналук: «Гоголь йшов до Петербурга дорогою дворянською. Тобто він був дрібним дворянином, як відомо. І його шлях у літературу був очікуваним. Є таке свідчення, що перші твори він

писав малоруською мовою. Вони не підтвержені, але факт залишається фактом. Це той, що Гоголь все-таки послуговувався українською образною і мовною системою і накладав її на російську».

У 1835 році Гоголь пише перший варіант «Тараса Бульби». Жодного російського царя у цій книжці ще немає.

Наступного, 1836 року, Жуковський знайомиться з Тарасом Шевченком і разом з художником Карлом Брюловим вирішує викупити талановитого молодого чоловіка з кріпацького рабства.

Рік 1828-й. Ніжин. Григорій Миклухо-Маклай переповідає своєму гімназійному приятелю Миколі Яневському-Гоголю родинні перекази: про Степана Макуху, який особисто взяв Очаків і, доповідаючи про це Потьомкіну, назвав останнього недотепою, про орден і дворянство від Катерини Другої, про те, як козацьке прізвище Михлай стало шотландським Маклай, а також про історію з часів війни Хмельницького – курінний Охрім Макуха відзначився

з трьома синами під Жовтими Водами, але під Дубном один із синів закохався у польську панночку і втік, тоді двоє інших викрали брата з фортеці і привели на суд батька, а Охрім власноруч застрелив сина-зрадника. Через п'ять років Гоголь відтворить цю історію у повісті «Тарас Бульба».

Відмовившись від переїзду у Київ, Гоголь створює у Петербурзі «Вія». Три ночі філософ Хома рятується у церкві від нечистого магічним крейдяним колом, але не витримує погляду головного демона і гине з переляку.

«Шевченко присвятив Гоголю вірш відомий, де сказав: «Ти смієшся, а я плачу, великий мій друже». І справді, у Гоголя більшість творів сатиричні. Але коли дійшло до сцени з Вієм, йому було вже не до сміху. Він злякався тоді Вія, і все пішло за сценарієм чорта», – Ростислав Чопик.

«Вій» – останній текст Гоголя про Україну. І останній відверто містичний. Надалі чорт у його текстах із міфічного персонажа перетворюється на тілесного – тільки без хвоста і рогів.

Ростислав Чопик: «Він пише про Росію, і, власне, чорт тоді стає не міфічним персонажем і не персоною

власною, а він стає отим сірим кардиналом, неприємним режисером його подальшої творчості. Зокрема, «Ревізор». Хто такий Хлестаков? Це той, кому запрягли всі персонажі, розписалися у власній непорядності. А потім він втік, і, коли приходить до того, що ревізор справжній, настає ота знаменита німа сцена, яка є сценою Страшного суду. Апокаліпсису».

Написана 1836 року, п'єса «Ревізор» була одразу заборонена цензурою. Утім, Гоголь не заспокоївся. Через Василя Жуковського «Ревізор» потрапив до рук Миколи Першого. Найголовніший цензор особисто дав указівку поставити п'єсу на сцені. Імператор не тільки прийшов на прем'єру, а й наказав зробити це всім міністрам. Постановка «Ревізора» вписувалася у чергову кампанію боротьби з підкупністю чиновників. Утім, сам письменник після грандіозного успіху залишився незадоволеним. Він очікував від глядачів сліз катарсису, а вони сміялися. Гоголь покинув Росію і вирушив у подорож Італією.

Навесні 1838 року Карл Брюллов і Василь Жуковський вирішили організувати викуп із кріпацтва Тараса Шевченка. Енгельгардт погодився відпустити кріпака за дві з половиною тисячі рублів. На той час ця сума

була еквівалентна сорока п'яти кілограмам чистого срібла. Щоб дістати такі гроші, Брюллов намалював портрет Жуковського – вихователя спадкоємця престолу, і картину розіграли в лотерею. Участь у викупі кріпака взяла царська родина. Гроші було зібрано, і 7 травня Шевченко отримав відпуску. Вчорашній раб стає улюбленим учнем Брюлова в Петербурзькій художній академії. Його радо приймають у багатьох домах. Шевченко багато малює і пише. У 1840 році невеликим накладом з'являється «Кобзар».

Попри успіх у світських колах молодого письменника тягне в Україну, і за першої нагоди він переїздить до Києва. Тут саме гуртується товариство інтелектуалів з антиімперськими ідеями. Шевченко стає душею компанії.

Рік 1844-й, Рим. Письменник Микола Гоголь отримує листа з Петербурга, від своєї подруги Олександри Смірної. Фрейлина імператриці, світська левиця Смірнова-Россет народилася в Одесі й часто жартувала з Гоголем з приводу його і власної приналежності до

української нації, або ж, як вона висловлювалася, хохлів. В останньому листі Смірнова вимагає від письменника визначитися з національною ідентифікацією.

Олександра Смірнова-Россет – подруга Миколи Гоголя

Питання про національність викликало в Гоголя нервову реакцію. Замість відповіді – чи він російській чи хохлік, Гоголь пише Смірновій: «Разве я святой, разве я могу увидеть все свои мерзости?»

Аж через два місяці Гоголь таки дає відповідь на запитання Смірної – пише про те, що в нього дві душі: російська й українська.

Любомир Стригналюк: «Він сам про це і казав, що ніяк не може дійти певності зі своєю душею. Тема роздвоєння постійно присутня у Гоголя. Саме тому він так багато уваги приділяв нечистій силі. Як спокуснику, який розщеплює його».

Страх Гоголя перед питанням національної ідентифікації посилювався тим, що напередодні російський вищий світ усерйоз закидав письменнику брак любові до Росії й надмірну прихильність до України.

Першу книгу Гоголя, «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», російська критика трактувала по-різному. Одні вказували на те, що в книзі поетизується Україна, при цьому протиставляється Росії; інші наполегливо рекомендували Гоголю більше не писати про

Малоросію.

Початок XIX століття – розквіт націоналізму. У Росії імперський націоналізм стає державною ідеологією. Міністр освіти Сергей Уваров у 1834 році визначає її як «православие, самодержавие и народность». Термін «народность» при цьому залишається загадкою навіть для апологетів імперії.

Власне росіяни у велетенській державі становлять меншість. Інші народи повинні асимілюватись. Особливо це стосується українців, яких імперія трактує як неправильних росіян.

Цензура, очолювана особисто імператором Миколою Першим, набуває небачених розмахів. Цензурний устав 1826 року із двадцяти семи статей розростається до двохсот тридцяти. 1836 року у Петербурзі вибухає скандал. Журнал «Телескоп» друкує «Філософські листи» Петра Чаадаєва з критикою російської політики і культури: «Ми світові нічого не дали, нічого у світу не взяли, ми не внесли у масу людських ідей жодної думки».

Чаадаєва держава оголошує божевільним: він довічно під домашнім арештом, цензора звільняють з посади,

журнал закривають, а редактора Надеждіна засилають у Сибір. Критика офіційної історії від Карамзіна, за якою Росія походить від Київської Русі, заборонена. Князь Петро Долгоруков змушений втікати від Третього відділу до Парижа і там видавати заборонені «Записки». Попри це Гоголь заявляє про намір написати «Історію Малоросії».

Рік 1834-й. Гоголь дуже хоче залишити ненависний Петербург і переїхати до Києва. Мріє про кафедру історії в Київському університеті. Через Пушкіна Гоголь передає своє прохання головному ідеологу імперії Уварову. Гоголь скаржитись на петербурзький клімат і каже, що у разі відмови не далі як за місяць помре.

У кафедрі загальної і української історії Гоголю відмовили. Запропонували викладати історію Росії. Тут уже відмовився Гоголь. Ображений письменник пише ректору університету Максимовичу, що викладання російської історії доведе його до божевілья: «Черт возьми, если бы я не согласился взять скорее ботанику или патологию, нежели русскую историю. Если бы это

было в Петербурге, то я бы, может, и взял ее, потому что здесь я готов, пожалуй, два раза в неделю на два часа отдать себя скуке» (Микола Гоголь. Лист до Максимовича, 1834).

Зацікавлення Гоголя історією України в цей час настільки сильне, що він анонсує написання великого наукового дослідження «Історія Малої Русі». Під час роботи над серією статей Гоголь вступає в суперечку з офіційною версією російської історії, за якою Україна – частина Росії. В історії Гоголя українці – геть окрема нація з окремими демократичними традиціями, які протиставляються самодержавству Росії.

Ігор Лосєв: «Були традиції і київського віча, Запорозької Січі, козацького кола і так далі... І Майдан у цьому сенсі зовсім не випадковий. Це старовинна українська традиція, починаючи з київського віча. І, до речі, як в одному російськомовному вірші написала київська студентка Анастасія Дмитрук: “У вас царь, а у нас демократия. Никогда ми не будем братьями”. Ну справді, так воно і є, бо російська свідомість монархічна. Вона постійно шукає собі царя, постійно шукає собі Путіна. Для того, щоб покласти на нього всю відповідальність і віддати йому всі свої права».

Ростислав Чопик: «Гоголь побачив цей грандіозний успіх, і побачив, що він став першим письменником Росії, більше ніж Пушкін, як до того вважалося. Бо навіть Пушкін здавав йому сюжети, які Гоголь міг би краще написати. Ті ж “Мертві душі”, той же “Ревізор”. Він вжахнувся і, можливо, щось згадав. Він згадав, що в дитинстві дуже боявся чорта. Йому здавалося, що той уособився у чорному котіві, якого Гоголь втопив у ставку. Можливо, Гоголь хотів тієї слави, задля якої треба було відмовитися від своєї українськості і прийняти правила гри імперські, російські».

Підавшись на заклики критиків, Гоголь кидає українські мотиви і пише про Росію. І «Ревізор», і «Мертві душі» приносять йому водночас і славу, і ненависть росіян. Росія в цих текстах, на противагу привітній Україні попередніх повістей, – сіра, сповнена вад, хабарництва та віропідданства.

Гоголь тікає від недоброзичливців у Європу. Подруга-хохлячка Смірнова у листах переказує йому новини світського життя, зокрема реакцію на «Мертві душі» графа Толстого, на прізвисько Американець: «Толстой сделал замечание, что вы всех русских представили в отвратительном виде, тогда как всем малороссиянам

Гоголь пише художній текст про Мазепу, в якому звеличує проклятого Росією гетьмана, а також історичну повість «Тарас Бульба», де романтизує українське козацтво. Утім, на перешкоді його історичним пошукам стає царська цензура. Будь-які згадки про окремішність України від Росії заборонені: «У газеті слід уникати будь-чого, що може пробудити симпатії до старої Польщі і Литви або бажання відновлення старого порядку. І навпаки – вони повинні демонструвати, як ця територія була другою колискою російської монархії» (Інструкція міністра внутрішніх справ Росії до київського губернатора, 1832).

Історичні тексти Гоголя неодноразово піддавалися цензуруванню. Письменник ішов на компроміси. Збірник його статей і прози «Арабески» довго лежав у друкарні, його вихід в люди відкладався через численні правки. Нарешті у 1835 році світ дочекався одночасно двох книг молодого автора. Критик Віссаріон Белінський пише захоплену рецензію, в якій називає Гоголя найкращим письменником Росії, заявляючи, що він перевершив самого Пушкіна: «И Боже мой, какую глубокую и могучую поэзию нашел он тут! Мы, москали, и не подозревали ее».

дали вы что-то вселяющее участие, несмотря на смешные стороны их... что у вас нет ни одного хохла такого подлого, как Ноздрев; что Коробочка не гадка именно потому, что она хохлячка» (Олександра Смірнова. Лист до Миколи Гоголя, 1844).

Деякі критики настільки ображені «Ревізором», що намагаються довести, мовляв, Гоголь зобразив там не Росію, а Україну чи Білорусь.

В Італії Гоголь намагається написати другий том «Мертвих душ». Таким, якого від нього очікують, – із позитивними поміщиками і світлом в кінці російського імперського тунелю. Проте робота іде важко. Про Гоголя починають забувати. У цей час Петербург у захваті від іншого «хохла» – вчорашнього кріпака, а нині молодого письменника та художника Тараса Шевченка.

Рік 1842-й. Італія. Гоголь марно намагається виплекати в уяві позитивний образ Росії для другого тому «Мертвих душ». Він обіцяє справжній російській націоналістичний роман і вимагає та отримує за це

гроші. Крім гонорару за постановку «Ревізора» у дві з половиною тисячі рублів Гоголь дістає стипендію від імператриці та щедрі подачки від Миколи Першого. Однак текст не з'являється. Тоді Гоголь береться за переписування «Тараса Бульби».

В одному зі спогадів про Миколу Гоголя є такий кумедний епізод. Сидить Гоголь у одному з римських шинків і обідає. Поїв, коли бачить, як зайшов новий відвідувач і замовив щось собі. У Гоголя знову з'являється нестримний апетит, і він замовляє щось і собі і їсть, їсть, їсть.

У колах російської еміграції Гоголь критикує Росію; у листах до Жуковського завіряє його і царя в вірнопідданстві і просить грошей: «Скажіть, що я невежа, не знаючий, як писати к его високой особе, но что я исполнен весь такой любви к нему, какою может быть исполнен один только русский подданный, и что осмелился только потому беспокоить его просьбой, что знал, что мы все ему дороги, как дети.

півхати, а він просто пише, що вона розповзлася. Гоголь знає, що робить. Тобто меркантильний момент тут теж присутній. Він просто побачив правила гри. Згідно з тим контрактом, і кнут і пряник, він вибрав цю дорогу».

У цей час у Петербурзі молодий Тарас Шевченко пише вірша «Гоголю» і поему «Сон».

Тарас Шевченко (другий зліва у верхньому ряду) із друзями: Г. Честахівським, братами О. та М. Лазаревськими і П. Якушкіним

Если бы мне такой пансион, какой дается воспитанникам Академии художеств, живущим в Италии, или хоть такой, какой дается дьячкам, находящимся здесь при нашей церкви, то я бы протянулся... Найдите случай и средство указать как-нибудь государю на мои повести: "Старосветские помещики" и "Тарас Бульба"... »

«Тарас Бульба» зразка 1842 року – повна протилежність цієї ж повісті семирічної давнини. У тексті з'являються три нові розділи. Україна скрізь за текстом замінюється Руссю. Виходить парадоксальний твір, де утвердження великої російської нації досягається без жодного персонажа – етнічного росіянина. Ця невдала спроба довести свою вірність імперії і через двісті років продовжує тиражуватися в агітках імперії нової.

Ростислав Чопик: «Насамперед він наситив оцими проросійськими фразами, мотивуючи смерть запорожців "за землю русскую, за царя", який піднімається і потім всім покаже кузькіну матір. Руський цар він ще тоді був не дуже, він же через сто років підніметься. Там на рівні мікроаналізу. Там була піч. Вона розповзлася, как русская купчиха. На

Ростислав Чопик: «На мій погляд, сценарій Шевченка і Гоголя різняться в оцьому моменті істини, коли вони зрозуміли, з чим мають справу. Вони мають справу з царем, який є не просто царем. Який є узурпатором Божої влади, а отже, дияволом. Який взяв на себе функції Бога».

1845 року у Києві засновують Кирило-Мефодієвське братство. Група українських інтелектуалів погоджується з думкою, що монархія – геть не притаманна українцям організація держави. У товариство входять історик Микола Костомаров, письменник Пантелеймон Куліш, науковець Микола Гулак, журналіст Василь Білозерський. У 1846 році до братчиків приєднується Шевченко, який саме переїхав до Києва. Гоголь того ж року відрікається від усього, раніше написаного.

Степан Процюк: «Звичайно, якби здавалося, що Гоголь – переможець, Гоголь успішний, Гоголь прекрасний. Але ж чого Гоголь так мучився ціле життя? Чого Гоголь боявся, чого Гоголь мав страх бути живим похованим? Це один з найпотужніших неврозів? До певної міри він символізує, якщо мовою психоаналізу, – відчуття непрожитості життя. Чого в Шевченка не

було таких неврозів? Чого Шевченко останні роки свого життя закохувався в молодих жінок, а Гоголь на жінок не міг дивитися?»

Рік 1847-й, 5 квітня. До київського причалу підійшов пором. На берег зійшов елегантно вбраний викладач малювання Київського університету Тарас Шевченко. Він саме поспішав на весілля до свого приятеля Миколи Костомарова. Тут же, на пристані, Шевченка заарештували жандарми.

...

Рік 1845-й. У Римі письменник Микола Гоголь страждає на невідому хворобу. Його мучать параноїдальні страхи, з'являються дивні видіння. У пориві раптового каяття Гоголь хапає рукопис другого тому «Мертвих душ», обіцяний імператорові як національний російський роман, і жбурає у вогонь. Переляканий Гоголь з головою поринає в релігію і пише заповіт: «Тіла мого не ховайте доти, доки не з'являться явні ознаки розкладання. Згадую про це тому, що в час самої хвороби находили на мене

хвилини життєвого заніміння, серце і пульс переставали битися».

У той самий час у Києві на Подолі вечорами збирається молодь та інтелігенція – поговорити про минуле й майбутнє України. Священик і викладач університету отець Феофан розповідає студентам про роботу давніх братств. Історик Микола Костомаров пропонує за традицією назвати їхнє зібрання так само братством – Кирила і Мефодія. До товариства приєднується, щоб посперечатися, молодий письменник і художник Тарас Шевченко.

Ростислав Чопик: «Саме тоді кирило-мефодіївці натхненні Шевченком, і зокрема в цей, п'ятий, рік, рік високого сонця, саме його найважливіші поеми написані цього року, і «Заповіт» його написаний цього року. Тобто “завещання” Шевченка і Гоголя пишуться синхронно. Але які ж це різні заповіді. “В Україну ідіть, діти, нашу Україну”. А той пише: “Монастир ваш – Росія. Признайтесь для нього і зречіться заради цього монастиря”. Ці люди перші відчули, що таке оці два шляхи... Вони дуже добре відчули, з чим вони мають справу. Не з ким, а з чим. З нечистю».

Гоголь заповідав не ставити йому пам'ятників – як бачимо, марно. Російська критика до появи, замість імперського продовження «Мертвих душ», прижиттєвого заповіту поставилась украй холодно – Гоголя звинуватили у манії величі.

Рік 1840-й. У Петербурзі накладом у тисячу примірників виходить перший «Кобзар» Тараса Шевченка. Попри високу ціну – один карбованець – уже за два тижні тираж розкуповують, а слава про нового поета розходить далеко за межі столиці імперії.

Надія Орлова, керівник музею «Будинок Тараса Шевченка»: «“Кобзар”, який побачив світ у 1840 році, коли Тарасові було двадцять шість років, приніс йому нечуване визнання, популярність та славу. Тарас Шевченко написав поезій вісім, які увійшли в «Кобзар» українською мовою. Мовою свого народу. Своїх матері і сестер, яку тоді називали мужичою. І діалектом, і не визнавали як літературну».

Подібно як Гоголя російська критика примушує писати про Росію, а не про Малоросію, Шевченку наполегливо радять змінити мову. Він пробує, але, як стверджують

сучасники, одразу відчуває, що це не його:

«Надрукований був його (Шевченка) російський вірш “Тризна”. Він знайшов його в мене і засміявся своїм симпатичним сміхом.

– Ти читав? – спитав він.

– Кажучи правду, ти краще пишеш по-нашому.

– От спасибі! А дехто хотів одурить мене, зачепить, знаєш, авторське самолюб'є, так я ж і сам бачу. Швець знай своє шевство, а в краєцтво не мішайся, – додав він з усмішкою» (О. С. Афанасьєв-Чужбинський. «Спомини про Т. Г. Шевченка»).

Любомир Стригналук: «На той час ще не було українського алфавіту. Це була російська абетка, яка була, якою передавалися українські слова, – це відомо. Українську абетку розробляв Куліш. Потім Шевченко теж приклався до неї. Чому він це робив? Тому, що він цим підкреслював, наскільки важливою власне була українська мова. Вона домінантна для Шевченка. І чому він писав свої вірші не російською, хоча знаємо, що і щоденники і проза писалися російською. Натомість поезія, як квінтесенція душі, писалася українською».

1845 року попри любов петербурзького вищого світу і кар'єрні перспективи у столиці імперії, Шевченко переїздить в Україну. Молодому художнику пропонує роботу директор археографічної комісії Михайло Юзефович. Шевченко оселяється у Києві.

Михайло Юзефович, керівник Київської археографічної комісії, співавтор Емського указу

Рік 1846-й. Київ розбудовується шаленими темпами. Попри це знайти житло важко. На шістьдесят тисяч корінних міщан припадає удвічі більше приїжджих. Пошук квартири чи готелю – справа практично безнадійна. Письменник Олександр Чужбинський повідомляє своєму другу Тарасові Шевченку про вільну кімнату в будиночку на вулиці Козиноболотській, поруч із нинішнім Майданом Незалежності.

До Козиного болота Шевченко винаймає житло десь на нинішній Інститутській, саме навпроти тодішнього інституту благородних дівиць. Тут він знайомиться з викладачем, істориком Миколою Костомаровим.

Надія Орлова: «Тарас Шевченко приїхав до Києва уже в славі Кобзаря, в славі поета. Уже в той час він засвідчив себе як і художник, але слава поета одразу затьмарила в ньому вже позицію Шевченка-художника. Його шанували і визнавали як поета дуже модного».

Ідеї відновлення історичної пам'яті дуже модні. Вірші і поеми Шевченка задовольняють попит тодішньої інтелігенції.

Іван Циперцюк: «Мало людей, а часом є одиниці, які народу повертають його самого. Народу повертають народ, повертають його душу, його історію, його пам'ять. Скільки разів повторювалося таке банальне, заледве в якій країні у кожній хаті є стільки портретів поета в рушнику. Здавалося, хто він? Він що, найближчий родич всім цим людям? Тому що всі його персонажі, які постали в його поезії, – гайдамачина, козацтво, дружба, українці. Вони ожили. Викосили настільки, наскільки могли. Вирубали. Він весь цей пласт підняв і знов українцям показав – ми є, і ми є особливими».

Шевченко – бажаний гість у багатьох маєтках колишньої козацької старшини. У грудні 1845 року його запрошують на Полтавщину Закревські. Молодого поета просто розривають два товариства: чоловіки – віддати шану Бахусові, що на той час вважалося гідним не осуду, а хвали; жінкам же цікаво послухати, як Тарас читає і співає. Одного грудневого вечора дві молоді панни Закревські вирішили поїхати

саннями разом з Шевченком та його приятелем Чужбинським. Потрапили в хурделицю; коні збилися з дороги; почулося виття вовків.

Та історія закінчилася щасливо – для всіх, окрім Шевченка: він страшенно захворів. На Різдво, весь у гарячці, подумки прощаючись із життям, у Переяславі Тарас пише свій «Заповіт»: «Поховайте і вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте» – фінальний вірш нової поетичної збірки.

Шевченко здружується з Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським та іншими учасниками Кирило-Мефодіївського братства, які саме формулюють основи свого бачення суспільно-політичного устрою.

Ростислав Чопик: «Кирило-мефодіївці робили акцент на Україні як центрі слов'янського світу. Опора мала би робитись на український триб життя. Демократичний, запорозький. Вони апологетами козаччини були і взагалі органічної народократії. Виборністю гетьмана, кошового і звітністю всіх народних старшин. Українці не зрадили б Бога, бо не поставили над собою царя, який узурпує чужі життя. Кирило-мефодіївці це озвучили. Я вважаю, що це

перша була така геополітична декларація українства».

Імперія Миколи Першого у цей час заграє з українською етнографією, намагаючись включити українську культуру в контекст російської, – ідеться про так звану народність, вигадану міністром освіти Уваровим. Водночас українцям протиставляються поляки – поділ іде за релігійною лінією «православ'я – католицизм» та історією. Тримовний (російсько-, українсько- та польсько-) Київ ХІХ століття дуже чутливий до національного питання. Шевченко здружується з поляками і намагається націоналізм польський та український не протиставляти, навпаки – об'єднати зусилля в боротьбі проти спільного поневолювача.

Попри насичене особисте життя, участь у політиці і велику кількість роботи Шевченко багато читає. На його робочому столі поміж інших книг – «Мертві душі» Миколи Гоголя. Той же у цей час перебуває в Європі, де активно спілкується з лідерами польського націоналізму, які після невдалого повстання 1831 року опинилися в еміграції, і водночас продовжує прославляти імперію.

туди й шафер». А Костомаров на цей час уже був заарештований».

Усі фігуранти справи Кирило-Мефодіївського братства були молодими людьми. Костомарова арештували, коли він завершував останні приготування до весілля. Куліш тільки два місяці зміг насолоджуватися подружнім життям.

Рік 1847-й, січень. У Контрактовому будинку на київському Подолі триває різдвяний ярмарок.

Надія Орлова: «Ці контрактові ярмарки славилися не тільки в Малоросії і Російській імперії, а й у Західній Європі та Арабії. Сюди приїжджали люди з усього світу, укладали угоди і не тільки угоди по торгівлі різними промисловими товарами. Навіть заключалися вигідні шлюби того часу. Жінки старалися привести сюди своїх доньок, щоб одержати гарні знайомства і вдало видати свою доньку заміж. Були й різні курйози. От згадаємо поміщика Свічку, який закупив абсолютно все шампанське, яке було в Києві у січні на Контрактовій. Ніхто не міг його придбати, а він роздавав його направо й наліво і поїв своїх собак».

Фіналом ярмарку має стати концерт Ференца Ліста.

Андрій Бондар: «З поляками він міг розмовляти як європеець. Як рівний з рівним. Тут взагалі на задній план відходила російська його частина, його лояльність до імперії тому, що це були поляки, які пережили повстання, які втекли, які готували нові повстання. Там були романтичні гуртки, там був Міцкевич, навколо якого було життя. Ну це знову ж таки показує його як валізу, з кількома рівнями дна. Не буде правильним зводити його до того, що він працював у російській культурі як заробітчанин, який хоче жити за рахунок своїх спонсорів, меценатів, які б йому постійно надсилали гроші».

Рік 1847-й, квітень. До причалу неподалік Києво-Печерської лаври підходить пором. На берег сходять святково вбраний Тарас Шевченко. Його одразу беруть попід руки жандарми і повідомляють про арешт. Присутній під час затримання Шевченка Юзефович не може стримати чорного гумору.

Надія Орлова: «Він запитав його. Вони ж були добре знайомі. “Куди ви, Тарасе Григоровичу, так одяглися?” А він каже: “На весілля”. А він каже: “Куди жених,

здавалося, весь Київ хоче потрапити на виступ знаменитого угорця. Роздобути квитки важко. Кохання робить дива – Микола Костомаров купує одразу три квитки: для себе, своєї колишньої студентки Аліни Крагельської та її матері.

Надія Орлова: «Він викладав в університеті шляхетних панянок, в університеті Св. Володимира. Він був дуже красномовним лектором. В нього ще закохалася його учениця Крагельська. І таки добилася того, щоб Костомаров звернув на неї увагу. Вона була красуня, розумниця, з характером».

Утім, виявилось, що квитки Костомарова Крагельським не потрібні – їх запросив сам Ліст. Ба більше – далі з'ясовується, що відомий композитор у захваті від молоді Крагельської і навіть радить їй переїхати до Відня. Костомаров у розпачі пропонує дівчині руку і серце. Та погоджується.

За кілька днів на Чернігівщині – весілля іншого кирило-мефодіївця, Пантелеймона Куліша, і красуні Лесі Білозерської. Молода навіть не дивиться на свого чоловіка – напередодні вони посварилися. Щоб дошкулити Кулішу, Білозерська всю увагу приділяє

його другові, старшому боярину Тарасові Шевченку. Наприкінці весілля наречена витягає з весільного букета квітку і на очах позеленілого від люті Куліша встромляє її в сюртук Шевченкові. «Погана прикмета, бути лихові!» – хрестяться забобонні бабці.

Уже через місяць в кабінет до Юзефовича з'явився схожий на обідранця студент Петров і заявив про існування таємного антидержавного товариства. Услід за тим почалися арешти.

Часопис «Северная пчела» – офіційний орган

була провокація: справа Кирило-Мефодіївського братства нагнала страху на столицю, у результаті дехто в Києві позбувся посад, інші ж, навпаки, стрімко просунулися кар'єрою драбиною.

Письменник Степан Процюк: «Кирило-Мефодіївське братство царизмом демонізоване до певної міри. Їх там почали робити самостійниками. І завжди у Росії вважалося, як привид цей, як от “Правий сектор”, так завжди і російська ментальність ліпила якогось такого демонізованого привида. Так само і Кирило-Мефодіївське братство, де просто хлопці збиралися, щось вони там говорили».

Юрій Макаров: «Але це нормальний рух, коли нормальний розвиток, коли під час абстрактних розмов, в тому числі і під горілочку, через якийсь час щось народжується справді життєспроможне, потужне, яке може далі визначати сценарій розвитку. Я би не недооцінював Кирило-Мефодіївське братство. Просто на тому етапі його дуже швидко елімінували з обігу політичного».

За офіційною версією, 3 березня 1847 року на прийом до помічника опікуна Київського освітнього округу

«народності»

Рік 1847-й, 5 квітня. Києвом ширяться чутки про розгром поліцією таємної антиурядової організації, до якої буцімто входили відомі і шановані люди. Не далі як минулої п'ятниці, кажуть одні, жандарми з-під вінця забрали викладача історії Київського університету Миколу Костомарова, а сьогодні на пристані біля Лаври заарештували поета Тараса Шевченка. Організація, зі знанням справи заявляють інші, мала мінімум тисячу членів – і згадують про розклесні на Олександрівській листівки.

Того ж дня, коли у справі Кирило-Мефодіївського братства заарештували Тараса Шевченка, на Олександрівській, нині Володимирському узвозі, хтось вивісив листівку: «До вірних синів України! Настає великий час, час, коли вам трапляється нагода змити сором, заподіяний кісткам батьків наших, нашій Україні рідній. У кого з вас не підійметься рука на велику справу?! Довіку вірні сини України, вороги кацапів». Невідомо, чи вивісив ту прокламацію хтось із братчиків, які залишилися на свободі, чи, може, то

Михайла Юзефовича завітав обідраний студент Олексій Петров. Повідомив: ідеться про справу державної ваги. Мовляв, він, Петров, став свідком засідань таємної антиурядової організації. Коли донощик почав перелічувати відомі йому прізвища змовників, Юзефович начебто страшенно перелякався.

Надія Орлова: «Юзефович мав зв'язки з усіма кирило-мефодіївцями. Практично. Тоді це була еліта українська. Костомаров викладав в університеті, Куліш в цей час уже поїхав до Петербурга викладати в університеті з Києва. Гулак працював у канцелярії генерал-губернатора Бібікова, писав дисертацію. Поміщики тут були, студенти. І звичайно, це – коло. А Юзефович був людиною освіченою на той час. І вони бачили в ньому не ворога, а друга».

За однією з версій, Юзефович відправив донощика Петрова до свого шефа, сподіваючись, що той не прийме обідранця. Насправді уже за кілька днів про таємне товариство спеціальною поштою повідомили керівника Третього відділу особистої канцелярії імператора графа Орлова. Юзефович же заднім числом звільнив Шевченка з археографічної комісії. Він прибіг до Костомарова – нібито попередити про трус: «Вошел

ко мне Юзефович и сказал: “На вас донос, я пришел спасти вас; если у вас есть что писаного, возбуждающего подозрение, давайте скорее сюда”. Я вспомнил, что в кармане пальто была черновая полуизорванная рукопись сочинения о славянской федерации. Я достал эту рукопись и искал огня, чтобы сжечь, как вдруг она незаметно оказалась в руках моего мнимого спасителя» (Микола Костомаров. Автобіографія).

Уже за хвилину рукопис опиняється в руках жандармів, а Костомарова, який готувався до весілля, заарештовують. Зрада Юзефовича, кажуть, настільки вразила історика, що він мало не знепритомнів.

Усіх фігурантів справи терміново перевозять до Петербурга. Останнім заарештовують Шевченка, який поспішав на весілля до Костомарова.

Під час обшуку жандарми дістали з портфеля Шевченка його картини, майже готову до друку збірку віршів і... три пістолети. Такий от розрив шаблонного образу «плаксивого малоросійського поета».

Утім, жандармів не так цікавила зброя, як папери. Слідчі, які описували вилучені речі, від себе додали,

що в передмові до збірки віршів Шевченко «бранит русских». Мовляв: «Променяли мы свою добрую родину на пьяницу непотребную» (Росію).

Третій відділ подав цареві справу Кирило-Мефодіївського братства як особливо важливу і небезпечну для імперії. Та зібраних доказів помітно бракувало; тож слідчі з особливим завзяттям взялися вибивати з підозрюваних зізнання.

Рік 1847-й, квітень. Петербург, Петропавловська фортеця. Слідчі Третього відділу імператорської канцелярії щодня допитують арештантів у справі Кирило-Мефодіївського братства. Застосовують тактику доброго і поганого поліцейського. Начальник штабу жандармів генерал-лейтенант Леонтій Дубельт поводить зневажливо, грубіянить і грозить підозрюваним смертною карою. Натомість слідчий Попов улещує й обіцяє в разі зізнання та розкаяння милості від імператора. Першими не витримали студенти Білозерський і Андрузький. Білозерський упав перед Дубельтом навколішки і заявив, що кається і готовий розповісти все, що знає. Андрузький почав здавати всіх, зокрема заявив, що Шевченко був крайнім репрезентантом української партії в

слов'янському товаристві, а товариство те мало на меті возродити Гетьманщину; далі, що Шевченко «усіх монархістів називав “падлецами”»; підбивав товариство до більш енергійної діяльності й до видання часописів мовою українською; а з гетьманів – більш за всіх хвалив і шанував Мазепу», і нарешті, вказав, де можна знайти «протизаконні» Шевченкові твори.

Не витримали психологічного тиску слідчих і Куліш, і Костомаров.

Ростислав Чопик: «Куліша це зламало. Куліш став апологетом у другій половині свого життя. Апологетом отої слов'янської єдності під скіпетром меча. Але це був вже не здоровий Куліш... Він там такі панеґірики понаписував. Мало не як святим. Петру I і Катерині II. Тобто він злякався. Я вважаю, що він тоді в тих процесах подивився в очі Вія і злякався. Костомаров теж злякався. Не настільки, як Куліш. Але в своїх пізніх споминах він вже зовсім не той Костомаров, що в часи братства. Він хотів спокійної старості».

На допитах Куліш розкався у «думках про вигадану важливість України і творах, що могли вселяти в малоросів надії на окреме існування від імперії».

Костомарову ж на початку травня призначають психіатричну експертизу. Після цього він так само змінює початкові свідчення на угоду Дубельту. З усіх арештованих мужньо трималися протягом усього слідства лише Микола Гулак, який усю вину брав на себе, і Тарас Шевченко, який жартував незгірш, ніж на свободі: «Видевшие Шевченко на дороге от Киева до Петербурга говорили, что он был чрезвычайно весел, беспрестанно шутил, хохотал, пел песни и так вообще держал себя, что на одной станции смотритель, записывая подорожную, в которой значился чиновник с арестованным лицом, заметил, что трудно узнать по виду, кто из едущих арестован, а кто везет арестованного. Во все время следствия Тарас Григорьевич был неизменно бодр, казался спокойным и даже веселым» (Микола Костомаров. «Русская старина», 1880).

Ростислав Чопик: «Почитайте “В казематі”»: він очікує слідства, і що він пише? “Садок вишневий коло хати...” Він мав би як тигр кидатись на клітку, а він собі заспокоївся, як і Стус от, до речі. Йому почало писатися. Шевченкові, мені здається, не гірше писалося далі. Він знав, з чим має справу. Тому не

панікував і міг сміятися. Як у комедії “Сон”».

Сатирична поема «Сон», де імператора з родиною Шевченко описав не страшними, а смішними, і стала основою звинувачення. Слідчим Третього відділу довелося попідіти у ролі літературознавців. Рукопис Шевченкових «Трьох літ» вичитаний вздовж і впоперек, про що свідчать часті помітки на полях. Утім навіть видимості суду над братчиками не відбулося. Керівник Третього відділу граф Орлов виписав звинувачення і покарання для всіх заарештованих і дав на підпис цареві.

«Шевченко, замість того щоб довіку носити в душі своїй побіжне почуття до осіб царської родини, творив вірші мовою українською, найбаламутнішого змісту. В них він то гукає про славу гетьманського урядування та колишню волю козацтва, то неймовірно сміливо виливає поклеп і жовч на царську родину» (з конфірмації Тараса Шевченка).

Куліш і Костомаров відбулися засланнями. Гулак, якого за непоступливість на слідстві називали коренем зла, отримав три роки ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці. Найдужче перепало Шевченкові. Вирок

Третього відділу цар власною рукою доповнив «заборною писати і малювати».

Степан Процюк: «Ясно, що коли брати, як основи царизму поставили собі до Кирило-Мефодіївського братства, і коли брати радянські концтабори, то, звичайно, виявиться, що царизм – це прекрасні квіточки. Що цар був, в порівнянні з Леніним і Сталінін, вже червоним царем, то це ще був підліток. Це ще хлопчик був».

«Хлопчик» Микола Перший дуже образився на Шевченка за комічне зображення в поемі «Сон». А ще імператор був переконаний, що згубні ідеї потрапили у Київ... з Парижа. Такий от багатовіковий страх експорту революцій.

На заборону писати й малювати Шевченко, звісно, не звертав уваги. Утім цензура після Кирило-Мефодіївської справи погорсткішала. Від Третього відділу передали привіт і, здавалося б, вірному письменнику Миколу Гоголю. На Захід.

«Чтобы писатели рассуждали возможно осторожнее там, где дело идет о народности или языке Малороссии, не давая любви к родине перевеса над

любовью к отечеству – Империи, изгоняя все, что может вредить последней любви, особенно о прежнем, будто бы необыкновенно счастливом положении подвластных племен» (довідь Орлова Миколі Першому про діяльність слов'янофілів. 1847, травня 26).

Рік 1847-й, травень. Привіт від Третього відділу у вигляді порад для малоросійських письменників застав Гоголя саме в Парижі. Письменник безперервно скаржиться на здоров'я і депресію. Зрікається всієї своєї попередньої творчості і впадає у хворобливу релігійність. Вдає, що пише другий том роману про Росію, однак «Мертві душі-2» не рухаються з мертвої точки. Одіозний критик Віссаріон Белінський пише Гоголю гнівного листа з приводу його останньої книги – «Вибрані місця з переписки із друзями».

Десь на цей час припадає ще один цензурний скандал, пов'язаний з ім'ям Гоголя. Графиня Ростопчіна публікує в урядовому журналі «Северная пчела» вірш «Примусовий шлюб». Із великим запізненням, уже після публікації, критики і цензура побачили натяк на

анексію Росією Польщі. Розгніваний цар грозить закрити журнал, Ростопчійній заборонено мешкати в Петербурзі. Перелякана графиня між тим твердить: опублікувати вірш порадив їй Гоголь.

Між тим видані напередодні «Вибрані місця з переписки із друзями» переповнені таким кондовим поклонінням імперії, що викликають нерозуміння і злість навіть у російських шовіністів. Белінський пропонує Гоголю лікуватися. За якийсь час той зрікається і цього свого твору, заявляючи, що написаний і виданий він був у хворобливому стані.

Репродукція картини Олександра Іванова «Явлення Христа народу» (у правій верхній частині – постать, схожа на Миколу Гоголя)

Андрій Бондар: «"Выбранные места из переписки с друзьями" – це дуже класне джерело для предметного аналізу для літературознавців. Такої свідомості, яка здалася уже нарешті з бебехами, з кінцями в цій консервативній реакції і намагалася бути консервативнішою, послідовнішою в своєму слов'янофільстві і консервативізмі за своїх хранителів

захалавну книжечку нові вірші. Гоголь, попри всі старання, уже не зможе написати жодного рядка.

Рік 1848-й. Європейський континент стрясають революції. Палає Прага, гаряче у Відні, Італії, Франції, Німеччині, Угорщині, Кракові й у Галичині. Австрійська монархія скасовує кріпацтво. Російська армія готується допомогти віденському імператору приборкати повстанців. Микола Гоголь поспішає залишити Італію, як він пише в листі, «через різні політичні смути». Триумфальне повернення в Росію він готує в ролі, як мінімум, пророка. Для цього планує перевидання своєї останньої книги повчань «Вибрані місця з переписки із друзями». Також письменник вимагає від свого друга, художника Іванова, якомога швидше закінчити картину «Явлення Христа народу».

Павло Михед, гоголезнавець, пояснює: «Гоголь задумує, це видно в передмові "Вибраних місць..."», явлення себе як апостола в Санкт-Петербурзі. Сцену можна цю змалювати таким чином: про картину «Явлення Христа народу» знав цар Микола Перший. Картина з'являється в Петербурзі. І вся еліта, і почет

російських. Це дуже смішно. Гоголь до кінця життя намагався бути своїм для цієї системи, для цього дискурсу імперського. Він був конформістом, який водночас тримав дулю в кишені. Він був конформістом, і теж не до кінця, тому що він постійно за собою залишав якийсь простір для вивиху, для якогось виверту. Втекти. Бути не зловленим до кінця».

Юрій Макаров: «І це коштувало йому насправді дорого... от він цілком був мало не останнім, який, залишаючись українцем за своєю ментальністю, цілком вирішив, що "ми таки будем русские". Це обговорювалося в тих колах. Може, все ж таки ми залишимося собою? Ми будемо потужніші. Я ж кажу, це диявольська спокуса, це від лукавого, це з темної сторони сили. Це така дартвейдерівщина. Ви недооцінюєте темної сторони сили».

Наступного, 1848-го, року вся Європа вибухнула революціями. Наляканий смутою Гоголь покидає Неаполь, потім Мальту і після відвідин Єрусалима повертається у тиху консервативну Росію.

Шевченко між тим змушений у солдатській формі марширувати на плацу. Після муштри він записує у

царський з'являється перед цією картиною. Іванов розповідає про свій задум, і обов'язково хтось звертає увагу на постать найближчого до Христа, яка дуже вже нагадує Гоголя. І виникає питання про Гоголя. А Гоголь, якщо ми візьмемо його листи весни 1847 року, мав бути в цей час в Єрусалимі. Тобто він розраховує увесь сюжет, постановку цієї сцени. І від гроба Господнього він має повернутися до Росії уже в іншому сані, в іншій іпостасі, статусі».

Картина «Явлення Христа народу» – це зовсім не біблійний сюжет. Середина XIX століття – епоха месіанства. У ролі пророка Іванов зображує Гоголя. А Христос під час Другого пришествя, на думку Іванова, – не хто інший, як російський цар.

«Второе Пришествие, которому верят символически христиане, есть Русский Царь, Царь последнего народа» (Олександр Іванов. «Думки, що приходять під час читання Біблії», 1847).

Павло Михед: «Цар – це помазаник Господній. Це імперія сама по собі – це сакральний устрій. Він є представником Бога на землі. Тому Гоголь з великим пієтетом до нього ставиться. Але тут теж, коли ми

починаємо через свої сучасні уявлення дорікати Гоголю чи за ставлення до царя, чи, наприклад, за проблеми національні. Ми порівнюємо і Шевченка і Гоголя і кажемо, що Гоголь тут в дуже невідгідному світлі постає. Ми повинні все-таки збагнути якісь речі у вимірі того часу».

«Вибрані місця з переписки із друзями» – не що інше, як свого роду Євангеліє від Гоголя. Проте Євангеліє це з істинним християнством має мало спільного – наприклад, у одному з повчань Гоголь виправдовує кріпосне рабство.

Релігійність Гоголя наприкінці 40-х років XIX століття більше схожа на хворобу. Критик Віссаріон Белінський навіть звинувачує Гоголя в тому, що він плутає Христа з дияволом.

Ростислав Чопик: «На мій погляд, сценарій Шевченка і Гоголя різняться в оцьому моменті істини, коли вони зрозуміли, з чим мають справу. Вони мають справу з царем, який є не просто царем. Який є узурпатором Божої влади, а отже, дияволом. Який взяв на себе функції Бога».

Сюжет диявола в подобі Христа, до речі, дуже

поширений в українській літературі.

У Києво-Печерському патерику – мегабестселері старовинної літератури – є такий епізод: до святого Ісакія найстарший біс приходить в образі Христа, оточеного сонмом сонцесяйних янголів. Він просить своїх слуг заграти на сопілках, гусях і бубнах, щоб Ісакій потанцював. І святий танцює, танцює, танцює, аж доки не падає долу без пам'яті...

Про диявола як «Божу мавпу» пише Сковорода.

Присутній цей сюжет і в Євгена Маланюка:

«Найзгубніше в Сатані, в Антихристі – те, що він удає Христа, що він є Лже-Христос...»

Поет Любомир Стригналюк: «Шевченко, як душа правдивая, міг навіть кинути виклик Творцеві. Гоголь, як душа роз'єднана, завжди шукав шляхів зняти це роз'єднання, здобути цілісність. Так і не знайшов до кінця життя».

Хвороблива релігійність Гоголя стає предметом найрізноманітніших досліджень. Через понад півстоліття після смерті письменника російський психіатр Володимир Чиж напише велику статтю «Хвороба Гоголя». У ній спробує довести, що

письменник, попри свою геніальність, страждав на психічну хворобу. Один із аспектів дослідження стосується сексуального життя Гоголя, точніше його відсутності. З властивими для початку XX століття забобонами: «Еще на школьной скамье, я помню, наши почтенные наставники, убеждая нас во вреде онанизма, ссылались на пример Гоголя: такой гениальный человек – и заболел от онанизма...

Легенда о мастурбации Гоголя создалась потому, что он не имел любовных увлечений, даже самых грубых; это отсутствие любовных увлечений объясняют тем, что он мастурбировал... Но, во-первых, у некоторых лиц с патологической организацией нервной системы половые желания или совершенно отсутствуют, или так слабы, что они и не мастурбируют, и не имеют половых увлечений».

Рік 1848-й. Гоголь повертається до Російської імперії із закордонних мандрів. На якийсь час зупиняється в Одесі, відвідує рідне село Василівку. Намагається працювати, але марно. Панічно боїться жінок – щоразу, коли в його домі з'являється особа

протиленої статі, Гоголь викликає священика, щоб той освятив приміщення.

Того ж 1848 року Гоголь гостює в Києві, зокрема багато спілкується зі зрадником кирило-мефодіївців Михайлом Юзефовичем. Той самий Юзефович згодом стане одним із творців сумнозвісного Валуєвського циркуляру про заборону використання української мови.

Бажання Гоголя стати російським православним пророком виявилось марним. Його псевдоєвангеліє – «Вибрані місця з переписки із друзями» – викликало лише насмішки російських критиків.

Псевдоапостольство Гоголя виявляється нікому не потрібним, окрім хіба царя Миколи Першого. Натомість в Україні великий попит на романтичного пророка нації. На цю роль інтелігенція висуває засланоного в Оренбург Тараса Шевченка.

Павло Михед: «Було таке ревнісне ставлення Гоголя до Шевченка. Думаю, що той же Данилевський свідчить про те, що Гоголь був знайомий з творчістю Шевченка. Гоголь знав про величезний резонанс поезії Шевченка».

Сам Шевченко, у вузькому солдатському мундирі, у брудній казармі, посеред посередностей і п'яниць глибоко страждає. У захлавлену книжку потайки записує вірша «Пророк». Сумирного пророка натовп убиває, на його місце приходять жорстокий цар.

Павло Михед: «Ось оця думка про особливе вибранництво (вибранець Господній) теж бродила в голові Шевченка. Але це вже була пізня романтична епоха, і Шевченко досить іронічно ставився до свого пророцтва, особливо коли доля так драматично розпорядилася, коли потрапляє на заслання. Людина, яка сказала, що вона пророк, – її закидають камінням, і Шевченко ці всі речі чітко розуміє».

Тарас Шевченко, 1858

Світ не без добрих людей – навіть в Оренбурзі. Уродженець Миколаєва капітан-лейтенант Олексій Бутаков забирає Тараса Шевченка як художника в експедицію з дослідження Аральського моря. Поет нарешті знімає ненависну форму і багато малює – у тому числі скандальний автопортрет. Бере участь у полюванні на тигра-людожера. Бутаков навіть просить

для Шевченка звання унтер-офіцера. Про поблажки для поета стає відомо царю. Той розгніваний. Поета заарештовують, благодійників суворо карають. Шевченко хоче попросити про протекцію Гоголя: «Я сьогодні пишу до Жуковського, щоб він випрохав мені дозвіл тільки малювати. Пришліть адресу Гоголя, я напишу до його по праву українського віршомаза. Я тепер наче той, що падає у безодню: за все ладен вхопитися. Жахлива безнадійність. Одна тільки філософія християнська спроможна боротися з нею» (Тарас Шевченко. Лист до Варвари Рєпніної, 1 січня 1850 року).

Рік 1847-й. Віссаріон Белінський пише Гоголю гнівного листа з приводу «Вибраних місць з переписки із друзями». Провідний критик імперії звинувачує Гоголя в проповідуванні татарських звичаїв і диявольщини замість християнства. Лист цей згодом стає дуже популярним у середовищі прогресивної інтелігенції. Цензура суворо забороняє поширення тексту. За розповсюдження листа Белінського до Гоголя Федора Достоєвського у 1849 році засуджують до смертної кари, згодом вирок пом'якшують – на довічну каторгу. Така от страшна сила слова.

Гоголь у цей час переїздить до Москви, де сидить на ший у своїх шанувальників – у помешканні графа Толстого. Попри ідеальні умови для роботи «Мертві душі-2» практично не просуваються. Одного дня Гоголь під час нервового нападу вкотре спалює усі свої рукописи.

На початку 1852 року Гоголь, за спогадами сучасників, весь час скаржить на депресію і погане самопочуття, а ще на російський клімат. У товариствах поводить дивно, зухвало; наприклад, якщо хтось із ним не погоджується, демонстративно іде в іншу кімнату і вдає, що дримає. Через багато років літератор Данилевський згадував, що на цей час начебто припадає розмова Гоголя з іншим українським письменником, Бодянським, про Шевченка:

«– А Шевченко? – спросил Бодянській. Гоголь на зтоть вопросъ съ секунду промолчалъ и нахохлился.

– Хорошо, чтó и говорить, – отвѣтилъ Гоголь, – только не обидьтесь, другъ мой... вы – его поклонникъ... Дегтю много... Намъ, Осипъ Максимовичъ, надо писать по-русски, – сказалъ онъ, – надо стремиться къ поддержкѣ и упроченію одного, владычнаго языка для

всѣхъ родныхъ намъ племенъ. Доминантою для русскихъ, чеховъ, украинцевъ и сербовъ должна быть единая святыня – языкъ Пушкина, какою является Евангеліе для всѣхъ христіанъ» (Григорій Данилевський. «Знакомство съ Гоголемъ»).

Данилевський написав свої спогади через багато років, під час кампанії із заборони використання української мови. Тож частина дослідників припускає, що цей епізод міг бути спотвореним або взагалі вигаданим. Інші ж погоджуються з вірогідністю критичного ставлення Гоголя до Шевченка.

Гоголь потрапляє у хворобливу залежність від священика Матвія Константиновського. Останній звинувачує Гоголя в гріховності і вимагає від нього суворого посту. Гоголь повністю відмовляється від їжі.

Павло Михед: «І ось в піст він відмовляється від їжі взагалі. Він відганяє всіх лікарів, всякі спроби. Навіть патріарх Філарет через людей просить його, щоб він вийшов з цього жорсткого посту. Але він не виходить, бо це його, Апостола, діалог з Господом. І це закінчилося трагічно. Дещо така прихована форма суїциду, самогубства такого, в оцьому великому задумі

Гоголя».

Гоголю стає дедалі гірше. До фізичних мук додаються страх смерті і страх бути похованим заживо. Відомо, що протягом останніх років життя письменник спав напівсидячи.

Гоголя починають лікувати примусово. Невідомо, щоправда, від чого. Діагностують то спастичний коліт, то катар кишок, то враження нервів шлункової області, нарешті «нервіческая» хвороба і менінгіт. Консиліум із п'яти лікарів застосовує відомі на той час засоби, які тільки прискорюють смерть у жахливих муках: «Больного насильно посадили в горячую ванну, а голову стали обливать ледяной водой. После этой процедуры писателя бил озноб, но его держали без одежды. Выполнили кровопускание, к носу больного приставили восемь пиявок, чтобы усилить носовое кровотечение. Обращение с пациентом было жестоким. На него грубо кричали. Гоголь пытался противиться процедурам, но его руки с силой заламывали, причиняя боль» (видання «Ньюсленд», стаття «Смерть Гоголя: похований заживо?»).

У травні 1931 року більшовики знищують кладовище

Данилового монастиря, де був похований Гоголь. Тіло письменника перепоховують. Під час ексгумації виявляється, що череп похилений набік. Цей факт і дав підстави для чуток про те, що Гоголь таки був похований заживо.

Рік 2014-й, вересень. Крим. Альмінська долина. Севастопольський «Клуб любителів отечества» проводить традиційну реконструкцію однієї з ключових битв Кримської війни 1853–1856 років. Комізм цього щорічного дійства в тому, що битву в Альмінській долині російська армія бездарно програла військам англо-французько-турецької коаліції.

Хоч як це дивно звучить, але початок Кримської війни дещо покращив умови перебування покараного за літературу рядового Новопетрівського укріплення Тараса Шевченка. Найжорстокіших офіцерів і солдафонів відправили на фронт. Замість них комендантом брудної фортеці у степу став доволі інтелігентний Іраклій Усков, який перебував там із

дружиною Агатою.

Кримська війна стала наслідком хворобливого багатосотлітнього бажання Кремля заволодіти Константинополем. Посланник Миколи Першого вирушив у Стамбул із ультиматумом: мовляв, турки притиснуть православних, а цар, як їх заступник, не може цього допустити, тому вимагає, щоб усі православні Османської імперії паралельно стали підданими російського царя. Захист «православного міра» у всій красі.

Султан, зрозуміло, відмовив. Розпочалася війна. Восени 1853 року російський флот під командуванням Нахімова перестрів турецькі кораблі в бухті міста Синоп. Користуючись перевагою в гарматах, росіяни знищили турецькі судна, але обстріл міста продовжили. Від Синопа буквально не залишили каменя на камені. Після цього на боці турків виступили і французи, і навіть їх одвічні вороги британці.

Після нетривалої осади Одеси французько-британсько-турецький десант висадився біля Євпаторії й рушив у бік Севастополя. Біля річки Альма відбувся бій, у якому росіян розбили.

Почалася осада Севастополя. Угар патріотичної публіки швидко згас. З'явилася думка, що Росія – єдина правильна країна, а навколо – самі вороги.

Юрій Макаров: «Частиною російського міфу є російський комплекс. От знаєте, є хворі люди, ну в сенсі не психічно хворі, а невротики, які вважають, що всі їх ображають, що всі їм винні, що всі з ними несправедливі. І от цей от комплекс ображеного – він входить як складова частина російської ментальності. Що нас всі ображають. На нас всі готуються напасти. Нам всі влаштовують якісь підступи. От якщо ви почитаєте в соціальних мережах реакції простих масовидних росіян, а навіть і дуже культурних, то там все одно буде цей комплекс, що це Америка – “еті піндоси, которіє в спіну нож хотят встроміть”».

У цей час на берегах Каспію комендант Новопетровської фортеці Іраклій Усков приймає рядового Шевченка у себе вдома. Шевченко, який кілька років узагалі не бачив жінок, навіть якийсь час платонічно закоханий у його дружину. Ускови звертаються через знайомих у Петербурзі до графа Толстого з проханням посприяти амністії чи бодай полегшенню життя репресованого письменника.

Толсті, які в очі не бачили Шевченка, переймаються його долею, неначе йдеться про родича. Проте ім'я українського поета для царської родини – як червона ганчірка для бика. Художника Осипова, який намагався добитися для Шевченка дозволу на малювання, відправляють на фронт – рятувати Севастополь.

Розв'язана Миколою Першим війна (фактично проти всієї Європи) стрімко наближала Росію до катастрофи. Російський історик, дослідник Кримської війни Олександр Янов не втомлюється проводити паралелі між безумством тодішнього і нинішнього царів: «Тот ведь тоже смертельно боялся революции. Также шел освобождать соплеменников. Также восстанавливал историческую справедливость. Также разжигал в стране патристическую истерию. И тоже бросил вызов Западу. Все совпадает. Буквально. И что же? Каждый школьник в России знает, чем закончилась эта последняя ошибка царя, – Крымской войной, постыдной капитуляцией, “позорным миром”».

Рік 1855-й, січень. Імператор Микола Перший

особисто проводить огляд військ, які відправляють у Крим на священну війну з Європою. Демонстративно легко вбраний, він підхоплює застуду. На початку лютого царю стає краще. У цей час надходить звістка: Росія програла битву під Євпаторією. Миколі Першому раптово гіршає, і він помирає. Імперією шириться чутка про самогубство царя. Невдовзі Росія здає Севастополь.

У зв'язку з коронуванням нового царя, Олександра Другого, проводять масові амністії. Повертаються із заслань сотні політичних в'язнів. Знято останні обмеження з кирило-мефодіївців – Куліша і Костомарова. За вірнопідданського вірша прощають Федора Достоевського. Здається, єдиний, кого минає помилування з нагоди сходження на трон нового царя, – Шевченко.

Біограф Тараса Шевченка Олександр Кониський стверджує, що Олександр Другий власною рукою викреслив Шевченка з числа амністованих. Долучилася до цього цариця-матір, яка дуже добре запам'ятала поему «Сон».

Утім, наполягання графа Федора Толстого таки дали

результат – після десяти років солдатчини і заслання Тарас Шевченко отримав свободу.

Надія Орлова: «Граф Федір Толстой, віце-президент Петербурзької академії мистецтв, взяв Шевченка на поруки як художника. Таким чином, він оселився в Петербурзі навесні 1858 року. Але він серцем рвався в Україну. Хотів тут жити, мати хату. І ось на початку літа 1859 року Шевченко одержав право поїхати в Україну на п'ять місяців, поправити здоров'я».

Свобода в Російській імперії – поняття дуже відносне. Навіть на переїзд з міста до міста потрібен був особливий дозвіл. За Шевченком же був установлений особливий нагляд поліції – як за небезпечним злочинцем. Його поїздки в Україну намагалися усіляко перешкодити, а коли він таки приїхав, заарештували – буцімто за богохульні розмови.

Слідство за безглузким доносом тривало аж десять днів. Жив цей час поет у Києві, на Пріорці. Закинути щось крім гострого язика Шевченку не могли, але з Києва та й з України вислали – у Петербурзі його вважали менш небезпечним.

Ще виїжджаючи з ненависного Новопетрівського порту

у прикаспійському степу, Шевченко бідкався, що навряд чи після десяти років скініння у формі зможе написати бодай одного вірша. Однак тексти з нього просто полилися. Не такі відверті, як «Сон», проте дуже однозначні, наприклад поема «Неофіти».

Ростислав Чопик: «"Неофіти". Шевченко саме кирило-мефодіївців мав на увазі. "Неофіти" тоді ще кинули виклик поганській імперії. Першому Римові, який потім перейшов у другий, Візантійський, потім в третій, Московський. "Москва – Третій Рим, а четвертому не бивать!" І цей Рим хоче зараз реанімувати ці всі свої землі. А християнська традиція – братерського способу співжиття, демократична».

Друг Шевченка, екс-кирило-мефодіївець Пантелеймон Куліш, прочитавши «Неофітів», перелякався і порадив Тарасові не віддавати поему до друку й навіть нікому її не показувати.

Після заслання Шевченко відновив дружбу з кирило-мефодіївцями. Особливо часто Тарас спілкувався з істориком Костомаровим.

Переповідають такий кумедний епізод. Костомаров винайняв помешкання над рестораном, де вечорами

грала жива музика, яка заважала йому працювати. Через це постійно не мав часу на розмови з друзями. Якось ображений Шевченко спустився в ресторан і сам замовив музику. Після цього, правда, вибачився і приходив у гості лише на запрошення.

В останні роки життя Шевченко, жвавий і веселий у товариствах, на фото створив собі образ старця в кожусі та шапці.

Юрій Макаров: «Оцей от дядько вусатий в шапці – насправді все це артистична гра. А він надзвичайно авангардна, авангардова постать, і він своєю авангардністю ще додатково зарядив українську культуру».

Ще одна тема спекуляцій довкола Шевченка – його стосунки з... алкоголем. Що й казати – вони були.

Замолоду Шевченко був учасником так званого товариства Мочеморд. «Мочити морду» означало вживати алкоголь. Це (на противагу сухій, тверезій морді) вважалося гідним не осуду, а хвали. На засланні поет мав відразу до офіцерських звичаїв пити горілку відрами. Відомий випадок, коли його хотіли примусити до такого застілля і за відмову написали донос. Багато

рому вживати Шевченко почав уже в останній рік життя – після невдалого сватання до Лікерії Полусмак.

Рік 1861-й, лютий. Петербург. Важко хворий на водянку Тарас Шевченко уже другий місяць не виходить із помешкання. Численні друзі дедалі рідше відвідують його. 25 лютого (за новим стилем – 9 березня) багато з них таки приходять привітати поета з днем народження. Він сидить у ліжку і скаржитися, що не може дихати. Лікарі констатують: вода пішла в легені, тому пацієнт приречений. Шевченко каже своєму другові Лазаревському, що навесні планує поїхати в Україну і ця подорож його зцілить. Надвечір поета залишають тільки зі слугою Лазаревського. Вранці він на прохання Шевченка готує чай, а Тарас із зусиллям підводиться і сходами прямує вниз – до художньої майстерні. Падає. Слуга застає його вже неживим.

Завдяки телеграфу про смерть Шевченка у той самий день стає відомо майже всій Україні. Як то часто трапляється, мертвий пророк куди важливіший за живого. У Києві, Чернігові і Полтаві – гучні панахиди.

Похорон Шевченка в Петербурзі перетворюється на маніфестацію. За два місяці поета перепоховують в Україні. У церкві Різдва Христового на Подолі в Києві до домовини з прахом приходять попрощатися тисячі киян. Згодом тіло на пароплаві відправляють до Канева.

В останні роки життя Шевченко активно включився в кампанію з розвитку української освіти, зокрема недільних шкіл, де навчання мало проводитись українською мовою. Задля цього навіть написав і видав власним коштом «Буквар». Власне, школярі, гімназисти, вчителі та студенти Полтавщини вирішили одразу по його смерті влаштувати панахиду. Проте перешкоди для цього чинив не так уряд, як перелякані українці. Учасник організації панахиди Олександр Кониський згадує: «Отець ключар сказав, що Шевченкові не можна правити панахиди тому, що він був "политический преступник". Треба було вдатися до архієрея. Єпископ, повернувшись, мовив: "Скажіть ключареві, що були в мене, а я сказав от що: як я був у Соловецькому монастирі, дак знайшов могилу Калнишевського, спорудив над нею пам'ятник і щороку правив панахиду. Коли отець ключар відає,

хто був Калнищ, дак зрозуміє... Більш нічого не кажіть»».

Могила Шевченка в Каневі одразу стала сакральним місцем, місцем паломництва. За короткий час портрети Шевченка стали такими ж частими в кожній хаті, як колись, за дитинства Тараса, – портрети козака Мамая. Після перевороту в Росії 1917 року і чергової окупації України більшовики спробували викоринити культ Шевченка, однак тоді це було просто неможливим. Тому популярність поета № 1 вирішили використати.

Степан Процюк: «За радянського часу з Шевченка можна будь-що висмикнути... Це використовували, коли хотіли сказати, що Шевченко атеїст. “А може, там на небесах смієшся, батечку, над нами...” Чи навпаки: “ми віруємо твоїй силі, чи твоєму духу живому”. Що завгодно можна висмикнути з Шевченка. І Шевченка пропаганда використовувала дуже перевіреним, хрестоматійним способом. Висмикування окремих цитат із його творів. З його щоденників, з його будь-чого. З Шевченка можна було зробити першого постмодерніста».

У 1939 році на могилі Шевченка у Каневі проводять реконструкцію. Радянська влада вирішує знести хрест, який не пасує до нового придуманого образу поета, і встановити велетенський пам’ятник, який височіє і нині. Під час проектувальних робіт трапляється містична історія: «Спеціальна комісія, до якої увійшли представники НКВС, місцевої влади, вирішили зробити шурф і знайти склеп. Коли члени комісії спустилися в розриту могилу, хтось запропонував відкрити труну, хоч ніхто не мав на це права. Відкривши першу, основну, домовину, побачили металевий ящик, а в ньому – красиву труну з віконцем, на якому лежав засохлий віночок... Пізніше жінка, що була в цій комісії, згадувала, що Шевченко лежав, як живий. Через сімдесят вісім років після смерті...» (Лідія Олійниченко. «Про маловідомі факти перепоховання Тараса Шевченка»).

Пересмикування Шевченка і його специфічне викладання в радянсько-українській школі призвело до того, що культ залишився, а зміст втрапився. Натомість окремі персонажі порпаються в особистому житті поета, намагаючись знайти там брудну білизну. Розрита більшовиками могила Шевченка була далеко не єдиною.

Іван Піддубний

Рік 1744-й, 9 липня. Прусска принцеса Софія Ангальт-Цербстська приймає православ’я, отримує ім’я Катерина. Через рік вона виходить за великого князя Петра III. У 1762 році той стає імператором. Через півроку після коронації Катерина бере участь в організації вбивства «коханого» чоловіка і вступає на російський престол. Вона реорганізує сенат, проводить церковну реформу, ліквідує Запорозьку Січ і Гетьманщину й запроваджує в Україні кріпосне право. У 1785 році Катерина видає «жалувану грамоту дворянству» і прирівнює до нього українську козацьку старшину, закріпивши за нею земельні володіння. На частину колишніх козаків кріпосне право теж не поширюється. В одному з таких вільних від кріпацтва сіл народився нащадок запорожців, непереможний український борець Іван Піддубний.

Народився Іван Піддубний 26 вересня 1871 року в селі Богодухівка Черкаської області в сім’ї селянина Максима Піддубного. З юних літ козацький нащадок вирізнявся надзвичайною фізичною силою, чим пішов

у батька та діда. Рід майбутнього чемпіона походить від запеклих січовиків. У реєстрі Війська Запорозького за 1649 рік документально зафіксовано прізвище Піддубний. Більшу частину життя представники славного роду проводили в безкінечних війнах. Гени та дух своїх предків Іван Піддубний повною мірою реалізував у поєдинках з кращими борцями світу. Жоден з них не міг похвалитися перемогою над українським богатирем.

У ранньому дитинстві Іван Піддубний переїхав до села Красенівка. На мапі України воно з’явилося на самому початку XVIII століття. Жили там переважно козацькі родини. Назва цього села походить від імені значкового товарища Переяславського полку, козака Григорія Красіона. На момент переїзду Піддубного у Красенівці було близько двохсот будинків, а Піддубними називали себе аж сім родин.

Марія Приліпко, біограф Івана Піддубного, пише: «Кажуть, у нас у Красенівці борець, скільки не існує наше село, а йому вже двісті сорок п’ять років, скільки тут жили Піддубні, всі Піддубні козацького роду, тоді ще був полково-сотенний поділ нашої землі і були вони козаками Кропивнянської сотні Переяславського

полку, це були дуже відважні козаки».

Рід Піддубних був доволі розгалуженим. Під час перепису 1811 року серед сотні козацьких сімей кожна десята була зафіксована як Піддубні. Усі вони мали виняткову фізичну потугу. Кажуть, що молодший брат Піддубного не поступався майбутньому чемпіонові. Усі наступні покоління славного роду теж були надзвичайно сильними.

«Спадковість у Івана Максимовича була дуже доброю. Його рідня по матері відзначалась здоров'ям та довголіттям. Дехто й до ста двадцяти п'яти років доживав. Батько Максим Іванович зупиняв бричку, взявшись за колесо рукою, та за риг легко пригинав до землі велетенського бугая» (Ірина Ликова. «О пользе молока и бабьей вредности»).

Одного разу Іван з батьком везли доверху набитий зерном віз і намертво застрягли в багнюці. Запінені воли падали на коліна і не могли тягти непосильний вантаж. Роздратовані Піддубні випрягли волів, самі впряглись у воза і таки витягли його з в'язкої багнюки.

Згодом, у часи спортивної слави Піддубного, улюбленим жартом богатиря було дати комусь із

цікавої публіки потримати елегантну, закамуфльовану під дерево тростину. Вирвавшись із рук, одному з них вона зламала ногу. Чавунна цяця Піддубного важила понад два пуди. Проте з того, як він обертав нею, помітно цього не було жодним чином.

Не менш сильною була й жіноча половина роду Піддубних. Найменша сестра Івана, Євдокія, на побаченні з хлопцем однією рукою підняла дерев'яну комірчину і запхала під неї шапку залицяльника, яку той так і не зміг витягти. Інша сестра, Мотрона, за порадою брата проблему з чоловіком-пияком вирішила власною міцною рукою.

Дослідник життя видатного українського силача Марія Приліпко розповідає про це: «Іван Піддубний сказав сестрі: “Мотроно, я тебе не визнаю, ти якась така, не така, як раніше була, тебе, мабуть, зобижає чоловік”. – “Та знаєш, в сім'ї всяке буває, але хата – покрішка”. – “Та най хата буде покрішкою, але ти хоча раз покажи своєму слиньку, що ти Піддубна, і більше в тебе проблем не буде”. Прийшов не зовсім у такому стані її дорогий чоловік, вона згадала, що їй сказав брат, взяла за руки, за куфайчину та й викинула через вікно. Сказала: потверезішаєш, порозумнішаєш, постукаєш,

---

може і впущу, а може, і не впущу. Більше чуда з п'яним чоловіком не було».

Високий, сильний, гнучкий та вродливий, Іван мав неабияку популярність серед сільської молоді й дівчат. Час від часу люди підглядали за братерськими поєдинками Піддубних. Брати билися між собою та батьком. Богатирська сила вимагала виходу. Їм зазрили, і їх боялись. Піддубні тим часом радо помагали людям. Загруз віз у багнюці – витягнемо, впав бугай у колодязь – теж не дамо пропасти.

Над Красенівкою тоді нависло лихо. У 1892 році посуха погнала людей на заробітки.

Іван Піддубний разом з іншими юнаками покинув село. То був його перший вихід у великий світ. Він навіть зрадив такій нагоді. Праця на землі та кілька років школи при Різдово-Богородицькій церкві – ось і все, що спізнав Іван за свої вісімнадцять літ... Він нудився, йому хотілося більшого. З благословення батьків Піддубний покинув рідну Красенівку. Йому й не снилося, що додому він повернеться відомим, всіма визнаним борцем.

На межі ХІХ–ХХ століть циркова боротьба стала одним

із найпопулярніших народних видовищ. Хоч багато з борцівських поєдинків було зрежисовано, деякі з них відбувалися в повну силу. Борці демонстрували прийоми один на одному та викликали на поєдинки сміливців з публіки. Дедалі частіше стали проводитись чемпіонати та турніри з боротьби. Разом з тим борці демонстрували й атлетичні номери: згинали залізні прутти, забивали кулаком цвяхи, рвали ланцюги, тримали в зубах важкі платформи з людьми або ж утримували баских рисаків за упряж. Існував номер «людина-снаряд». Гармата стріляла живим статистом, якого атлет ловив на льоту. З'явилась мода показувати борців дикими людьми. Їх одягали в шкури і водили містом у кайданах. Задля уваги публіки в хід ішли будь-які прийоми. Деякі борці навіть кусалися.

На початку ХХ століття в Російській імперії змагання з боротьби проводились переважно на циркових аренах. Розігрувались там призи різного ґатунку, включно зі званням чемпіона світу та Європи. Організатори змагань віддавали перевагу цирковим підмосткам з кількох причин: по-перше, цирк завжди був близьким до спорту; по-друге, він уміщав найбільше публіки; по-третє, м'яке покриття арени рятувало від забиття

та травм, знову ж таки, цирковий амфітеатр був найбільш зручним для сприйняття всіх тонкощів борцівських поєдинків. Світ, частиною якого скоро мав стати Іван Піддубний, був складний, у чомусь смішний та жорстокий, але все ж безкінечно привабливий і фантастичний.

У 1797 році з Дубна до Києва був переведений Контрактний ярмарок. Це спричинило виникнення балаганів та «цирків-стовпчиків». Споруджували їх із дешевих дощок, старих ящиків – так що іноді балагани не надто відрізнялися від сараїв. У середині в кілька рядів ставили лави для заможної публіки, за ними була «загорожа» – стоячі місця для міської бідноти. Посередині манежу підносився стовп, що підтримував невисокий купол з брезенту. Згодом цей різновид вітчизняного балагану витіснить більш розвинений закордонний цирк.

З кінця XVIII століття у київських балаганах поруч із вітчизняними акробатами, жонглерами та силачами виходять на арену іноземці – переважно канатохідці, клоуни, наїзники і дресирувальники хижих звірів. На їхні виступи публіка йшла більш охоче: у них і костюми яскравіші, і номери кращі, і обставлено все

було з неймовірним шиком. Іноземні антрепренери поступово витіснили місцевих циркачів і фактично взяли галузь у свої руки. Організація борцівських чемпіонатів теж багато в чому залежала від них.

У 1875 році на розі Хмельницького та Пушкінської з'явилась двоповерхова кам'яна будівля першого в Києві стаціонарного цирку «Альказар». Тут працювали балет із Неаполя, клоуни з Лондона, демонструвались шикарні кінні номери. Однак бажаного прибутку ця справа не дала. «Альказар» закрили, а приміщення цирку власник здавав гастролерам – театральним трупам. Під ту пору Київ про існування Піддубного ще не здогадувався.

Незважаючи на те що організатори борцівських змагань охоче використовували циркову арену, боротьба не входила до суто циркових жанрів. То була швидше сфера спорту, а не мистецтва. Коли ж боротьбу намагались театралізувати, вона, так і не набувши справжньої художності, втрачала на спортивності. Борці, як правило, не входили до складу основної трупи. Перші два відділення тривала циркова програма, третє відводилось боротьбі. Керівник чемпіонату отримував певний відсоток від загального

збору. Саме цей балаганний, надумано театральний бік справи менше за все подобався Піддубному в розпал його кар'єри.

Микола Кобзов: «Цирк, он всегда подстраивается под потребность зрителя. Были такие времена, я не очень люблю о них вспоминать. Когда в цирк перестали ходить. Начали возить бородатых женщин, карликов. Каких-то уродцев. Это все возилось, в принципе, в цирке, потому что людям было интересно посмотреть на людей, которые нестандартные, как они. Этим цирки пользовались».

Незважаючи на балаганну грань свого розвитку, цирк дав потужний поштовх для розвитку спорту. У 1910 році тільки в Москві діяли тридцять дві спортивні організації. Стільки ж, якщо не більше, було в Петербурзі. Існували спортивні союзи і в провінційних містечках. Багато з них культивували важку атлетику, до якої тоді входили підйом тягарів, бокс та боротьба, причому боротьба займала домінуюче місце.

З усіх відомих під ту пору видів боротьби найбільшою популярністю користувалась греко-римська. Знаменитих важкоатлетів, чемпіонів світу Івана

Заїкіна та Івана Шемякіна, тривалий час вважали одними з найсильніших людей в Російській імперії. Згодом над ними піднявся ще один Іван, українець Піддубний. Титул найсильнішого борця у світі понад п'ятдесят років належав тільки йому.

Рік 1893-й. Молодий Іван Піддубний покидає рідну Красенівку. Цікавість до світу та бажання заробити приводять його у севастопольський порт. Там він працює вантажником, дивуючи своїх далеко не слабких колег неймовірною фізичною силою. Хисткими трапами юнак з неймовірною легкістю переносить багатопудові вантажі. Наприкінці робочого дня він такий же свіжий, як і на початку. В порту йому дають прізвисько «Іван Великий». Згодом вантажна фірма «Лавас», у якій працював Піддубний, переїздить до Феодосії. У 1897 році там гастролює цирк Безкоровайного, у складі якого були й борці. Бажаючи з публіки господар дозволяв вийти і позмагатися з атлетами. Піддубний вийшов, але зазнав поразки. Хлопець уявлення не мав про техніку боротьби.

Зазнавши поразки у першому поєдинку, Піддубний

береться за тренування. Вони не менш виснажливі, ніж праця в порту. В наступному поєдинку він буквально розмазав суперника по арені. Через рік Іван повертається до Севастополя і вступає до місцевого цирку, який належав одному з членів авторитетної циркової родини, італійцеві Жижетто Труцці. Після перемоги в цирковому чемпіонаті Піддубний переїздить до Києва, де виступає в цирку Якіма Нікітіна.

У Києві, в атлетичному клубі, Іван уперше знайомиться з прийомами французької боротьби. Протягом п'яти років бере участь у гастролях цирку Нікітіна. Їздить містами України, Кавказу, Поволжя, Сибіру. Крім виступів у чемпіонатах Піддубний демонструє силові номери. В «парад-але» він виходив на арену, утримуючи трьох гімнастів на витягнутій руці. Іноді йому на плечі клали телеграфний стовп, з обох боків якого повисали по десять чоловік, аж поки той не ламався. На відміну від багатьох інших атлетів, які не цурались чарки та любили подимити сигарою, Піддубний не пив, не кутив і щодня тренувався за самостійно розробленою методикою: «Я щодня тренувався з трьома борцями: з першим – двадцять

хвилин, з другим – тридцять і з третім – п'ятдесят. Кожен з них був настільки виснажений, що не міг володіти руками. Після цього біг з п'ятифунтовими гантелями, п'ятнадцятихвилинна парова ванна до п'ятдесяти градусів. Після ванни душ, один день – напівльодяний, на другий – гарячий» (зі спогадів Івана Піддубного).

То був час, коли мода на спорт почала набирати обертів. У столичних містах видавали спеціальні спортивні журнали, де писалося про повітроплавання, автомобілізм і боротьбу. Щоправда, спортом визнавалась не та боротьба, яку культивували в цирку, а нова, французька, створена за античними аналогами. Нині її називають класичною боротьбою. Усе це Піддубному треба було засвоїти в найкоротший термін.

Брати Нікітіни тим часом подбали про сценічний імідж атлета. Вони змусили Піддубного відростити вуса. Сфотографували його в черкесці з газирями і кинджалом. Портрет розмістили у вітринах кращих київських магазинів. Напис під фото сповіщав: «Прославлений борець – козак Іван Піддубний». Як на той час, то був доволі вдалий маркетинговий хід.

На молодого борця звернув увагу доктор Гарнич-Гарницький. У Києві він очолював секцію важкої атлетики. Саме під його керівництвом Піддубний став вивчати прийоми французької боротьби. Згодом Івана запросили до Петербурзького товариства атлетів. Там його протягом трьох місяців тренував артист Ейжен, у минулому професійний борець.

Маючи зріст сто вісімдесят чотири сантиметри, об'єм грудної клітки сто тридцять чотири сантиметри, пояса сто три сантиметри та біцепсів п'ятдесят сантиметрів, український богатир важив сто двадцять кілограмів. Маючи колосальну силу та чудовий мускульний апарат, Піддубний разом з тим відзначався швидкістю реакції та чудово проводив найскладніші прийоми. То був розумний боєць, який умів розраховувати свої сили та добре відчував можливості противника. На думку його вчителя Гарнич-Гарницького, Піддубний у потрібні хвилини здатен був розвивати колосальну, подібну до вибуху енергію і не втрачати куражу в найважчі та найнебезпечніші моменти боротьби.

У 1903 році голова Санкт-Петербурзького атлетичного товариства граф Рибоп'єр запросив Піддубного в столицю і запропонував готуватися до чемпіонату світу

з французької боротьби в Парижі. На цьому чемпіонаті Іван переміг в одинадцяти поєдинках. Однак у кульмінаційній зустрічі Піддубний так і не поклав на лопатки Рауля де Буше. Перед поєдинком хитрий француз натерся оливковою олією, тож буквально вислизав з ведмежих обіймів українця. Трохи згодом ця хитрість дуже гірко йому відгукнулася.

Рік 1904-й. Санкт-Петербург приймає міжнародний турнір із французької боротьби. На арені цирку «Чинізеллі» поєдинок запеклих суперників – француза Рауля де Буше та українця Івана Піддубного. Піддубний вийшов на манеж повільно і впевнено, мов кат перед стратою. Уся його постава говорила про жадобу швидкої розправи над нечистим на руку французом. Минулорічний трюк останнього зі змащенням тіла олією вимагав сатисфакції. Піддубний атакував першим і протягом години не випускав заскоченого Рауля. Не витримавши темпу та нав'язаної українцем силової боротьби, знесилений де Буше став навкарачки. У цій непристойній позі Піддубний протримав француза хвилин двадцять, час до часу відбиваючи йому зад потужними ляпасами.

Трибуни ревіли, свистіли та реготали. То був справжній «цирк на дроті».

Поєдинку з Піддубним Рауль де Буше дуже боявся. Щось підказувало йому, що добром це не закінчиться. Перед виходом на арену француз запропонував українському атлету двадцять тисяч рублів, аби той піддався. Сума як на той час була неабияка. Івана панічна пропозиція суперника тільки потішила. Цікаво, що з майбутньою жертвою Піддубний розмовляв пристойною французькою мовою. Маючи лише початкову освіту, протягом років гастролей український борець, окрім французької, вільно оволодів англійською та німецькою мовами.

Наступного дня, після перемоги над Раулем де Буше, Піддубний боровся з французьким фаворитом Полем Понсом. Призовий фонд переможця становив п'ять тисяч рублів. Сутичка тривала кілька секунд. Піддубний притис лопатки суперника до манежу і не поспішав з нього злазити. Врешті-решт його за ноги стягнули з бідолахи Понса. «З французами інакше не можна, – пояснював Іван Максимович свою грубість, – неодмінно каверзу якусь придумують». Каверза не забарилась. Антрепренер Рауля де Буше та спонсор

чемпіонату парижанин Дюпон про щось шептався з суддями. Піднявши руку і дочекавшись тиші, Іван пробасив: «В афішах оголошено, що переможець отримує п'ять тисяч. Прошу принести гроші». Зал ревів, вимагаючи припинити інтриги.

«О другій годині ночі до сцени пробрався поважний чоловік у пишному мундирі. То був петербурзький поліцеймейстер. Він наказав арештувати касу чемпіонату, вийняти з неї п'ять тисяч і тут же вручити Піддубному» (Ірина Ликова. «О пользе молока и бабьей вредности»).

Одна з головних особливостей професійної боротьби полягала в тому, що жоден атлет не міг щодня викладатись у чесній боротьбі із сильним противником. Борці-професіонали заздалегідь домовлялись про результат поєдинку. Це давало їм можливість працювати більш вільно і не боятись за фінал. Така боротьба, з наперед визначеним результатом, професійною мовою називалась «шике». Протистояла їй боротьба «бур», себто справжня спортивна боротьба. Піддубний не визнавав жодних «шике», він завжди бував.

Завоювавши титул чемпіона світу, Піддубний дає прикурків визнаним борцівським авторитетам. Його запрошують на кращі циркові ацени Європи. Завдяки Піддубному французька боротьба набуває дедалі більшої популярності. Ім'я українського богатира не сходить зі сторінок провідних газет і журналів. Його буквально закидають листами та неймовірними пропозиціями. У Єйську, у музеї Піддубного, зберігся навіть лист із пропозицією продати тіло для анатомічних дослідів.

Наприкінці 1905 року Піддубний знову в Парижі на чемпіонаті світу, який зібрав сто сорок найкращих борців. Йому вдалось подолати всіх своїх суперників. Лишався тільки данець Іесс Педерсен. Міжнародна преса вважала його найсильнішою людиною у Європі. Від самого початку той обрав оборонну тактику, намагаючись вимотати нашого атлета. Однак Піддубний переграв суперника. Він зробив вигляд, що втрачає сили, і на контратаці так гепнув данцем об поміст, що той довго не міг підвестися. Піддубному урочисто вручили призові гроші і диплом про присвоєння звання чемпіона світу.

У 1910 році один японець заснував у Парижі школу

дзіу-джитсу. Аби показати переваги нового виду боротьби, він запросив Івана Піддубного поміряться силою. Поєдинок тривав не більше двадцяти секунд. Іван Максимович так притис японця до килима, що зламав йому ногу. Після цього у Європі ще кілька десятиліть дзіу-джитсу вважали шарлатанством.

Піддубний був надзвичайно популярний у Європі. Листівки з його портретами розходились тисячами. Публіка буквально носила його на руках. Його називали чемпіоном чемпіонів, людиною-горою, Іваном непереможним, ним цікавились відомі діячі мистецтв. Так, художник Микола Струнников написав портрет Івана Піддубного в костюмі запорозького козака. Піддубний дружив зі всесвітньо відомим співаком Шаляпіним, академіком Яворницьким та письменником Купріним. Із Шаляпіним, який кілька років працював в українських театральних трупах, Піддубний розмовляв рідною мовою.

Рік 1910-й був багатий на події, які непомітно міняли обличчя світу. 27 червня Державна дума Росії прийняла Століпінське аграрне законодавство, 1 серпня того ж року відкрилась перша російська

фабрика грамофонних платівок, під які міщанство гуляло весілля, справляло іменини, відбувало посиденьки та сімейні вечори. 8 травня 1910 року французенка Еліз де Ларош стала першою жінкою-пілотом, а в листопаді вісімдесятидвохлітній Лев Толстой покинув Ясну Поляну. У травні того ж року земля пройшла через хвіст комети Галея, у Китаї скасували рабство, а Микола Гумільов обвінчався з Анною Ахматовою-Горенко. Того ж таки року в честюлюбних мізках побитого Піддубним Рауля де Буше народився підступний план.

Час, коли в голові невгамовного француза визрів план поквитатися, припадає на пік розквіту слави Піддубного. Під ту пору Іван Максимович був уже шестиразовим переможцем світових чемпіонатів та володарем унікального титулу «чемпіон чемпіонів». Регалії непереможного борця важким каменем лягли на груди сердешного Рауля. Під час гастролей Піддубного в Італії він найняв місцевих бандитів. Змову підслухав інший французький борець, Ембаль де Кальмет, за що був забитий на місці.

Рік 1910-й. Ніцца. За столиком затишної кав'ярні потягує каву імпазантний чоловік у капелюсі. До нього

підсідають двоє чоловіків сумнівної зовнішності, зав'язують балачку і пропонують пригостити їх випивкою. Приязно реагуючи на їхні пропозиції, чоловік у капелюсі запрошує симпатяг до готелю. Мовляв, там і випивка, і решта задоволь. Імпозантний мужчина в капелюсі – всесвітньо відомий борець Іван Піддубний, ну а люди кримінальної зовнішності – не хто інші, як наймані вбивці, яким «замовили» українського атлета.

Сергій Котельніков, дослідник життя Івана Піддубного: «Поддубный в это время был один, и он пригласил их к себе в номер. Пытаясь таким образом выиграть время. Когда они шли в гостиницу, он увидел знакомого. По-моему, кто-то из певцов, которые тоже выступали в то время, кто-то из русских. Он ему крикнул: "Все хорошо, позови жандармов". Слово "жандарм" было для француза незнакомо, если бы он сказал: "Вызови полицию", те бы сразу поняли, и ситуация могла развиваться по непредсказуемому сценарию».

Коли вони зайшли в номер, Піддубний виїняв револьвер і направив його на бандитів. Непрохані гості панічно втекли. Через деякий час Іван Максимович

отримав листа, у якому йшлося про те, що на Буше було здійснено замах і він помер від удару гумовим кийком по голові. Вбили його за те, що він відмовився платити кілерам за невиконану роботу. Офіційна версія смерті французького атлета – менінгіт.

Піддубний тим часом продовжував тренуватись, обливався холодною водою, не пив, не курил. Завдяки систематичним тренуванням, раціональному харчуванню та здоровому способу життя він легко перемагав найтитулованіших суперників і до кінця кожного поєдинку зберігав свіжість і силу.

Період від 1904 до 1909 року історики цирку вважають часом триумфу Піддубного та золотим віком французької боротьби. Вага нагород українця під кінець «золотої п'ятирічки» сягала двох пудів. Давались ці нагороди нелегко. Важкою була сама атмосфера у спортивному та цирковому середовищі. То був час, коли скрізь панували гроші та брудні правила. Антрепренери завчасно обговорювали суму, за яку борець мав зімітувати поразку. Піддубному теж пропонували гроші за програші і, коли той відмовлявся, засуджували його поєдинки.

Не лягав Піддубний за будь-яких обставин, навіть якщо в очі йому заглядала смерть. Якось у Бердянську під час циркового шоу місто захопила армія Нестора Махна. Славний полководець вирішив розважитись, тож наказав своїм воїнам змагатися з цирковими борцями. Боячись за своє життя, борці один по одному лягали під вояків Махна. Піддубний, на відміну від них за лічені секунди виграв поєдинок. Нестор Махно підійшов до Піддубного і дістав з кишени пачку грошей: «Це тобі мій особистий приз від шанувальника мистецтва боротьби». Піддубний грошей не взяв.

Подібні історії з атлетом траплялись доволі часто. Бувало, виступ борця починався за білих, а завершувався за червоних і навпаки. Разом з тим у політиці Іван Максимович зовсім не орієнтувався.

Наприкінці XVIII століття британський сержант Філіп Астлей закладає підвалини того цирку, який ми звикли бачити сьогодні. Військове минуле Астлея наклало відбиток на створене ним мистецтво. Лівреї білетерів та уніформістів, мундири з галунами приборкувачів, буйство фарб з тягою до золотого, бежевого та червоного, грім труб, литавр і батальні пантоміми... Без

них не існує справжньої циркової атмосфери. Суворість і безтурботність, характерні для замкнених людських колективів, робили пересувні шапіто подібними до військових таборів. Знову ж таки в цирку про людину судять не за походженням, а за доблестю. В основу вистав амфітеатру Астлея лягли кінні шоу, справжньою прикрасою яких стала участь жінок. Щоправда, одягались вони переважно в чоловічі облягаючі камзюли та стьобані штанці на ватній підкладці. Відверто спокусливої зовнішності циркові жінки набудуть лише на початку ХХ століття.

Участь жінок у виставах додала цирковому побуту любовного драматизму та розкутості. Стосунки чоловіків із жінками будувались в дещо іншому темпі, ніж за стінами цирку. Мандрівний стиль життя та щоденна небезпека робили людей ближчими й відвертішими. Циркова атмосфера припала до душі молодому Піддубному. На самому початку атлетичної кар'єри він по вуха закохався в угорську канатохідку, яка була старша за нього на п'ятнадцять років. Однак дуже швидко досвідчена в коханні угорка покинула цирк із багатим залицяльником.

То була перша поразка, яку непереможний борець

Щовечора після вистави Піддубний проводжав Марусю додому. Дорогою вона весело щебетала, він же крутив свої козацькі вуса і відмовчувався. У любовних справах Піддубний був скромним та нерішучим. Втім, кохання його було взаємним, тож дуже скоро він назвав дівчину своєю нареченою і повіз до Красилівки за батьківським благословенням.

Марія Приліпко: «Коли він приїхав із Марусею, щоб батьківське благословення одержати, то Максим Іванович подивився на оце мале дівча та й каже: “Що ж ти од його хочеш, як вона ні корови не здєє, ні снопа не зв'яже”. А Ганна Данилівна, то була розумна людина, та й каже: “То нічого поганого немає, те, що вона снопа не зв'яже, корови не прив'яже, то це ще не все. Це добре те, що вмєє робити, чого ти не вмєєш”».

Благословення батьків Піддубного молода пара таки отримала. Повернувшись до цирку, Іван Максимович ламав суперників легко, мов сірнички. Кохання додавало сили й натхнення. Втім, на безхмарне небо закоханого Івана напливла понура хмара. У 1903 році на гастролях у Тифлісі загинув його добрий друг, дресирувальник Турнер. За день до смерті він жартував, каламбури і кликав молоду пару на

дістав від жінки. Ямка на широкому підборідді, кільця нафіксатурених вусів, горда постава, високий зріст і неймовірна сила притягували до Піддубного жінок. Тільки вони цього жорсткого чоловіка робили м'яким та податливим. Його питали: «Чи є на землі хтось, хто міг би вас перемогти?» – «Є! – зітхав багатир. – Баби! Все життя мене, дурня, зі шляху праведного збивали».

Другим цирковим коханням Піддубного стала юна гімнастка Маша Дозмарова. Якимось розгойдуючись на трапедії, дівчина кокетливо попросила: «Іване, зніміть мене». Піддубний узяв її пальцями за тоненьку талію і поставив на землю. На очі накопилися сльози ніжності.

З Петербурга тим часом до українського атлета надходить лист за листом. «Його кликали до столичного Атлетичного товариства, яке діяло під августійшою опікою великого князя Володимира Олександровича: “Не відкладайте приїзду, оскільки він пов'язаний з вашою майбутньою кар'єрою. Президент товариства граф Рибоп'єр”. Який граф, який Петербург, коли його життя – цирк, гастролі, Маша» (Ірина Ликова. «О пользе молока и бабьей вредности»).

шашлик у тифліський духан.

Здавалось, нічого гіршого в житті Івана більше статися не може. Однак наступного дня під час вистави, стоячи за кулісами, Піддубний почув моторошний удар тіла об арену цирку, а вслід за ним вереск публіки. Виглянувши з-за куліс, він побачив порожню трапедію під куполом цирку. На арені, неприродно вивернувши голову, лежала його кохана Маша.

Піддубний довго не міг виходити на арену цирку, ні з ким не розмовляв, не розумів, що довкола відбувається. Ступілий від горя, Іван пішов на вокзал і купив квиток на найближчий потяг. Сидячи у вагоні, він дізнався, що їде до Санкт-Петербурга. Що ж, доля зробила все, аби столичне Атлетичне товариство завербувало українського богатира. В автобіографії Піддубний назвав цей період найдраматичнішим у своєму житті.

Рік 1910-й. Санкт-Петербург. Театральна труппа Марка Кропивницького ставить «Мазепу» Старицького. Під ту пору український театр корифеїв сміливо конкурує з імператорським театром. У залі не

протовпитися. Кращі місця посідають люди поважні і знамениті. Серед інших могутньою поставою вирізняється Іван Піддубний. Його увагу поглинула актриса Антоніна Квітка-Хоменко. Після вистави він іде за лаштунки з квітами та компліментами. Кілька хвилин розмови з яскравою жінкою зачаровують знаменитого атлета. Він запрошує Квітку до ресторану, де продовжує домагаться її прихильності. Побачивши в Піддубному вигідну партію, Антоніна погоджується стати його дружиною.

Згодом з'ясувалося, що Квітка-Хоменко була землячкою чемпіона. Вона дещо відрзнялася від попередніх жінок Івана Максимовича, була дебілою, високою та красивою. «Суттєва жінка», – захоплювався Піддубний. Друзі, щоправда, нашіптували, що заміж Антоніна вийшла через вигоду. Мовляв, їй імпонувала слава Піддубного та перспектива мандрів країнами Європи. Як воно було насправді, достеменно ніхто не знає. Ясно одне: одружившись, Іван зав'язав із боротьбою і вирішив стати поміщиком.

...

Рік 1911-й. Черкащина. На тлі мальовничих краєвидів час до часу вигарцьовує імпозантний вершник. Уся його постава нагадує людину з давно минулих днів. Такий собі привид запорожця з пишними, закрученими догори вусами. Це Іван Піддубний. Під ту пору він радикально змінив спосіб життя, покинув боротьбу та пов'язав з нею мухляції, прикупив земельки і став поміщиком. Землю та два млини він придбав у рідній Красенівці та сусідній Богодухівці. Батько Піддубного радів поверненню блудного сина до селянської праці. Хліборобство, садівництво та бджолярство на кілька років стали основними турботами знаменитого борця.

Кажуть, що ідея покинути боротьбу спала на думку Іванові після невдалого замаху Рауля де Буше. Насправді Піддубний у свої сорок років закохався в родовиту дворянку Квітку-Хоменко. Дворянський статус нареченої не хвилював Піддубного. За гроші, зароблені на борцівському килимі, він міг купити будь-який титул. Іван твердо вирішив одружитися і на широку ногу обставити життя в рідній Красенівці. Сто двадцять чорноземних десятин, добротна садиба із садом, розкішна бричка, молода дружина, яка цілковито розділяє інтереси Івана Максимовича та

✓

всерйоз захоплюється господарством – запропонувала навіть виписати з Австрії механіка будувати млин. Управляти маєтком Піддубний узяв свого брата Митрофана. До господарства той був мало придатний. Роботи з нього було як з козла молока, а от за комір залити той справді був не дурень: «От Іван Максимович о шостій годині ранку на бричці помчав до Оржиці та й побачив Митрофана Максимовича, який сидить під млином і співає і до нього вже йде невпевненою ходою та ще й хоче його обняти і розцілувати. Ну, той йому показав, як старший брат, що не треба робити, провчив брата», – Марія Приліпко.

Діставши духопеликів від брата, Митрофан зі злості спалив дорожезного млина.

Три роки Піддубний вчився господарювати, але так і не навчився. Гроші закінчились, тож не лишалось нічого іншого, як повернутись на циркову арену. Благо, там продовжували боротись по-французьки. Усі негаразди здавались Піддубному дурницями. Головне, що кохана дружина була поруч.

Не турбувала його і тимчасова втрата майстерності. До

програшів, щоправда, не доходило, але ось результат внічию траплявся дедалі частіше.

«Іване Максимовичу, одного разу вас таки покладуть на лопатки, так давайте з цієї неминучості візьмемо якомога більше користі... Якщо завтра ви підвалитесь під борця "Н" – отримаєте три тисячі рублів». Нашіптування антрепренера Піддубний сприйняв буквально. В черговий раз вийшовши на арену, він тут же, не чекаючи початку сутички, впав на спину. Публіка підняла вереск і вимагала повернути гроші. «Що ви нарobili...» – шипів антрепренер. У відповідь Піддубний посміхнувся: «Падати теж треба вміти, а я ще не навчився».

Тим часом світ, якого козацький нащадок вперто не хотів помічати, став радикально змінюватися.

Стосунки з будь-якою владою в Піддубного були ніякими. Білі, червоні, анархісти, петлюрівці... Усі вони не викликали жодних емоцій і сприймались Іваном Максимовичем як печальна неминучість. Єдиний, з ким у Піддубного більш-менш склалося, був гетьман Павло Скоропадський, і то лише тому, що той віддавав колишнім власникам відібрані бунтівними селянами

землі.

Час був такий, що повернуті Скоропадським землі не давали твердого ґрунту під ногами. Влада змінювалась тричі на день. Було зрозуміло, що все це рано чи пізно відберуть, та ще й кулю межі очі всадять. Циркова братія радила плюнути на все і повернутись на арену.

Наступні два роки Іван гастролує південними містами України. У 1920 році в Одесі його заарештували чекісти. Якимось дивом Івану Максимовичу вдалось уникнути розстрілу. Швидше за все, його впізнали, як знаменитого борця, і відпустили.

У 1922 році Піддубного запросив на роботу Московський цирк, який аж до початку Другої світової війни проводив міжнародні чемпіонати з боротьби. Трохи згодом Іван Максимович поїхав на гастролі до Німеччини, де працював близько двох років. Тим часом слава про непереможного українця перетнула Атлантику. На дуже вигідних умовах Піддубного запросили до Сполучених штатів Америки.

Рік 1917-й приніс у країну кривавий хаос. Білі, червоні, анархісти, петлюрівці... Усе це мало обходило

колишнього чемпіона. Соціальний лад, боротьба класів, марксизм, троцькізм, ленінізм були для нього малозрозумілими абстракціями. Його знову тягне на арену. З бродячим цирком Піддубний гастролує півднем України. Дружина, яку він кликав із собою, відмовилась супроводжувати його.

Під час чергових гастролей Івана Красенівку захопили денікінці. Вони пограбували господарство сестри Піддубного, коли ж та спробувала чинити опір, її закатували до смерті. Поки вона вмирала під ударами білогвардійських канчуків, Антоніна Квітка-Хоменко злигалась із денікінським офіцером і втекла до Франції. Повернувшись із гастролей додому, Піддубний застав пустку. Дружина забрала з собою всі гроші та двопудовий ящик з медалями. Тиждень Іван Максимович ні з ким не розмовляв і навіть перестав впізнавати людей. Через півроку Квітка прислала листа: «Пробач! На колінах до тебе прийду, Іванку!» Але він не пробачив і на листа не відповів.

У 1920 році Піддубний розпродує залишки майна і покидає рідний край. До Красенівки він повертається тільки у 1928 році, після гастролей Америкою. Відвідує стареньку матір, гостює в молодшій сестри Євдокії,

знайомиться з внучками сестри Мотрони, виступає в цирку міста Золотоноша, кладе на лопатки місцевих знаменитостей – турка Ахмета й полтавчанина Миколу Дзюбу, зріст якого сягав двох метрів тридцяти одного сантиметра. Цей приїзд Івана на батьківщину був останнім.

Після зради Антоніни Квітки-Хоменко в очах Піддубного зачалась невимовна печаль, яка зовсім не пасувала надзвичайній силі атлета. Через два роки, восени 1920-го, Іван Максимович зустрів свою останню любов, сорокалітню вдову, матір молодого борця Івана Машоніна. До церкви під'їхав на авто з двома солідними друзями. Так з'явилася в Піддубного нова сім'я, цього разу справжня, міцна. Під ту пору до атлета підкотив чикагський антрепренер, запропонував гастролі. Скоро вулиці Чикаго були обклеєні афішами. Йшлося там про знаменитого Івана Грозного, людину, яка «харчується виключно молоком». «Грозний так Грозний... Молоком так молоком...» Головне, аби платили пристойно.

До чергових гастролей нова дружина Піддубного поставилась із розумінням. Обіцяв повернутися,

значить, повернеться. Після одруження Іван Максимович купив будинок на березі Азовського моря, у містечку Єйськ. Жили там переважно нащадки кубанських козаків, практично всі вони розмовляли українською мовою. Тож із Америки йому було куди й до кого повертатись. Принаймні, так йому здавалось.

До Америки Іван Максимович прибув у п'ятдесятилітньому віці. За американськими нормами, він не мав права виступати у змаганнях. Журналіст, який брав у нього інтерв'ю, засумнівався, чи справді той має п'ятдесят років. «Потримайте мою палицю, – попросив журналіста борець, – я дістану паспорт». Американець узяв на вигляд тендітну, але двохпудову палицю і тут же впустив собі на ногу. Піддубний вибачився перед білим від болю журналістом, але потреба доводити свою спортивну спроможність відпала сама собою.

Перші поєдинки Піддубного з американськими борцями відбулися в Нью-Йорку. Його виступи викликали справжній фурор. Український атлет об'їздив усю країну й був проголошений чемпіоном Америки. У 1927 році його навіть оголосили найкрасивішим чоловіком Всесвіту. За це Піддубного

чекала винагорода у півмільйона доларів, з однією тільки умовою: стати громадянином США. Іван махнув на все рукою і повернувся на батьківщину без копійки грошей у кишені.

Повернувшись із Америки, Піддубний остаточно осів на Кубані. Затишний курортний Єйськ манив спокоєм та омріяним сімейним щастям. Однак пристрасть до циркової арени була значно сильнішою.

Поки в Єйську Марія Семенівна торгувала бубликами, Іван Піддубний у складі циркових труп гастролював Радянським Союзом. У 1937 році афіша томського цирку повідомила мешканців російської глибинки про прибуття українського богатиря. Сірі будні міста розірвала по-справжньому яскрава подія. Люди ночували в довжелезних чергах за квитками. Піддубному на ту пору стукнуло шістьдесят шість років.

Повертаючись із гастролей, Піддубний завжди міг розраховувати на божественний український борця. Вірна дружина мала вроджений талант до кухарської справи. З роками Марія Семенівна стала справжнім другом та опорою Івана Максимовича. Разом з тим

була надзвичайно скромна. Сусіди навіть не знали, що вона дружина прославленого борця.

У перерві між гастролями Піддубний тренував молодь у Єйському гімнастичному клубі. Його пасинок Іван був у числі найздібніших учнів. Не маючи власних дітей, Піддубний усю свою любов віддавав синові дружини. Іван Машонін загинув у 1943 році, під час нальоту німецької авіації на Ростов. Його сина Романа Піддубний вважав рідним онуком.

До війни радянська влада не чіпала атлета. У 1937 році на одному з московських парадів Іван Максимович навіть дефілював перед вождем і батьком усіх народів. У 1939 році Указом Верховної Ради СРСР Піддубного нагородили орденом Трудового Червоного Прапора. За видатні заслуги йому додали навіть якісь відсотки до пенсії.

Рік 1927-й був багатим на події переломного характеру. Так, Верховний суд США починає урівнювати виборче право чорних з білою частиною населення, з'являється звукове кіно, американець Філіп Дринкер винаходить апарат штучного дихання,

---

а його земляк, пілот Чарльз Ліндберг, на літаку «Дух Сент-Луїса» здійснює безпасажирський переліт Нью-Йорк – Париж. Того ж року за макабричних обставин гине дружина Сергія Єсеніна – американська балерина Айседора Дункан, у Нью-Йорку відбувається прем'єра першого звукового фільму, а на Всеросійській конференції аграрників-марксистів Сталін припиняє дію нової економічної політики, ширше відомої, як неп. У м'ясорубку московських репресій потрапляє і родина всевітньо відомого борця Івана Піддубного.

Зосереджений на справах особистих, Піддубний упритул не бачить загроз для власної родини. Його кличуть в Америку, він погоджується і з головою поринає в знайому атмосферу професійного спорту. У Штатах його «розкручують по повній програмі». «Роздувають» раціон українця: мовляв, їсть він усе відрами. Вигадують гучні імена, на кшталт Іван Залізний, Іван Грозний або ж Іван Непереможний. У динамічній, нахабній та націленій на успіх Америці потенційні суперники не визнають авторитетів. Їм свербить якомога швидше скинути українського богатиря з п'єдесталу слави.

В Америці Піддубний, якому пішов шостий десяток,

змушений був пройти медичну комісію. Лікарі за голову схопились. Вони визнали, що біологічний вік нашого атлета дорівнює тридцяти п'яти рокам. Реклама кричала: «Іван Грозний викликає сміливців на поєдинок!» Однак дуже швидко наш богатир наштовхнувся на перші підводні камені.

«Іван зрозумів, що класична боротьба зі своїм кодексом правил американцям нецікава. На килимі вони хотіли бачити видовище, коли ллється кров, тріщать кістки, кричать від болю суперники. Те, що тут приймалося за спортивну боротьбу, насправді було її виродженням» (Людмила Третьякова. «Абсолютна сила Івана»).

Під ту пору в розпалі була слава Еда Люїса, прозваного Душителем. Розуміючи, що треба бути готовим до всього, Піддубний терміново опановує прийоми вільної боротьби. Перші сутички підтвердили найгірші сподівання. За що його тільки не хапали. Так, канадець, якого Іван завалив на килим і намагався дотиснути лопатки, спробував навіть відірвати вуса, за що тут же жорстоко поплатився.

Цікаво, що американські гастролі Піддубного широко висвітлювались у радянській пресі. Більшовики

повною мірою використали успіх українського атлета з пропагандистською метою. Не виключено, що його несподіване й алогічне повернення в соціалістичний концтабір відбулось не без впливу агентури ЧК.

Успіх Піддубного неймовірний. Він збирає повні зали в Чикаго, Філадельфії, Лос-Анджелесі, Сан-Франциско. Антрепренери влаштовують йому зустріч із давнім суперником, поляком Збишком-Циганевичем. Перед боєм борці підписують договір – битися до кінця, нічия не зараховується. У момент підписання суперників фотографують для рекламної листівки, яка тут же розходить величезним накладом.

За кілька днів до бою поляк хвалився репортерам, що за десять хвилин прищпилить запорозького нащадка до килима. Однак видовища не відбулось. Бій тривав сорок чотири секунди, перемогу здобув Іван Піддубний. Результат сутічки викликав бурхливу сенсацію – Збишка американці вважали екстракласним майстром.

Поквитатись за брата вирішив дворазовий чемпіон США Станіслав Циганевич. Доля вже зводила великих борців – у 1908 році на чемпіонаті в Лондоні арбітри

відсудили перемогу полякові, тож американська зустріч обіцяла бути спекотною.

Марія Приліпко: «Станіслав вирішив ще раз поборотися з Іваном Максимовичем. Але вийшов не для того, щоб Івана Максимовича перемогти, а вийшов для того, щоб повибачатися перед ним і попросити Івана Максимовича: “Слухай, мені вже так погано живеться, у мене такі нестатки, давай поборемося внічию”. Іван Максимович поборовся внічию».

Улітку того ж року Піддубний зустрівся з триразовим чемпіоном Америки Джо Стетчером. Він був молодшим від Івана на двадцять два роки і вважався неабияким майстром вільного стилю. Так і не поклавши Піддубного на лопатки, Стетчер переміг за очками. Згодом Іван казав, що, незважаючи на виснажливі тренування, якогось серйозного успіху у вільній боротьбі він не досягнув. Іншої думки були американські антрепренери. Так, Рудольф Міллер запропонував Піддубному контракт на гастролі Європою, Штатами та Новою Зеландією. Дивно, однак зовсім не байдужий до грошей Іван Максимович від гастролей і круглих гонорарів відмовився. Йому кортіло додому, в просяклий смертю СРСР.

У ленінградському порту, куди причалив корабель із Піддубним, влада організувала грандіозну зустріч. Величезні натовпи жадали побачити легендарного богатиря. На честь Піддубного було влаштовано помпезне свято, у якому взяли участь кращі спортсмени міста. Газети навперебій гундосили про побиту Піддубним Америку та щиросердий патріотизм «руссава богатиря». В очах Івана Максимовича стояли сльози: він уже знав, що його родину розкуркулили й вислали до Сибіру.

Розкуркулення та висилку родини Іван Максимович сприйняв мужньо, але зрозумів – жити у Красенівці йому не дадуть. Він їде на Кубань і оселяється в Єйську, де під ту пору повним ходом іде русифікація краю. У 1937 році йому виписують паспорт громадянина СРСР на ім'я «Івана Паддубнава», в графі «національність» пишуть «русскій». Іван вимагає, щоб паспорт переписали, але в міліції його піднімають на кпини. Тоді Іван власноруч виправляє прізвище на Піддубний і, закресливши «русскій», пише «українець». Піддубного заарештовують і запроторюють до в'язниці Ростовського управління НКВС на вулиці Енгельса. Там всесвітньовідомого

борця катують паяльником, вимагаючи назвати номери рахунків та адреси іноземних банків, де він міг тримати заощадження. Однак через рік влада в НКВС змінилася і Піддубного випустили на волю.

Ніколи, ні з ким, особливо в приватних розмовах Піддубний не виказував свого ставлення до тих арештів. Кількість стукачів тоді зашкалювала. Після спілкувань із чекістами він ніколи не виходив на показові виступи у відкритому трико. Деталі тих допитів знав тільки лікар Івана Максимовича. Він розповідав, що все тіло атлета було в рубцях та опіках, а коли питав: «Звідки ці шрами?», – Піддубний казав: «Це мене на Енгельса так ленінізму вчили».

У рідному селі Піддубного стояла пустка. Не було ні родини, ні знайомих. Усіх викосив голодомор. Під шкіру тих, кому вдалось вижити, на довгі покоління зайшов страх голодної смерті та істина про те, що українцем бути смертельно небезпечно. Порожні хати заростали бур'янами, або ж їх займали переселенці з Росії. Останніх до таких переселень заохочували матеріально. Вони були частиною геноцидної політики сталінського Кремля. На Кубані в цьому сенсі було трохи легше. Корінних мешканців, які залишилися

після розкозачування, поголовно записали «русскімі». Тим не менше українська мова в Краснодарському краї ще кілька десятиліть домінувала.

Власноручне редагування Піддубним радянської «паспортини» органи трактували як антирадянську агітацію. За цією статтею «лапті плели» не менше як на десять років. Кажуть, що від такої долі Івана Максимовича врятувала особиста вказівка Берії, до якого не побоявся звернутись колишній суперник Піддубного, знаменитий борець Заїкін.

На відміну від багатьох інших в'язнів, Іван Максимович ні в чому не зізнався. «Я ж чемпіоном світу був, а не тюлька на двох ногах», – коментував Піддубний свою пригоду. Тим не менше енкаведешні підвали підірвали навіть його залізне здоров'я.

У передвоєнні роки довкола борця було організовано змову мовчання. У 1939-му, після підписання пакту Молотова – Риббентропа, німецьке Атлетичне товариство взялось за розшуки Піддубного. Аби не зганьбитися перед союзниками, кремлівські бонзи викликали атлета до Москви, дали йому орден Трудового Червоного Прапора і звання заслуженого

артиста Росії. Дозволили навіть зустрітись з німецькими атлетами, але запрошення на гастролі до Третього рейху відхилили. Разом з тим радянська преса розбудовувала міф про «ісконно русскава богатира». Думка самого Піддубного до уваги не бралась.

Останні двадцять два роки Піддубний провів у Єйську. Під ту пору це було малолюдне курортне містечко на березі Азовського моря. Дім Піддубних стояв на високій кручі над лиманом. Від життя Іван Максимович вимагав небагато: спокою та сімейного затишку. Однак Друга світова не дала збутися його простим, невибагливим мріям.

У 1942 році в тихий курортний Єйськ прийшли німці. ЧК заступило гестапо. Від попереднього новий порядок відрізнявся хіба що формою та мовою начальства: російську змінила німецька. Новій владі було байдуже, що написано в паспорті Піддубного, більше того, вона широко заплющеними очима дивилась на те, що той раз по раз дефілював набережною Єйська з орденом Трудового Червоного Прапора на грудях. Тільки раз п'яний офіцер вермахту, на свою біду, спробував зірвати орден з

чемпіонських грудей. За цей порив Іван Максимович допоміг німцеві перелетіти через паркан. Обивателі ламали голову: в чому криється причина такої лояльності німців до Піддубного?

Причина була достатньо простою. Його попередні гастролі Німеччиною не минули безслідно. Він став легендою, символом сили та першим номером у рейтингу популярних осіб Німеччини. Серед офіцерів вермахту знайшлися люди, які впізнали богатира і з огляду на можливості чисто по-людськи намагались допомогти йому. На місцевому м'ясокомбінаті Іванові Максимовичу видавали по п'ять кілограмів м'яса на місяць. Німці навіть пропонували йому виїхати до Рейху і тренувати там борців. Піддубний відмовився.

Слава врятувала Піддубного. Йому допомогли влаштуватись маркером у німецьку більярдну. Поруч був бар, підпилі німаки часто намагались з'ясувати стосунки між собою. Іван Максимович того не терпів і, мов кошенят, викидав їх за двері більярдної. Пом'яті Піддубним німці вважали за честь відчутти на своїй потилиці потужний хват всесвітньо відомого майстра.

Піддубний мав також невеличкий бізнес. За сприяння

німецького начальника порту, який був його шанувальником, плавав через море до Маріуполя маленьким пароплавчиком. Одного разу, коли його запитали, як там зараз в Україні, він відповів: «Сталін був дідьком, а Гітлер є чорт», – себто різниці між ними не бачив жодної.

Після війни чекісти знову випитували Піддубного, чому «он брал подачки от фашистов». Енкаведистам донесли, що комендант Єйського морського порту надсилав йому додому обід з офіцерської їдальні.

В лютому 1943 року в Єйськ увійшли частини Радянської армії. На Піддубного посипались доноси, мовляв, співпрацював з окупантами. За Івана Максимовича взявся НКВС. Провели слідство, вагомих фактів колаборації не знайшли і відпустили. Більярдну потрактували як суто комерційну справу. Піддубному знову пощастило – засудити і відправити в табір років на десять-п'ятнадцять навіть за один відсоток гіпотетичної вини атлета під ту пору було раз плюнути.

Завуальована помста, тим не менше, не забарилась. Неординарний організм чемпіона вимагав

неординарних порцій, а порцій свідомо не давали.

«У листі до міського голови Іван Максимович писав: “По книжці я отримую п’ятсот грамів хліба, якого мені не вистачає. Я прошу додати мені ще двісті грамів, аби я міг існувати”. Не отримавши відповіді, Піддубний обміняв на хліб свої нагороди» (Людмила Третьякова. «Абсолютна сила Івана»).

Жорстокою покарою за злочасну більярдну була відмова видати особливий пайок на харчування. Піддубному давали продуктові картки по літері «Б». Після війни їх отримували спеціалісти середньої ланки. Івана Максимовича такий раціон прирікав на повільне згасання. Піддубний, чиї предки доживали до ста двадцяти п’яти років, став помітно слабнути. А тут ще й невдале падіння, перелом шийки стегна. Вимушена нерухомість, постійне недоїдання та принизливий, фактично жебрацький статус довершили справу. 8 березня 1949 року Івана Максимовича не стало. На більш-менш пристойні похорони влада грошей не дала. Скромних статків Марії Семенівни вистачило тільки на табличку та огорожу довкола могили.

Поховали Піддубного в міському парку. Роками могила

заростала травною, напис на табличці стерся, огорожа повалилась. Так би все й залишилось, якби не радіо «Бі-бі-сі». Там проскочив іронічний матеріал про щедрість і великодушність радянської влади. За наказом міському Компартії нашвидкуруч склепали мармуровий надгробок з написом «Здесь русский богатырь лежит». У перестроєчному 1988-му якісь «істинно русские люди» розбили пам’ятник і поправили напис. Червоною фарбою вони дописали «хахоль-петлюровец».

Нині ідею зробити з Піддубного «русскава богатыря» підхопили російські кінематографісти. Роль Піддубного зіграв відомий актор Пореченков. Той самий, який потім на Донбасі стріляв в інших українських богатырів.

Андрей Шептицький

Рік 1939-й. «Золотий вересень». Село Прилбичі Львівської області. Загін НКВС зганяє селян у приміщення «Просвіти» дивитися виставу про гуманну радянську владу. Двері в клуб енкаведисти зачиняють на ключ і вирушають до маєтку Шептицьких. Брата митрополита Андрея Шептицького, Леона, його дружину Ядвігу та душпастиря Домініка тут же, під стінами маєтку, розстрілюють. Без суду і слідства. Трохи згодом у підваліни будинку закладають вибухівку. Родинне гніздо Шептицьких злітає в повітря.

Важко сказати, навіщо НКВС вчинив каральну акцію проти родини Шептицьких. Ні брат Леон, ні його дружина Ядвіга, ні родинний душпастир Домінік не були політичними або ж публічними діячами. Може, це була помста бунтівному митрополиту за антибільшовицькі виступи або ж такий собі спосіб показати Шептицькому, що то є гуманізм по-радянськи. Як би там не було, але самого митрополита енкаведешники чіпати не наважились.

Митрополит УГКЦ Андрей Шептицький

Любомир Гузар, архієпископ Української греко-католицької церкви: «Боялися. Він був завелика особа. І він був дуже знаний на Заході. Був страх, що ткнути Шептицького, то може початися дуже сильна реакція. Нарід може піднятися».

Після Другої світової війни радянська влада робила все

можливе, аби начисто стерти з народної пам'яті будь-які згадки про Шептицького та його родину. Для цього, власне, й було підірвано маєток у Прилбичах і сплюндровано каплицю, де спочивали цілі покоління великого роду.

Отець Андрій, парох Прилбицької греко-католицької церкви: «Єдине, що збереглося, – це каплиця-усипальниця Шептицьких. Ця каплиця збереглася тільки тому, що вона функціонально підходила радянській владі. Там спочатку зберігали добрива. А потім отрутохімікати. Зокрема дуст».

На Шептицького вішали ярлик німецького прислужника та колаборанта. Радянські письменники натхненно смоктали з пальця фантастичні історії про монстра-митрополита. Забуття й анафема мали власти не лише на нього, а й на увесь рід Шептицьких – один з найдавніших в Україні.

Олег Турій, віце-ректор Українського католицького університету: «Шептицький походить з давнього руського роду, до цього роду належали цілі покоління ієрархів. Був Атанасій Шептицький і Лев. Був ще один Атанасій – єпископ Перемишльський. Крім

митрополитів були й інші знатні особи. Через родину Шептицький був пов'язаний з багатьма аристократичними, королівськими, імператорськими родами тогочасної Європи... Це був істеблішмент Галичини».

Перша згадка про Шептицьких припадає на 1284 рік. Син короля Данила Галицького, Лев, дарує боярину Шептиці грамоту на право земельного володіння – це нагорода за мужність і відвагу, виявлені в битві проти монголо-татар біля Перемишля. З того часу Шептиці стають одним з найвпливовіших родів Галичини. Після захоплення українських територій польським королем Казимиром Третім за цим родом зберігаються всі привілеї.

Ангеліна Забитівська, учений секретар Національного музею ім. Андрея Шептицького: «Адже відомо, що він є вихідцем з давнього русько-українського боярського роду, витоки якого сягають ще тринадцятого століття. І впродовж довгого історичного розвитку цей рід значно причинився до духовного, культурного розвитку українських галицьких земель. Члени роду Шептицьких були фундаторами церков, монастирів, були членами Ставропігійського братства, значно

причинилися до книговидавничої справи в Україні».

Собор Святого Юра у Львові, одна з найкрасивіших пам'яток історії та архітектури. Біля входу – скульптурні портрети засновників храму. Є тут і брати Атанасій та Лев Шептицькі. Атанасій рішуче виступив проти колонізації й латинізації і навіть домігся від Папи Римського Климентія Другого булли про заборону переслідувань української Церкви. Разом з тим Шептицькі поріднилися з королівським родом Собеських, а згодом – з родиною австрійських імператорів Стюартів.

Львів. До 1939 року в місті стояв пам'ятник польському драматургу і публічному діячеві Галичини, Олександрю Фредру. Радянська влада пам'ятник демонтувала.

Життя графа Олександра Фредра було сповнене пригод та небезпек. На початку XIX століття він служив у військах Наполеона Бонапарта. За похід на Москву був нагороджений Золотим Хрестом. Після зречення Наполеона оселився у Львові. У 1861 році донька драматурга, Софія, вийшла заміж за графа Івана Шептицького. Під ту пору Шептицькі неохоче

згадують про своє українське походження.

Любомир Гузар: «Він виховувався в тому, що можна назвати «польська родина». Його мати походила зі знатного польського роду Фредрів. Її батько – поет. Сам батько митрополита до великої міри був спольщений, так, як багато інших шляхтичів у XVIII–XIX століттях. Він причислив себе до того народу, до якого його предки належали. І він був дуже свідомий того, щоб не тільки він, а й інші так зробили. Польські кола брали йому за зле, що він з дуже порядної польської родини Шептицьких, що раптом він забажав піти до українців. На жаль, навіть дехто до сьогодні не може йому цього простити і вважає, що він в якийсь спосіб зрадив свою польську спадщину».

Батько майбутнього митрополита Іван Шептицький був людиною незламних правил і мав сильний характер. Незважаючи на неабиякі пропольські настрої в родині, він уперто намагався відновити генеалогічне дерево роду.

Набожна мати, вольовий та цілеспрямований батько, життя серед простих українських людей формували підвалини майбутнього світогляду малого

Шептицького. Попереду були війни, революції, пацифікації та випробування віри.

Рік 1875-й, Прилбичі. Відставний французький офіцер навчає десятилітнього Романа Шептицького (відомого згодом як Митрополит Андрей) їздити верхи. Хлопця вперше садять на дорослого коня. Необ'їжджений жеребець нервує, хропе, стає дибки. Він скидає малого наїзника на землю і мчить, тягнучи дитину за собою. Але хлопчик не випускає вуздечки з рук. Дивуючи переляканого француза та родину, малий Роман Шептицький зводиться на ноги і заскакує в сідло легко, наче в крісло.

Сміливість юного Шептицького викликала подив багатьох. Його матір у книзі спогадів писала: «Щодо відваги, то мушу сказати: від колиски не бачила в ньому почуття страху». Подібними спостереженнями ділиться вчитель Романа, папський гвардієць. Він часто повторював: «...о, цей матиме відвагу лева, ніколи я не бачив його наляканим там, де інша дитина плакала б зо страху». Згодом, захищаючи гнаних євреїв від нацистів, він знову і знову виявлятиме

вважали найкращими в тодішній Польщі. Сюди на полювання приїздила європейська знать. Серед відомих прізвищ – князі Габсбурги, Ліхтенштейни, Радзивілли, Любомирські...

Мало хто знає, що Шептицький був професійним військовим. Фізична могутність, сміливість і вправність у поводженні зі зброєю спонукали Романового батька, графа Івана Шептицького, наполягати на тому, щоб син став офіцером.

Ще у восьмирічному віці Роман зізнався матері, що хоче стати священиком. Батько був категорично проти. Згодом було ухвалено компромісне рішення. Син випробує себе в усіх сферах позацерковного життя, і, якщо не передумає, батько дасть згоду на посвячення.

Військову службу Шептицький відбув у Кракові. Про його тримісячний вишкіл відомо небагато. «Ранком касарня, ввечері пиво зі старшинами в ресторані Венцля». Служба в армії відкривала перед ним блискучі перспективи, однак вони зовсім не тішили.

максимальну відвагу та благородство.

Коли йдеться про релігійних діячів, їм зазвичай приписують виключно ангельську доброту та відречення од світу цього. Митрополит Андрей Шептицький не вписувався у жодне ангельське кліше. Такий неформатності сприяло виховання у високоосвіченій родині. Розмовними мовами були польська, французька, українська. Вивчали англійську та німецьку. Ще будучи дитиною, Шептицький розмовляв з євреями їхньою рідною мовою.

Олег Турій: «Разом з іншими дітьми він виростав у сільських околицях. Він бавився з однолітками українського походження. Він, як кажуть очевидці, мав приятелів і серед євреїв. Це виховання поєднувало класичну освіту і також для людини думаючої, шукаючої поєднувало можливість різних контактів. Дитячі контакти – це розмаїття зв'язків – вони вплинули на його долю».

Однією з улюблених дитячих розваг майбутнього митрополита була зброя. Юнацьку пристрасть до полювання Шептицький зберіг і в зрілі роки. Йому належали мисливські угіддя в лісах Перегінська. Їх

Ігор Кожан, генеральний директор Національного музею ім. Андрея Шептицького: «Як був молодий, то він служив, як молодий офіцер, який мав, будемо казати, колосальні перспективи. В Австрійсько-Угорській імперії він міг досягнути найвищих чинів, що можна було досягнути... міг дійти до прем'єр-міністра, всі вищі щаблі Австро-Угорської імперії досягнути... Він вибрав свідомо, вибрав інший шлях».

Після нетривалої служби в армії Шептицький повертається до філософських та богословських студій. Його батько пом'якшав і таки дав благословення. Шептицький став священиком. Для служіння Богові він обрав чин Василя в Українській греко-католицькій церкві.

З початком ХХ століття дедалі гостріших форм набувають протести галицьких робітників. У червні 1902 року влада жорстоко придушує страйк будівельників. Вулиці Львова залито кров'ю. Тим не менше десятки робітничих бунтів увінчуються частковою або ж цілковитою перемогою. До протестів долучаються студенти. Виступаючи проти

переслідування української мови, вони бойкотують навчання у Львівському університеті. Андрей Шептицький підтримує акцію.

Наприкінці 1901 року Шептицький став архієпископом, митрополитом Галицьким. Він мусив виголосити дві присяги на вірність: Папі Римському Леву Тринадцятому та царю Австро-Угорщини Францу-Йосифу Першому. Крім двох означених, Андрей Шептицький склав ще одну присягу – на вірність українському народові. Щойно ставши єпископом, Андрей Шептицький зробив нечувану на той час річ. Він першим став звертатися до мирян їхньою мовою. Уже за кілька років митрополіччій служби Шептицький став не лише релігійним, а й духовним лідером свого народу.

Софрон Степан Мудрий, єпископ-емерит Івано-Франківської єпархії УГКЦ: «Його перші кроки були між гуцулами. Ми маємо тут гуцулів. Він вивчає їхню мову, гуцульську. Він навіть пише їм послання їхньою мовою. Він їздить на ті візитації по тих селах, і глибше розпалюється у ньому любов до того народу. Почав пізнавати ближче наш народ. Почав проповідувати до нього. І побачив ту спрагу, аби розвивати свою церкву.

Яка переживала тяжкі часи під австрійщиною і Польщею. І він рішається працювати. І в 1900 році його обирають єпископом Станіславівським».

22 січня 1906 року митрополит очолив делегацію до царя Франца Йосифа. Він вимагав, щоб до українців Галичини ставились так само, як до інших народів монархії. Йшлося про виборчу реформу. Шептицький наполягав, щоб українці отримали пропорційну кількість мандатів до австрійського парламенту та галицького сейму.

Олег Турій: «Якщо ми говоримо про Шептицького як про політика, то мусимо розуміти, що його авторитет полягав не в тому, що він творив якісь партії, союзи, організував виборчі кампанії. Навпаки, він задавав своїм голосом, авторитетом певні критерії, стандарти, які були критерієм і для широких мас вірних, і для видатних політиків, які, не маючи змоги домовитися, приходили до нього за порадою».

Важливим був виступ митрополита Андрея в австрійському парламенті в палаті панів 28 червня 1910 року. То була промова на захист українського університету у Львові; митрополит підкреслив, що

справа національної освіти є важливою та обов'язковою. Промова мала широкий резонанс.

Розуміючи важливість освіти для розумового та духовного розвитку народу, митрополит Андрей Шептицький використовував усі можливі засоби, аби поламати усталений австрійською і польською владою порядок. Справа української університетської освіти набирала дедалі реальніших обрисів.

Старання Шептицького не були марними. У 1913 році цар Австро-Угорщини видав указ про створення у Львові українського університету. Показово, що протестували проти цього рішення не лише поляки, а й – найдужче – Росія.

Діяльність Андрея Шептицького, спрямована на відродження української нації, збігається в часі з не менш бурхливою діяльністю агентів Російської імперії. Його енергія та харизма були серйозною перепоною поширенню москвофільських ідей у Галичині. Шептицьким усерйоз зацікавилась царська охрнка.

Олег Турій: «Те, що за Шептицьким слідкували, те, що він був під пильним оком царської охрнки ще задовго до вступу російських військ в Галичину, – в

цьому нема сумніву. Те, що Росія мала свою політику щодо Галичини, – це також поза сумнівом. І те, що греко-католицька церква була перешкодою, – в цьому теж нема сумніву. Ця відома логіка – самодержавіе-православіе і народність – вона засадничо виключила на території Російської імперії церкву, яка водночас є східною, але з'єднана з ширшим світом».

Поки Шептицьким цікавились спецслужби Російської імперії, енергійний митрополит з не меншим інтересом задивлявся на перспективи розвитку греко-католицької церкви далеко на північний схід від Галичини. Його кроки в цьому напрямі були доволі результативними. Причиною таких, нехай локальних, успіхів була щира симпатія Шептицького до Росії.

Олег Турій: «Якщо говорити про ставлення Шептицького до Росії, це зворотна сторона ставлення Росії до нього. Хоча офіційна Росія Шептицького не любила – це можна, м'яко сказати, якщо говорити словами тих, хто про нього говорив, зокрема Миколи Другого, то вона ненавиділа його. Натомість митрополит Андрей мав велику симпатію до Росії і її народу. І всупереч усьому він мав симпатію, яка була пов'язана з турботою про російську православну

церкву. Він бачив, як ця церква страждає після тих подій, коли Петро Перший перетворив церкву в придаток до державного механізму».

Ще будучи студентом, Шептицький уперше відвідав Росію і мав там зустріч із філософом-богословом Володимиром Соловйовим. Предметом розмови двох інтелектуалів була проблема єдності Церкви. Кажучи сучасною мовою, вони обговорювали ідеї екуменізму. У тій царині Шептицький був піонером і на багато десятиліть випереджав свій час.

Любомир Гузар: «Подумайте – ми маємо вселенський Ватиканський Собор у 1960-х роках. І там такі речі, як діалог, як сестри-церкви. Такі поняття почали ставати щоденними всередині католицької церкви і поза її межами. А митрополит Шептицький – є певні моменти ще з студентського життя, коли він зустрічався з Соловйовим, шукав його. Коли він вже як митрополит у 1902 році провадить діалог з російським православним єпископом, волинським Антонієм Храповицьким. Вони обмінюються листами. Щось такого навіть в католицькій церкві у Римі почали у 50 – 60-х роках. А він ще в тих часах почав те, що ми зараз називаємо діалогом».

порозуміння.

Російська армія генерала Брусилова вже у вересні взяла Львів. Одним із перших кроків нової окупаційної влади став арешт митрополита Андрея Шептицького. В суботу, 19 вересня, о десятій ранку, до резиденції митрополита увірвались російські солдати на чолі з графом Шереметьєвим. Граф заявив Шептицькому, що його арештовано, і дав дві години на збори.

Ініціаторами арешту та подальшого заслання митрополита були православні єпископи Антоній і Євлогій. Вони прославились своїм патологічним україножерством. Цікава деталь: п'ять років по тому уряд УНР, за те ж таки людиноненавистство, вислав цю парочку до Галичини. Парадокс, але найбільшу допомогу під час своїх митарств вони отримали саме від Андрея Шептицького.

Митрополит Андрей Шептицький на три роки зникає з Галичини. Його життя в російському ув'язненні має доволі широку географію. Київ, Новгород, Курськ... У Суздальському Свято-Єфимівському монастирі главу української церкви тримають найдовше. Однак і там Шептицький шукає шляхи вирішення проблеми

Тим часом над Європою збирається гроза. Улітку 1914 року сербський студент Гаврило Принцип застрелив австрійського кронпринца Франца Фердинанда. Сараєвський атентат здетонував Першу світову війну. З перших днів воєнних дій українці опинились між молотом і ковадлом. Одні воювали за царя-батюшку, інші – за австрійського цісаря. Прості люди потерпали від обох сторін. За найменшу провину галицьких селян вішали та розстрілювали. В цю тяжку для краю годину Андрей Шептицький був далеко від Галичини. Причина арешту проста: російській окупаційній владі він заважав насаджувати державне православ'я.

В останні дні літа 1914 року Львів охопила паніка. Люди, разом з пожитками, намагались залишити місто. Будинки здригалися від гарматної канонади. Львовом вешталась угорські дезертири. У світі тим часом продовжує литися кров.

На Святоюрській горі все було, як завжди. Митрополит Шептицький відправляв служби і виголошував проповіді. В одній з них він указав на спільність східнохристиянських обрядів та можливість

єдності християнських церков.

Олег Турій: «Подібна акція державної православізації, а точніше, імперської уніфікації – вона була задумана і щодо Галичини. Така постать, як митрополит Андрей з його контактами, авторитетом, – це була вагома перешкода на шляху до привласнення Галичини і знищення ГКЦ. Тому він був заарештований і забраний від пастви. За відомою євангельською логікою – вдарь у пастиря, і вівці розбіжаться. Напевно, це був розрахунок влади».

Арештом незручного митрополита опікувався сам Микола Другий. Будь на те його воля, опального греко-католика проковтнув би Сибір несходимий. Але що робити з графом, митрополитом і другом європейських монархій, цар-батюшка не знав. Може, тому Шептицького постійно кудись перевозили. Спочатку до Києва, потім у Нижній Новгород, далі – у Курськ.

Оксана Гайова, дослідник життя та діяльності митрополита Андрея Шептицького: «Він спілкувався з тим населенням, яке було на тій території, він спілкувався з настоятелем монастиря... це досить

складно було. Чому його перевели туди, перевели з Нижнього Новгорода до Курська, то саме через те, що коло будинку, в якому його тимчасово поселили... то почали збиратися... Нижній Новгород – то є територія, яка здавна славиться... дуже багато було там старовірів, старообрядців, з якими мав довголітні листовні і інші зв'язки митрополит Андрей, вони збиралися коло цього будинку, ставали на коліна, знімали шапки і говорили – тут ув'язнили святого».

Двометровий велетень з красивою бородою та проникливим поглядом... Таким пам'ятали Шептицького сучасники. Харизматичний митрополит магнітом притягав до себе і старовірів, і звичайних православних. Побююючись таких спілкувань, царська влада закрила Шептицького в Суздальському Свято-Євфимівському монастирі. Контактувати з довколишнім світом йому заборонили. Однак душпастир тим мало переймався.

Оксана Гайова: «Митрополит Андрей, коли потрапив туди, він не переймався... Взагалі, Божа людина, особа така харизматична, як був митрополит Андрей, все сприймав як Божу волю. Тим більше що він настільки любив той глибоко віруючий правдивий російський

народ. І це свідчить то листування з старообрядцями, чи відомий Соловйов, зрештою, Володимир, чи потім його племінник Сергій Соловйов... Очевидно, він переживав за те, що тут відбувалося, тому що саме цей народ на Галичині був повірений йому. Але він був одержимий тою всесвітовою ідеєю... він так писав: якщо Господь благословить мені і назавжди лишитися тут, я з радістю залишуся».

Як би там не було, а Шептицький переймався долею своєї галицької пастви. Він шукав і знаходив способи тримати зв'язок з краєм. Російські агенти не спускали з нього ока. Аби обійти їхню пильну увагу, Шептицький та його сподвижники у Львові, листуючись, оперували езопівською мовою й шифрами.

Майже три роки Галичина жила без свого духовного лідера. Однак його ідеї, висловлені в посланнях до народу, діяли. Свого часу Шептицький підтримав заснування спортивних організацій «Сокол» і «Січ». Ці товариства стали основою перших загонів Українських Січових Стрільців. У 1914-му, після початку військових дій, австрійська влада сформувала із січовиків добровольчий легіон. У підрозділах усусів воював син Івана Франка, Тарас. Із утворенням

Західноукраїнської Народної Республіки січові стрільці стали ядром національної армії.

Після звільнення, перед тим як повернутися в Україну, Шептицький на запрошення російського духовенства вирушає до Петербурга. 9 травня 1917 року щойно звільнений митрополит Андрей Шептицький відправив службу Богу в Мальтійському соборі. На службі були присутні окремі представники російського православ'я. Після служби Божої митрополит Шептицький владою, даною Папою Римським Пієм Десятим, оголосив про створення Екзархату Російської греко-католицької церкви. Багато хто сприйняв цю новину, як вибух бомби.

В імперській свідомості поняття «Росія» та «греко-католицька церква» жодним чином не дотичні. Ідею об'єднання церков східного і західного обрядів тут завжди переслідували. Уніатів карали на смерть, засиляли в Сибір, піддавали тортурам... Особливо за радянського часу. Тим не менше Російська греко-католицька церква існує досі. Без Шептицького цього могло ніколи не статися.

Це не перші його мандри в Росії. Ще студентом він приїхав до підмосковного селища Узкоє, де мав зустріч із філософом-богословом Володимиром Соловйовим, під час розмов з яким остаточно сформував ідею об'єднання церков східного та західного обрядів. Греко-католицький варіант, на думку митрополита, – найкращий зразок такого об'єднання.

Любомир Гузар: «Це об'єднання не є заперечення, не є зрада чогось, а навпаки, що це є правильне зрозуміння нашої церкви. І, власне, завдяки такому об'єднанню наша церква змогла пережити важкі часи. І, розвиваючись під його рукою, вона знаходила себе, цілі свого існування. Що вона є церквою справжньої східної традиції, справжнього православ'я, не відділеного, а об'єднаного».

Ідея екуменізму полягає в тому, що попри різницю в обрядах усі християни моляться одному Богові, тому між ними не має бути ворожнечі, тільки любов. Митрополит Андрей Шептицький стояв біля витоків екуменізму. Одним із практичних кроків у його реалізації було створення Російської греко-католицької церкви на чолі з екзархом Леонідом Федоровим.

Любомир Гузар: «В роках першого десятиліття минулого століття він нав'язує дуже живий контакт із християнами в Росії, в російській частині тої великої імперії, до якої належала велика частина України в той час. Він відважується їхати і там закладає Російську православну католицьку церкву. Типово російську, типово православну. Але об'єднану з апостольською столицею в Римі».

У перші десятиліття свого панування більшовики вогнем і мечем викорінювали будь-які форми релігійного життя. Підривали храми, іконами розпалювали вогнища, церковні дзвони переплавляли на гармати, священиків, які не бажали коритися новій владі, розстрілювали. Вижити за таких умов Російська греко-католицька церква не могла.

Олег Турій: «Подальші зміни в Росії, встановлення більшовицького режиму, ненависного до всякої Церкви, стали трагічними і для РГКЦ, і особисто для Леоніда Федорова. Ця церква була жорстоко знищена, придушена, переслідувана...»

У Росії у 90-х роках ХХ століття католицька церква східного обряду відродилась. Щоправда, існує вона

напівлегально, нараховує кілька сотень вірних у різних регіонах. Навіть у далекому Сибіру російські греко-католики у своїх молитвах досі згадують митрополита Андрея Шептицького.

10 вересня 1917 року Шептицького зустрів Львів. Із цілого краю з'їхались делегації, аби привітати царського в'язня. Через два тижні владика Андрей відвідав вишкіл січовиків у Розвадові, де урочисто освятив прапор Українських Січових Стрільців, а у Пісочній посвятив фундамент під пам'ятник тим, що загинули за волю України. Вперше глава Церкви бездержавного народу освятив у такий спосіб його боротьбу і подав приклад священної пошани до полеглих за Україну.

Коли в Шептицького запитали, як йому велося в російському ув'язненні, він усміхнувся і сказав: «Добре». Мовляв, мав можливість купу всього перечитати, чого зазвичай не міг собі дозволити через брак часу.

---

13 листопада 1918 року Українська Національна Рада проголошує Західноукраїнську Народну Республіку. Андрей Шептицький активно включається в державотворчі процеси. Пасторським листом він дає розпорядження всім священикам згадувати в літургії президента ЗУНР Євгена Петрушевича, Українську державу, її уряд і Українську Галицьку армію. Польський уряд не забув цього митрополитові. Після падіння української влади у Львові Шептицького було взято під домашній арешт. Формальним приводом стало повідомлення поліції міста про підготовку замаху на нього.

28 лютого 1918 року Шептицький виступив у палаті панів у Відні з промовою про долю Холмщини. Митрополит доводив, що ця земля є давньою українською територією, не тільки етнографічно, а й історично, що вона дала Україні найкращі культурні традиції та мучеників за віру. Не в останню чергу завдяки митрополитові Українська Народна Республіка уклала Берестейський договір, згідно з яким Холмщина відійшла до УНР. У польських шовіністичних колах такі дії митрополита збурювали ненависть.

Стосунки між поляками та українцями в Галичині загострюються. Справа доходить до війни. Почалась вона зі збройного виступу об'єднаних військових організацій польського підпілля. Після запеклих боїв брак боєприпасів змусив українські частини відступити у трикутник між Збручем і Дністром. Подальша боротьба зі стадесятитисячною польською армією була безнадійною. У Львові знову запанували поляки. Шептицький, тим не менше, залишився зі своєю паствою.

Олег Турій: «В цьому конфлікті митрополит Андрей стає однозначно на бік української спільноти. Ця його однозначність. Його скарги на злочини, які чинило польське військо, коли воно захопило Галичину. Саме ця його рішучість і витворила йому той образ націоналістичної польської спільноти як ворога поляків. Але, мені здається, навіть у цій його позиції було більше пастирського. Ніде не знайдемо його висловлювання, де би він заперечував право Польщі на державне існування».

Тверда позиція українського митрополита дратувала владу. Преса друкувала образливі пасквілі на адресу Шептицького та греко-католицької церкви, польська

сторона в будь-який спосіб намагалась дискредитувати митрополита перед Ватиканом. Разом з тим українсько-польська війна мала для Шептицького особистісний, ба навіть родинний характер – по той бік барикад, проти українців, воював його рідний брат.

Ігор Кожан: «Знову ж таки по митрополиту Андрею Шептицькому ми назвали трьох братів його. Климентія назвав, Леона, так ще був брат Станіслав. Польський генерал, який, будемо так казати, себе поляком вважав, стовідсотковим, так, був патріотом великим польським і брав участь в тій війні польсько-українській вісімнадцятого року, дев'ятнадцятого... Ну і з митрополитом Андреем у них були стосунки, будемо казати, ну, рідні брати, так... Але були в того принципи, і в того були свої відповідні принципи. Коли вони зустрічалися, так, митрополит не хотів розмовляти з ним по-польськи, а той, відповідно, не хотів... так що вони коли зустрічалися, то розмовляли французькою мовою».

Загроза замаху, домашній арешт, постійний нагляд поліції, цькування з боку польської влади... – усе це спонукало Шептицького на якийсь час залишити Львів...

Шептицький їде у Ватикан і там звітує про ситуацію в Галичині. Завдяки його старанням Папа Бенедикт XV визнає УНР. Після відвідин Рима Шептицький бере участь у переговорах країн Антанти. У Парижі він зустрічається з президентом Франції Міллерандом. Владика скрізь намагається відстояти право українського народу на самовизначення. Однак попри всі потуги Шептицького Галичина стає частиною відновленої Польської держави.

Олег Турій: «Перемога Польщі за допомогою сил Антанти поставила українське суспільство в критичне, складне становище. І самого митрополита також. Він змушений був виїхати з Галичини, відмовляючись визнати її анексію. Це не було особисте невдоволення – це була позиція нації. Але і саме його життя було під загрозою, і його присутність була небажаною для польської влади. Він не покладав своїх зв'язків для того, щоб відстоювати право українців на свою державу чи принаймні автономію на переговорах країн Антанти в Парижі. Однак тогочасна логіка переможців тодішньої війни керувалася іншими критеріями – не тими, якими керувався митрополит Андрей».

Після анексії Галичини поляками Шептицький

вирушає до Америки. Там він багато спілкується з представниками української діаспори та зустрічається з президентом США. Згодом приїздить до Відня, де з політиками Євгеном Петрушевичем, Костем Левицьким та Степаном Вітвицьким обговорює майбутнє України. Коли митрополит вирішує повернутися до Галичини, польська влада оголошує його персоною нон-грата й розгортає проти нього шалену кампанію ненависті.

Незважаючи на істеричний вереск газет, під тиском Ватикану та впливових європейських політиків Польща скасовує заборону на в'їзд Шептицького. Разом з тим польські шовіністи підштовхують владу до радикальних дій. У ніч із 22 на 23 серпня 1923 року на польсько-чеському кордоні хворого Шептицького арештовують. 26 вересня 1923 року митрополита депортують до Познані, в монастир шариток.

Українська громада на арешт Андрея Шептицького відповідає масовими протестами. В Уневі збирається п'ятдесятитисячний мітинг. Подібні акції відбуваються в інших містах Галичини. Рим теж негативно ставиться до цього не надто мудрого акту польської влади. Уряд Сикорського змушений відпустити владу.

Конфлікти Андрея Шептицького з польськими окупаційними властями іноді набували трагікомедних рис. Згідно з тогочасним законодавством, уся документація мала вестись польською мовою. Митрополиту постійно дорікали, мовляв, метрикальні книги Галицька митрополія веде по-українськи. Коли причіпки у цій справі стали нестерпними, Шептицький у 1925 році всі метрикальні книги перевів на латину. Таким він був... Незручним, контраверсійним, несподіваним...

Митрополит Шептицький запам'ятався нащадкам передусім як зразковий душпастир, громадський діяч, меценат і дипломат, але мало кому відомо, що владика Андрей був успішним бізнесменом та банкіром. Він дбав про те, щоб священники, окрім богословських знань, вивчали світські ремесла: торгівлю, бухгалтерію, кооперацію, землеробство. Оскільки УГКЦ не мала жодної державної підтримки, греко-католицьке духовенство мусило заробляти гроші. Цього мистецтва навчали й парафіян. Під патронатом

Шептицького було створено українське ремісничо-промислове товариство «Зоря». Там галицькі юнаки студіювали комерцію.

У межах Української греко-католицької церкви владика Андрей створив тіньовий кабмін, який мав організувати господарську діяльність в Галичині. Міністром фінансів в уряді Шептицького був отець Тит Войнаровський, якому митрополит доручав управління як справами Церкви, так і власними фінансами. Більшість грошей витрачали на створення шкіл, лікарень, санаторіїв та музеїв. Скрізь, де був інтерес УГКЦ, архіпастир мав довірених осіб, серед яких було чимало священнослужителів та адвокатів.

На початку ХХ століття в Карпатах мов гриби після дощу ростуть нафтові вишки. Галичани за копійчану платню, ризикуючи життям, добувають чорне золото. Десятки свердловин належать митрополиту Шептицькому. Фірма «Галіція», якій в оренду передав свої землі Кир Андрей, змушена платити робітникам високу платню та страхувати їхнє життя. Такою була обов'язкова до виконання вимога архіпастиря. Крім того, у своїх бізнесових справах він вимагав якнайсуворішого контролю за фінансами.

ще десять тисяч доларів. Завдяки сприянню отця Войнаровського «Фортуна нова» мала підтримку від «Земельного банку гіпотечного» і спілки «Народна торгівля». У 1935 році фабрика експортувала солодоці до європейських держав і навіть до США.

Економічна модель Шептицького була унікальна. Це було щось на кшталт капіталізму з людським обличчям, або ж християнський соціалізм з визнанням приватної власності. Митрополит нівелював класовий конфлікт, закликаючи бізнес і найманих робітників до порозуміння.

Порятунок для більшості галицьких селян Андрей Шептицький вважав кооперацію. Митрополит давав особисті кошти і свою землю на організацію кооперативного ліцею, садівничо-городничої та хліборобської шкіл. За порадою архітектора Івана Левинського, Шептицький заснував у Львові українську фабрику – скляну гуту – з найсучаснішим устаткуванням.

До Шептицького зручно додається епітет «зелений митрополит». У своїх лісових володіннях він уперше створив екологічний осередок «Охорона природи».

У 1908 році владика Андрей увійшов до складу комітету засновників першого українського банку, створеного на засадах іпотеки. Найбільшими акціонерами «Земельного банку гіпотечного» стали митрополит Андрей і Товариство взаємного кредиту «Дністер». Завдяки Шептицькому цей банк здобув визнання у світі. Його цінні папери оплачувались в усіх банках Європи.

Підприємці Галичини часто звертались до Шептицького по допомогу. Якщо проект був перспективним і талановитим, владика Андрей радо допомагав. Так, удова літератора Ореста Авдікевича, Климентина, розпродала домашнє майно й організувала першу українську фабрику солодоців «Фортуна». Згодом вона вирішила налагодити бізнес у Львові. Через брак коштів для розвитку виробництва Климентина Авдікевич звернулася до митрополита Андрея. Шептицький погодився допомогти і став співвласником «Фортуни нової».

Під нове фабричне приміщення митрополит долучив свою нерухомість вартістю десять тисяч доларів. А через півтора року передав повноваження братові, ігумену Климентію Шептицькому, який вніс до спілки

Майже тридцять тисяч гектарів було поділено на три господарські округи, якими управляли інженери-лісничі. Наради провідних фахівців господарства часто відвідував сам митрополит. Його улюбленим заняттям були об'їзди лісових територій на кінній бричці.

Шептицький був відомою особою в ділових колах не лише Австро-Угорщини, а й Англії, Німеччини, Італії, Швейцарії, Голландії, партнером багатьох європейських банків, будівельних і брокерських контор. Через довірених осіб Шептицький у Німеччині купував земельні ділянки та будував будинки на продаж. Прибутки від реалізації нерухомості надходили до «Земельного банку гіпотечного».

Олег Турій: «Це була колосальна діяльність! Я суджу тільки по одному. Як вміло вкладалися інвестиції. Вони робилися по цілому світу. Якись там бельгійські копальні вугілля. Чи італійський текстиль... І всі ці кошти витрачалися на те, щоб на аукціонах купувати українські ікони, архівні речі, предмети українського мистецтва, пам'ятки».

Митрополит Шептицький був одним з найбільш знаних меценатів свого часу. Він допомагав митцям,

створював школи та лікарні. У Львові стараннями Шептицького було відкрито першу жіночу консультацію, коштами митрополита – збудовано «Народну лічницю», у приміщенні якої під час Першої світової війни був притулок для січових стрільців. Тут у свої останні дні знайшов спокій та допомогу письменник Іван Франко, долею якого Шептицький дуже переймався.

У 1930 році важко захворів Василь Стефаник. Один із найталановитіших митців України опинився за межею бідності. У листах до митрополита Шептицького Стефаник просив про матеріальну допомогу. Владика Андрей жодного разу не відмовив письменнику.

У Канаді, у Вінніпезі, за сприяння Шептицького було засновано українську кіностудію. У Чикаго митрополит створив мистецьке фотоательє. І це далеко не повний перелік ініціатив владика Андрея.

Шептицький усіма можливими способами підтримував мистецтво. За його фінансової участі до Львова з Польщі переїхав талановитий український художник Олекса Новаківський.

У 1913 році малознаний художник Новаківський узяв

участь у великій виставці, яку влаштувало краківське товариство «...пшияцелюв штук пенькних». Він виставив там близько сотні своїх творів. Митрополит Андрей Шептицький, який під ту пору був у Кракові, відвідав виставку. У Новаківському він побачив художника, здатного до масштабних рішень філософського та суспільно-патріотичного характеру.

У 1925 році Польща підписала з Ватиканом договір, який давав Церкві право відкривати власні навчальні заклади без погодження з владою. Шептицький тут же створив Богословську академію – з амбітними планами перетворити її на Католицький університет. І це в умовах шаленого тиску на все українське! Сила його особистості насправду робила дива.

Євген Сверстюк, український письменник-дисидент (1928–2014): «Отже, він підтримує “Просвіту”, він засновує музеї, він влаштовує школу для живописців, він організовує гімназію у Станіславі, він організовує і підтримує школи, він підтримує бідних, організовує лікарні... Я думаю, що це належить до роботи Церкви. Я думаю, що він робив те, що повинен робити справжній вірний і справжній глава Церкви. Тільки що в нього це було потужно, і це відчувалося на

суспільстві. Ну, комусь здавалося, що він хоче бути володарем, що він хоче мати авторитет, а насправді він робив те, що має робити монах, якому нічого не треба особисто, а разом з тим результат був такий, що людину судять по його ділах».

Сьогодні, володіючи новою інформацією про пожертви Шептицького, можна без перебільшення стверджувати, що меценатська діяльність митрополита, як, зрештою, і сама його духовно-творча присутність у житті Галичини, відіграла колосальну роль у процесі формування національного обличчя української культури та національної мистецької школи.

Вагомим вкладом митрополита в українську справу був Національний музей, для якого Шептицький придбав приміщення і якому віддав колекцію давніх ікон, картин та інших цінностей. До речі, з приміщенням для музею сталася цікава історія. Воно належало польському підприємцю, який не хотів продавати будинок Шептицькому. Придбати нерухомість допомогли євреї (між Шептицьким та єврейською громадою Львова були дуже теплі стосунки. Євреї поважали митрополита за те, що він досконало знав

іврит і сповідував принципи толерантності до інших релігій).

Як меценат, Шептицький демонстрував рідкісне поєднання рис, яке робить його постать справжнім феноменом в історії української культури. З одного боку, це можновладець, який перебував на найвищих щаблях церковної та світської ієрархії, з другого – це українець, який зусиллям власної думки прийшов до національної свідомості, а тому особливо ретельно дбав про гідність та інтереси свого поневоленого народу.

У 1929–1930 роках УВО-ОУН здійснили в Галичині кілька диверсійних акцій. Польська поліція і військо, натомість, під приводом боротьби з тероризмом влаштували так звану «пацифікацію» – громили українські установи, чинили набіги на села, де влаштовували масові побиття людей. Від пацифікації постраждали переважно невинні люди, які не мали жодного стосунку до ОУН.

Восени 1930 року пацифікація набула величезного розмаху – відбувалися арешти, обшуки, побиття

священиків.

Антиукраїнські переслідування набули таких масштабів, що владика Андрей та єпископи УГКЦ змушені були втрутитись і засудити незаконні дії уряду. 30 жовтня 1930 року вони написали пастирське послання із засудженням пацифікації. Водночас у цьому листі митрополит закликав не вдаватись до саботажу та насильницьких дій.

Державна цензура конфіскувала лист та з власними поправками повернула на доопрацювання. З листа було вилучено найбільш об'єктивні фрагменти. Ось один з пунктів, які були обведені червоним олівцем із резолюцією «зле», себто «погано»: «З глибоким сумом і жахом про будучність бачимо багато випадків, де, на превеликий жаль, безправно уживається фізична сила на нищення культурного і господарського дорібку людей або знуцання над безборонними і невинними людьми... Навіть священиків в багатьох випадках бито перед народом...»

Було вилучено кілька тисяч примірників послання Шептицького, однак у рукописних списках воно все ж ходило поміж людей. Українські газети активно

передруковували це звернення до народу. Про так звану пацифікацію стало відомо в Європі, тож польському урядові довелося припинити каральні акції проти українців.

Послання митрополита дехто з дослідників схильний вважати засудженням дій УВО-ОУН. Однак це поспішний висновок. Під ту пору громадськість Галичини ще не знала, хто саме влаштував диверсії. У пресі та на різних зібраннях ходили чутки, що за цим стоять комуністи, також була думка, що до них причетна польська поліція, якій потрібен був привід до репресій. Саме такі підозри були висловлені й у пастирському посланні митрополита Андрея Шептицького.

У 1932 році митрополит видав «Послання до української молоді». Він схвалював патріотизм, національну свідомість, готовність до пожертви, але говорив і те, що багатьом здавалось не на часі: «Любов не може йти в парі з ненавистю, бо ненависть чим більше звершена, тим більше з любови робить якийсь егоїзм. Можна своїх прав боронити і своїх прав доказати, але не шляхом ненависти до других людей... а маєте ще й ту хибу, що свої гадки і свій спосіб

бачення речей надто часто хочете накинути іншим часом навіть засобами насильства і сліпого терору».

На адресу оунівців владика Андрей висловлювався доволі різко, тим не менше ніколи не відсторонювався від них цілковито. Він узяв на роботу полковника Андрія Мельника, який після виходу з ув'язнення ніде не міг влаштуватися. Мельник виконував обов'язки головного наглядача митрополичих лісів біля Перегінська та Осмолоди. Також з ініціативи владики Андрея він став головою організації Католицька акція української молоді – «Орли».

У 1930 році польська влада почала масові антиукраїнські заходи. Поміж іншого, було заборонено товариство «Пласт», де українська молодь виховувалась у патріотичному дусі. Шептицький відреагував миттєво – тут же створив нову організацію, «Обнова», яка фактично замінила «Пласт».

У 1938 році починається нова атака польської влади на українців. Поляки за участю силових органів намагаються примусово перехрестити на римо-католиків мешканців Волині, Холмщини та Підляшшя.

Усе це в брутальний спосіб – під загрозою вбивства. Шептицький рішуче стає на захист свободи віросповідання та православної Церкви.

22 вересня 1939 року частини 6-ї армії генерала Голікова ступили на бруківку Львова. Вітання з нагоди вступу у Львів радянським військам надіслало командування 18-го корпусу вермахту...

Типовим для червоноармійців-«визволителів» стало полкування за золотими і срібними годинниками львів'ян. Дружини радянських офіцерів взяли за моду з'являтися в публічних місцях у конфіскованих пеньюарах. Російський письменник Олексій Толстой спеціально приїздив до Львова, аби прикупити чоловічі костюми і дорогі вина. Крім того, пролетарський письменник вивіз цінний паркет, на його вимогу здертий в одному з львівських палаців.

До 21 грудня 1939 року у Львові паралельно оберталися знецінені польські злоті і радянські рублі. Підлягали конфіскації всі банківські заощадження. Львів'яни творили нові анекдоти. Один з них – про

перші ознаки комуністичного благоденствія. Люди жартували, що з алфавіту мають викинути букву «м», бо немає молока, масла, муки, м'яса, моркви, мамалиги, а для однієї махорки не варто тримати цілу букву...

Для радянської влади Шептицький був ворогом номер один. Він чітко, аргументовано висловлював своє ставлення до більшовицького режиму. Тим не менше через величезний авторитет серед населення та зв'язки з політичним бомондом Заходу його боялися чіпати. Разом з тим зміна політичних та військових обставин жодним чином не вплинула на поведінку Шептицького – вона лишилася незмінною.

Євген Сверстюк: «Я сказав би так: він поводитьсь супроти тих диктатур принципово і непохитно... він не улягає тисковим обставинам, це дуже характерно для справжніх аристократів. Вони можуть йти на смерть, але вони не відчують тиску обставин. Вони залишаються собою. І я думаю, це особливо виявилось в його поведінці в 1939–1940 році, коли більшовики були дуже агресивні. Атеїстично налаштовані, коли вони позбавили всього, чого можна позбавити Церкву».

Станом на вересень 1939 року греко-католицька

Церква в Галичині мала три тисячі парафій та майже п'ять мільйонів вірних. До червня 1941 року ситуація змінилась. Півтора мільйони греко-католиків було депортовано в «Сибір несходимий». Масово закривалися монастирі, церковні землі підлягали конфіскації.

Олег Турій: «Церква була усунута зі суспільного життя... Маєстності забрано, монастирі зачинено. Монахам було наказано розійтися. Дбаючи про позитивний імідж, влада не діяла насхоком. Ці всі акти здійснювалися за планом, поступово. Церква була загнана у храми. Поза храмами вона не могла діяти. Відоме послання Шептицького 1939 року, коли радянська влада увійшла. Воно починається дивною фразою: “Обернулася карта історії. Приймаємо її з покорюю і смиренною молитвою. Проти законних розпоряджень влади не будемо виступати і їм підкорятимось. Але так довго, поки ці розпорядження не порушуватимуть заповідей Божих”».

Миритися з терором, пограбунком та погромами, які чинив комуністичний режим, Шептицький не міг. Стосовно кожного випадку бруталності він спокійно,

---

твердо та вимогливо апелював до влади, цитуючи порушені більшовиками норми ними ж ухвалених законів. Доктор юридичних наук, митрополит Андрей Шептицький робив це компетентно і професійно.

Щире обурення та енергія спротиву Андрея Шептицького були мало сумісні з його фізичним станом. Ще у 1930-х роках важка хвороба прикувала митрополита до інвалідного візка.

Софрон Мудрий: «Він був кілька років у Сибіру на заслання, там дістав хворобу ніг. Різні артрити. Він терпів. Він майже сімнадцять років був на візочку. Але не лишав своєї праці».

Попри важку хворобу та архіскладну політичну ситуацію Шептицький не припиняє бурхливої діяльності. Він продовжує правити службу Богу, пише десятки листів, зустрічається з людьми, намагається врятувати від повальної вирубки митрополичі ліси. До Андрія Мельника він звертається з вимогою, аби той помирився з керівником революційного крила організації Степаном Бандерою. Це не дає бажаного результату.

Тим часом перед нападом Німеччини на СРСР

більшовики укладають план остаточного знищення греко-католицької Церкви.

Олег Турій: «Конкретних репресій щодо Шептицького ми не знаємо. Але з'явилися в ті часи кілька публікацій, в яких його обзивали прислужником польських поміщиків. Кровопивцею, сіячем опіуму. Знаємо, що влада розробляла. Завела справу агентурну. Пробувала насадити своїх агентів. Зсередини руйнувати Церкву намагалася. Була ідея розколу ГКЦ і творення якоїсь іншої Церкви».

НКВС завів кілька справ на діячів УГКЦ. Одна з них мала кодову назву «Чума». Стосовно прикутого до інвалідного візка Шептицького енкаведешники не втримались від чорного жарту – особову справу митрополита назвали «Ходячі». Нині достеменно відомо, що в найближчому оточенні Шептицького діяли численні агенти НКВД. Навіть у часи німецької окупації митрополита Андрея продовжували розробляти спецслужби СРСР.

У 1942 році рейхсфюрер СС Генрих Гімлер отримав

листа, який не на жарт його розлютив. Адресантом був митрополит УГКЦ Андрей Шептицький. У листі владику відкрито засудив убивство євреїв. Справу їх порятунку український архієпископ не обмежив гнівними листами до нацистських вождів. Він активно використовував адміністративну структуру греко-католицької Церкви, аби врятувати якомога більшу кількість євреїв.

Кажуть, отримавши листа, розлючений Гімлер негайно розпорядився заарештувати сміливого митрополита, проте згодом передумав. Часто цитують фразу керівника СС про те, що «графа Шептицького ми могли б розстріляти чи повісити, але митрополита Шептицького чіпати не можемо». Так чи інакше, німецька влада не наважилась на репресії.

Шептицький особисто рятує багатьох євреїв Львова від переслідування нацистами. У крипті собору Святого Юра переховувався рабин Давид Кагане. Ще як мінімум півтори сотні єврейських дітей отримали від греко-католицьких священників християнські метрики і переховувалися в монастирях. За завданням митрополита справою порятунку євреїв опікувався його брат, Климентій Шептицький. За словами раввіна

Давида Кагане, якого врятував Шептицький, понад двісті сорок українських священників ризикували життям, переховуючи та надаючи допомогу євреям. Крім сотень дітей, розміщених у монастирях, Шептицький переховував у своїй резиденції близько п'ятнадцяти знатних євреїв, зокрема Курта Левіна, його брата Ісака Левіна та, власне, Кахане, який згодом став головним раввіном ізраїльських військово-повітряних сил. Владика Андрей протидіяв воєнному та безконечно жорстокому ладу.

Олег Турій: «Його логіка була простою. Є заповіді Божі. Є певні принципи, на яких будується життя громадян і віруючих людей. Це, до речі, наскрізна ниточка усієї пастирської діяльності Шептицького. Будь-яка насильницька діяльність є злочинною. Як він каже, безбожною. Чи це насилля держави над підданими. Чи насилля однієї політичної сили над іншими. Це насилля він вважав невідповідним методом і дуже гостро засуджував.

Дуже сильним виступом Шептицького став душпастирський лист “Не убий”, у якому були засуджені різні форми вбивства та політики масового винищення. Послання, опубліковане в листопаді 1942

року, мало бути прочитане в усіх греко-католицьких церквах. Воно погрожувало вічною карою всім, “хто пролив безневинну кров і зробив себе вигнанцем з людської спільноти через зневагу до людського життя”».

Євген Сверстюк: «...до нього звертались люди, вірні його Церкві, з приводу вбивств, які ставали пошестю під час німецької окупації. І його звертання “Не убий” звучало в той час як велике застереження всім. Не тільки українським націоналістам, а це було, передусім, спрямоване проти убивць-нацистів, які були убивцями євреїв. І в тому розумінні він справді був, як апостол, який виступив з заповідями Божими проти безбожних сил».

У 1941 році Західна Україна опинилася між молотом Москви та ковадлом Берліна. Через рік після приходу більшовиків не залишилося сумнівів, що національні лідери України не можуть розраховувати на свободу, незалежність та бодай співчуття з боку Росії. Вони сподівалися, що Німеччина – це єдина сила, яка спроможна визволити Україну. З пам'яті галичан ще не вивітрились масові депортації, арешти та розстріли без суду і слідства. У відкритих німцями тюрмах в

горах трупів люди шукали своїх родичів, розстріляних енкаведистами.

Олег Турій: «Говорити про 1941 рік без того, щоб не згадати попереднє, це абсурд. Це не був початок війни. Це була зміна одного окупанта іншим. Позиція митрополита – це видно з документів різного походження, в позиції Шептицького були певні очікування того, що німецька влада виявиться не такою страшною і злочинною, як большевицький режим. Очікування були пов'язані з європейськістю. Європейськість в тих часах означав прихід німецької армії...»

30 червня 1941 року у Львові відбувається проголошення Акту відновлення Української держави. Формується уряд на чолі з Ярославом Стецьком. Шептицький вітає відновлення Української держави, а німці, у свою чергу, заарештовують її уряд. Лідер революційної ОУН Степан Бандера опиняється за ґратами.

Німецька окупаційна влада дуже швидко

продемонструвала свою справжню «європейськість». У Бабиному Яру було розстріляно десятки українських патріотів. Сотні інших опинилися в концтаборах смерті.

Багато років по тому пропагандистська машина СРСР почала витворювати міф про Андрея Шептицького як про прислужника фашистів – видавалися десятки книг, виходили фільми, сумнозвісним є «Іванна» 1960 року. У Ватикані дуже жорстко відреагували на цю фальшивку. (Виконавиця головної ролі, до речі, за рік померла від опіків, отриманих під час пожежі. Трагічно загинули також деякі інші члени знімальної групи.) Приписувати митрополиту співпрацю з нацистами радянська влада могла хіба в художній формі. Жодних реальних фактів не було, попри те що за Шептицьким велося цілодобове спостереження з Москви.

Під час німецької окупації митрополит повадився так само гідно і сміливо, як і завжди. Уже наприкінці 1941 року він, єдиний із церковних лідерів, написав листа Папі Римському, де жорстко засудив нацистський режим, особливо масові вбивства євреїв.

Олег Турій: «В кінці 1941-го митрополит уже пише в

Рим, що це режим ще страшніший, що це режим оскажених псів. Людей, які творять хаос, які вбивають безборонних».

Шептицький пише згаданого вже обуреного листа Гімлерові. Також намагається своїми пастирськими словами зупинити криваве польсько-українське протистоєння на Волині.

У 1943 році на Галичині почалося створення української дивізії СС. Пізніше радянська влада намагалася звинуватити Шептицького в тому, що він був мало не одним із засновників цього добровільного військового формування. Знову бездоказово.

Заборовський: «Шептицький не проводив агітації за дивізію. Але намагався, щоб вояки дивізії мали духовну опіку. Не треба плутати ті дві речі. Агітацією за дивізію була зацікавлена радянська влада. Такий документ був би їй дуже вигідний. Раз Шептицький був за, отже, і духовенство було за цю дивізію. Цього ж не знайшла радянська влада. А скажимо, всі документи Шептицького були в руках влади. Бо не встиг Шептицький померти, як протягом року відбулися арешти митрополита і єпископату і разом з тим

відбувся арешт архіву».

До сьогодні малодослідженим є питання ставлення Шептицького до Української повстанської армії. Сам він ніде і ніколи публічно не виявляв свого ставлення. Існує, щоправда, лист митрополиту від офіцерів куреня Євгена Коновальця від 13 березня 1943 року, в якому вони дякують за присланого священника. Серед тих, хто підписав цей лист, був Роман Шухевич. До речі, частина істориків стверджує, що УГКЦ своїх капеланів в УПА ніколи не надсилала.

Так чи інакше, у 1944 році важкохворий митрополит стає свідком повторного заходу у Львів Радянської армії. Вісімдесятилітнього Шептицького охоплюють тривожні передчуття: «Сьогодні, 24 липня 1944-го, відкрилася, може, нова епоха в історії єднання нашої Церкви зі святим Апостольським Римським Престолом. Собор Святого Юра зайняла советська влада. Турбота про майбутню епоху наказує дбайливе збереження надбань усіх минулих, а між тими надбаннями найперше завдання – збереження архівів, які дають знання про ті епохи» (митрополит Андрей Шептицький).

Шептицький чудово усвідомлює, що новий прихід радянської влади, швидше за все, означатиме повне знищення греко-католицької Церкви в Україні. Він вдається до несподіваного кроку – пише листа вождю СРСР Йосипу Сталіну.

Олег Турій: «В приватному листі до Сталіна він говорить про інші речі. Він вітає його, говорить, що він має славу великого полководця. Але далі він говорить йому... Пробує промовити йому до його сумління. Нагадує йому про минуле семінариста. "Дай Боже Вам, коли ви предстанете перед найвищим судом, дай Боже Вам там відповісти належно"».

Коли лист передавала в Москві делегація греко-католицької Церкви на чолі з новим митрополитом Йосипом Сліпим, Шептицького уже не було серед живих. 1 листопада 1944 року митрополит відійшов у вічність. Останні його слова були про те, що Церкву чекають важкі часи, що вона буде знищена, але потім обов'язково відродиться. Це пророцтво Шептицького збулося.

5 листопада 1944 року у Львові був особливий день. Десятки тисяч львів'ян скупчилися біля Собору

святого Юра. тисячі приїхали з сусідніх міст і сіл. Галичина прощалася зі своїм митрополитом Андреем Шептицьким. Влада, зціпивши зуби, мовчки спостерігала за жалобною ходою, яка розтяглася майже на п'ять кілометрів.

Заборовський: «Це було грандіозне явище. Коли я в книжці писав, то опирався на спогади мами. Така деталь є: коли вийшов кінець колони з Собору Юра, а Шептицького несли по Міцкевича, до ратуші, по Коперника і назад до Юра. І коли підносили труну назад, то люди ще не встигли вийти з церкви. І мама розповідала, що священники казали – шановні, не переходьте, знаєте, як то ми любимо. А пройдіть тою дорогою, якою пронесли тіло нашого митрополита. І люди йшли... Якщо врахувати те, що Львів був прифронтовою зоною, була комендантська година. То навіть якби не було тоталітарної системи і НКВД, то все одно було складно це зробити. Але зробили».

У 1705 році російський цар Петро Перший власноруч зарубав шістьох греко-католицьких священників. Катерина Друга через шістьдесят років постановила

заарештовувати всіх греко-католицьких парохів, які відмовляться переходити в православ'я. Минуло ще двісті років, і історія повторилася. Після смерті Шептицького радянська влада заарештувала всіх греко-католицьких ієрархів, які відмовилися перейти у православ'я. Уже за кілька місяців по смерті Андрея Шептицького НКВС почав реалізацію плану з ліквідації греко-католицької Церкви. У Сибір було вислано наступника Шептицького – митрополита Йосипа Сліпого. Заарештовано було Климентія Шептицького.

На початку 1946 року кілька священників УГКЦ, завербованих спецслужбами СРСР, на так званому Львівському синоді проголосили про злиття греко-католицької Церкви з Російською православною.

Олег Турій: «Вона була неугодною радянській владі. Вона була українською, вона була католицькою, вона була просто церквою, яка мала довіру у людей. Кожної з цих причин було достатньо. А якщо ти тричі «враг народа», то зрозуміло, що для радвлади вона не могла бути ні партнером, ні навіть інструментом».

З підпілля греко-католицька Церква змогла вийти лише зі здобуттям Україною незалежності, у 1991 році.

Тоді ж здійснилася ще одна мрія Шептицького: греко-католицька Церква перестала бути галицькою, і нарешті стала повні українською з центром митрополії у Києві.

Ще за життя багато хто вважав Андрея Шептицького святим. У 1958 році в Римі почався процес офіційної беатифікації митрополита. Він триває вже понад півстоліття – виявилось, що навіть після смерті у Шептицького залишилося чимало ворогів. За наполяганням польських кардиналів, процес беатифікації Шептицького уже двічі переривався, проте потім знову відновлювався. Затягнувся він, крім політичних, із бюрократичних причин.

Мудрий: «Є процес його беатифікації. Я був у Римі, знав ту справу. Отже, часто питають: "Чому так довго триває процес беатифікації Шептицького? В чому трудність?" Це була свята праведна людина. Біда його в письмі. Забагато написав. Це все перекладати на латинську мову, бо то ціла комісія засідає і вони мусять переглянути всі його письма, чи де нема якої ереси».

Святим католицька Церква уже давно визнала брата митрополита Шептицького, Климентія. Щоправда, він

підпав під категорію мучеників, бо помер у радянській тюрмі після важких катувань. Від митрополита ж Шептицького, який помер власною смертю, для беатифікації вимагають чуда. Проте є сподівання, що процес визнання Андрія Шептицького святим незабаром буде доведений до логічного кінця.

«Донецька республіка»: трагедія і фарс

Рік 2004-й, 21 листопада. Вибори Президента України. За посаду змагаються прозахідний опозиціонер Віктор Ющенко і проросійський прем'єр-міністр Віктор Янукович. Протягом дня повідомляють про чисельні фальсифікації. Екзит-поли свідчать про перемогу Ющенка, однак виборча комісія вже наступного дня оголошує президентом Януковича. Президент Росії Володимир Путін передчасно вітає останнього з перемогою. На майдан Незалежності в Києві виходять десятки тисяч людей – протестувати проти фальсифікацій. Янукович сприяє приїзду в Київ своїх прихильників. Через тиждень протистояння стає зрозуміло: суспільство не прийме двічі судимого Януковича своїм президентом. 28 листопада в Севєродонецьку Луганської області збирається так званий з'їзд депутатів всіх рівнів – три з половиною тисячі прихильників Януковича з сімнадцяти областей оголошують про намір створити Південно-Східну Українську автономну республіку. Їх підтримують

російські чиновники: мер Москви в кепці й радник посольства Російської Федерації. Проте ідея ПіСУАРУ виявляється мертвонародженою.

У 2005 році Генпрокуратура порушила одразу кілька справ проти організаторів ПіСУАРУ. Дехто з них навіть якийсь час провів за ґратами. А проте, за активного сприяння Кремля, сепаратистські настрої на Донбасі продовжують розігріватися.

Рік 2005-й. У Донецьку виникає громадська організація «Донецька республіка». Її нечисленні активісти вимагають федерації для Донбасу. Апелюють до історії: мовляв, у 1918 році таке державне утворення вже існувало, причому у складі Росії. Ці ж люди малюють прапор так званої ДР – червоно-синьо-чорний з російським гербом. Сепаратистів підтримують із Росії – фінансово і політично. Директор інституту країн СНД в Україні Володимир Корнілов видає книгу про так звану Донецьку Республіку 1918 року. У голови гірників і металургів вбивають ідею про їхню окремішність. Агіткомпанію про якусь начебто окрему донецьку ідентичність підтримують і політичні еліти Донбасу.

«Донбас порожняк не гоніт», – сказав колись шанувальник творчості «Анни Ахметової» і «українського поета Чехова». «Слава Донбасу!» замість «Слава Україні!» кричать з трибуни парламенту окремі депутати.

Рік 2014-й, 18 лютого. З майдану Незалежності у бік парламенту вирушає велика колона протестувальників. Зосереджені в урядовому кварталі силовики починають стрілянину. На вулицях Інститутській і Грушевського розгортається криваве протистояння. Повідомляють про десятки загиблих. Надвечір спецпідрозділи «Беркут» (МВС) і «Альфа» (СБУ) починають штурм Майдану. У Москві вже готують план розчленування України – про це в ефірі телебачення говорить ФСБшній політолог Олександр Бородай. Його програма так і називається: «Как разделить Украину?».

Олександр Бородай: «На Януковича опираться нет смысла, он не выстоит. Восточная Украина – это все население, ориентированное на Россию. И надо каким-то образом ее в Россию вернуть».

20 лютого снайпери розстрілюють беззбройних мітингувальників на Майдані. Через день Янукович тікає. План Бородай починає втілюватися в життя. Кремль відверто діє за сценаріями 1917–1918 років. Росія вводить війська у Крим. У Донецьку й Луганську активізуються проросійські організації, зокрема та с «Донецька республіка». Один з її лідерів, Андрій Пургін, на всіх мітингах під російським триколом, поруч із так званим народним губернатором – дідом морозом за професією та фашистом за переконанням Павлом Губарєвим. Сепаратисти захоплюють адмінприміщення. Коли здається, що через опір проукраїнських сил рух під назвою «Русская весна» уже захлинувся, Кремль відправляє на підмогу українській п'ятій колоні професійних диверсантів. Показово, що очолює терористів любитель історичної реконструкції Ігор Гіркін.

Ігорь Гиркин – выпускник Московского историко-архивного института, который специализировался на Гражданской войне белых, написал несколько работ о боевых действиях белых против красных на территории Левобережной Украины в 1919

году... Во время учебы Гиркин ездил сначала в Приднестровье, потом в Сербию, где он воевал в составе двух отрядов, причем одним он командовал, о чем написал подробное воспоминание, которое есть в Интернете... Через пять минут разговора он заявил, что рано или поздно будет война за то, чтобы Украина вернулась в состав великой Империи. Причем не важно какой – Российской или Советской.

*Ярослав Тинченко, заступник
директора Національного військово-
історичного музею України. Інтерв'ю
виданню «Політика ЮА», 14 червня
2014 року*

Російські терористи зі зброєю в руках захоплюють відділення міліції та цілі міста. Оголошують так звану Донецьку народну республіку. Присилають з Москви і працівників агітфронту, зокрема, того самого Олександра Бородає. Один із аргументів створення в Донецьку держави – історія 1918 року.

Насправді Донецька республіка 1918 року – така ж

фікція, як і її варіант року 2014-го.

Рік 1917-й. Жовтень (за новим стилем 7 листопада). У Петрограді – державний переворот. Загони більшовицьких заколотників майже за відсутності опору захоплюють ключові об'єкти інфраструктури й адмінприміщення, зокрема символ влади – Зимовий палац. Глава Тимчасового уряду Керенський тікає, переодягнувшись у жіноче плаття. Дата заколоту Леніним вибрана не випадково. Саме в ці дні в Росії тривають вибори до Установчих зборів. Більшовицька партія в меншості – набирає тільки чверть голосів. В Україні ж місцеві більшовики ледь набирають 10 %. Переворот надовго дає їм можливість не перейматися змаганням за голоси виборців.

Переворот у Петрограді утворює безвладдя на місцях. У Києві всі погляди прикуто до єдиного більш-менш легітимного представницького органу – Центральної Ради. Утім, протягом двох тижнів Грушевський і Винниченко мовчать. Нарешті 20 листопада збирається так звана Мала Рада. Зачитується Третій Універсал – створення Української Народної Республіки в кордонах етнічного розселення українців. Із сорока шести присутніх сорок два – за, чотири –

утрималися, нуль – проти.

Услід за переворотом у столиці у регіонах Російської імперії настають хаос і анархія. Більшовики намагаються встановити свою владу на місцях, однак переважно опиняються в меншості. Імперія, яка двісті років розросталася, поглинаючи території, починає стрімко розвалюватися.

Владислав Верстюк, історик, заввідділом української революції Інституту історії НАНУ: «Політична надбудова Росії провалилася. І вона почала розмонтовуватися на окремі частини. Це був парад суверенітетів. Ми чогось про цю республіку говоримо, але давайте: перші УНР проголосила Центральна Рада. Потім Дон оголосили. Створилися сполучені штати Волги і Уралу. Алаш-орда. Трошки пізніше – білоруси».

Політична криза посилюється економічним колапсом. Майже всі підприємства зупинено. Побоюючись репресій і вакханалії, власники тікають. Грошей практично нема.

Владислав Верстюк: «Безвихідь була. Економічна розруха. Більшовики захопили Центральний банк у

Петрограді. Грошовий обіг взяли у свої руки. На периферію гроші не поступали. Виник фінансовий колапс. Фактично кожен повітовий центр змушений був випускати свої кредитні білети».

Свої гроші з'являються в УНР. Друкують місцеві білети в Катеринославі (нині Дніпропетровськ), Житомирі.

Один із перших декретів більшовицької хунти – про мир. Виконуючи домовленості зі спонсорами перевороту, німцями, Ленін оголошує припинення війни. «Бери шинель, пішли додому!» – звучить заклик на сотнях кілометрів лінії фронту.

Владислав Верстюк: «Почався безлад. Більшовики розрушили фронт. З фронту масово, сотнями тисяч, почали їхати через територію України солдати. Це була лава, як вулкан... І по дорозі ж треба було якось харчуватися. Все було піддано розбою. Правобережна Україна ще з осені постраждала. Спиртові заводи. Поміщицькі маєтки. Все було знищено».

Станом на осінь 1917 року на території України перебувало понад два мільйони солдатів-фронтовиків, з них понад мільйон – українці. Однак створити на їх

базі українську армію Центральна Рада не спромоглася.

Підпорядкувати залишки російської армії намагалися усі центри впливу, найбільш успішними в цьому були захисники імперії – майбутні білі та більшовики.

Натомість Центральна Рада та її виконавчий орган – Генеральний Секретаріат – вибрали пацифістську позицію: хочемо з усіма жити в мирі, а військо нам не потрібне.

Формування української армії починається як рух знизу. Генерал Скоропадський іще в серпні перейменовує очолюваний ним 34-й російський корпус на 1-й український. У листопаді комендант Київської воєнної округи полковник Павленко започатковує створення української гвардії, сформувавши в Києві дві сердюцькі дивізії. Наприкінці 1917 року з полонених галичан у Києві створений Курінь Січових Стрільців. Ще у квітні розпочинається процес утворення частин Вільного Козацтва. Однак цільної армії створити не вдається.

Таким подарунком українського керівництва вирішує скористатися Ленін. Більшовики намагаються

роздмухати повстання спочатку в Києві, а потім в Одесі. Невдало. На підмогу їм кидають війська з Заходу під проводом Євгенія Бош. Проте під Жмеринкою ці підрозділи роззброює корпус Скоропадського і відправляє в Росію.

Ленін усвідомлював, що без України побудова нової пролетарської імперії неможлива. Коли план розхитати УНР з Києва не спрацював, більшовики перейшли до «плану Б».

Найбільший і найдієвіший осередок більшовиків на той час був у Харкові. Тут активно працював Федір Сергєєв, більш відомий як товариш Артем. Засуджений у 1909 році за підготовку збройного заколоту до довічної каторги, у 1910-му він примудрився втекти: через Корею і Китай аж до Австралії. У 1917 році, відчувши вітер змін, Артем повернувся до Харкова.

Владислав Верстюк: «Виникло два плани. Один – створити так званий радянський уряд УНР. А другий план харківських більшовиків – від'єднати Донецько-Криворізький басейн від України».

У грудні 1917 року починається одночасна реалізація обидвох планів. Товариш Артем вважає, що

національність під час революції пролетаріату не має жодного значення, тому Донецький і Криворізький басейни, зважаючи на економічну особливість, повинні стати окремим адміністративним утворенням.

Рік 1917-й, грудень. Грушевському і Винниченку надходить телеграма за підписами Леніна і Троцького. Це ультиматум: нова російська влада вимагає від українців припинити роззброювати більшовицькі загони, які намагаються атакувати Київ із заходу, інакше – війна. Центральна Рада на ультиматум не реагує. Менш ніж за тиждень більшовицькі війська під командуванням Антонова-Овсієнка та Муравйова вступають до Харкова.

Охорону міста на той час здійснює лише одна частина. У ніч на 9 грудня більшовики йдуть на штурм. Деморалізовані захисники Харкова так і не дочекалися від Центральної Ради бодай якогось наказу. Після короткої перестрілки більшовики роззброюють охорону. Над Харковом – червоний прапор.

Міжнародна ситуація для Радянської влади на кінець 1917 року просто катастрофічна. Її не визнають

колишні союзники з Антанти. Німеччина, яка негласно оплатила переворот у Петрограді, щоб вивести Росію з війни, вкрай стурбована намірами більшовиків створити власну армію і почати агресію щодо нейтральної України – впритул до колишнього фронту. Ленін у відповідь розводить руками – ми тут ні до чого, це все внутрішня війна українців.

У захопленому Харкові відбувається Перший всеукраїнський з'їзд Рад. Присутні самі лише більшовики. Мета – проголошення так званої УНР Рад і недовіра Центральній Раді, відтак – альтернативний уряд. Більшовицька армія Антонова-Овсієнка іменується вже українською і наступає на Київ.

Владислав Верстюк: «Ми створили Секретаріат. Радянський уряд УНР. І хай він там займається боротьбою з секретаріатом Центральної Ради. І вони там між собою. Те саме, що сьогодні. Путін каже, що це сепаратисти самі».

Російська більшовицька армія на шляху на захід практично не отримує опору з боку Центральної Ради. Апогеєм стає битва під Крутами. Замість регулярних військ Червону армію на залізничній станції

зустрічають студенти-добровольці. Більшість із них гине.

Наступного дня у відставку з посади Генерального секретаря УНР іде Володимир Винниченко. Його місце посідає Всеволод Голубович.

У цей час у Брест-Литовську починаються переговори щодо припинення війни Росії з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Присутня й українська делегація, яку всі учасники визнають окремою стороною. Більшовицька Росія тягне час. Мета – взяття більшовиками Києва і встановлення там маріонеткового уряду, щоб саме він був учасником переговорів. На одному із засідань переговорної групи Троцький навіть представляє одного з членів цього уряду, з відповідним прізвиськом – Шахрай.

8 лютого уряд УНР залишає Київ. За кілька годин місто займають червоні загони Муравйова – і скоро сам Київ стає червоним від крові.

Наступного дня у Бресті делегація УНР на чолі з Голубовичем домагається підписання мирного договору, але на достатньо кабальних умовах. Росія визнає українські кордони, гарантувати їх мають

німецька й австрійська армії. За відсутність своєї армії доводиться платити – годувати чужі. Угода передбачає мільйон тон збіжжя на потреби німецьких миротворців.

Незадоволені мирним договором і в Росії. Це серйозний удар по новітніх імперських амбіціях більшовиків. Втрати території – колосальні. Із цим у Росії не здатні змиритися до сьогодні.

Наша страна проиграла эту войну проигравшей стороне. Уникальная ситуация в истории человечества. Мы проиграли проигравшей Германии, по сути, капитулировали перед ней, она через некоторое время сама капитулировала перед Антантой». Это результат предательства тогдашнего правительства. Это очевидно, они боялись этого и не хотели об этом говорить, поэтому замалчивали...

Володимир Путін. Виступ у Раді Федерації РФ, 27 червня 2012 року

Виконувати договір більшовики, звичайно ж, не

поспішали. Війська не відходили. На Донбасі почали втілювати «план Б» товариша Артема – створення Донецької республіки у складі Росії. Проте наступ українсько-німецьких і українсько-австрійських з'єднань був швидше формальністю. Уже за три тижні більшовики панічно залишали розграбований Київ. Столицю України займала німецька піхота.

Звістку про підписання Брестського миру голова Центральної Ради Михайло Грушевський почув десь під Сарнами, у польових умовах. Кажуть, дізнавшись, заплакав. Можливо, старий історик відчув вину за згубну пацифістську позицію. А можливо, просто передбачив удари більшовицької пропаганди про німецьку окупацію. Утім, нести відповідальність за долю молодій державі Грушевському залишалось уже недовго.

Між тим товариш Артем проводив новий експеримент на Донбасі.

Рік 2014-й, червень. Триває неоголошена війна Росії проти України. На Донбасі орудують тисячі озброєних російських найманців. Вони називають себе

ополченням Донецької народної республіки. Терористи підривають залізничне полотно, мости, атакують позиції українських прикордонників і армії, захоплюють склади зі зброєю. Один із ключових об'єктів, на який полюють бойовики, – телецентри. Захоплення території починається з повного відімкнення українських ЗМІ. Відрізаним від інформації людям починають промивати голову російські канали. Розповідають про розп'ятих українською армією дітей, масові обстріли житлових кварталів і, звісно, про особливий зв'язок Донбасу з Росією. А також про начебто історичні корені донецької державності.

У цей самий час через російсько-український кордон на Донбас в'їжджають десятки російських танків під червоно-синьо-білим імперським прапором. Терористам постачають людей і гроші.

Фактично Росія один в один відтворює сценарій війни з Україною 1918 року.

Служба безпеки відкрила спецвиставку доказів російської участі у війні на Донбасі. Тут в основному

захоплене українськими силовиками в зоні АТО новітнє озброєння, яке є лише в армії РФ. Є тут і розділ про джерела фінансування – звісно, з-за східного кордону. Важко повірити, але сто років тому все робилося точнісінько так само.

Рік 1918-й, лютий. Загони під командуванням Муравйова захоплюють Київ. У місті – червоний терор. Пограбовані крамниці, тисячі убитих. П'яні матроси мало не розстріляли навіть керівника маріонеткової УНР Рад Миколу Скрипника, прийнявши його за якогось генерала-імперіаліста. Між тим у Брест-Литовську – мирні переговори. Російська більшовицька делегація продовжує наполягати, що в Києві – українська Червона армія і новий український уряд. Троцький навіть приводить на переговори начебто представника цієї кривавої України. Проте з Шахраєм ні австрійці, ні німці не хочуть мати справу. Урешті з березня Радянська Росія на вимогу Леніна підписує Брестський договір, за яким визнає існування Незалежної УНР із кордонами по самісінький Курськ. Також Росія втрачає Польщу, Білорусь і Прибалтику. Німці не особливо розраховували на виконання Росією

договору – оцінка Бісмарка ще була свіжою в пам'яті. Але, перефразовуючи Подерев'янського, Німеччина не вірила в силу слова, а вірила в силу... армії.

Між тим радянська пропаганда починає вповні працювати на захоплених українських землях. Штampуються газети і навіть невеликі книжечки. Мета – дискредитація не так ідеї української державності, як її носіїв, представників Центральної Ради.

Після Брестського миру російська пропаганда отримує додатковий аргумент: мовляв, в Україну суне окупаційна німецька армія. Схід і особливо Донбас намагаються залякати Галичиною.

Утім попри шалену пропаганду успіхи більшовиків у мобілізації українців для війни за радянську Україну мізерні. На Полтавщині і в Одесі спалахують стихійні повстання проти спроб насильницької мобілізації. Не допомагає навіть такий трюк, як призначення на посаду головнокомандувача Української радянської армії сина відомого письменника Юрія Коцюбинського. Замість прихильності інтелігенція засвідчує відразу до зрадника.

Я знав і любив Вашого батька. Але я не

вагаючись кажу: яке щастя, що він помер, як добре, що його очі не бачили і очі не чули, як син Коцюбинського бомбардує красу землі нашої й кладе в домовину молоду українську волю.

Сергій Єфремов, письменник. Відкритий лист до Юрія Коцюбинського, 28 січня 1918 року

Між тим незадовго до підписання Брестського миру більшовики вирішують застосувати план розчленування України. Радянські республіки оголошують у Криму, Одесі та на Донбасі.

Рік 1918-й, 28 лютого. Прихильники комунізму збирають у центрі Києва мітинг. Перед кількома сотнями присутніх виступає Євгенія Бош. «Столицю буржуазним націоналістам не здамо!» – полум'яно кричить комуністка. У цей момент їй передають записку. Прочитавши цидулку, Бош поспіхом покидає сцену і сідає в авто. Більшовицьку лідерку повідомили, що загони більшовиків Кіквідзе під Бучею розбито українською армією.

Німецька армія заходила в Україну, не розчохлюючи гвинтівок, на потягах. Попереду німців ішли українські підрозділи Симона Петлюри, Євгена Коновальця та Петра Болбочана. Деморалізовані мирним договором, більшовики, утім, практично не вступали в бої.

Владислав Верстюк: «Вони відступали і відступали, і потім злилися в 10-ту армію, яку очолив Ворошилов, і ця армія опинилася аж під Царицином. Тобто Сталінградом, Волгоградом. І там уже тримала оборону Царицина від донських козаків».

Утім, віддавати Україну Ленін не поспішав. У лютому-березні в більш-менш пролетарських центрах починають оголошувати республіки. 7 лютого після вуличних боїв про створення своєї Радянської республіки заявляють в Одесі. Згодом більшовики кричать: «Крим-наш!» 11 лютого про створення Донецько-Криворізької радянської республіки заявляють у Харкові.

Владислав Верстюк: «На цьому з'їзді було присутньо всього сімдесят п'ять делегатів. З них сорок дев'ять голосувало за від'єднання. Якщо подивимось документи цього з'їзду, ніде ми слово "республіка" не

знайдемо».

Власне, з'їздом назвати збір кількох десятків людей важко. Навіть частина українських більшовиків була проти. На волю населення, звісно ж, посилались і навіть говорили про референдум у майбутньому. Проте реально Донбас навіть не здогадувався про заснування якоїсь республіки.

Владислав Верстюк: «Для широких мас це все пройшло непомічено».

Дату так званого з'їзду – 11 лютого – очевидно, було обрано не випадково. Двома днями раніше Україна, Німеччина та Австро-Угорщина підписали у Бресті мирну угоду. Центральні країни в обмін на зерно обіцяли Україні військову допомогу для відновлення держави. Оголошення більшовиками окремих регіонів республіками, поміж іншого, було дипломатичною грою за майбутні кордони. Ленін, судячи з усього, це розумів. Сподіваючись залишити хоч шматок України, він наказав її спустошувати.

*Негайна евакуація хлібу і металів на Схід.
Організація підірвних груп, створення
єдиного фронту оборони від Криму до*

Великоросії.

*Володимир Ленін. Лист до Серго
Орджонікідзе, 14 березня 1918 року*

Ідейним натхненником від'єднання Донецького і Криворізького басейнів від України виступив товариш Артем. Його справжнє ім'я – Федір Сергєєв – більше відоме тільки родині і царській прокуратурі, яка у 1909 році вимагала для нього від харківського суду довічної каторги за спробу збройного заколоту. Вимагала успішно. Артем, який у 1910-му втік з-під Іркутська і спливав аж у Австралії, був затятий інтернаціоналіст.

Владислав Верстюк: «Він був такий професійний революціонер... Був якимось функціонером. Чесно кажучи, нічим таким видатним не можна його позначити». Республіка Артема проіснувала – та й то тільки на папері – лише кілька тижнів. Усі так звані реформи – вигадані; максимум, ішлося про декларації. Професійний революціонер Артем розумів, що революції потрібні армія і зброя. І чи не єдине, чим серйозно займалися в його республіці, – це організацією війська. Тим більше почалися серйозні

антибільшовицькі виступи в Сумах, Маріуполі і Бердянську. На Луганщині українці оголосили Старобільську республіку. Із Заходу підходили великі українські й німецькі з'єднання. У перших днях квітня українці взяли Катеринослав і Харків.

Владислав Верстюк: «Вони теж були розбиті, між ними не було координації. Було п'ять армій цих радянських. Кожна за себе воювала, була величезна нерозбериха».

З робітників, які повірили в пропаганду про фабрики, формується так звана П'ята армія, дарма, що не п'ята колона. Паралельно створюють Особливу Донецьку пролетарську армію. Легко віддавши більшу частину України, від Донбасу більшовики вирішують не відмовлятися до останнього. Хоча вже в іншому політичному форматі.

Рік 1918-й, 23 лютого. Радянські газети виходять під заголовками «Всі на захист соціалістичної Вітчизни». Німецькі війська поволі наближаються до Петрограда. Там жартують: «Німці не наступають, а просто їдуть залізницею». Куці залишки Червоної армії розбігаються лише від вигляду німецьких солдатів.

«Армії не існує», – змушений констатувати Ленін. Німеччина висуває ультиматум щодо підписання мирного договору. Радянський уряд евакуюють у Москву. Більшовики не погоджуються на вимогу Леніна підписати мир з німцями за будь-яку ціну. У лідера революції істерика. Він погрожує подати у відставку. Компроміс такий: мирний договір – формальність; щойно з'явиться можливість, війну буде продовжено.

Тронія долі: саме 23 лютого, день прийняття ультиматуму німців, згодом у СРСР назвали Днем армії (тепер День захисника Вітчизни). 23 лютого 1918 року якусь незрозумілу Вітчизну в Петрограді захищати не хотів ніхто. Вся більшовицька армія тоді розташовувалася в Україні.

Підписання миру з визначеними кордонами позбавило Леніна потреби гратися в Донецьку республіку. Більше того, це утворення стало шкідливим, бо роз'єднувало куці військові потуги в регіоні. 15 березня Всеросійський з'їзд Рад ратифікує Брестську угоду, а робітничо-селянська партія більшовиків констатує: Донбас розглядають як частину України.

Владислав Верстюк: «Всі історики партії в радянський час твердили, що Ленін засудив ці дії. Брестський мир – треба дотримуватися. Проіснувала вона всього п'ять тижнів, потім успішно померла. Визнали на Другому з'їзді в Катеринославі, той же Артем, правда пасивно, що це було не дуже вдалою затією».

Влада Рад повертається до гри у два українські уряди і громадянську війну. До червоних армій Донбасу Москва, мовляв, жодного стосунку не має. Звичайна громадянська війна – ви просто не почули голос Донбасу.

Радянський уряд не веде війни проти Української Народної Республіки. Боротьба іде між двома частинами українського народу, й мова може йти тільки про гаряче співчуття, що його трудящі маси Росії посилають робітникам і селянам України.

Георгій Чичерін, Нарком іноземних справ Росії, квітень 1918 року

Гаряче співчуття зразка 1918-го, як і 2014-го, полягало в найманцях, зброї та грошах.

6 березня з Курська на Донбас перекинута три ешелони російських вояків. З 1 березня до 15 квітня тільки задокументовано перекидання понад сотні тисяч гвинтівок, майже двох тисяч кулеметів, тридцяти шести гармат, понад сімнадцяти мільйонів патронів і великої кількості іншого спорядження.

Лише через командувача Московським округом Антонову-Овсієнку передали п'ятсот тисяч рублів, ще десять мільйонів передав товариш Серго Орджонікідзе. Товариш Артем отримав більше – двадцять два мільйони.

Великі гроші проваюють заздрість. Як і з нинішніми днр-івцями, не обійшлося без внутрішніх конфліктів. Почалися взаємні арешти, обшуки й конфіскації. У Таганрозі російські есери в готельних номерах обчистили касу так званих українських наркомів Затонського і Косіора. Після цього есерів включили до складу уряду Радянської України, однак тішилися вони з цього аж три дні. Ключовою була фраза товариша Сталіна: «Достатньо пограли в уряд і республіку, здається, досить; час закінчувати гру». 20 квітня Раднарком саморозпустився й емігрував до Москви. З пропозицією влаштувати в Україні

партизанську війну і диверсії. Проте не всі війська більшовиків знали про втечу керівництва.

Особливою завзятістю відрізнялися бої на станції Родаково на підступах до Луганська 24–26 квітня. Командувач Антонов-Овсієнко вирішив провести контрнаступ і ударити всіма наявними силами Донецької армії в ізюмському напрямі, сподіваючись запобігти цим можливості повного завоювання німецькими військами Луганськом. Але цей контрнаступ закінчився черговим гучним провалом. 24 квітня німецькі війська, захопивши Куп'янськ, Вахмут, Слов'яносербськ, рушили далі – на Старобільськ. Нова контратака з боку Луганська закінчилася втечею радянських військ з фронту. Старобільська група виявилася відкинutoю в Донську область Росії.

Віктор Савченко. «Дванадцять війн за Україну»

Антитерористична операція 1918 року за участю німецьких військ тривала приблизно два місяці. З них на Донбасі – кілька тижнів. Війна та була доволі смішною. Хоча більшовики говорили про кілька армій, насправді йшлося про малокоординовані з'єднання в кілька тисяч або й кілька сотень багнетів. Достатньо згадати факт, що білий полк, який відступав з румунського фронту, зумів просочитися крізь австрійський фронт і напасти на червоних під Каховкою. Антонов-Овсієнко із залишками загонів маневрував біля українських кордонів ще до початку травня, аж тоді підписав з німцями чергове перемир'я. Потім – тікати, бо навколо самі вороги: українці, німці, білокозаки, ще й кубанці.

Владислав Верстюк: «А от 16 лютого була проголошена незалежність Кубанської республіки. І ось помітьте – про це ніхто не говорить. Тому що в Росії говорити про це заборонено».

Поки тривала війна на Донбасі, у Києві встиг відбутися державний переворот. За мовчазного схвалення німецьких військ владу взяв Павло Скоропадський, який назвався гетьманом. Товариш Артем утік до Царицина, потім переїхав до Москви. Він загинув за

загадкових обставин у 1921 році – на випробовуваннях аеровагона. Після цього містечко Бахмут перейменували на Артемівськ. А Юзівку – на Сталіно. Про Донецько-Криворізьку Республіку всі успішно забули як про тимчасове непорозуміння.

За Гегелем, історія повторюється двічі, перший раз як трагедія, другий – як фарс. У випадку з «Донецькою республікою» Путін вирішив заперечити. Обидва рази – трагедія, і обидва рази – фарс.

Холодний Яр

Січень року 1918-го. Війська УНР відступають. До Києва вривається більшовицька орда під командуванням генерала Муравйова. Починаються масові розстріли. П'яні матроси гвалтують жінок і грабують квартири. Наситившись кров'ю киян, муравйовці вирушають на Захід і Південь України. У лютому генерал Тютюнник оголошує мобілізацію вільних козаків на Черкащині. Під Смілою щойно сформований полк козаків Холодного Яру дає більшовикам прикурків. Муравйов рятується втечею. Менше ніж за рік комісари починають новий наступ на Україну, на Півдні орудують денікінці, армія Петлюри поспішно відступає на Захід. У розпал хаосу козаки Холодного Яру стають під прапор із гаслом «Воля України або смерть».

Протягом тисячоліть мешканці Холодного Яру змушені були стримувати навали степових кочовиків та інших зайд. Життя на прикордонні, серед правічних лісів і глибочезних ярів, викувало з них наряду залізних людей. Практично всі вони шанували зброю

та шукали небезпеки. Гасло на прапорі «Воля України або смерть» нащадки гайдамаків підкріпили Шевченковим «І повіє огонь новий з Холодного Яру». Непроступні ландшафти й неймовірна відвага козаків давали надію на перемогу в боротьбі за Україну.

Рік 1919-й. Україна нагадує киплячий казан. Холодний Яр самоорганізується. Щойно сформований полк гайдамаків не знає, що робити з добровольцями, – воювати за долю України хочуть усі. Люди відкопують зброю різних конфігурацій і часів.

Юрій Ляшко, краєзнавець: «Почали приходити повстанці – молоді хлопці зі зброєю, сучасною на той час: рушниці, кулемети, “льюїси” за їх плечима були, “кольти”... Але приходили діди, в яких за плечима ще були козацькі мушкети і при боці були козацькі шаблі. Цією зброєю вже не можна було воювати. Вони ж казали: “Це наші прадідівські, мій прадід у гайдамаках ним воював, і я буду ним воювати”».

«Количество бандитов доходит до 8 тысяч человек, включая стариков и подростков. Вооружена банда частью куцаками, частью штыками и вилами, имеет до 800 винтовок и 3 пулемета» (із доповідної Кам'янської

ЧК про одне з формувань холодноярівців).

Зброї катастрофічно не вистачало, добували її у ворога, зокрема у вояків продовольчих загонів – деякі з них розчинялись у Холодноярських лісах, як у Бермудському трикутнику.

Ворога, у якого можна забрати зброю, холодноярівці знали в обличчя і впізнавали за запахом – настільки комісари продовольчих загонів козацьким нащадкам намуляли око. Вони були схожими на банду голодних обірванців. Козаки підгодовували їх металевими галушками з «льюїсів» і «максимів».

Юрій Ляшко: «Вони були обдерті, в лаптях, брудні. Вони забирали все, навіть підштаники знімали з чоловіків, бо в них не було нічого».

Козаки Холодного Яру червоних комісарів у полон ніколи не брали, їх поведінка в українських селах не залишала їм жодних шансів. Убивали червоних грабіжників без пощади, а часом з видумкою: «Одного дня довідалися, що в недалекому селі дере “развйорстку” продовольча комісія з Єлисаветграда. Ночує там. Робимо перехід. Як тільки стемніло, комісія вже сидить зв'язана в сільраді. Продкомісію відправили

в Інгул – під льодом рибу ловити» (Юрій Горліс-Горський. «Холодний Яр»).

Головний штаб холодноярівців був у Мотронинському монастирі, серед лісу. Ще за козацької доби борці за волю України святити тут ножі. Свого часу цю давню козацьку обитель малював Тарас Шевченко, пам'ятали ці стіни гайдамаків Гонту й Залізняка. У 1919 році козаки Холодного Яру відновили традицію освячувати зброю на боротьбу з ворогом.

Автор роману про холодноярівців «Залишенець», письменник Василь Шкляр: «У монастирі був штаб головного отамана Василя Чучупаки, який дуже чемно спровадив ігумену з її келії. Коли козаки заїхали на територію монастиря, вона сказала: “Это же надо – в святую обитель коней завели”. Василь зробив там свій штаб, відтоді у келії почала стукотіти американська машинка “Ундервуд” та розноситися дим дорогих цигарок».

Мотронинський монастир у житті України завжди був важливою акупунктурною точкою. Розуміючи це, Російська імперія намагалась контролювати цей об'єкт. Перетворивши його на штаб і фортецю повстанців,

холодноярівці відновили природній хід речей. Монастирський дзвін, окрім суто релігійної, виконував комунікативну функцію – він попереджав про небезпеку довколишні села, чути його було за кількадесят кілометрів. Довколишні церкви дублювали удари монастирського дзвону, охоплюючи таким чином територію в сотні квадратних кілометрів. Два удари були командою до мобілізації основних частин, три – нагадували, що кожне село має додати людей до вже сформованих сотень. Якщо дзвін був як на пожежу, це сповіщало про велику небезпеку.

Система діяла чітко, дисципліна у військах Холодного Яру була ідеальною. Радянський кінематограф, тим не менш, зумів показати цих красивих людей у вкрай непривабливому вигляді. У кіно всі вони ловлять курей по селах та п'ють каламутну відраму, а їхні отамани – маніакально жорстокі та сексуально затурбовані дебіли.

«Насправді ж це були представники української інтелігенції. Петро Чучупака закінчив консерваторію імені Лисенка, Василь Чучупака був викладачем, учителем. Отаман Мамай – професор Катеринославського університету», – Юрій Ляшко.

риса – тяга до прекрасного. На його столі стояла попільничка, зроблена зі справжнього людського черепа.

Вирватись живим після допитів нікому не вдавалось. Естет і гуманіст власноруч розстрілював в'язнів; коли не було в кого стріляти, він перетворював на мішень будь-яку істоту: його підлеглі ловили котів і собак, аби він цілився в них.

«Чекісти із заляпаними кров'ю ногами, одягом, обличчями роздягали близько десяти чоловіків і жінок. У льоху висів сморід гнилої крові і виділень людських тіл. По одному брали з черги і підводили під стіну. Деякі черепи злітали, бризкаючи мозком» (Юрій Горліс-Горський. «Холодний Яр»).

Протягом свого існування радянська влада всюди понатикувала пам'ятники катам українського народу. З особливим пієтетом ставилась вона до чекістів. Парадокс, але в незалежній Україні монумент червоним чекатилам досі не демонтований.

Окупанти всіх часів і формацій діяли на нашій землі нелюдськими методами. Однак відповідь борців за волю України часто була не менш жорстокою. Одна з

Першим головним отаманом Холодного Яру став двадцятип'ятилітній Василь Чучупака. Його брат, Петро, керував штабом повстанців. Десятки інших отаманів на Черкащині та нинішній Кіровоградщині визнавали владу Холодного Яру.

Більшовики боялись виходити за межі міста, де їх охороняли бронепотяг і великий гарнізон. Позиції підкріпила ЧК. Вихованці «патологічно гуманного» залізного Фелікса в центрі холодноярських містечок займають будівлі з товстими стінами. Щоразу крізь них долинають розпачливі зойки катованих селян. Сотні людей безслідно зникають. Щодня на світанку люди чують постріли...

Промиваючи мізки школярам, радянські педагоги залишили в юнацьких головах ідеально штампований образ велета духу Дзержинського. «Гаряче серце, холодна голова, чисті руки...» Особливо чистими ці руки були в холодноярському містечку Кам'янка. ЧК у Кам'янці очолював Сергій Бергамінов. Радянські газети розповідали про нього як про чесного комуніста й відданого борця з бандитами. Був він, на думку червоного пера, людиною, у якої серце щемить за трудовий народ. Портрет його доповнювала ще одна

характерних для Холодного Яру трагедій розігралась восени 1920 року.

Роман Коваль: «Більшовики, закатавши хлопців, відрізали їм голови, наштрикнули на кілки і в косарях на переїзді виставили для застрашування інших. Зняли голови, наштрикнули на ці ж кілки більшовицькі голови...»

Для тих бідолах, які потрапили до рук ЧК, розстріл був єдиним порятунком. Повстанці та їхні родини зазнавали нелюдських мук. Поки людям викручували руки і дробили пальці, чекіст сидів за столом із червоною скатертиною та з насолодою потягував папіроску.

За чудову роботу Бергамінова перевели до Черкас, він став начальником концтабору. У 1937 році фортуна відвернулася від нього – його розстріляли брати по партії.

Рік 1920-й, квітень. Повстанці Холодного Яру фокусують увагу на залізницях: пускають під укіс більшовицькі потяги, переривають телеграфний і телефонний зв'язок. Крім зброї та набоїв, у перекинутих вагонах повстанці знаходять

більшовицьку пресу. В газетах пишуть про домовленість Петлюри з поляками. Головний отаман готує польсько-український похід проти більшовиків. Упевнені у швидкій перемозі, ватажки Холодного Яру втрачають пильність.

Наступ польських та українських військ на Київ почався наприкінці квітня. Був він швидким, у стилі бліцкриг. Виснажена селянським повстанням, Червона армія залишила місто практично без бою. 7 травня передові частини українсько-польської армії взяли Київ. Петлюра сподівався, що ця спільна перемога прискорить всеукраїнське повстання. Однак на місцях про його плани ніхто нічого не знав.

Перемогу петлюрівської армії Холодний Яр зустрів без головного отамана – Василь Чучупака загинув у бою з чекістами.

Отамани рівня Чучупака завжди користувались довірою і повагою людей. Перший виступ проти радянської влади він очолив іще на початку 1919 року. За кілька місяців до смерті з малими втратами взяв Черкаси, де на той час базувались денікінці.

Роман Коваль: «В цій місцевості ці люди були

авторитетні. Чучупаці не треба було виголошувати агітаційну промову на мітингу, аби закликати людей».

Початок квітня 1919 року. Чучупака оголошує Раду отаманів Холодного Яру. Вояки обговорюють стратегію і тактику масового повстання. В розпал дискусії починається бій. Чекісти з'явилися невіпадково: серед повстанців був зрадник, саме він вивів червоних на місце збору холодноярівців.

Василь Шкляр: «Василь Чучупака загинув саме в розквіт повстання. Це була велика втрата, бо він умів об'єднувати людей».

Доволі ефективною була робота сексотів: через кілька днів після загибелі головного отамана в Черкасах чекісти розстріляли отамана Петра Чучупака та ще кількох ватажків. Тим часом Петлюра закликав українців до загальної мобілізації. На жаль, заклик цей не мав під собою матеріальної основи.

У червні 1920 року більшовики починають новий наступ і відтісняють українсько-польське військо аж до Варшави. У Кремлі планували похід на Берлін, маючи надію, що берлінські робітники та Клара Цеткін їх підтримають. Здавалось, іще трошки – і світова

революція з маразматичних мрій перетвориться на дійсність.

На тлі всього цього глобалізму Холодний Яр здавався малопомітним. Утім, професійні військовики Червоної армії мали інший, протилежний погляд.

Рік 1920-й, кінець серпня. На Черкащині віджнивували. Дзвін Мотрониного монастиря в Холодному Яру ожив. Його безперервний гул знову закликає до зброї. Під прапор «Воля України або смерть» збираються обстріляні повстанці та численні добровольці – від безвусих юнаків до сторічних дідів. Сформована століттями звичка до війни вимагає виходу. Загони повстанців формуються на Херсонщині, Катеринославщині, Київщині. Ненависть до більшовицьких зайд згуртовує всю Центральну Україну.

В Україні на момент більшовицького перевороту було чимало сповідальників лівих ідей, їм подобалось гасло «Земля – селянам, фабрики й заводи – робітникам». Робітникам, у свою чергу, подобався ленінський заклик «Грабуй награбоване». Селяни на весь цей словесний мотлох дивилися спідлоба. Грабували

переважно їх, вірною та незрадливою лишалась тільки зброя.

Кілька холодноярських сіл дають вісім тисяч добровольців. До повстанців приєднується військо Чорного лісу під проводом отамана Хмари. З херсонських степів прибуває озброєна гарматами дивізія Костя Блакитного.

У всі часи мешканці Холодного Яру з пієтетом ставились до зброї. Війна для них була ділом звичним і навіть бажаним – вона збурювала кров та розгладжувала зморшки старим дідам. Загальну мобілізацію в повстанські лави холодноярівці сприйняли з радісним піднесенням.

Під бойові знамена Холодного Яру стають понад тридцять тисяч добровольців. До них приєднуються мешканці Суботова та навколишніх сіл. Холодноярська армія штурмом бере козацьку столицю Чигирин.

Отамани Холодного Яру розуміють, що для їхніх рук і голів нічого неможливого немає. Взявши Чигирин, вони ласо поглядають на Київ.

Вересень 1920 року. Влада отаманів Холодного Яру поширюється майже на всю Черкащину. Щоправда, на

цих територіях не обійшлося без бурі плями. У колишній козацькій столиці та її околицях певний час порядкував збільшований отаман Свирид Коцур. За натурою він багато в чому був подібний до батька Махна – був непередбачуваним і не терпів над собою будь-якої влади. Релігію серпа та молота він сповідував, доки за нього не взяли червоні комісари.

Юрій Ляшко: «До його загону прибули представники радянської влади, і запропонували співпрацювати, і поставили, що “разом з Вами буде червоний комісар”. Отаман Коцур, довго не думаючи, наказав усіх тихенько потопити в криниці».

Взявши Чигирин, повстанська армія рушила на північ. Відчайдушні бої з більшовиками переважно завершуються перемогою козаків. До холоднорівців приєднуються тисячі добровольців. Всеукраїнське повстання переходить у фазу доконаної реальності. Більшовики відповідають масовим терором.

Повстанці атакують Черкаси, намагаються знищити мости через Дніпро. Тим часом степовики Костя Блакитного вимагають від отамана повернення додому. Їхні села дотла випалює червоний вогонь. Дивізія

Блакитного рушає на Херсонщину. Сили повстанців розпорошуються. Похід на Київ відкладається до кращих часів.

Серпень року 1920-го. Більшовиків охопила манія світової революції, вони близькі до того, щоб узяти Варшаву, і планують похід на Берлін. Їхню переможну ходу обтинають війська УНР та Пілсудського. Близько двох тисяч червоних ординців потрапляють у полон. Український кордон переходять війська Врангеля. Вони окупувають Донбас і починають бойові дії на Правобережній Україні. Становище більшовиків безвихідне. Українські повстанці об'єднуються і чекають команди йти на Київ. Однак у жовтні поляки підписують з більшовиками перемир'я.

Восени 1920 року козаки Холодного Яру з нетерпінням чекали наказу йти походом на Київ. Вони готові були померти за Україну. На жаль, цієї готовності впритул не бачив політичний та військовий провід УНР. Симон Петлюра робив ставку на Пілсудського. Той же мріяв про Польщу «од можа до можа». Зрадливість союзників і густий стратегічний туман у голові головного отамана ідею української незалежності ставили на межу провалу.

Під кінець осені 1920 року повстанці гублять бойовий запал. Про похід на Київ ніхто не говорить.

Широкомасштабні дії не мають матеріального забезпечення. Рада отаманів Холодного Яру ухвалює рішення про ведення партизанських дій на місцях.

Роман Коваль: «Найбільш ефективні партизани були в своїй околиці. У них була шалена мотивація – захистити свою родину. Вони тут билися як леви».

Вище більшовицьке керівництво напружено шукає способи раз і назавжди покінчити з Холодним Яром. У хід ідуть розроблені Троцьким методи: взяття заручників, розстріли та катування членів козацьких родин, вербовка агентури з повстанського середовища. Разом з тим червоні гуманісти рубають Холоднорівські ліси і палять села.

Повстанська армія розосереджується на малі загони. Всеукраїнська війна відходить на задній план. Козаки боронять свої оселі та родини. Така розпорошеність на руку більшовикам. Більшість частин Червоної армії зосереджена в Таврії на врангелівському фронті. Дірку на холоднорівському відтинку антиукраїнської війни більшовики затикають голодними китайцями.

Юрій Ляшко: «В Китаї на той час було багато бідних, і вони переходили російський кордон. Тоді основну масу цих людей було кинуте на Україну».

В лісах Холодного Яру китайські воїни знайшли свої могили. Холоднорівці кулеметним вогнем викошували їх – батальйонами. За зневагу до смерті, тим не менше, ставилися до них із повагою.

Зима 1920 року видалась холодною і важкою. Підписавши мир з поляками, Червона армія домовилась із Махном і розбила Білу армію в Криму. Тепер Москва Леніна – Троцького – Сталіна мала зосередитись на боротьбі з українським визвольним рухом.

Рік 1920-й. Зима. Кількість повстанців Холодного Яру скоротилась до кількох сот найзатятіших бійців. Усі вони відходять у глибокий ліс, копають землянки й готуються до тривалої і виснажливої боротьби. Місце таборування обрано не випадково, тут шукали прихистку ще гайдамаки. Оборонні споруди козаків Холодного Яру селяни охрестили Підземною Січчю. Починається етап диверсійно-партизанської роботи

повстанців.

У гаслі козаків «Воля України або смерть» не було культу Танатоса. Усі вони хотіли волі, але не всі були готові до смерті. Частина повстанців повернулася до господарки, інші пішли до кінця. В історію вони увійшли під іменем залишенців.

Сумлінні учні Дзержинського до темряви в очах ламали голови над тим, як викурити залишенців із лісу. Часто їхня фантазія не заходила далі викручування рук жінкам і дітям повстанців. Козаки тим часом розбудовували оборонні споруди та впорядковували неприступні лісові житла.

Розробляючи методи знищення козаків Холодного Яру, чекісти готують оперативні загони, в усьому подібні до лісовиків. Згодом, під час Другої світової, такі спецбойовики НКВД застосує проти вояків УПА. Тим часом першу спробу більшовицьких хамелеонів проникнути в Холодноярський ліс партизани знешкодили швидко і без зайвих сентиментів.

Життя в лісових землянках було доволі монотонним, козакам хотілось руху та бойової забави. Весною 1921 року повстанці зважуються на зухвалу військову

операцію – кількатисячний загін отамана Хмари вирушає в похід на Захід України.

Українські партизани зводять бої в околицях Умані, б'ють ворога на Вінниччині та Хмельниччині. Повстанський загін доходить майже до Збруча. Козаки не полишають надії з'єднатись із військом Петлюри. Дізнавшись про те, що армія УНР склала зброю на території Польської держави, повстанці повертаються в Холодний Яр і там, зважаючи на можливості й сили, продовжують бити чекістів та підтримують бойову форму постійними навчаннями.

На військових вишколах козаки вчили новобранців пускати під укіс більшовицькі потяги і шліфували тактику боротьби з мобільними загонами чекістів. Із цим вони доволі успішно справлялись, але що робити з новою економічною політикою Москви – не знали. На селян Холодного Яру неп діяв, мов сонний газ, – натомлені війною люди повірили ленінським обіцянкам.

Сотні людей, мов під гіпнозом, ішли з повинною в ЧК, здавали зброю та отримували документи. На козаків чекала одна доля – роззброєні та роз'єднані, вони були

по одному знищені. Але, незважаючи на розслаблявальний ефект непу та підступи чекістів, повстання в Холодному Яру не втрачало свого жару.

Слід визнати, що Ленін був справжнім генієм зла. Його ідея непу вибила зброю з рук українських повстанців і підготувала ґрунт для голодомору. Втім, йому нічого не вдалося зробити з козацьким геном українця. «І повіє огонь новий з Холодного Яру»...

Дії більшовицької влади призводять до масового антикомуністичного руху. Повстають навіть учорашні союзники. Ленінська гвардія топить у крові повстання матросів Кронштадта. Тухачевський уперше застосовує отруйний газ проти доведених до краю селян Сибіру. Прямі військові дії в Україні не дають практично жодного результату. Перед загрозою бути зметеним з лиця землі Ленін приймає рішення відійти від політики воєнного комунізму і запровадити неп. Несподівано для себе Володимир Ульянов стає кращим другом української мови та культури.

Попри всі зусилля більшовицької влади, у Холодному Яру продовжує діяти численна партизанська

організація. Обравши гасло «Воля України або смерть», холодноярські бойовики готові на все. Час від часу вони завдають чекістам відчутних втрат. Селяни називають їх залишенцями, або ж лісовиками. Більшовицька чревичайка розробляє дедалі підступніші способи боротьби з повстанцями. Нова економічна політика кремлівської влади допомагає чекістам у вирішенні їхніх оперативних завдань.

Рік 1921-й. Після війни та жорстких лецат воєнного комунізму Київ поволі оживає. Неп відновив колообіг грошей і товару, люди ремонтують будинки, відкривають крамниці та ресторани; на вулицях побільшало світла та музики. Активізується кримінальний світ, ілюзія мирного та безпечного життя вибиває з рук повстанців зброю. Жар боротьби підтримують тільки самураї Холодного Яру.

Розслабляючи козаків обіцянками амністії та мирного життя, ЧК вербує агентів та використовує перевертнів. За їхньою допомогою гарячі серцем чекісти полюють за привидами холодноярських отаманів. До псевдокозацьких загонів вступають десятки українських козаків. Згодом їхні тіла знаходять у довколишніх лісах. Полюючи на чекістів, повстанці

користуються подібними прийомами: переодягнувшись у будьонівські однострої, вони вистежують загін перевертнів і всіх страчують.

Чекіст-провокактор мав бути людиною із залізними нервами, повстанці з такими не церемонились – голову до колодки та й по всьому.

Незважаючи на загрози, якими дихав Холодноярський ліс, чекісти всі свої сили спрямовують на полювання за повстанськими ватажками. Їм здається, що, обезголовивши Холодний Яр, вони раз і назавжди вирішать проблему повної окупації українських земель. В надрах ЧК починається розробка спецоперації «Заповіт», у документах червоної охоранки вона фігурує як «Дело рыцарей леса».

Юрій Ляшко: «В штаб повстанців був надісланий агент ЧК, який представився офіцером української народної армії».

Незважаючи на повну поразку військ УНР, у середовищі холодноярських повстанців бродили чутки про потужну українську силу, здатну організувати похід на Київ і назавжди покінути з більшовицькою сараною. Чекісти вправно використали цей настрій.

невідомому напрямку.

Роками через брак інформації більшовики не могли дістати повстанських лідерів. Холодноярські селяни тримали рот на замку. Тим не менше знайшовся серед них мерзотник, який видав місце збору отаманів. До рук чекістів потрапило тридцять найвідважніших борців за волю України. Більшовики дістали шанс провести великий показовий процес. Однак козаки знайшли спосіб поламати їм задоволення.

Згодом повстанці дізнались подробиці операції ЧК проти отаманів Холодного Яру. Напередодні група матросів захопила будинок, у якому було призначено збір, перерізала горлянки господарям і влаштувала засідку. Коли у дверях з'являвся повстанський отаман, йому на голову накидали мішок і в'язали руки.

«Може, і більше пов'язали б, та один, як кинулись на нього, вихопив револьвера і вистрелив. У лісі хтось кинув дві бомби, тривоги наробив. Між тим матроси одразу повезли пов'язаних до Києва» (Юрій Горліс-Горський. «Холодний Яр»).

Отамани, яким удалось вислизнути з рук чекістів, продовжили боротьбу. Усіх інших кинули до

Знайти зрадників та організувати фантомний центр було нескладно.

Василь Шкляр: «Чекісти знали, що тут хлопці чекали сигналу. І завербували двох ренегатів, українських вояків Трохименка і Терещенка, які взяли гучні псевдо Гамалій і Завірюха. Приїхали сюди, об'їжджали всю територію – Чорний ліс, Холодноярщину – і казали: «Ми приїхали сюди, щоб визначити день всеукраїнського повстання».

До псевдопосланців Петлюри повстанці ставилися скептично, знали, що ЧК може підслати перевертнів. Однак спокуса радикально змінити долю України перемогла. На 27 вересня 1922 року було призначено Велику раду отаманів поблизу містечка Звенигородка.

27 вересня року 1922-го. Вечір. У густій темряві до одного із сільських жител починають сходитись озброєні люди. Один за одним вони зникають у дверях оселі. Раптом вікна спалахують, гримить постріл... трохи згодом іще один. Люди, які не встигли зайти до будинку, вискакують на вулицю, там їх атакує загін червоної кінноти. Втікачі кидають бомби і зникають у

Лук'янівської в'язниці в Києві. До цих в'язнів у наглядчів була особлива увага: сиділи вони у двох камерах, на прогулянку їх не виводили, двері відчиняли, тільки щоб їжу подати.

Стосовно холодноярських отаманів більшовики мали окремий план. Вони готували помпезний процес і показовий розстріл – хотіли продемонструвати, що боротись далі не має жодного сенсу. Однак не так сталося, як гадалося.

Тюремники Лук'янівської в'язниці були впевнені у своїх силах та міцності товстелезних мурів. На мить охоронці втратили пильність, цього було досить, аби за ґратами розгорілася завірюха. Полоненим повстанцям втрачати було нічого.

Василь Шкляр: «Одного ранку одному з полонених вдалося вибити кухоль з гарячим окропом, який приносили замість чаю. Повстанці вирвалися на коридор, забігли в канцелярію і, озброївшись, кілька годин вели бій».

Загартовані в боях, отамани діяли вправно та блискавично. Миттю вони передушили вартових і захопили зброю. Однак хтось із охоронців,

запідозривши неладне, дав попереджувальний постріл.

«Варта на подвір'ї повернула кулемет на вхідні двері, і тільки вони до виходу – відкрила вогонь. Вискочила з другого боку вартова сотня, оточила тюрпод. Як вони уявляли ту втечу – важко сказати. Посеред міста у білий день, касарні близько, чекісти, міліція... А от ризикнули» (Юрій Горліс-Горський. «Холодний Яр»).

Українські повстанці спробували щастя в бою, чотири години серед Києва тривала запекла стрілянина, під час якої загинуло багато козаків. Чекісти теж зазнали чималих втрат. Коли забракло набоїв, повстанці вирішили живими не здаватись. Шістнадцять козаків вистрелили одне в одного.

Наступного дня весь Київ говорив про стрілянину в Лук'янівській в'язниці. Чекісти кусали лікті – показовий процес і страта лицарів лісу провалились.

Жовтень року 1922-го. На Далекому Сході Червона армія завдає відчутних ударів війську білих генералів. З важкими боями вони беруть Владивосток – останній прихисток шанувальників російської монархії. У порту паніка, бажаючих покинути місто значно більше, ніж можуть вмістити трюми, каюти та палуби кораблів.

з кожним так буде. Символ повстання – дзвін Мотронинського монастиря – скидають із дзвіниці й відправляють на переплавку.

Тиск чекістів зростає. Залишенці майже не виходять із лісу. Вони живуть у землянках і харчуються тим, що під руку потрапить. Важкі випробовування роблять їх іще міцнішими. Виживати козакам допомагають співчуття й підтримка земляків.

Знаковим місцем Холодного Яру був і лишається дуб Залізняка. Кілька сотень років тому біля нього раду радили гайдамаки Коліївщини. У ХХ столітті тисячолітній велет знову стає місцем зустрічей, тепер уже холоднорських повстанців.

Бої між козаками та ЧК були запеклими. Повстанці, як правило, в полон не здавались. Останню кулю берегли для себе.

Вибити дух повстання з козаків чекісти не можуть ані пропагандою, ані прямими військовими діями. На місце загиблих приходять нові отамани. Боротьбу продовжують загони братів Блажевських, отамана Марусі та інших талановитих воїнів. За зброю беруться навіть жінки.

Переповнені біженцями пароплави важко відчалюють і беруть курс на Китай. Переможці шлють додому телеграми про завершення громадянської війни.

Ламаючи голову над холоднорською проблемою, кремлівські стратеги думали, що, обезголовивши повстанський рух, вони вирішать усі проблеми. Після бою отаманів у Лук'янівській в'язниці Москва полегшено зітхнула: селян вгамували скасуванням «продразв'яорстки», інтелігенції підсунули українізацію, керівників банд знищили, словом, з українським питанням жодних проблем не лишилось... Однак навесні 1923 року в Холодному Яру повстанці знову починають різати чекістів.

Незважаючи на всі зусилля радянської влади, холоднорська фронда спалахує з новою силою. Партизани підривають мости, пускають під укіс більшовицькі потяги та серед білого дня нападають на осередки чекістів. В алярмовому порядку до Кам'янки відряджають батальйон спецназу ЧК.

Розгублені більшовики вдаються до середньовічних шаманських методів: труп забитого в бою отамана Кваші возять по селах і виставляють на показ, мовляв,

Василь Шкляр: «Була видатна козачка з сусіднього до Холодного Яру села Грушівка, Зоя Апілат. Про неї ходили легенди, що вона рвала з двох рук».

Останнього холоднорського отамана чекісти забили навесні 1930 року. Був це один із братів Блажевських, Андрій. Оточений більшовиками, він вийшов з лісу і в бою прийняв смерть.

Радянська влада завжди приховувала правду про повстанський рух в Україні. Його завершення вона датує 1920-ми роками. Насправді боротьба тривала до 1930 року і далі. На жаль, мала вона розрізнений характер.

Роман Коваль: «За даними наших ворогів, в повстаннях 1930 року брали участь чотири мільйони людей».

У багатьох селах багаторічна боротьба викосила дорослих чоловіків. Тоді за зброю взялися жінки та підлітки. У 1930 році Україною прокотилася хвиля так званих жіночих революцій. Десь під ту пору в голові вождя народів Йосипа Сталіна зародився диявольський план.

Роман Коваль: «У Кремлі зрозуміли, що українцям

мало військової поразки. Їм мало економічної експлуатації, мало політичної поразки. Ми їх ріжемо, вбиваємо, а вони продовжують боротьбу, та ще й росте хвиля протестів».

У 1932 році, одразу після жнив, в Україну прибувають потяги зі спецзагонами – починається повальний грабунок. Восени розграбовані до останньої зернини села оточують загороджувальні загони.

Підбгавши під себе Україну, комуністи взялись за деформацію образу українця. З природженого воїна та естета вони через кінематограф і телебачення збаробили такий собі образ напівдіота та зрадника. У цій справі вони досягли певного успіху – нинішня молодь іноді встидається свого українства. Думаю, що досвід повстанців Холодного Яру допоможе їй перебороти цей нав'язаний зовні комплекс.

Рік 1932-й, Львів. У одній з кам'яниць на площі Ринок оселяється молодий чоловік. З його помешкання час від часу долинають клацання друкарської машинки та аромат тютюнца. Вечори імпозантний мужчина проводить у кав'ярнях у товаристві жінок. Він оповідає

їм неймовірні історії з власного життя. Розкажує про зимові походи армії УНР, про антибільшовицьке повстання в Холодному Яру, де був осавулом куреня, та про тюрми головного політичного управління СРСР, де провів не один рік. Цей чоловік – письменник. Цивільне прізвище – Городянин, літературне псевдо – Юрій Горліс-Горський.

На нашу думку, в нинішній Україні навряд чи хтось зміг би стулити пару слів про холоднорське повстання, якби не письменник Юрій Горліс-Горський.

Після багатолітніх поневірянь по радянських тюрмах і спецлікарнях козацький старшина осідає у Львові. Тут він береться за перо і все пережите викладає в документальному романі «Холодний Яр». Митрополит Андрей Шептицький фінансує видання книги, яка одразу стає бестселером.

Молодий чоловік, який цілими днями виклацував на друкарській машинці та розважав львівських панночок оповідками, одного ранку прокинувся знаменитим. Його роман мав шалений успіх у Галичині та на Волині. Навіть діти на вулицях стали бавитись в отаманів Холодного Яру.

Юрій Ляшко: «По-перше, він зробив те, що не зробив ніхто. Зберіг пам'ять про Холодний Яр. Можливо, якби не він, знали б ми цю правду. Тому що роман “Холодний Яр” Горліс-Горського дав поштовх пошукам. Спочатку вийшла ейфорія після нього, потім шок, а потім питання – а чи правда це. А можливо, вигадка. Тому що написати можна що завгодно».

Попри добірну художність твору, «Холодний Яр» – на всі сто правдивий документ. Нинішні дослідники повстанської республіки дивуються, наскільки точно Юрій Горліс-Горський зумів передати події, імена та портрети людей, хоч від часу останніх бойових дій до написання книги минуло понад десять років.

Юрій Ляшко: «От Іван Компанієць. І коли ми почали портрет читати, він ідентичний – що в романі, що на фотографії».

«Його обличчя було класично гарне – чисті риси, густі, як намальовані, брови, палкі чорні очі, гарно розрізані свіжі уста, коли усміхався, здавалося, що це усміхається вродлива жінка, що для жарту прикріпила собі маленькі чорні вуса» (Юрій Горліс-Горський. «Холодний Яр»).

Життя майбутнього письменника схоже на заплутаний авантюрний роман. Тяга до пригод і військової справи була закладена йому в гени. Ще зеленим юнаком Юрій Городянин дописав собі роки у метрику і опинився на фронтах Першої світової.

Роман Коваль: «Пішов добровольцем, тобто очевидно, був російським патріотом. І в 1916 році пішов боротися проти німців. В російську армію брали у 18-річному віці. От порахуйте, він 98-го року, 16-й рік, йому 18. Але дружина Горліса-Горського стверджує, що він додав собі чотири роки, щоб піти у військо. І на всіх фотографіях тої епохи це дитина якась, підліток. Аж не віриться, що це воїн».

Уже 1917 року поручник російської армії Юрій Городянин командує відділом першого полку війська Української Народної Республіки. З однаковим завзяттям він дає прикурків і червоним, і білим. В одній з виправ його маленький загін розганяє денікінську сотню.

Узимку 1920 року Юрій Городянин бере участь у поході армії УНР під командою Омеляновича-Павленка. Обморозивши ноги, він лишається на

лікування в Мотронинському монастирі, де знайомиться з повстанськими командирами, і стає осавулом першого холодноярського куреня.

Навесні 1920 року Горліс-Горський потрапляє в полон до більшовиків. Його пропускають крізь усі кола чекістського пекла і засуджують до страти. Майбутній письменник, тим не менше, зникає з-під самого носа розстрільної команди.

У 1921 році отамани Холодного Яру відправляють Юрія Горліса-Горського за Збруч, у повстанський штаб Української Народної Республіки. З підробними документами він здійснює нахабний рейд через тили ворога і нелегально перетинає кордон із Польщею.

Пряме збройне протистояння переходить в боротьбу розвідок. Провід українського підпілля дає завдання Горлісу-Горському влаштуватись на роботу в ГПУ. Робота ця триває відносно недовго – чекісти розкушують агента. Вирок – п'ятнадцять років тюрми.

У катівнях ЧК Юрій Городянин імітує шизофренію. Місяцями йому доводиться вдавати вар'ята. Врешті-решт він переконує слідчих у своїй психічній хворобі. Повстанця відправляють до лікарні, звідки той негайно

тікає. Далі – поневіряння на Дону, Кубані, Поволжі. Заробивши трохи грошей на соцбудовах, Горліс-Горський перетинає кордон і оселяється у Львові. Там він заживає слави успішного письменника й лovelаса.

«Одного разу я сидів поруч дуже симпатичної пани. Говорили ми з нею різні чемні дурниці. Найцікавіше, що я їй сказав, це те, що у мене в лівому боці сидить ворожа куля, яка мені часом докучає, та що я хочу її позбутися. Але куля попала у бік під час боротьби, а панну Славцю дуже цікавила визвольна боротьба» (Юрій Горліс-Горський. «У ворожому таборі»).

Роман Коваль: «Абсолютна більшість фотографій – з жінками. Або жінки до нього горнуть, або він до них. Можу окремі показати, там цілі сюжети. Одна, яка щойно з ним обіймалася, тепер напружено дивиться на іншу, з якою він уже на цій фотографії обіймається... Або на одній фотографії підпис: "Коханому автору "Холодного яру"».

У 1939 році Горліс-Горський знову береться за зброю. Він їде на Закарпаття, аби підтримати республіку Августина Волошина. Через рік його бачать у Фінляндії. Там він збирає загін українських вояків і

допомагає фінам у боротьбі проти радянської окупації.

Загинув Юрій Горліс-Горський у 1946 році в Німеччині. Обставини смерті письменника досі невідомі.

Рік 1943-й, червень. Загони УПА рейдують на Схід. Дорогою підрозділи українських повстанців зводять бої з червоними партизанами та німецькими гарнізонами. Одна з груп доходить до Трипілля. Розбивши німецьку залого, бандерівці разом із місцевим населенням відновлюють українську адміністрацію. Над Дніпровими кручами здіймається синьо-жовтий прапор. Один з відділів УПА продовжує шлях на Південь – до Холодного Яру.

Роботу ОУН – УПА на східних і південних теренах України очолював Василь Кук, повстанське псевдо Леміш. Книга Горліса-Горського «Холодний Яр» була для нього своєрідною хрестоматією методів боротьби проти більшовиків. Система псевдо, вітання «Слава Україні!», бойові прийоми повстанців Холодного Яру... Усе це стало в пригоді ОУН – УПА на Сході й Півдні України. Чекісти, у свою чергу, опробувавши кривавий

набірчик прийомів боротьби з холодноярівцями, доволі успішно використовували їх проти бандерівців.

У 1943 році провід УПА шукає способів поширити вплив на східні та південні території України. Бандерівці діють у лісах Житомирщини, поблизу Києва, на Уманщині та на Донбасі. Кілька загонів народних месників доходять до Холодного Яру.

Улітку 1943 року в лісах Холодного Яру діяв загін червоних партизан. Називався він «Москва». Кількадесят комуністів і комсомольців зайняли землянки, викопані козаками ще за часів Коліївщини. Отаборившись у лісі, представники УПА пішли на переговори з червоними партизанами. Пропонували спільну боротьбу проти німців. Загін «Москва» зв'язався з Москвою і отримав звітди категоричне «ніє».

На початку 1944 року радянські війська відтісняють німців до Волині. Командування УПА наказує переходити фронт і включатися в боротьбу зі сталінським режимом. Відповідальний за східні регіони Василь Кук пропонує організувати рейд на Черкащину, щоб підняти там антибільшовицьке

повстання.

До московського командування доходить інформація про намір УПА рейдувати в ліси Черкащини. У Кремлі починається паніка. Керівництво НКВС перекидає на Волинь цілу армію. Більшовики беруть новосформоване з'єднання «УПА-Південь» у зашморг і пробують знищити. В урочищі Гурби, неподалік Рівного, відбувається бій між п'ятитисячним угрупованням повстанців і тридцятип'ятитисячною армadoю НКВС. Але спроба чекістів знищити бандерівців ганебно провалюється.

Ігор Марчук, завідувач відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею, співавтор книги «Гурби. Квітень сорок четвертого»: «Це з'єднання спробувало зробити цю операцію. Після гурбенського бою кілька куренів цього з'єднання пішло рейдом на територію Вінниччини, Київщини. Але оскільки і під час бою були понесені втрати, і важко було пересуватися по території Хмельницької області, Вінницької (постійно були бої, втрати), то основної мети – досягнення території холоднорської республіки і підняття повстання – не було досягнуто».

Попри всі зусилля КДБ пам'ять про повстанців лишалася живою. Оповідання про героїку Холоднорської республіки передавалися з уст в уста. Прикопані на чорний день зброї теж вистачало.

Горбачовська перебудова послабила імперську гайку. Люди стали цікавитись подіями минулих днів. Організовувалися пошукові експедиції. Старші люди охочіше йшли на контакт і часом розповідали неймовірні історії. Так, син сільської вчительки Ольги Косіненко дізнався від своєї бабусі правду про одну з понищених кадебістами могил.

Ольга Косіненко, вчителька: «Вони розкопали цю могилу, знайшли цю могилу. Моя мати Степанович Ганна Василівна розповіла їм, і вони розкопали, і настільки їх вразило те, що вони побачили... Вони побачили кістки. Кістки, які лежали навхрест, як попало. І вони зрозуміли, що це із цих дівчаток, останки цих дівчаток».

Літо року 1920-го. Лісом Холодного Яру йдуть трое зовсім юних дівчат. Вони несуть їжу своїм братам-повстанцям. Навперейми їм із туману виїжджає

Після 1944 року боротьба Української повстанської армії не мала перспектив. Тим не менше ще добрий десяток років бандерівці псували кров чекістам. Подібно до козаків Холодного Яру, вони сповідали принцип: «Воля України або смерть».

Рік 1989-й, містечко Кам'янка на Черкащині. У дворі історичного музею, де у 1920-х роках діяла «Чрезвычайка», – метушня й ажіотаж. З підвалу зруйнованого будинку виносять людські кістяки і скидають у кузов вантажного авто. Цікавим перехожим грубо пояснюють: це, мовляв, жертви фашизму. Вантажівка, доверху набита людськими останками, відбуває в невідомому напрямку.

У 1990-х роках люди дедалі частіше знаходять сліди злочинів ЧК і НКВС. Комуністи та кадебешники завжди намагались приховати правду про подвиги своїх духовних братів. У Холодному Яру пам'ять про повстанців нищили професійно. У Черкаському КДБ діяв спецпідрозділ, в обов'язки якого входило вилучення в населення забороненої літератури, пошук зброї та руйнування могил героїв повстанського руху.

будьонівський роз'їзд. Побачивши дівчат у вишиванках, кавалеристи пришпорюють коней. Те, що стається потім, важко описати словами.

Героїчні будьонівці спочатку гвалтують дівчат, потім вибивають їм зуби і січуть на шмаття. Могилу над кісточками дівчат більшовики кілька разів рівняють із землею.

Історія з перепохованням замордованих юнок згуртувала одразу кілька поколінь холоднорців. Попри загальне піднесення знайшлась-таки людина, яка виступила проти християнського перепоховання решток загиблих дівчат. «Зарубали, значить, було за що», – висловила свою позицію власниця однієї з орловецьких крамниць. Люди перестали купувати товар. Крамниця збанкрутувала. Жінка змушена була покинути Холодний Яр.

Роман Коваль: «Скільки людей виявило доброзичливість. Той дав гроші, той безкоштовно дав дуба, ті зробили болти металеві, щоб не зогнило воно. Той на своїй машині привіз, той дав хрест. Ніхто не брав гроші. І особливо дітей схвилювала ця історія».

Нині ліс між Кам'янкою і Чигирином став місцем

паломництва. Щовесни на місця боїв повстанців Холодного Яру з'їжджаються десятки тисяч українців. Місцеві меценати фінансують реконструкторів, які намагаються відродити дух українського козацтва. Пам'ять повертається. Люди, тим не менше, запитують одне одного: «Чи знайдеться порох у порохівницях, якщо завтра треба буде знову захищати Україну?»

Про Холодний Яр кажуть багато всякого. Кажуть, що два мільйони років тому сюди врізався метеорит діаметром два з половиною кілометри. Звідси, мовляв, містична енергія краю та велика кількість відьом. Хоч як би там було, могутній дух Холодного Яру продовжує впливати на Україну. Недарма саме тут, у Чигирині, гетьман козацької держави Богдан Хмельницький збудував свою резиденцію. Кажуть, що холодноярські козаки-характерники перепоховали тіло Хмельницького й зачаклували його могилу в Суботіві.

Неп – голод

Рік 1921-й. Ранок 8 березня. 7-ма більшовицька армія під командуванням Тухачевського починає артобстріл повсталого Кронштадта. Перший штурм матроси успішно відбивають. Два полки 27-мої Омської дивізії відмовляються брати участь у придушенні повстання. Роззброївши бунтівних солдат, більшовики вдвоє збільшують кількість атакуючих і підсилюють діючі частини комуністами та курсантами військових училищ. Другий штурм Кронштадта починається 16 травня і завершується успішним захопленням основних опорних пунктів. Червоноармійці, увірвавшись до фортеці, зав'язують жорстокі вуличні бої. Близько п'ятої години ранку опір кронштадтців зломлено. Вісім тисяч оборонців міста по кризі Фінської затоки тікають до Фінляндії.

Увірвавшись до Кронштадта, більшовики почали жорстокі розправи не тільки над тими, хто зі зброєю в руках чинив опір, а й над мирними мешканцями. До вищої міри покарання приговорили понад дві тисячі чоловік, а до різних термінів ув'язнення – близько семи

тисяч кронштадтців. З весни 1922 року було здійснено масове виселення мешканців Кронштадта. Протягом наступних років учасники подій були повторно репресовані. Незважаючи на успішне придушення повстання, більшовики відчули, що цей виступ може стати початком їхнього кінця.

8 травня 1921 року, в день першого штурму кронштадтських твердинь, у Москві відкрився Десятий з'їзд партії. Виступаючи перед делегатами, Ленін несподівано заявив, що повстання у Кронштадті значно небезпечніше для більшовиків, ніж Денікін, Юденич і Колчак, разом узяті. Страх вождя гнаних і голодних пояснювався просто. Кронштадтські матроси були опорною точкою більшовицького перевороту. Тепер вони стали основною загрозою режиму. І ця загроза йшла зсередини.

Із відозви повсталих матросів Кронштадта: «Товарищи и граждане! Наша страна переживает тяжелый момент. Голод, холод, хозяйственная разруха держат нас в железных тисках вот уже три года. Коммунистическая партия, правящая страной, оторвалась от масс и оказалась не в состоянии вывести её из разрухи. Волнения, которые последнее время

происходили в Петрограді і Москві, достатньо ярко указали на то, что партия потеряла доверие рабочих масс».

Кронштадтське повстання не було локальним, епізодичним явищем. Проти комуністів виступили практично всі хліборобські райони імперії. Особливо гаряче та ненависно до режиму експропріаторів ставилась селянська Україна. До речі, більшість повсталих матросів Кронштадта були вихідцями з українських сіл і хуторів.

Колгоспники села Побережжя. 1932

імперії повернення до старих форм життя багато хто сприймав як щось реальне з тривалою перспективою. Комуністична влада, як могла, підігрівала масову ілюзію. «Всё это всерйоз и надовго, товагищя», – брехав з найвищих радянських трибун Володимир Ілліч.

Лесь Танюк, професор: «І Ленін, і Сталін вважали своїм ворогом селянство, Україна була селянська, і Ленін в десятках сцен записує, що селянин – наш лютий ворог, його треба знищити. На цьому була побудована з Бухариним сутичка. Бухарін був такий, так би мовити, ідеолог села, за відновлення міцного господарства, а ці хотіли і підрізати всю таку систему господарства, знищити по суті голодомором і терором українського селянина. Думаю, це був план, який досі здійснюється».

Тимчасове повернення до товарно-грошових відносин, легалізація приватної торгівлі та зміцнення фінансів вивели з підпілля підприємництво. Непмани допомогли більшовикам виборсатись із економічної розрухи. Але разом з тим вони повертали дух старої Росії, зводячи, таким чином, нанівець мрію загрузлих у людській крові комуністичних романтиків.

Ігор Гирич, історик: «Кронштадтське повстання чим було цікаве, що його підняли в Петербурзі українці, які в той період в більшості служили в Кронштадті моряками. І це було, власне, незадоволення тою економічною політикою, яку проводили більшовики, спрямовану на забирання всього... всього майна і... придавивши це повстання, необхідно було шукати можливості знайти розуміння в тих шарах населення, які, власне, це повстання підняли реально».

Хвиля повстань, що прокотилася країною, загрожувала владі більшовиків. Політика воєнного комунізму вичерпала себе. Ленін, тим не менше, не міг виплутатись із маразматичної логіки комуністичних утопій. Йому хотілося ще тугіше затягнути гайку та зовсім скасувати грошову систему.

Після Кронштадтського повстання, відчувши, що земля під ним захиталась, «вождь червоношкірих» пішов на поступки. Нова економічна політика мала допомогти більшовикам утвердити владу. Суть ленінського задуму вміщалась в елементарне танго: крок назад, два кроки вперед.

У відродженій під червоними знаменами Російській

В. Г. Лебедева. «Старе й нове у масовій культурі двадцятих»: «В період нэпа в політике власти вынужденно произошли важные изменения, объективно приводившие к быстрому возрождению рыночных механизмов. Наблюдая за этим процессом, Лев Троцкий мрачно констатировал: “Мы выпустили в свет рыночного дьявола”».

В Україну неп прийшов дещо пізніше. Комісари продовжували безпардонно грабувати село. На людський інтерес ніхто не зважав. Нову економічну політику більшовики запроваджували між зачистками повстанських територій. Всерйоз за неп в Україні взяли лише на початку 1922 року, що врешті-решт призвело до поступового згасання збройної боротьби селян проти більшовицької окупації.

Після закінчення Громадянської війни економіку України було зруйновано. Запроваджений більшовиками «воєнний комунізм» призвів до голоду 1921–1922 років. Селяни, як могли, відбивались від сваволі ЧК та грабунків продзагонів. Країною прокотилася хвиля повстань. Каменів, доповідаючи

Леніну про становище в Україні, змушений був визнати, що повстанці користуються підтримкою та співчуттям місцевого населення. У липні 1921 року він писав про вісімнадцять бойових загонів тільки на Донбасі. У вогні повстань палали Луганщина, Одещина, Харківщина, Київщина, Черкащина, інші регіони згвалтованої більшовиками України.

У книзі спогадів повстанський отаман та письменник Юрій Горліс-Горський цитує роздуми чекіста Дегтярьова: «Політичний бандитизм в Україні, – міркував той, – має глибоке історичне коріння. Боротися з ним лише збройними методами неможливо. За період від 1919 по 1920 рік проти нас виступило понад мільйон повстанців. Ми розстріляли чотириста тисяч бандитів. І все ж таки весною двадцять першого маємо нову хвилю повстань». Далі цитований Горським чекіст пропонує найзатятіших розстріляти, а серед інших посягти ілюзію стосовно того, що політичне керівництво в радянській Україні буде належати їм. Щоправда, до пропонованих методів Дегтярьов забув додати голод, ефективність якого більшовики апробували у 1921-му та вповні застосували у 1933 році.

Голод у південних і східних регіонах України призвів до різкого послаблення повстанського руху. Політична активність селян істотно знизилась. Як наслідок, соціальна база повстанських загонів зменшилась, вони стали зазнавати поразок. Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Разом з тим чекісти вправлялися в патологічній жорстокості у катівнях ДПУ, сформованого переважно з соціально близьких кримінальників.

Лесь Танюк: «ГПУ створилося з кримінальних елементів, Ленін і Дзержинський спеціально формували ГПУ з людей, які були на каторзі, на каторзі були тільки вбивці, на каторгу не вислали. На висилку посилали політичних, а на каторгу тільки людей, люди, звинувачені за вбивства, і всі ці люди пішли керівниками ГПУ».

Нова економічна політика внесла неабияке роздратування в лави чекістів. Звичка до повального грабунку зайшла їм у кров, а неп своїми ринковими правилами вибивав ґрунт із-під ніг і розмивав перспективу загірної комуни. Разом з тим вище начальство намагалося заспокоїти гарячих серцем

вихованців Дзержинського.

«Контрреволюційні організації та угруповання добре обізнані, що ВЧК мусить піти на зменшення активності. Про те, що все це тимчасово, знає кожен з нас... Переконані, що ілюзії наших ворогів, які припускають думку про капітуляцію радянської влади, швидко розвіються, а веселі усмішки на їхніх обличчях зміняться на гримасу дикого тваринного жаху перед лицем всепереможної стратегії комунізму» (із шифровки ВЧК низовим каральним структурам).

Перші начерки нової економічної політики з'явилися ще 18 лютого 1921 року у вигляді «Проекту постанови ЦК про заміну "продразв'яорстки" натуральним податком». Було визначено його загальну суму та середній відсоток обкладення ним посівних площ. Сплативши податок, селяни могли збувати залишок урожаю на місцевих ринках. У них з'явився шкурний інтерес. Неп вибивав ґрунт із-під ніг не тільки звиклим до грабежів чекістам, а й повстанським ватажкам.

Василь Шкляр: «Повстанням горіла ще і Черкащина, Полтава. Багато знаменитих отаманів залишилися боротися до кінця. І потрібен був якийсь особливий

план, якраз неп і був отаким диявольським, конгеніальним їх таким планом. Без підтримки населення партизанський рух взагалі неможливий широкий, а внаслідок цього непу населення, на жаль, відвернулося і через те повстанський рух захлинувся після непу. Про це говорять прямо і отамани, і в моєму романі «Чорний ворон» каже: ніщо так не підрубало нас під самісінький корінь, як неп, коли вже вони боялися заходити в села».

Більшовики були вдячними учнями Макіавеллі. Дурячи селян обіцянками віддати землю у довічне володіння, вони добре знали, що в потрібний момент відберуть її. Запровадивши неп, Москва виграла час для створення потужного репресивного апарату, який мав поставити на облік кожну живу душу. Крім того, більшовики зуміли переконати частину української інтелігенції, що в новій Радянській Україні їм належатиме керівна роль. Правдивість своїх слів вони доводили запровадженням українізації.

Ігор Гирич: «А українізація була спрямована на еліту, на інтелігенцію українську, яка воювала проти більшовиків, бо власне більшовики продовжували ту чорносотенну російську політику проти України, і для

того, щоб перехилити цю еліту, цю інтелігенцію на свій бік, вводилася політика українізації. Так що можемо з політикою українізації паралельно розглядати політику непу. Вони, безумовно, були скоординовані».

Політику українізації гаряче підтримали українські націонал-комуністи. Міністерство культури контролювали Скрипник, Гринько та Шумський. На вогник, запалений ними, злетілись кращі представники української творчої та освітньої інтелігенції. На Дванадцятому з'їзді РКП(б) Микола Скрипник порушив навіть питання про долю семи мільйонів українців у Російській Федерації.

Курси мірициків при Богуславській РВК. 1930

«Українці в Радянському Союзі займають не тільки територію УРСР. У РРФСР їх чисельність досягає понад сім мільйонів чоловік. Подивимось, як обслуговуються ці люди. Маємо всього п'ятсот шкіл з українською мовою викладання та два технікуми. Знову ж таки, існування цих шкіл під питанням. Я не думаю, щоб такий відсоток задовольняв культурно-просвітницькі потреби цього українського населення»

(із доповіді Миколи Скрипника на Дванадцятому з'їзді РКП(б)).

Українські ліві політики намагались використати послаблення більшовицької диктатури і перехилити чашу терезів на свій бік. Насправді вони лише допомогли чекістам скласти списки кращих українців для подальшого їх знищення на Соловках та інших «курортах» ГУЛАГу.

Лесь Танюк: «Цей неп дав хвилю такої українізації, про яку потім мудрий Куліш вустами дядька Тараса сказав, що "їхня українізація – це спосіб виявити всіх нас, українців, і знищити, і щоб духу нашого не було", так у нас і сталося: всі ті, хто проводили цю українізацію, окрім сталінських вказівок, всі були потім знищені».

Про сталінський задум витравлення українського духу з України ні повернута до життя старорежимна буржуазія, ні зачаровані Леніном інтелігенти сном-духом не відали. Усі вони на якийсь десяток років стали учасниками швидкоплинного та дещо істеричного балу посеред чуми.

У 1922 році неп в Україні набирає обертів. Колишнім власникам в оренду здають у них-таки відібрані підприємства. Проведено децентралізацію управління промисловістю та скасовано загальну трудову повинність. Виникає ринок робочої сили. Оплата праці починає залежати від її результатів. Дозволено торгівлю, яка замінює притаманний «воєнному комунізму» простий товарообмін. У великих містах починають діяти торгові біржі. В економіку активно залучаються іноземні інвестиції. У 1924 році в обіг введено конвертовану валюту – червінець, який дорівнює десяти золотим карбованцям. Джерелом постійного поповнення держбюджету стають податки. Неп відсуває у минуле голод 1921–1922 років. Українські селяни поволеньки обростають жирком. Національний спротив втрачає соціальне живлення. Частина інсургентів, повіривши українізації та новій економічній політиці, легалізується, інша частина національного спротиву йде у глибоке підпілля. Починається бурхливий розвиток літератури, театру та сінематографу. Бал серед чуми набирає обертів. ЧК, тим не менше, продовжує натискати на гашетку – але вже не так голосно. Товсті стіни підвалів ховають

звуки пострілів та стогони жертв.

Частина української інтелігенції, радісно підтримавши українізацію, різко конфронтує з воскреслим купецтвом, яке швидко багатіє. Неп затуляє їм обрії загірної комуни. Нову, чітко окреслену перспективу загального «благоденствія» несподівано для всіх накриває лисячий комір захланного непмана.

Лесь Танюк: «Якщо говорити про Україну, то неп для наших молодих комуністів типу Хвильового, Сосюра мав жаклиивий вплив: вони були ідеалістами, любили українську революцію, раптом всі тут в “бархатах і шовках пішли”, і Сосюра пише: “Я не знаю, хто кого морочить? Я б нагана в руки взяв і стріляв би в кожні жирні очі, в кожну шапку і мантию стріляв”»...

У роки Першої світової, під час революції та громадянської війни загинуло близько шістнадцяти мільйонів чоловік. Більшість із них були мужчинами квітучого віку. Неп у цю демографічну порожнечу запустив жадобу життя, спрощені статеві стосунки та довільне трактування фундаментальних моральних істин. Усе це давало ґрунт для розвитку ресторанної та джазової культури, яка перед революцією щойно

шукали і знаходили обґрунтування, чому треба працювати для Радянської України. Широко задекларована українізація максимально живила їхні ілюзії. Однак не всі і не так легко потрапляли на цей затруєний більшовиками гачок.

Лесь Танюк: «Сталін хотів, щоб українською мовою розмовляла партія, для того щоб спілкуватися з селянами, бо селяни її не визнавали категорично, і, щоб взяти селян в полон, треба було і партію, і цих окупантів, які прийшли сюди, різні нації, вплоть до китайської, треба навчити української мови, тільки пролетаріат не вчить української мови, пролетаріат має бути руським, так, як він і є».

Олександр Загородній. «Міфи примусової українізації двадцятих років»: «Більшість чиновників апарату були росіянами та євреями. Так що, проаналізувавши етнічний склад населення, одразу стає ясно, що жодної примусової українізації не було. Було переведення держапарату на українську мову, але тільки держапарату. Для більшості населення українська мова була рідною. Та і як воно мало бути, якщо українці ну ніяк не бажали поповнювати ряди компартії».

почала заходити в мистецький простір російських та зрусифікованих міст.

В. Г. Лебедева. «Старе й нове у масовій культурі двадцятих»: «Росія була частиною європейської макросистеми, і багато в ній було ідентичним тому, що відбувалось на Заході. Скотт Фіцджеральд у своєму есе «Відгомін епохи джазу» так схарактеризував період після 1919 року: «То була епоха чудес, то був час мистецтва, це був період крайнощів та вік сатири... Всю країну охопила жага насолоди... Слово “джаз”, яке сьогодні ніхто не вважає непристойним, означало спочатку секс, потім стиль танцю і нарешті музику».

Непманське мистецтво віддзеркалювало вселенську тугу населення за фізіологічними втіхами та чуттєвою розрядкою. Цей паралельний світ був абсолютно чужим українським інтелігентам, які ще вчора зі зброєю в руках захищали високі ідеали української революції.

Цікавим є той факт, що Сосюра, Довженко та багато інших представників української творчої інтелігенції свого часу воювали проти більшовиків у військах УНР. Згодом, залишившись на окупованій території, вони

Ігор Гирич: «Але, з іншого боку, більшовики на початку 20-х років дозволяли дуже багато українцям: видавати українські книжки, друкувати українські підручники і розвивати українську літературу і навіть знімати українські фільми. Це теж все-таки була політика часів непу і українізації».

Хоч як би там було, послаблення більшовицької диктатури дало можливість людям дихнути на повні груди. На якусь мить забувши про жакіття війни, вони взялися за плуг, перо та пензель. Це десятиліття відносної свободи показало, наскільки потужним є творчий потенціал України і наскільки органічним могло бути її входження в усі європейські та світові контексти.

Жнива в Медвинському колгоспі. 1930

Танталові зусилля повсталих озброєних українців вибороти собі незалежну державу не увінчалися успіхом. Причиною тому стали, з одного боку, бездарність і розсвареність українських політиків, з іншого – диявольська жорстокість, хитрість і підступність більшовиків. У період непу війна перейшла в культурну площину, і щойно українці почали її вигравати, як за них знову взялась ЧК.

Усю цю грабіжницьку вакханалію Ленін затіяв під прикриттям боротьби з голодом. Він вимагав якнайшвидше завершити справу, не зупиняючись ні перед чим. «Усі міркування, – писав він, – вказують на те, що пізніше зробити нам цього не вдасться, оскільки жоден інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам можливості забезпечити нейтралізацію широких селянських мас».

У період після Громадянської війни Україна живе в кількох часових вимірах. З одного боку, пістряво одягнені та голодні повстанські загони, з іншого – п'яні од крові більшовики, ще з іншого – зачарована українська інтелігенція, кращі представники якої робили кумедні потуги з марксової отрути зварити козацький куліш. У зрусифікованих містах тим часом скоробагачки набивали кендюх та сипали грішми. Парадокс, але саме в цей непевний час, балансує між життям і смертю, українська культура робить заяву на серйозний прорив. Малевич пише «Чорний квадрат», Михайль Семенко видає свій скандальний «Кобзар», а Курбас геніально викручує суглоби Мельпомені та органічно входить у контекст європейського театрального авангарду. Ніхто з них

У світовій науковій політичній думці вже давно склався погляд, розвинений великими філософами, педагогами, лінгвістами, письменниками, про те, що всяка культура починається зі знання рідної мови, що зневага до рідної мови є формою знеособлення і самозречення; що за ставленням до рідної мови можна судити про моральний та інтелектуальний рівень людини; що мова – це живий символ збірної особистості народу; що занепад національної мови є безпосереднє свідчення занепаду нації і, отже, величезна втрата для духовної скарбниці людства; що для всякої духовно цілісної людини будь-яке ущемлення її мови є посяганням на її «я», на її народ, і вона неминуче буде такому посяганням протівитися.

Рік 1922-й. Нову економічну політику більшовики запроваджують під акомпанемент дзвонів, які падають, і брязкіт коштовностей, що їх вилучають із церков. Особливо гучно відлунюють дзвони Мотронинського монастиря, ієромонахи якого святити зброю гайдамакам Залізняка та повстанцям Холодного Яру.

поки що не здогадається, яку долю готують їм борці за щастя трудящих.

Поки українські романтики творили революційне мистецтво та впадали в шал од самого вигляду ситого міщанства, більшовики латали фінансові діри непманськими грішми й церковним майном. Український комуністичний провід, покірний командам з Москви, створює Центральну комісію з вилучення церковних цінностей на чолі з Миколою Скрипником, який ретельно виконує всі настанови вождя світового пролетаріату.

«Якнайшвидше і якнайрішучіше нам потрібно вилучити церковні цінності з храмів та монастирів. Саме зараз ми повинні дати безжалісний бій духовенству і придушити його спротив з такою жорстокістю, щоб воно пам'ятало про це впродовж десятиліть. Без проведення цієї лінії наша державна робота просто немислима» (З листа Леніна до Молотова та членів Політбюро, березень 1922 року).

Золотоверхому Києву од ленінських грабежів дісталось найбільше. Більшовики вривались у святі обителі, звалювали на купу хрести, підсвічники, паникадила та

ризи з чудотворних ікон... Все це, без огляду на мистецьку вартість награбованого, йшло в переплавку. Протягом 1922 року комуністи вбили понад вісім тисяч духовних осіб. Згодом ретельність голови комісії експропріаторів, Миколи Скрипника, вилізе йому боком у вигляді самогубної кулі в чоло.

Лесь Танюк: «Вина їхня була в тому, що вони вперше повірили в цю ідею марксизму, теорію класової ненависті, що вони долучилися до цього творення машини, яка потім їх розтоптала, і оце відчуття власної вини примусило Хвильового пустити кулю собі в лоб, примусило Петрицького спалити свої картини, себто над ними висів тягар самопізнання, що вони все-таки на світанку своєї творчості мали ілюзію єдності з тією владою».

Українське інтелектуальне середовище того часу нагадувало банку з павуками. У зросійщеному Києві ці українські гуртки були такими собі етнокультурними острівцями. Разом з тим стривожені непом міста України виглядали чужинецькими островами в океані бунтівного українського села. Тим часом паралельний світ ситого непмана дарував дамам дорогі хутра, хлистав горілку та підминав мистецтво під свої

швидкоплинні потреби.

«І коли повз кав'ярні, де теплі огні, в черевиках іду подертих, чогось раптом спокійно, спокійно мені, чи то жити, чи вмерти». Пишучи ці рядки, поет світового рівня Євген Плужник значною мірою висловлював загальний настрій тогочасної київської інтелігенції.

До мізантропії, яка охопила мислячу частину українського суспільства, додався сарказм, пов'язаний зі смертю Леніна. У своєму щоденнику академік Єфремов наводить анекдот по гарячих слідах. «Тільки-но Маркса вирішили впустити до раю, як за ним вчепився Ленін. На брамі не пускають. "Так я ж його учень", – проситься той. "Ні, однаково не можна". Тоді один з воротарів порадив Леніну залізи в мішок. Той заліз. Воротар подає мішок через браму: "Там щойно Маркс пройшов. Так це його барахло, передайте..."»

«Дивно одне: люде борються з релігією шалено, а нічого кращого не вигадали, як огорнути Леніна чисто релігійними формами: оте виставляння його тіла на «поклоненіє», отой склеп з бальзамованим тілом, отой пишний, по-візантійському, церемоніал... Хіба це не

релігійні форми? Далеко розумніше зі свого погляду зробили б більшовики, якби вдалися до крематорію і спалили тіло. Принаймні, консеквентно було б» (Сергій Єфремов. Щоденники. Рік 1923).

Станіслав Чернілевський: «Якщо би мене спитали, як би я одним якимось реченням оцінив цю добу, то я би цей модус, або цей дискурс, найзагальніші властивості цього тексту культурного цих років, назвав би, як не дивно, психопатичним. Тобто все це нас відкидає в ту проблематику, якою пізніше чи там в Європі займається Кафка, а попередньо Достоевський, так це герої Достоевського, якоюсь мірою. Це одне тільки з протиріч, внутрішніх протиріч. Значить, між певною машинністю і певною живою категоріальністю людини всередині самої себе. Між дозволом нібито, але дуже короткочасним, наповнений самопрояв в приватній якійсь справі, чим і був неп. А з другого боку, абсолютний тотальний контроль держави за цим приватним ділом, який закінчується повністю відбиранням».

У післяреволюційній та повоєнній Росії співіснували, з одного боку, світ складних текстів і теорій, з іншого – міщанський, повсякденний та природний простір. Одні

скандували «клячу історії загонім левой...», інші мріяли повернутись у довоєнний комфорт та ілюзію безпеки. Ця дещо карикатурна розчакнутість суспільства досягає піку в період «воєнного комунізму» і йде на спад та майже нівелюється після проголошення непу. Відчуття ситості та «праздника життя» присипляє відчуття реальності. Ну, а сон розуму, як відомо, породжує чудовиськ.

Із проголошенням непу відновлюється весь реквізит старої Росії: візники, швейцари, двірники, продавці морозива. Відроджуються кінні перегони з тоталізатором, виходять із підпілля казино та проституція. З'являються приватні спортивні товариства з привілейованим членством. Стало престижним мати авто, одягатися у «свої модистки» та їздити «на води». Повернулася мода нюхати кокаїн, ходити в лисячій шубі та пити мадеру. В оформленні інтер'єрів, прикладному мистецтві та обкладинках бульварної літератури панує «неомодерн» як віддзеркалення нових міфів про чудове довоєнне життя. Знову ж таки, пам'ять про знищений більшовиками панівний клас заводить у широкий вжиток гру в аристократизм. «Сделайте мне красиво...»

– вимагало новоспечене панство.

Протягом останніх півтора століття Російська імперія пережила три прищестя «буржуа-парвеню». Буржуазія першого призову пореформеної Росії другої половини XIX століття, нова буржуазія епохи непу та «новіє русскіє» 90-х років XX століття. Щоразу це супроводжувалось сплесками активності масової культури найнижчого гатунку. З одного боку, рівень цей визначався власними смаками нуворишів, з іншого – естетичними та психологічними потребами більшості.

Червона валка зі здачі хліба комсомольської естафети із с. Мисайлівка у м. Богуславі. 1930

Крім людей, які бавились в аристократів, у непманському середовищі було багато інших типів – вихідці з ремісників, селян, купецтва та люди з каламутним кримінальним минулим. Азарт спекуляції, у вогні якого вони палали під час «воєнного комунізму», вимагав свободи та легалізації нажитого «непосільним трудом». На поверхню вийшли молоді кавалери з голеними нахабними мордами, комісарські

коханки в сукнях «вчєрашніх господ» та інша, за висловом Пришвіна, «подзаборная рвань».

«Новые купцы, кто новые купцы? – Щучка был трактирный слуга, теперь торгует колониальными товарами и налога платит полтора миллиарда... Кто был Лихобор – последний человек, прощельга, оскопленок, подзаборная рвань, а теперь свой ларек держит – миллиардами ворочает, оно, конечно, подсчитать его миллиард – на прежние деньги восемьдесят рублей всем товарам цена, а все-таки стоит человек на своих ногах, и самый последний человек, а первый человек сидит, картошку жует и все робеет» (Михайло Пришвін. «Роздуми»).

У 1920-х роках виникає нове поняття – «переродженець», себто людина, яка зрадила свій клас і комуністичну ідею. Переродження «своїх» стало шоком для прямолінійного та, за суттю своєю, середньовічного мислення представників пролетарської влади. Відділені тонкою перегородкою від соціально близьких кримінальників, ці «лицарі революції» жадібно хапали швидкі гроші та не менш вправно витрачали їх на адекватні власним запитам

Лесь Танюк: «Це була справді поворотна реакція. Інша річ, що в культурі це скінчилося запоями, всякими блатними, хуліганськими вихідками, що все це понизилося, і висока культура змушена була піти в тінь, от згадайте: Зеров та неокласики ідуть в болотному люкросі і там собі щось пишуть на цьому хаосі, на цьому абсолютному повстанні плебса, в тому числі і буржуазного плебса».

В усій цій постреволуційній та повоєнній каші українські інтелектуали шукали способів адаптувати національну культуру до потреб мегаполісу, підняти планку до європейського та світового рівня. Втім, якоїсь генеральної лінії вони так і не виробили. Єдиною об'єднувальною точкою для всіх них лишався одвічний український тотем – лебідь, рак та щука.

Лесь Танюк: «Хвиль було дві – Донцовська в плані того, що треба плекати українську аристократію, а тоді, значить, і урбаністичну культуру, а друга хвиля була за те, що треба піднімати те ж село, того ж хлібороба до рівня, то була просвітянська хвиля, і хвиля, так би мовити, елітарна, що з одного боку Хвильовий, а з другого Пилипенко і Плуг».

Знавець російської ментальності, Федір Достоєвський у романі «Беси» напророчив прихід більшовиків та всі їхні криваві діяння. Щоправда, попри всю свою геніальність, письменник не міг передбачити витонченого садизму нової економічної політики, цих останніх конвульсій старого світу перед остаточним заклацуванням мишоловки. «Беси» чітко спланували комуністичний рай для себе та сірий стандарт для працюючої решти, яка мала той рай підпирати. Неп мав допомогти набратися сили перед «последнім решительним боєм» з усім живим, оригінальним та мислячим.

«Ніщо не сміє вибиватися понад рівень пересічності. Коли “беси” в своєму “раю” потребують техніків, панів і рабів, – то серед маси їм не потрібні індивідуальності, жодні вищі інтелекти. Тому “шигальовці” кажуть: “Ми в зародку знищимо всяку геніальну людину... Великі інтелекти завжди приносили більше шкоди, ніж користі. Їх пошлеться на заслання або буде засуджено на смерть. Цицеронові відітнемо язик, Копернікові виколемо очі, Шекспіра замуруємо... Раби мусять бути рівними!”» (Дмитро Донцов. «Видиво більшовизму у Достоєвського»).

Станіслав Чернілевський: «Ясно, що це не вигідно було ніяк. Будь-яка власна ініціатива не вигідна взагалі цій ідеології, так і не вигідна талановита, а тим більше геніальна людина, а вони почали нарощуватися. Орієнтація на генія була у ВАПЛІТЕ, на геніальну людину, яка здатна на індивідуальну творчість».

Непмани, попри всю свою любов до «бублічків», блатного шансону, продажних дівочь та кабаре, були все ж впізнавані, мали індивідуальність і колорит. Вони вирізнялися на тлі сірої безликої маси позбавлених статі та одягнутих в унісекс «совслужачців». Письменники старої формації, тим не менше, ставилися до цієї братії з неприхованим презирством. Знову ж таки, багатьом рядовим комуністам часів непу в диявольських пиках торгашів ввижались видіння апокаліпсису та зрада справі революції. Їх безсила злоба знаходила вихід у гнівних агітках та комсомольських патрулях біля непманських магазинчиків. Іноді, у момент найбільшої люті, комуністи пускали в хід нагани.

З позицій дня нинішнього неп видається таким собі

радянським раєм, «перестройкою» без розвалу СРСР, загальним підйомом господарства, розквітом культури, вільної дискусії та приватної власності. Однак більш прискіпливий погляд обов'язково помітить, що саме в розпал так званого культурного розквіту непу більшовики організують висилку найвидатніших діячів культури і науки, чистять підприємства та партійців. Під арешт ідуть меншовики, есери, анархісти, колишні царські офіцери та не дорізані військовим комунізмом дворяни. Саджають містиків, націоналістів, священиків, студентів... Попутно замітають усіх підозрюваних в «інакомислії» та контрреволюційних настроях. Тимчасову передишку мають тільки аполітичні торгаші та зосереджені на перетравлюванні харчів міщани.

Історики досі сперечаються, чи був у непу шанс на виживання. Дехто вважає, що відмова від жорсткої цінової політики, капіталовкладення у промисловість і розвиток зовнішньої торгівлі могли врятувати неп. Інші думають, що партійне керівництво прогавило шанс мирного врегулювання ринкової стихії непу. Ще інші вважають, що основна причина провалу нової економічної політики криється у протиприродному

поєднанні ринкових і тоталітарних методів управління. Усі ці дискусії не враховують одного. Реставрована більшовиками Російська імперія могла триматися тільки на крові. Розвиток ринку та демократії вів до її неминучого розпаду, і більшовики, добре це розуміючи, не могли будувати інших перспектив, окрім кривавих.

Для українського визвольного руху нова економічна політика мала вбивчі наслідки. Селянин, багатіючи, перестав підтримувати повстанців. Неп значно ефективніше, ніж силові методи ЧК, підірвав соціальну базу збройного опору. Своїми діями повстанці заважали дядькові працювати та накликали на його голову червону мітлу каральних загонів. Знову ж таки, продовжував працювати інститут колективної відповідальності. Розстріл заручників у ЧК ніхто не відміняв.

Василь Шкляр: «Дядьки казали: “Чого ви собак дражните, і йдіть собі, не заходьте”, – з іншого боку, їх можна зрозуміти, бо був встановлений цей інститут відповідачів, коли розстрілювали багатьох селян, і найкращих із них розстрілювали за те, що в селі відбувалися якісь ці рухи: палилися ради, громили

комнезами, всі інституції “советські” повстанці громили, щоб їх боялися, хотіли, щоб їхні ідеї, коли вже не було надії на визволення, але вони цим хотіли довести, що ця влада є окупаційною, оце дуже важливий момент в повстанському русі, саме серед залишенців, серед тих, хто залишився боротися до кінця, одним із мотивів була помста за завдані кривди українцям, а другий мотив – показати, що ця влада ще є окупаційною, що населення з нею бореться, кращі з кращих стоять до кінця».

Незважаючи на видиму пасивність, селяни любили час од часу засунути руку під стріху і помацати, чи на місці вірний «льюс» або ж трьохлінійка. Любили вони тихцем, аби не чули стукачі, побалакати про славних отаманів. У балачках тих народжувались легенди про богатырську силу останніх. Про ірпінського отамана Гайового, наприклад, розповідали, що міг він молодий дуб з корінням повалити.

«Добрий спомин зберегли люди про Гайового, отамана партизанського. Людей не кривдив. Помагав. Навчав Україну любити, за неї стояти. Показували мені криничку Гайового в пуці. Був, кажуть, і стовп з написом, та большевики знищили. Дика пуца

«Смішний, карикатурний “вузьколобий” непман спробував вирішити нову для радянської культури проблему – “мистецтво для задоволення”. Буржуйнуво, в міру свого розуміння та смаку, як міг заповнював собою культурний вакуум. Через відсутність вікових традицій “мистецтва для задоволення” усе це мало доволі вульгарний вигляд». (В. Лебедева. «Старе й нове в масовій культурі двадцятих років»).

Василь Шкляр: «Саме місто було звичайно великою мірою ворожим до цих людей. Воно їх у своїй основній масі, можливо, не сприймало. Це були теж такі чужорідні острови українського духу. Я ще раз наголошую – це східні міста, такі як Харків, Січислав, Одеса і той-таки Київ певною мірою, але все одно в цей час були створені умови, що ці люди: літератори, митці, – вони почувалися певними себе, вони сподівалися, що це справді твориться їхня держава. В ньому вже була захована велика омана, яку розпізнати було можливо далеко не всім».

надзвичайно мальовнича і велично сувора. Справді неприступна твердиня гайдамацька. І ще одна характерна дрібничка: своїх партизанів люди звать “козаки”, а большевиків “товарищі”, і треба чути, скільки зневаги вкладають у це останнє слово» (Сергій Єфремов. Щоденники. Рік 1923).

Неп та українізація призвели до занепаду повстанський рух, але наповнили ринок товаром і харчами. В село, «на дачу», рвонула різношерста міська публіка. Тягнувши «водочки» та нажершись од пуза, вони співали: «На Українє добре жить, есть что шамать, есть что пить...»

Етнічний склад великих міст непманської України був доволі пістрявий. Більшість становили росіяни, євреї та поляки. Українська меншість ментально належала до тої ж таки російської культури. Вона встидалась рідної мови і скрізь, де тільки можна, підкреслювала нелюбов до всього українського. Цей рабський тип вивів іще Михайло Старицький у п'єсі «За двома зайцями». В розгул непу нащадки Проні Прокопівни були основними споживачами низькопробної шалманної культури.

Колектив Медвинської МТС. 1935

Українізація, яку більшовики запровадили паралельно з непом, дала можливість змінити звичний хід речей. Українська культура мала відвоювати великі міста. Зробити це можна було тільки одним чином – високою якістю творення. Довженко, Малевич, Бурлюк, Курбас та іже з ними увійшли в контексти світового та європейського мистецтва. Багатьох інших

письменників, художників, архітекторів, скульпторів, учених на старті їх творчості зрубала сталінська гільйотина.

Нині, повертаючись до періоду непу та тісно пов'язаного з ним феномену відродження української культури, багато хто ставить запитання: а що було б, якби у 1930-х роках цвіт української інтелігенції залишився серед живих? Відповідь проста. Вочевидь, сьогодні не було б абсурдних дебатів про квоту українського в національному теле- та радіоефірі або ж тяжких роздумів довкола того, є Шухевич та Бандера героями України чи ні. Звичайно, так. Бо хто ж тоді герой? Може, Сталін, пам'ятник якому не так давно спорудили в Запоріжжі, чи Катерина, на прощу до якої ходять горді одесити?

Рік 1933-й, 13 травня. Харків. Уранці до письменника Миколи Хвильового зайшли на чай Остап Вишня, Микола Кулиш, Майк Йогансен, Григорій Епик та Аркадій Любченко. Хвильовий грав на гітарі, читав уривки з віршів Пушкіна, потім вийшов до сусідньої кімнати. За мить пролунав постріл.

Вочевидь, натиснути на гашетку «браунінга» Хвильового спонукали не тільки арешт його друга Юліана Шпола та понура атмосфера України, мучила його ще й власна причетність до творення комуністичного монстра, який пожирав його країну. Він, як і решта українських націонал-комуністів, спокусився на перспективи, що їх давали українізація та формальна державність у межах Радянського Союзу, тим більше що на початках справді все було гарно. В українській літературі творилися нові форми та змагалися між собою модерністична, неокласична та пролетарська течії.

Василь Шкляр: «Багато хто повірив в цю українізацію і, крім того, в так звану Українську Народну Республіку в межах нової імперії, і це теж багатьох вело в оману: є нарешті наша держава, з нашою мовою! І чого б це тих, хто в них повірив, теж можна зрозуміти, адже все одно, це ніби на позір. Принаймні на початку 20-х, власне, всіх 30-х років це був дуже позитивний крок у розвитку українства: справді, розцвітали видавництва, багато поетів наших видатних пішли, ну, попри те, що вони там співали осанну новому життю, вони творили справжню поезію».

У протоколі допиту його дружини, зробленому через дві години після самогубства, засвідчено дещо інше. Список присутніх вона обмежує Миколою Кулишем, Олесем Досвітнім, Миколою Хвильовим та власною персоною. Словом, справа ця так і залишилась з темними плямами. У другій передсмертній записці письменник зазначив, що напередодні спалив свій незакінчений роман. «Знищив, – писав він, – значить, уже знайшов у собі силу волі зробити те, що я сьогодні роблю».

Будуючи версії та здогади, чому лідер ВАПЛІТЕ пустив собі кулю в чоло, не слід забувати, що то був 1933 рік. В Україні відбувалися повальні арешти, слідчі катували арештованих та примушували їх підписувати несусвітні зізнання, українське село вмирало з голоду. На вулицях Харкова дедалі частіше траплялися трупи селян, які намагалися знайти порятунк від голоду у великому місті. Усе це разом узятє творило картини Апокаліпсису, нівелювало будь-які перспективи та мотивацію до життя. Знову ж таки, розбиті ілюзії доби непу та українізації... Тоді українським націонал-комуністам ще ввижалась незалежна від Москви Радянська Україна.

Інтелектуальну гілку в українській літературі 1920-х років очолив Микола Хвильовий. Він створив Вільну Академію Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ) і пропонував орієнтуватись на культурні цінності Західної Європи. Його гасло «Геть від Москви!» спровокувало конфлікт із центральною владою, яка відразу звинуватила Хвильового в буржуазному націоналізмі.

Микола Хвильовий притягував до себе не тільки симпатиків проєвропейської орієнтації, а й численних стукачів. Нині, читаючи тексти їхніх доносів, ми можемо відтворити деякі нюанси нервової атмосфери в тогочасному письменницькому середовищі.

«В клубе Блакитного ужинали: Кулиш, Досвітний, Хвильевый, Епик-Копыленко и Вышня Остап. После изрядной выпивки Кулиш изрёк: “Я признаю ленинскую политику ЦК партии, но без Сталина”. После этого заявления сидевшие за соседним столом Пилипенко, Недоля и Кириленко набросились со стульями в руках, требуя извинений. Недоля с Досвітним подралась. Пилипенко и Кириленко просили Кулиша, чтобы он в таких местах не говорил о политике. После этого все объединились и продолжали

пить» (із доносу сексота на псевдо «Осторожний»).

Навіть у найбільший розквіт надій на загірну комуну українські письменники не можуть відкараскатись від мотивів мізантропії та суїциду. Їх герої, незалежно від сповіданої ідеології, так чи інакше думають про самогубство. І це ще середина 1920-х років, ще не чути пострілів у потилицю, а обриси Соловецького монастиря вражають хіба що довершеністю форм, повним ходом йде українізація, видаються книги, ставляться п'єси, знімаються фільми. У літературі чітко окреслюються основні напрями розвитку.

Ігор Гирич: «Були письменники, які орієнтувалися на робочий клас, пролетаріат, були такі, які орієнтувалися на селянство, були такі, які писали для української інтелігенції. І в принципі, кожний напрямок толерувався до певної міри, і давалися гроші на всі ці речі, партії. І в принципі, 20-ті, чим вони відрізнялися від 30-х, тим, що не було, власне, єдиної точки зору, єдиної великої організації, в яку зігнали потім всіх письменників. І це давало можливість літературі підніматися набагато більше, ніж вона досягла після 34 року, коли вже створили спілку письменників України».

Українська культурна революція творилася на тлі захланного та заколисаного непом міста.

Скоробагатьки та міщани впритул не помічали воістину монументальних звершень, що відбувалися у них під носом. Згодом ці паралельні світи перетнуться на островах архіпелагу з короткою, мов постріл у потилицю, назвою ГУЛАГ.

Рятуючи більшовиків від неминучого провалу, неп так і не зміг вирішити низки насущних проблем. Він не покінчив з декласованими елементами й безробіттям. Пишним цвітом розквітли злочинність, проституція та наркоманія. Дрібні і середні підприємці, власники торгових точок, хлібних крамниць, кафе, ресторанів відчували ворожість расових комуністів, збіднілої інтелігенції та простих обивателів. Офіційна політика стосовно непманів коливалась від вимушеного визнання до переслідувань. Така ситуація викликала відчуття нестабільності та тимчасовості. У зв'язку з цим складався стиль життя непмана: «Пропадати, так з музикою!» Побільше урвати, прогуляти, піти в обхід закону... Тогочасні літератори подібні явища назвали

Короткий час перепочинку між воєнним комунізмом і сталінським терором засвітив низку сильних яскравих особистостей. Особливе місце серед них посідає батько українського футуризму Михайль Семенко. Зачарований технічним прогресом та електричними вогнями великих міст, він творить воістину блискучу поезію, однак сучасникам врізається в пам'ять не стільки віршами, скільки футуристичними маніфестами й екстравагантною поведінкою.

«Обличчя його вмщало риси всіх націй та рас, його волосся було чорне, як вугілля шахт, а очі блищали вогнем татарських ватр, скитських вогнищ та юпітерами європейських ательє, а кожен сторонній подорожній подумав би, що він з Патагонії» (Микола Бажан, учень і послідовник Михайля Семенка).

Станіслав Чернілевський: «Рекрутуються інші люди: Бажан молодий приходить, приходить Яновський, приходить Шкурупій, цілий ряд першорядних дуже талановитих, дуже здібних молодих письменників, ясно, кумиром для них був європейськи орієнтований Хвильовий, він – неокласика якоюсь мірою, і це визначило рівень, певною мірою сценарний рівень».

«гримасами», або ж угаром непу.

Президія райвиконкому, зокрема секретар РКРП(б)У Журченко, голова райвиконкому Логвиненко, секретар райвиконкому К. Лисиченко. 1935

Особливо болісно все це сприймав геніальний поет

Евген Плужник. У 1924-му в Києві на одному з літературних вечорів він уперше прочитав поему «Галілей». «Танці... злидні... карати... парфуми... Гаманці, гаманці, гаманці... Як до речі вигукують думи десь на розі старці. Пруть до церкви, на смерть, в ресторани... Жруть, торгують собою, плюють в непроміті, неславлені рани, – живуть! Гей, ти, вулице! Потного м'яса безбережна, безкрая ріка! Й над усім – два словечка з Тараса і обмитий дощами плакат...». Є в цих словах дуже точний діагноз тогочасного Києва. Утім, як на нашу думку, він досі лишається актуальним.

Початкова ейфорія української інтелігенції від заміни «воєнного комунізму» непом поволі перетікала в розчарування та передчуття чогось лихого і темного. Ці настрої знаходили вихід у різних формах.

У 1924-му, в самий розпал непу, Лесь Курбас ставить «Шпану».

Лесь Танюк: «"Шпана" була вистава, на яку, як писав Менделєв в рецензію театральній, на яку рвонула вся Бессарабка. Це була вистава про те, як в радянську установу прийшли неприємники, шуліки, шахраї, як вони

введено в п'єсу як органічні складові частини спектаклю. Тексти реклам приймаються в конторі "Березоля". Отже, маємо вже не театр, а крамничку глашатая нового мистецтва, отого безграмотного "Березоля"» (Сергій Єфремов. Щоденники).

Українське театральне середовище у 1920-х роках було розбите на два табори. Одні відстоювали модерний новаторський напрям, інші – дбали про збереження традиційного та, за суттю своєю, хуторянського театру.

Театр, очолюваний Лесем Курбасом, намагався дотягти українську культуру до європейського рівня. На думку прихильників режисера-новатора, стара українська драматургія не виходила за межі побутової грізьби, увесь конфлікт було побудовано, так би мовити, на сварці баби Палажки з бабою Параскою; і тільки у 1920- роках з'являється театр великого характеру та великої дії. Курбас ставить «Джиммі Хігінса», з'являються п'єси Кочерги та Миколи Куліша з філософськи окресленими «Макленою Грасою» та «Народним Малахієм».

Лесь Танюк: «"Народний Малахій" був завершенням

все це там роблять, і ясно, що це була вистава дуже така гостра, сатирична, і вона користувалася не меншими лаврами, і коли повезли її в Харків, то там, в Харкові, стали менш дозволяти її ставити в 23–24 роках, бо просто боялися такого напливу публіки».

Лесь Курбас – юнак з Галичини – Садовський запросив у свою трупу ще на початку 1917 року. Був Лесь із акторської сім'ї Яновичів, навчався у Віденському та Львівському університетах, знав вісім мов і добре грав на роялі. Молодий Курбас мав досвід акторської та режисерської роботи, вивчав історію й теорію світового театального мистецтва, бачив чимало постановок у німецьких, австрійських і багатьох інших європейських театрах. Попри послужний список достоїнств і потужних новаторських постановок, у Курбаса не бракувало антагоністів. Були вони й у середовищі поважних академіків і патріотів України.

«Цими днями "Більшовик" подав звістку про нову постановку театального новатора Курбаса. Має йти п'єса Кропивницького "Пошилися у дурні". У цій постановці вперше буде використаний новий спосіб реклами. Рекламні тексти буде драматизовано і

оцінки непу з боку культури великої, саме ця п'єса дала всю цю бордель і весь цей совнарком соціальних отців, так би мовити, України, дала все це в жакливій пародійній, сатиричній характеристиці, і тому Курбаса назвали "лицарем малахіанського образу", і в принципі в розстрільній справі є це, ця проблема».

Паралельно з літературою і театром бурхливо розвивається українське образотворче мистецтво. Широко відомим стає ім'я майстра світового рівня Михайла Бойчука. Ще до революції, навчаючись у Парижі, він задумується над вагою колективної творчості у мистецтві. «Не бійтеся втратити індивідуальність, – писав він, – не треба боятись запозичувати у іншого, треба намагатись зробити краще. Індивідуальність сама виявиться, коли майстер визріє...»

Ігор Гирич: «Можемо сказати, що Бойчук вже був визнаним майстром і концептуалістом, ще до 17 року. Він брав участь у реставрації і новгородських храмів. Ще до початку Першої світової війни. І працював як реставратор і в Галичині, і в Києві, і дуже багато надихався фресками, мозаїками Софійського собору, теж там працював, і в Парижі він теж багато навчився,

ввібрав в себе, якраз, можливо, Париж зробив українським малярем, бо він побачив, що, власне, ту українську традицію зробити сучасною, для всього світу цікавою».

Поступово Бойчук приходив до орієнтації на мистецтво Візантії та Київської Русі, вбачаючи в них вершинні явища художньої творчості. Наприкінці 1925 року він створює Асоціацію революційного мистецтва України, яка заперечувала натуралістичний реалізм. Разом з тим послідовники Бойчука шукали натхнення в національних джерелах. Ці ідейно-художні принципи не вміщались у прокрустове ложе «радянського мистецтва». Мине ще трохи часу, і гільйотина НКВС почне відтинати все зайве.

Рік 1918-й, 29 квітня. Унаслідок державного перевороту владу в Україні бере гетьман Павло Скоропадський. У період його правління Україна досягає значних успіхів у галузі науки, освіти та культури. Універсалом гетьмана було створено два державні університети, близько двохсот українських гімназій, видано кілька мільйонів примірників

Академія мала три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Гетьманський уряд виділив кошти для організації перших науково-дослідних кафедр, інститутів та інших установ. Протягом короткого періоду гетьманату було закладено потужні підвалини академії. Вона вистояла навіть після приходу більшовиків. Заборонити її вони не мали сили, могли тільки переінакшити на комуністичний копил. І то не одразу.

Ігор Гирич: «І ми, якщо побачимо членів академії наук, то більшість цих людей були члени не комуністичних партій, це партії соціалістів-федералістів, це були більшість академіків, які були академіками наук».

Декретом від 14 червня 1921 року Рада Народних Комісарів схвалила «Положення про Українську академію наук», згідно з яким Академія визнавалась найвищою науковою державною установою республіки і підпорядковувалась наркомату освіти. Академію було перейменовано з Української на Всеукраїнську. Таким чином декларувався намір у рамках однієї організації об'єднати наукову інтелігенцію всіх українських

українських підручників; засновано Національний архів, Національну галерею мистецтв, Національний історичний музей, Національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр тощо. Знову ж таки, Українську Академію Наук своїм указом створив теж Скоропадський. Усе це безмежно драгувало вчорашніх офіцерів білої гвардії, яких гетьман намагався привчити до мови та форми українського війська.

На посаду президента Академії гетьман запросив Михайла Грушевського, але той відмовився. Тоді Установчими зборами президентом УАН було обрано великого українського вченого Володимира Вернадського, а його незмінним секретарем – сходовознавця Агатангела Кримського. Усі видання Академії мали друкуватися виключно українською мовою. Статут УАН підкреслював її загальноукраїнський характер. Її дійсними членами могли бути представники всіх етнічних територій України, у тому числі Кубані та Західної України, яка під ту пору входила до складу Австро-Угорської імперії.

земель.

Відносини ВУАН з керівництвом країни були напруженими. Вчені не бажали коритися диктату. Більшість із них мали антибільшовицькі настрої.

Увесь цей антикомунізм українських вчених можна було назвати одним словом – «гідність». Люди поки що не мали страху, який породжує терор. Вони були іронічні й завдяки вродженій спостережливості помічали багато смішного та абсурдного в діях і житті творців регламентованого щастя.

«Несподівано прийшов агент з “Учраспредміськгомгоспа” і взяв на облік в мене кімнату, щоб когось мені вселити. Отоді було б уже зовсім по роботі. Але дурень, що прийшов, не додивився, що друга моя кімната – то, власне, пекарня, а пекарні в рахунок не йдуть. Але знову і знов: живи і працюй «коли все одкрито у нас тюремним ключарем» – так, здається, Леся Українка писала. Це про старий режим. Що ж би вона про теперішній сказала?» (академік Сергій Єфремов. Щоденники).

Ігор Гирич: «Ця академія була антикомуністична за своєю суттю, і тому з нею і велася постійно боротьба

для того, щоб її комунізувати».

Хоч як би там було, але протягом кількох років непу та українізації ВУАН було зроблено досить багато. Михайло Грушевський, який повернувся з еміграції, видавав подальші томи «Історії України-Руси», Сергій Єфремов – низку монографій, присвячених українській літературі XIX століття, Агатангел Кримський опублікував серію сходознавчих праць, серед них «Історію Персії та її письменства»... Усе це робилось не стільки завдяки, скільки всупереч обставинам. Фінансування Академії радянською владою було вкрай поганим.

Майже до кінця 1920-х років Всеукраїнська Академія Наук мала певну автономію. Однак з 1929 року через зміну процедури виборів та посилення репресій влада повністю взяла діяльність ВУАН під контроль. Це було пряме і доволі brutальне втручання в організаційну та наукову роботу Академії; почалось її перетворення на радянську установу з обов'язковим сповіданням марксистсько-ленінської релігії.

У тісному проміжку між ковадлом воєнного комунізму та важким молотом сталінського терору Україна

спромоглась поставити своє мистецтво, науку та письменство у світові контексти. Вона засвітила потужний творчий і розумовий потенціал нації й цим підписала собі смертний вирок. Самогубство Хвильового у 1933 році звернуло увагу сучасників на процеси, які увійдуть в історію під назвою «Розстріляне відродження». На жаль, від цієї сталінської хірургії українська нація не може оклигати й досі.

Рік 1930-й, 19 квітня. На сцені Харківського оперного театру відбувається дійство, дуже подібне до п'єси театру абсурду. На сцену по одному виходять діячі української науки та культури і голосно зізнаються у неусвітніх гріхах. Усіх їх звинувачують у створенні підпільної терористичної організації «Спілка Визволення України». Серед підсудних: академік Єфремов, теолог і діяч УАПЦ Володимир Чехівський, академік Слабченко... Всього судили сорок п'ять членів цієї з пальця висмоктаної організації. На організованих більшовиками мітингах оратори вимагали для підсудних смертної кари. Наелектризований натовп

пропонував «гадов і шпіонів резать на кускі». Згодом усі ці вуличні фразеологізми стануть газетними штампами.

На процесі в Харківському оперному звинувачення дійшло висновку, що СВУ була підпільною організацією, яка у тісній взаємодії з лідерами української еміграції хотіла підняти повстання. Крім того, Спілка Української Молоді мала організувати терор проти всесоюзних та українських радянських керівників. Осередками дії СВУ акт обвинувачення вважав Всеукраїнську Академію Наук та УАПЦ. Процес мав обґрунтувати переслідування національної інтелігенції й підготувати основу для подальших репресій. Справа СВУ стала початком розгрому українського культурного ренесансу.

Неп та українізація розслабили суспільство. Повіривши, що все це «всерйоз і надовго», люди призабули криваві ріки, які розливала ЧК в період «воєнного комунізму». Забули й те, що організатором і натхненником масових убивств був «любимий вождь дедушка Ленін». Публічно він виступав проти терору, але, виходячи з революційної доцільності, у вказівках, призначених для найвужчого кола поплічників,

цинічно писав протилежне.

«Свого часу Чуєв запитав Молотова, хто був суворіший: Ленін чи Сталін. Той відповів: “Звісна річ, Ленін. Суворий був. У дечому суворіший за Сталіна. Він часом застосовував найостанніші засоби, коли це було необхідно. Тамбовське повстання наказав задавити, спалить усе. Я якраз був на обговоренні. Пригадую, як він дорікав Сталіну за м'якотілість і лібералізм”» (Сергій Білоконь. «Управління державним терором»).

Превентивний терор призначався, в першу чергу, для того, щоб приголомшити людей, зламати їх назавжди, – як писав Ленін, «аби вони не забули цього протягом кількох десятиріч». У кінохроніці можна побачити, як люди сміються, пританцьовуючи довкруг багаття з ікон, як вони одноставно кличуть смерть на голови ворогів. Покоління втратило волю, стало не здатне до критичного мислення. На історичну арену вийшов гомо советікус – нова порода людей.

Своєрідний тип становили безпосередні виконавці ленінських наказів. Письменник Безсонов дав усереднений портрет чекіста: «Невеличка голова,

скошене, без опуклостей чоло, маленькі, близько поставлені одне до одного очі. Вигляд кретина». Згодом радянська влада цей правдивий портрет радикально перемалювала.

4 вересня в Горках у Леніна побував Дзержинський. Наступного дня він розвинув і конкретизував директиви свого шефа щодо висилки нелояльної інтелігенції за кордон. «Треба усіх їх розбити за групами. На кожного має бути заведена справа. Відомості мають перевірятися з різних боків». Усі ці клопоти стосувались передусім російських інтелектуалів. Українців за кордон ніхто не випускав. На них чекали Соловки та куля в потилицю.

Євген Сверстюк: «Методи більшовиків були шокуючими, для України насамперед, і для цілого світу. Це був червоний терор, який не переривався, і в тому відношенні червона імперія – це зовсім нова якість, нова якість в розумінні поневолення. Це було тотальне поневолення з обрізуванням верхів, знищення верхів. Якщо говорити про українську культуру, то задум був такий, щоби знищити кореневу систему, щоби знищити діючі особистості і щоби замінити це зеленою вегетацією на рівні пересічності.

Коли йшла мова про знищення верхів, то у більшовиків це означало принципово інше, ніж в будь-якій іншій імперії, яку знала історія. У них це було фізичне знищення, ліквідація».

Незважаючи на вимогу натовпу «резать шпионов на куски» та обіцянку прокурора дати більшості підсудних смертну кару, вирок на процесі СВУ був доволі поміркований. Більшість отримала терміни від двох до десяти років. Частина засуджених було вислано на Соловки. Десятиліттям пізніше практично всіх учасників процесу заарештували повторно і знищили. На Україну більшовики мали свій особливий погляд, і в ньому не було навіть натяку на милосердя.

Євген Сверстюк: «Україна була полігоном випробування найжорстокіших методів, і вона вирізнялась в імперії тим, що це була “особо опасная республика”... “особо опасная”... Ми забуваємо, що вожді, Ленін, Сталін, Троцький та інші, які потім були усунені, всі вони були задіяні в боротьбі проти України як держави. Ми забуваємо, що була війна між державами і що ця війна була дуже дошкульною... ну, “Україну потеряют – голову потеряют”. І цілком ясно, що ця війна не скінчилася з закінченням громадянської

війни, що вона мала своє продовження».

Після смерті Леніна Сталін прийшов на готове. Прямим витвором доброго «дедушки» була система концентраційних таборів. Ще 15 квітня 1919 року ВЦВК видав декрет «Про табори примусових робіт». Того ж року почав роботу концтабір у Києві. «Соловецький лагерь особого назначения» було створено за постановою СНК СРСР від 13 жовтня 1923 року. Майже одразу СЛОН перетворився на перший в історії ХХ століття табір смерті.

Червень року 1929-го. Пролетарський письменник Максим Горький відвідує Соловецький концтабір. Йому дозволено блукати островом і розмовляти з ув'язненими. У дитячій колонії російський гуманіст мав зустріч із чотирнадцятилітнім хлопчиною, який розповів йому про всі жахіття табору смерті. Після розмови Горький вийшов з бараку, заливаючись сльозами. Йому подали коляску, і він поїхав на дачу начальника табору обідати. Наступного дня Горький залишив запис у книзі відгуків: «Не хочется, да и стыдно было бы впасть в шаблонные похвалы

изумительной энергии людей, которые, являясь зоркими и неутомимыми стражами революции, умеют, вместе с этим, быть замечательно смелыми творцами культуры».

У 1932 році Горький остаточно повертається в Радянський Союз. Там на нього чекають особняк у Москві, дві облаштовані вілли – одна в Підмосков'ї, інша в Криму. Для поїздок у Крим та за кордон йому виділено спеціально обладнаний вагон. Після відвідин Соловків Горький курить фіміам творцям табору смерті. Інакше й бути не може. Він – друг Леніна, отже, поділяє думки вождя. «Классовая ненависть, – писав Горький, – должна культивироваться путем отторжения врага как низшего существа. Я глубоко убежден, что враг – существо низшего порядка, дегенерат как в физическом, так и в моральном отношении».

Своїми писаннями Горький забезпечував Сталіну моральне прикриття перед світом. Він творив монументальний образ вождя і мовчав про утиски свободи думки. Знову ж таки, він очолив написання колективної книги, яка возвеличувала будівництво Біломорканалу руками зеків. У 1934 році Горький узяв

активну участь у створенні Всесоюзної спілки письменників, основним завданням якої був тотальний контроль за письменницьким середовищем.

Ігор Гирич: «Цей період між 34-м і 37-м – якраз період найбільших чисток, найбільшого масового терору, воно співпадає якраз з часом творення спілок, мистецьких спілок. І для чого це було потрібно? Це було потрібно, щоб людина була постійно під недріманним оком органів, і навіть жити вони мали на одному місці, ну, скажімо, важко собі уявити, щоб письменники до революції 17 року жили в одному будинку, це ж не нормальна ситуація, тут, навпаки, така ситуація була, що їм, якщо ти хочеш бути письменником, ти повинен жити».

Колгоспники села Побережка. 1932

«Мережею державного шпигунства було обплутано всю територію СРСР. Не обмежуючись кадрами спецслужб, влада утворювала деякі допоміжні мережі. Методами страхання та підкупу з людей робили донощиків. Допоміжними мережами були члени творчих спілок та співробітники ідеологічних інститутів. Кожен з них робив свій внесок у спільну справу» (Сергій Білокінь. «Управління державним терором»).

Створивши спілку письменників та інші творчі спілки, радянські каральні органи бачили всіх як на долоні. Більше того, через стукачів вони знали думку кожного ще до того, як вона народжувалася.

Скромну, але необхідну для влади роль виконували двірники. Вони здійснювали зовнішній нагляд за мешканцями. Під час обшуків їх присутність як понятих була обов'язкова. Система тотального контролю вимивала з людей все людське. Ніхто нікому не вірив, більше того, кожен намагався потопити кожного. Донощики ставали буденним явищем. Навіть у найтіснішому сімейному колі не можна було ні на кого покластися. Документи НКВС фіксують випадки, коли дружина доносила на чоловіка і навпаки.

Ігор Гирич: «Атмосферу такого тиску, тотального пресу важко уявити, а тут ситуацію пережити було ще важче, люди були поставлені в таку ситуацію, що вони повинні були самі себе обмовляти, саме себе обливати брудом, плямувати, і все це називалося “чистки”, і вони відбувалися в публічному такому форматі, за присутності багатьох сотень людей, кожна людина виходила на трибуну і себе сама бичувала».

Ліквідовуючи класи як такі, більшовики особливу увагу звертали на національну аристократію. Вони були твердо переконані в необхідності фізичного знищення найкращих. Для самої ж інтелігенції несподіванкою були не стільки дії більшовиків, скільки реакція народу, у який так вірилось. Часто-густо він виявляв кровожерні настрої і дуже швидко перетворився на легкоманіпульовану юрбу. Саме ця сіра, аморфна маса стала опорною точкою червоної тиранії.

Євген Сверстюк: «Якщо говорити про юрбу, то народ був перетворений в усіх країнах, не тільки в Україні, на юрбу, яку можна нацьковувати, якій можна кидати найбезглуздіші гасла, і він з переляку буде підтримувати вождя. З боку вождя найважливіше – підтримувати в народі рівень страху через систематичне кровопускання і через нав'язування думки, що “ми все можемо, що задумаємо, те зробимо”, як сформулював Тичина».

Після окупації України більшовиками частина членів Центральної Ради залишилась в Україні. Усі вони тією чи іншою мірою брали участь у розбудові незалежної, як їм тоді здавалось, УРСР. Потрапивши в зубці

машини сталінського терору, жоден з них не вижив – у тому числі і президент УНР академік Грушевський, якого до смерті залікували ескулапи з НКВС.

Початком масового нищення української інтелігенції вважається травень 1933 року. Саме тоді заарештували друга Миколи Хвильового – поета, прозаїка і драматурга Юліана Шпола. Невдовзі в Харківському будинку літераторів «Слово» Микола Хвильовий пускає собі кулю в чоло. Під роздачу потрапляють письменники Валер'ян Підмогильний, Микола Куліш, Євген Плужник, Лесь Курбас та багато інших чільних представників українського Відродження. Усі вони були страчені, померли в концтаборах або ж покінчили самогубством за півкроку до арешту.

Ті, кому вдалось уникнути арешту, перебували під постійним пресом страху. Щоночі когось забирають. У звільнені квартири письменницького будинку одразу вселяють інших, лояльніших літераторів. За кілька днів він тремтить разом з усіма, не спить ночами і про всяк випадок строчить полохливі доноси. Ніхто нікому

Дружина письменника про всяк випадок поклала до конверта довідку з лікарні. Відповідь вождя вражала лаконізмом: «В партії востановіть. Лечіть».

Якщо Сосюра лиш імітував буйне «слабоуміє», то іншого талановитого письменника, Тодосія Осьмачку, реальне божевілля наздогнало вже на еміграції.

Ігор Гирич: «Якщо брати Тодосія Осмачку, то він кілька разів тікав з лікарні, попавши потім на еміграцію, там цікаві були речі. Він постійно відчував присутність якоїсь машини, що його записувала, і з його мозку записували те, що він думав».

Розгортаючи терор і масові репресії по всій території СРСР, Сталін особливу увагу приділяє національним республікам. Період загравань з інтелектуальними елітами відходить у минуле. Країна потребує індустріалізації та уніфікації. Все має бути поставлено під спільний знаменник. «Кто там шагає правой? Левой, левой!..» – писав незадовго до самогубства Володимир Маяковський.

Лесь Танюк: «Я думаю, це була планова річ, не культури проти культури, якщо так говорити. Треба було створити безнаціональне суспільство, яке рано чи

не вірить, кожен від кожного чекає ножа в спину. В цій задушливій атмосфері легко втратити відчуття реальності й потрапити до божевілля. Деякі письменники і справді божеволіли.

Людей із порушеною психікою, як правило, викреслювали з чорних списків – вони і так були певною мірою відсутні. Розгледівши цю закономірність, поет Сосюра вирішує зробити хід конем. Дедалі ближче відчуваючи гниле дихання сексотів, він імітує божевілля і потрапляє до харківської психіатричної лікарні «Сабурова дача»: «І от я в будинку божевільних. Я почав обурено лаятись, кричати. На мене кинулись санітари... Руки мені витягли в сторони і зробили укол, од якого наче гори упали на моє серце, – чи витримає, – але серце витримало, а я став весь безвольний і покірний, і чомусь в мені воскресло дитяче... Бо коли лікпом Бородін, що душив мене за горло, вів мене з санітарами в буйний дім, я плакав і просився: «Дядя, я больше не буду!» (Володимир Сосюра. Автобіографічний роман «Третя рота»).

Після божевілля, вигнаний з партії та ледь теплий від страху, Сосюра написав листа Сталіну, в якому клявся у вірності комуністичній ідеї та особисто вождю.

пізно було б Росією. Подивіться на сталінську проблему: він в принципі картяр, який тасує колоду, а карта – нація. І то туди можна, то в Сибір, то туди можна, то туди. Він абсолютно був переконаний, що все це можна зробити. Це такий східний тероризм, який захоплював увесь світ, і вважали, якщо він захопить, то весь світ буде за образом і подобою».

Сталінська хірургія в середовищі національних еліт не випадково збігається з голодомором в Україні та на Кубані. Все це, разом узяте, творило нестерпну психологічну атмосферу. Харковом блукали голодні селяни, сподіваючись вижебрати бодай шматочок хліба. Заходили вони й до письменницького будинку.

«Іноді вони ходили по квартирах нашого будинку "Слово", але на високі поверхи вони вже не могли підніматись. Я жив на другому поверсі, і коли вони заходили до мене, то я міг ділитися з ними тільки хлібом. І от напівпомерклі очі страдників мого народу з тяжким докором дивились у мою залиту сльозами душу, і їх муки страшно вгрузали в неї, щоб в 1934 році вибухнути гіпоманіакальним пожаром» (Володимир Сосюра. Автобіографічний роман «Третя рота»).

Євген Сверстюк: «Це є геноцид не тільки селян, а це є в повному розумінні слова геноцид, бо то є знищення кореневої системи нації господаря землі, то є знищення духівництва церкви, то є знищення інтелігенції, системне і послідовне. Тобто тут є всі елементи нищення нації».

Особливо небезпечним для режиму ворогом Україна була не тільки через когорту дуже талановитих, та все ж лояльних до режиму письменників, а й через численні селянські повстання, які тривали фактично до 1930 року. Згодом, окупувавши Західну Україну, більшовики повною мірою відчують силу українського духу та зброї. Саме організований збройний спротив не дав їм виконати план зі знищення українського народу в тих обсягах, у яких це було зроблено у Східній Україні.

Незважаючи на те що більшість репресованих письменників доби українського ренесансу були реабілітовані наприкінці 1950-х років, їхній мистецький та науковий доробок був під заборобою. Замовчувалось, що такі діячі взагалі існували. Більшість доробку діячів «розстріляного відродження» було знищено у сталінський період. Наприклад, не

збереглося практично жодного монументального твору Михайла Бойчука – митця світового рівня та засновника цілої школи монументального живопису. Наслідки цього удару по українській культурі ми відчуваємо досі, особливо в освітній сфері.

Рік 1921-й. Політика «воєнного комунізму» призводить до голоду на Поволжі. По всій території Російської імперії палають селянські повстання. На їхнє придушення кидають добірні спецзагони ЧК, але це тільки підливає масла у вогонь. Селянські бунти, страйки робітників та кронштадтське повстання змушують більшовиків піти на тимчасові поступки. Ленін запроваджує неп, однак в Україні практично до 1923 року діють продзагони. Особливо лютують вони на території Лівобережної та Південної України. Усе це призводить до голоду, який історики розглядають як апробацію методів масового знищення українців у 1932–1933 роках.

Цинізм ситуації полягає в тому, що весь цей більшовицький грабіж відбувався під гаслом допомоги голодуючим Поволжя. Ідея широко рекламувалася

комуністичною пресою й агентами впливу на Заході. До Росії пішли транспорти від Червоного Хреста, більшовики тим часом узялися за церковне майно. Безцінні культові реліквії вони тонами переплавляли на золоті зливки, а заодно «пускали в расход» кращих представників духовенства. Селяни Східної та Південної України ціною власного життя теж допомагали голодуючим Поволжя. Мільйони представників добірної української породи зникло з лиця землі.

Патологічна ненависть більшовиків до селянства має давні ідейні корені. Засновник російського марксизму Плеханов зображав селян як тяглових тварин, у житті яких думання було чимось малоймовірним. Знову ж таки, Маркс писав про «ідіотизм» сільського життя. В унісон великому вчителю Ленін говорив про «дикість і безсоромний індивідуалізм» селян. Ну а для Сталіна та його друга Горького селяни взагалі були покидьками.

Максим Горький вважав, що «грунтова перешкода на шляху російського поступу до західного способу життя та культури» полягала «в глухому куті життя неграмотного селянства, яке душить місто». Він засуджував «звіроподібний» індивідуалізм селян і

висловлював надію, що «нецивілізовані, дурні, підлі люди російського села вимруть, і нова раса грамотних, розумних, енергійних людей займе їхнє місце» (Роберт Конквест. «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор»).

У газеті «Северная комуна» від 19 вересня 1918 року викладено думки одного з більшовицьких лідерів, Григорія Зинов'єва. «Ми повинні, – писав той, – повернути до себе дев'яносто зі ста мільйонів населення Росії. З рештою нема про що говорити. Їх треба знищити». Але Зинов'єв помилився: основним об'єктом масових репресій стали саме ті класи, які становили більшість населення імперії. В Україні цю більшість склали бунтівні селяни, впокоровати яких у 1921 році Лев Троцький направив величезну армію голодних російських пролетарів.

Левко Лук'яненко, дисидент, політик, дипломат, багатолітній в'язень ГУЛАГу: «Ця трагедія відбулася на такому тлі: Троцький направив величезну голаїстру із Росії. Я не знаю, потім казали, що це поступово вони на Україну направили більше мільйона солдат. Він настроював їх як? Там є хліб, там є сало, там є одяг, там є чоботи. Тобто їдьте на Україну, і

заберете там все, що є, і треба відправити в Петербург, в Москву, щоб забезпечити пролетарські центри. І він виступив з величезною промовою, промову кілька разів всюди друкували. Він каже, що українська нація має надзвичайно сильний дух, і коли вона розворушиться, то вона може гори звернути».

Шляхом складних міркувань, дійшовши висновку про інтелектуальну неповноцінність селян, марксистки вирішили ліквідувати їх як клас. В Україні, де селяни складали переважну більшість населення, такий підхід означав замах на життя нації. Опір українського села драгував більшовиків. Вони напружено шукали способів раз і назавжди вирішити цю проблему.

Століттями українське село виживало своїм замкненим устроєм і звичаєвим правом. Воно пам'ятало козаччину, визвольні війни Хмельницького та видатних отаманів. Український селянин був волелюбним, працьовитим і войовничим. Взяти його голими руками було неможливо.

Збройний спротив селянства був фактичним продовженням війни з Росією, яка, розгромивши війська УНР, окупувала Україну і думала над тим,

яким чином розчистити простір для остаточної колонізації. Зробити це було дуже непросто. У 1920-х роках Східна, Південна та Центральна Україна була охоплена селянськими повстаннями. В історію цей період увійшов під назвою «отаманщина».

Левко Лук'яненко: «Тоді по Україні утворилося більше тисячі чотирьохсот військових загонів, якими керували отамани, продовжувалася збройна боротьба, і ця збройна боротьба тих отаманів, вона тягнулася до 25 року, навіть деякі окремі загони проіснували аж до 30 року. Тому цей період боротьби, тільки мінялися форми, але він був безперервний».

«Ми виголошуємо, що візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято у нас теж силою... Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, ми не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України!.. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь на Україні, і кожен, в кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось...» – Микола Міхновський, ідеолог українського націоналізму.

Розуміючи, що пряма збройна експансія має мало

шансів на успіх, більшовики вдаються до хитрощів – створюють фальшиві повстанські загони, аби виманити і знищити ватажків, та спокушають частину інтелігенції обіцянками дати владу в новій Радянській Україні. Знову ж таки, у повстанське середовище проникають секоти, які інформують ЧК про наміри отаманів та розхитують єдність українців зсередини.

Левко Лук'яненко: «Для того щоб розколоти село, вони запровадили туди агентуру своїх секотів, знаходили людей, знаходили, як це робити. Таким чином воно розмножувалося, але цього нібито було недостатньо, і тоді Троцький придумав, що можна винищити людей значно більше голодом, ніж кулеметами і стріляниною».

Голод 1921–1923 років допоміг більшовикам притлумити повстанський рух у східних і південних регіонах України. Разом із тим, за найскромнішими підрахунками, було знищено близько двох мільйонів селян. Мовою червоних бюрократів це називалося «підірвати соціальну базу бандитизму».

Політика «воєнного комунізму» була абсурдною, антилюдською, а відтак, ні до чого доброго привести не могла. Рік 1921-й був логічним завершенням ідіотизму та патологічної жорстокості марксистів. Особливо лютим був голод у Поволжі. За висловом британського дослідника Роберта Конквеста, «його страхіття можна порівняти хіба що з голодомором 32–33 років», з тією лише різницею, що голод на Поволжі радянський уряд визнав і всіляко заохочував допомогу з-за кордону. Благодійна організація, очолювана майбутнім президентом США Гувером, почала пересилати гроші в Росію. У грудні американський Конгрес виділив двадцять мільйонів доларів і закликав приватних осіб жертвувати кошти на індивідуальні посилки голодуючим. Загальна сума допомоги становила сорок п'ять мільйонів «зелених».

Ситуацію в Україні радянська влада приховувала. Американські організації не допускались в уражені голодом райони республіки. Як зазначав американець Фішер у книжці «Голод в Радянській Росії 1921 – 22 років»: «Московський уряд не тільки не спромігся повідомити Американську Допомогову Адміністрацію про становище в Україні, а й умисно перешкодив

будь-якій спробі американців вступити в контакт з Україною». Значення слова «геноцид» у тогочасному цивілізованому світі мало хто усвідомлював.

Американській Допомоговій Адміністрації таки дозволили діяти в Україні. Це сталося в червні 1922 року, коли, за висловом Калініна, «тисячі вже вмирили, а інші тисячі приготувалися до смерті». Американці висловили «подив» стосовно того, що продовольчі транспорти з Києва і Полтави відправляють «за сотні миль» голодуючим Поволжя, замість того щоб перекинути їх до Одеси чи Миколаєва, де теж лютує голод. У серпні 1921 – липні 1922 року з України вивезли понад десять мільйонів центнерів зерна. У південних і східних областях країни кількість жертв цього, першого, голодомору перевищує мільйон.

Левко Лук'яненко: «Померлих від голоду не сто тисяч. А від трьох до чотирьох з половиною мільйонів. Таким чином радянська влада, відроджуючи Російську імперію, завдала такого величезного удару по Півдню і Сходу України. Найбільш організований частині українського селянства, найбільш новій свідомій частині того українського селянства був заданий удар».

Американська комісія надання допомоги Росії в 1922 році налічувала близько трьох мільйонів безпритульних дітей. З них півтора мільйона перебували у дитячих закладах, іще близько двох мільйонів харчувалися за рахунок закордонних добродійних організацій. Не було в тих списках тільки українських дітей. Кремль зробив усе можливе, аби проблема голоду в Україні випала з усіх міжнародних контекстів. Парадокс, але нинішня формально антикомуністична влада Росії продовжує конспірувати очевидний факт геноциду.

Євген Сверстюк: «Реакція посткомуністичного Кремля є цілком природною. Всі архіви закриті, головні тайни зберігаються, головна політика, і цілком зрозуміло, що є речі, в яких вони не призналися і не признаються. Голод найбільш акуратно законспірований Кремлем, і цілком ясно, що про це признаватися вони не будуть. Але це провадилося в такій формі і в таких масштабах, що, я думаю, вибух інформаційний стався, коли на Заході вони отримали матеріали і побачили, яким чином можна було вчинити в ХХ столітті такий колосальний злочин, який не тільки вимірювався мільйонами жертв, а нечуваними методами позначався».

«Голод траплявся в Росії й раніше, але жоден з них ні за своєю глибиною, ні за масштабами не зачепив такої великої маси населення. В найгіршому з минулих випадків число селян, неспроможних роздобути досить насіннєвого зерна, не перевищувало трьох мільйонів, а в двадцять першому кількість таких селян становила тринадцять мільйонів осіб» (Роберт Конквест. «Жнива скорботи...»).

На початку вересня 1921 року Троцький дав секретні інструкції радянському агенту в Німеччині, Віктору Троппу, – розмістити мільйонні замовлення на зброю. В американських благодійних колах цей факт викликав подив. Інформація про те, що радянський уряд збуває продовольство за кордон під час голоду у власній країні, шокувала суспільну думку Заходу.

Політолог Андрій Дуда: «Звичайно, політика радянської держави була такою, яка ставила українців перед постійною проблемою виживання, і, очевидно, політика воєнного комунізму, продрозверстки – це були фактично методи, які були повною мірою вже реалізовані в голодомор, але апробація їх відбулася вже на початку, навіть раніше – в 20-х роках».

У 1918–1922 роках загинула десята частина населення колишньої Російської імперії. Голодні стали ще однією жертвою, покладеною на вівтар злочинної політики комуністичного режиму. Не знати, до яких антилюдських експериментів додумався б хворий мозок Леніна, якби не потужний спротив зневаженого ним селянства.

Рік 1918-й. У Центральній Росії вирують антирадянські заворушення. В регіоні оперує понад двісті п'ятдесят загонів. На початку 1919 року спалахує велике повстання в Поволжі. Улітку того ж року російська селянська армія, сформована більшовиками для боротьби з мусульманами, об'єднується з тими ж таки мусульманами і повертає багнети проти червоних. На Північному Кавказі повстанці знищують кілька більшовицьких дивізій. За зброю беруться понад шістьдесят тисяч сибірських селян. У серпні 1920 року на Тамбовщині розгоряється селянська війна під проводом Антонова. Повстання придушують регулярні війська Тухачевського, який уперше застосував отруйні гази проти мирного

населення.

В Україні широкого розмаху набуло повстання під проводом Григор'єва. Двадцять тисяч його учасників мали п'ятдесят гармат і навіть шість бронепотягів. На думку радянських істориків, саме це повстання перешкодило запланованому вторгненню Червоної армії в Румунію на допомогу Угорській Радянській Республіці Бели Куна.

Серед численних українських повстанських загонів найбільше уславилось з'єднання анархіста Нестора Махна.

Військо Махна налічувало до сорока тисяч бійців. Якийсь час існував союз селянського вождя з червоними проти білих. Однак після січня 1920 року махновці повернули зброю проти більшовиків. Основою армії анархістів є селяни. «Вони, – писав Махно про селян, – були проти пана і багатого куркуля, але також проти політичної та адміністративної влади державних урядовців».

«Селянин дуже добре знає, чого хоче. Коли розпочалася революція, вона пробудила його, і він тоді вирішив, що це було здійснення його давніх мрій –

жити анархічно на своїй власній землі працюю своїх рук, не відчуваючи себе зобов'язаним нікому. Але замість цього він побачив, що лише проміняв старе гноблення царської держави на нове, куди жорстокіше ярмо революційної наддержави. Тож чи слід дивуватися, що села неспокійні, що вони не можуть вгамуватися!..» (Борис Пастернак. «Доктор Живаго»)

Андрій Дуда: «Те, що махновська армія, те, що отаманські загоны, які підтримували Українську Народну Республіку, і уряд УНР мав постійне джерело живлення в цей період, однозначно це було наслідком жакливої політики щодо селянства радянської влади. Питання продрозверсток було настільки непопулярним явищем, від якого мусили потім відхрещуватися самі, в тому числі і більшовицька публіцистика. Тобто це подавали як вимушений абсолютно крок і тому подібне, хоча це насправді було політика щодо селянства».

В Україні, попри позірний анархізм, селянські заворушення швидко набули національного забарвлення. Ленін добре розумів небезпеку, приховану в прагненнях українського та інших народів до свободи й державної незалежності. Він ані

на мить не відмовлявся від принципу централізації та наміру запровадити всеосяжний контроль Москви на руїнах царської імперії. Методи, якими він утілював ці наміри, за жорстокістю виходили за межі здорового глузду та елементарної логіки.

У боротьбі із селянськими заворушеннями більшовики використовують усі можливі методи. Масові вбивства, розстріли заручників, отруйні гази та повальні експропріації стають для них буденною справою. Все це призводить до бунту в Червоній армії. У грудні 1921 року командир більшовицького війська Вакулін підняв повстання в Донській області, а в лютому 1922 року бригада Першої кінної армії на чолі з командиром Маслаком перейшла на бік Махна.

Тотальна війна більшовиків із селянством призвела до демографічних і соціально-політичних деформацій. Багато людей загинули або емігрували. Мільйони кочували з однієї враженої голодом місцевості до іншої...

«Тим часом господарство країни попросту розвалилося. Економічна політика комуністів на селі вела до деградації останнього. Заможніших селян або

грабували шляхом конфіскації майна, або знищували фізично, а на більшій частині орних земель повернулися до старої трипільної системи – там, де вона була вже відмерла» (Роберт Конквест. «Жнива скорботи...»).

Війна більшовиків проти селянства мала руйнівні наслідки. Навіть із радянських офіційних джерел зрозуміло, що перед великим голодом 1921–1922 років у цілому загинуло понад дев'ять мільйонів людей. Сам голод, на думку Роберта Конквеста, забрав до п'яти мільйонів людських життів. Незважаючи на всі ці втрати, українське селянство знаходило сили давати збройну відсіч більшовикам.

Ігор Гирич: «Спротив існував практично до початку колективізації, він не закінчився 21–23 роком. Різні організації існували підпільного характеру, література підпільна ходила, дуже багато було незадоволених, скажімо, тою системою, яка більшовиками нав'язувалася. І це зрозуміло, бо людина бачила, що конкретно давалося владою і що вона мала без цієї влади».

Наведені вище статистичні дані щодо жертв

селянської війни доволі приблизні. Але й у такому вигляді вони яскраво свідчать про розмах і тривалість опору українців, а також про рішучість повстанців будь-що відстояти свій спосіб життя та перешкодити запровадженню більшовицької системи реквізицій.

По-справжньому земля хитнулася під більшовиками після кронштадтського повстання. Повстали ті, хто реально допоміг Леніну взяти владу. Рятуючи свою шкуру, більшовики роблять крок назад і частково повертають червону імперію до звичок та устрою дореволюційної Росії. Згодом вони з потрійною енергією практикуватимуть масовий терор та організують найстрашніший в історії людства голодомор – 1932–1933 років.

Голод 1921 року не мав системного характеру – він виник у хаосі повстанської боротьби та повальних комісарських експропріацій. Тримаючись однією рукою за плуг, а другою за обріз, український селянин тягнувся більше до плуга – неп повернув його у звичні, природні рамки. На Десятому з'їзді РКП(б) Ленін визнав, що радянський режим іде до загибелі. В

останній момент він прислухався до голосу селянина, що промовляв крізь дула морських гармат Кронштадта, кулеметів Махна й Антонова. Разом з тим у більш вузькому колі вождь говорив: «Ми здійснюємо стратегічний відступ, який дасть нам ширший фронт для наступу в майбутньому». У листі до Каменева від 3 березня 1922 року Ленін підкреслював: «Величезна помилка думати, що неп поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору. До терору економічного».

Услід за непом більшовики запроваджують українізацію. Вимушені поступки національним почуттям, так само як і політичні поступки селянству, викликані жорстокою необхідністю. Перший український радянський уряд активно виступав проти українізації й захлинувся у хвилях ним же збурених протестів. Досить обачлива національна політика другого уряду теж наразилась на сильний опір. Третій наступ комуністів у воєнному відношенні був підготований краще, ніж попередній. Разом з тим більшовики вдалися до ефективних політичних маневрів, зокрема уважно поставились до питання української державності. Якийсь час Україна формально вважалась незалежною державою.

У грудні 1922 року формально незалежні Україна, Закавказька федерація й Білорусія увійшли до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік. У квітні 1923 року Дванадцятий з'їзд РКП(б) оголосив політику коренізації, яка в Україні дістала назву «українізація». Таким чином, уперше від XVIII століття питання захисту і розвитку національної мови та культури було піднесено в Україні на державний рівень. Усе це створювало ілюзію перспектив для молоді УРСР.

Ігор Гирич: «Скрипник, Гринько, Шубський, ті люди, які створили партію боротьбистів, партію укропістів – це саме ті ліві сили, які сподівалися до певної міри перемудрувати, перехитрувати російський більшовизм. З іншого боку, люди не знали, що їх чекає в майбутньому, вони не очікували, що буде політика масового терору, і навіть лідер боротьбистів Василь Еллан-Блакитний казав: “Ми розіллємося, зіллємося і заллем більшовиків”, але вийшло навпаки – більшовики їх залили. І коли настала слухна година, винищили всіх».

Доки українські націонал-комуністи тішилися ілюзіями стосовно перспектив розбудови нібито незалежної УРСР, марксистські теоретики й ортодокси ламали

голову над тим, як узгодити ринкові стосунки з комуністичними догмами. Деякі з них висловлювали доволі ризиковані думки.

У газеті «Правда» за 24 квітня 1925 року надруковані слова Бухаріна: «Ми маємо сказати: “Збагачайтеся, розвивайте свої господарства і не бійтеся, що на вас накладуть обмеження”. Хоч який би парадоксальний вигляд це мало, ми повинні розвивати заможні господарства, щоб допомогти незаможному селянинові-середняку».

Після смерті Леніна Сталін, слухаючи всіх цих теоретиків, одного за одним прибирав політичних опонентів. Дуже скоро він створить так звану кризу непу і впритул візьметься за вирішення проблем села.

Навесні 1923 року економічна ситуація в країні загострилась – почалися труднощі зі збутом промислової продукції для селян. Головною ознакою кризи стали ножиці між цінами на промислову та сільськогосподарську продукцію. Невідповідність між темпами розвитку окремої галузі та управлінські прорахунки призвели до аритмії в економіці. Все це давало формальні підстави для різкого затягування

гайки.

За словами доктора історичних наук Станіслава Кульчицького, криза непу полягала в тому, що держава почала індустріалізацію, не рахуючись із наявними ресурсами, які були в неї: капітальне будівництво розгорталося, робітникам виплачувалися зарплати, і ці зарплати не було чим отоварити. Виникла заготівельна криза, робітників не було чим годувати.

Про штучний характер кризи знало обмежене коло людей. Сталін готував ґрунт для масової колективізації. Контрольована ним ЧК була на бойовому взводі й чекала команди. В одному із секретних циркулярів співробітник ОДПУ Петерс заявляє: «Ми не повинні забувати, що в умовах непу наші вороги все ще оточують нас. ОДПУ на даний момент примушене до певної пасивності. Те, що це становище тимчасове, зрозуміло кожному з вас. ОДПУ не повинно втрачати жодної можливості для викриття наших ворогів, щоб у слушний час завдати їм нищівного удару».

XIII районний з'їзд Рад Богуславщини. 1934

Готуючись до слушного часу, ОДПУ розсилало інструкції щодо збирання та збереження даних про запідозрених контрреволюціонерів. Стосовно України секретний циркуляр 1924 року визначив солідний список ворожих рук та осіб, на першому ж місці стояли політичні партії й організації. До числа контрреволюціонерів увійшли колишні члени

дореволюційних буржуазних партій, члени Спілки незалежних хліборобів, колишні дворяни, члени молодіжних організацій та націоналісти всіх мастей і відтінків, далі йшли колишні імперські службовці, всі без винятку офіцери й унтер-офіцери царської армії та флоту. Особливої пильності потребували таємні вороги радянської влади: офіцери, унтер-офіцери й рядові вояки білих організацій, петлюрівських військ, члени різноманітних повстанських з'єднань і загонів, що активно боролися проти більшовиків. Замикали довжелезний список непмани.

До списку підозрюваних, над яким у поті чола працювали доблесні чекісти, потрапила значна кількість населення України. Згідно з доповіддю литовського комуніста Петра Стучки про діяльність Верховного суду у 1923 році, шістьдесят сім відсотків усіх розстріляних того року становили селяни – себто планомірно та безжалюно зрізалась пасіонарна верхівка українського села. Повстанських лідерів виманювали з лісу амністіями, аби потім у слушний час розстріляти. У черзі за кулею в потилицю стояли українські науковці, письменники, художники – усі ті, хто так чи інакше заявив про себе розумом, талантом та

енергійною діяльністю. Цей плановий підхід до знищення людей згодом переймуть і розвинуть нацисти.

У класичній праці «Ленін і більшовики» історик Адам Улам доходить висновку: «Якби Ленін прожив довше, він би покінчив з непом раніше, ніж Сталін, якому перед різкою зміною курсу потрібно було зміцнити власне становище». Та хоч би як там було, поступовий відхід Леніна від державної партійної діяльності та його смерть у січні 1924 року поставили більшовиків перед проблемою – в будь-який спосіб позбавитись незалежного селянина.

Станіслав Кульчицький пояснює: «Почалася індустріалізація, одночасно Сталін оголосив великий перевал у 1929 році у ставленні держави до села. Не можна було державі орієнтуватися на одноосібні господарства, тому що вони були економічно вільні, вони не залежали від держави, і Сталін захотів об'єднати їх в колгоспи».

Березень 1928-го. Сигналом до початку нагнітання обстановки був ганебний судовий процес «Шахтинська справа». Всупереч бажанню поміркованого сталініста

Куйбишева і навіть голови ОДПУ Менжинського Джугашвілі організував несправедне судилище над групою інженерів. У 1928–1929 роках більшовики натхненно викривали саботажників і буржуазних спеціалістів. Гарячі серцем шарікови полізли на трибуни, мов таргани з усіх щілин.

Думку Леніна про те, що навіть кухарка може управляти державою, його учень Сталін з маніакальною послідовністю втілював у життя – білоручка семінарист, син шевця та майстер у царині гоп-стоп, він сам був живим утіленням правдивості постулату вождя. Шахтинська справа все розставила по місцях, стало ясно, що класова боротьба відновлюється, третину всіх фахівців, зайнятих у народному господарстві, становила інтелігенція дореволюційної школи. Після процесу старих інтелігентів почали виганяти з роботи, багатьох відправили у заслання, інших довели до самогубства. Як наслідок – понад половина інженерів втратили рівень належної кваліфікації. Лише одинадцять відсотків інженерного складу мали вищу освіту, а деякі не закінчили навіть прискорених курсів. Тим часом на місцях учні вождя всіх пригноблених поводитися як

останні виродки.

У книзі «Жнива скорботи...» Роберт Конквест пише: «У смоленському архіві міститься документ, що добре характеризує мерзенну суспільно-моральну атмосферу в країні. Одного разу, як свідчить документ, місцеві урядовці пішли до яблонської школи, щоб побачити дочку куркуля вчительку Орлову та попівську дочку Кустову. Там вони влаштували вечірку з п'ятикою, примусивши вчительок спати з ними... Один з урядовців свою хтиву розгнузданість мотивував заявою: “Я – радянська влада; я можу робити, що завгодно”...»

Протягом вирішального 1929 року ні хлібну, ні селянську проблему так і не було розв'язано. Більшовики запровадили обмежені норми споживання хліба та м'яса. Риков, підтриманий незручним для Сталіна Бухаріним, пропонував імпортувати зерно. На засіданнях Політбюро Бухарін говорив про воєнну і феодальну експлуатацію селянства. Солідарні з ним праві вимагали припинити пограбунок села і повернутись до вільного ринку. Сталін заявив про зрадницьку поведінку Бухаріна – він твердо, послідовно й безжально тримав курс на загальну

колективізацію.

«До голодомору село вже було колективізоване, була частка односібників, але порівняно невелика. Сталін уже мав справу з колгоспом, але виявилось, що колгоспи так само не хочуть абсолютно все, що вони виробляли, віддавати безкоштовно державі. Тому Сталін це розцінив як саботаж», – підкреслює Станіслав Кульчицький.

Відносний спокій на селі, властивий періодові непу, тепер зовсім зник – звідусюди надходили повідомлення про випадки опору владі та напади на партійних активістів. В Україні у згаданий період кількість зареєстрованих терактів зростає вчетверо. Тільки в 1929 році було вбито півтори тисячі більшовицьких активістів. Улітку 1929 року селянський тероризм набрав обертів, але до серйозних повстань так і не дійшло.

Листопад 1929 року. Наступ на селян різко активізується. У Москві проходить пленум ЦК ВКП(б), його учасники виступають з вимогами розв'язати аграрне питання раз і назавжди. Молотов наказує діяти рішуче вже в найближчі чотири місяці та

застерігає проти проникнення куркулів у колгоспи. «Ставтеся до куркуля як до найхитрішого і все ще не розбитого ворога», – казав він. Антиселянська кампанія була не єдиною ознакою ухилу вліво, уся суспільна атмосфера в країні, починаючи від 1928 року, порівняно з відносним спокоєм раннього непу, була насичена терором та істерією. В номері «Правди» від 29 грудня 1929 року Сталін виклав ключову формулу: «Ми перейшли від політики обмеження експлуататорських тенденцій куркуля до політики ліквідації його як класу».

У справу знищення селян більшовики намагались привнести певну систему – починати, на їхню думку, треба було саме з провідної верстви сільської громади. Комісія Політбюро ЦК ВКП(б) у справах куркульства, намагаючись перевести це питання в реальну площину, розбила куркулів на три категорії: представників першої належало заарештувати, розстріляти або ж ув'язнити; друга категорія підлягала відправленню в заслання; третю, лояльну поки що категорію, можна було приймати до колгоспів із випробувальним терміном. У 1929 році ця нехитра схема діяла на повну катушку.

Ленін, якого фантаст Герберт Уелс називав кремлівським мрійником, випромінював маніакальну переконаність у необхідності створювати величезні аграрні міста. Будучи посереднім економістом, він доводив, що одноосібні господарства є малопродуктивними. У 1930 році його послідовники розробили план створення соціалістичного агроміста з півсотнею тисяч мешканців, квартирами міського типу, ресторанами, читальнями та спортзалами. У 1921 році для втілення цієї непорочної мрії не вистачало лише каральної системи, здатної силою завести селян під спільний знаменник.

«Для цього треба було створити потужний репресивний апарат, треба було створити НКВС, треба було створити такі органи, які б могли фіксувати, кадрувати кожне населення, кожну людину і цією людиною керувати зсередини», – зазначає Ігор Гирич.

У 1929 році Джугашвілі на повний голос заявив про переваги велетенських господарств. Аргументи науковців його не цікавили. Слухаючи виключно себе, він висловив переконання, що за допомогою колгоспів Україна за якихось три роки стане однією з найбагатших житниць світу. Його антагоніст, Бухарін,

у цьому питанні абсолютно сходився зі Сталіним, йому теж марились величезні господарства, подібні до сонячних міст утопіста Кампанелли. Про цю публіку український народ склав точну приказку: «Дурень думкою багатіє».

На превелике здивування більшовиків, українські селяни не хотіли розуміти всіх переваг колгоспного життя. Більше того, час до часу вони діставали зброю і дірявили кашкети чекістам та їх активним помічникам.

На момент повальної колективізації повстанський рух в Україні був у повному занепаді: частина отаманів пішла на амністію, частина емігрувала, решта віддались суто господарчим справам. Разом з тим усі організаційні зв'язки було перервано. Протистояти залізній дисципліні та організації ЧК не було жодної змоги. Поодинокі постріли справи не вирішували. На духу селян тримала хіба що пам'ять про славі діла недавнього минулого.

Ігор Гирич: «Треба підкреслити, що українці об'єднувалися своєю пам'яттю. У них не було жодних зв'язків організаційних, бо держава ці зв'язки знищила. Але у них була пам'ять про 1920 рік, про УНР. І в

1930-му, коли йшов спалах проти Сталіна, проти колективізації, гаслами, які фіксувалися в чекістських донесеннях, були гасла відновлення УНР, гасла суто петлюрівські».

Знищуючи кращих селян і господарників країни, більшовики випадали з нормальної людської логіки. Багато в їхніх діях було абсурдного, непотрібного і відверто дурного. Відбираючи зерно, вони не вміли дати йому ради. Жертва, на яку комуністи прирікали селян, часто була марною. У 1929 році, підігруючи загальну істерію, сталініст Струмелін заявив: «Нашим завданням є не вивчення економіки, а змінення її. Закони нас не обмежують. Нема таких фортець, які більшовики не могли б узяти. Питання темпу залежить від рішень людей». На практиці рішення цих нібито людей приводили до примітивного, тупого, нічим не виправданого вбивства, у тому числі жінок і дітей.

Остаточний кінець часткової незалежності селянства, зруйнування ринкових сил, придушення останнього дрібнобуржуазного класу, проникнення державної влади в кожен кут села – це вважалося позитивними явищами. Наступ на ворога-куркуля та штучне відродження класової боротьби підживлювали віру

партії в суспільну необхідність свого існування й підносили її ентузіазм до загірних висот.

Економічні наслідки дій більшовиків закономірно вели до катастрофи, вони передбачали неминуче знищення найефективнішої частини селянства та втрату стимулів до праці в решти. На початку 1930-х років Україна вступає в добу розкуркулювання, масової колективізації, голодомору та війни проти селянства, а згодом – проти всього українського народу. Про цей час Роберт Конквест писав: «Це один із найзначніших і разом з тим найжахливіших періодів сучасної світової історії».

Рік 1929-й, грудень. Сталін ставить завдання ліквідувати куркульство як клас. Однак офіційне рішення про колективізацію Москва ухвалює тільки наприкінці січня 1930 року. Постанову ЦК ВКП(б) «Про заходи ліквідації куркульських господарств» розсилають місцевим парторганізаціям. Запеклі сталіністи дістають карт-бланш на пограбунок і розстріли класових ворогів. З українських сіл та козацьких станиць висилають «куркульські групи».

Кампанія проходила в атмосфері «класової ненависті», яку підігрівала газета «Правда», а вслід за нею – решта більшовицьких медіа. «Ми повинні поводитись із селянами, як з буржуазією у вісімнадцятому. Злісного куркуля, який активно опирається нашому будівництву, треба запроторити на Соловки».

Ближче до 1930 року більш-менш заможних селян «червона мітла» уже підмела. Ті, кого справді можна було називати куркулями, практично зникли з українського села. Частина з них розстріляли, інші розчинилися по «сибірах» і соцбудовах. Ліквідатори експлуататорського класу взяли фактично за незаможників. Характерно, що доходи тогочасного пересічного куркуля були значно нижчі, ніж у пересічного урядовця, який переслідував першого як представника багатой верстви.

У документах ОДПУ часто йшлося про те, що «подані списки не відповідають дійсності». Під ту пору процес розкуркулювання вийшов з-під контролю і поширювався на селян усіх категорій. Найбагатші з них могли утримувати до трьох коней та трьох-чотирьох корів, і тільки один відсоток використовував працю більш як одного наймита.

✦ ✦

потребували ворога, проклятого історією.

Переслідування і знищення сільських провідників вело до посилення опору, а відтак творило ґрунт для формування образу ворога.

Ворога, себто українського селянина, московська влада пакувала в телячі вагони і вивозила у віддалені північні регіони російської імперії. Частина людей гинула в дорозі, решта, не витримуючи нелюдських умов, помирала на місцях.

Радянський письменник Борис Можаяєв в одній з книг, присвячених історії ранньої колективізації, розповідає про колишніх «куркулів», яких депортували на Північ рубати ліс: «Вони працювали так уперто, що досягли добробуту, і їх довелося “розкуркулити” та депортувати вдруге. Більшість депортованих були приречені на голодну смерть».

«У Вохровому, окружному центрі на Півночі, у сквері біля станції розкуркулені селяни з України лежали і вмирали. Люди звикли бачити там трупи; зупинявся віз, і Абрам, лікарняний візник, скидав їх на купу. Не всі вмирали; багато блукало вуличками, дивлячись на перехожих собачими благальними очима» (Роберт

«У 1930 році “розкуркулювали”, по суті, вже бідняків. Один активіст так описував типового “глитая”: “Він має хвору жінку, п’ятеро дітей і ані крихти хліба в домі. Дітлахи в лахмітті й дранті. Усі вони виглядають як привиди. Я бачив горщик на печі – кілька картоплин у воді. То була їхня вечеря на сьогодні”» (Роберт Конквест. «Жнива скорботи...»).

Сталінський курс на колективізацію виходив з так званого класового аналізу, а не з реальної дійсності. Для економіки такий підхід мав згубні наслідки – під гільйотину потрапили найпродуктивніші виробники. Однак у діях генсека була своя невблаганна логіка. Суть її зводилась до ліквідації природних вождів селянства, які очолювали опір політиці партії. В Україні ця боротьба набула особливої гостроти. Знищуючи селянство, Сталін ламав хребет усій українській нації.

Для нащадків сталіністи залишили чудові зразки абсурдного мислення, згідно з якими середняк, наживши майно, перетворювався на куркуля, тоді як куркуль, втративши власність, середняком не ставав. В очах партії він навіки лишався недолюдком. Ортодокси-марксиста та керовані ними активісти

Конквест. «Жнива скорботи...»).

Андрій Дуда: «Нещодавно на одному з інтернет-ресурсів українських оприлюднено інформацію про те, що нацисти соромилися ототожнювати себе з більшовиками, і, можна сказати, спікер рейху, на той час ще не того рейху, який ми знаємо, але спікер нацистської партії, чітко говорив про те, що нас не можна ставити на одну дошку з більшовиками – “ми не створюємо геноциду проти власного народу, ми не здійснюємо голодомору так, як зробили комуністи проти власного народу”».

За приблизними підрахунками, майже третина засланих селян загинула. Переважно це були діти, жінки, старі. Один депортований «куркуль» оповідав, що в Ємецькому таборі на Далекій Півночі померла його трирічна донька. Маленька «злочинниця» сповна спокутувала «провини» своїх батьків і дідів.

Рік 1929-й. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) мобілізує російських робітників для прискорення колективізації в Україні, на Кубані та Північному Кавказі. Рух цей

дістав загадкову, майже кабалістичну назву – «двадцятип'ятитисячники». Вони мали очолити колгоспи, сільради, МТС, партійні осередки та виконками різних рівнів. З дев'яти тисяч цієї нашвидкуруч склепаної еліти в Україну прибуло шість з половиною, а на територію Росії – близько двох тисяч осіб, решта складала резерв. Переважна більшість із них у сільському господарстві тямила як баран на зорях. Діяли вони нахраписто, безпардонно та жорстоко. Офіціоз тим часом творив образ божественної гармонії між робітниками та селянами.

Підручник з історії партії викладав сталінську акцію з двадцятип'ятитисячниками у блакитно-єлейних тонах. «Селяни, – йшлося там, – бачили, що партія, долаючи труднощі, будувала заводи для нових сільськогосподарських машин. Численні селянські делегації відвідували підприємства та брали участь у робітничих зборах. Повернувшись до своїх сіл, передові представники трудового селянства виступали ініціаторами колгоспного руху. Робітники промислових підприємств взяли на себе шефство над сільськими місцевостями і послали робітничі бригади на село. Так було організовано масовий рух за вступ до колгоспів».

відьом, що вирвались на волю.

До селян, які вперто тримались одноосібних господарств, влада застосовувала різні способи примусу. На сільських зборах їх оголошували ворогами радянської влади, довкола їхніх осель тинялись кримінальники, в окружному медичному центрі їм відмовляли в допомозі. Часто їхніх дітей з ганьбою виключали зі школи, піонерських організацій та комсомолу. Адміністрація млинів відмовлялась молоти їхнє зерно, ковалям заборонено було працювати для них. Тавро одноосібника зводило людину до статусу злочинця.

У перші тижні 1931 року ще не добитих українських селян знову пограбували і погнали в заслання. Почалася друга хвиля ліквідації куркулів як класу. Втеча стала єдиним порятунком для розкуркулюваних. Газета «Правда», у щирому здивуванні, нарікала на селян, які почали продавати свою власність і тікати світ за очі. Але тікати вже не було куди.

Станіслав Кульчицький: «Геноцид буває тоді, коли мова іде про те, що державі потрібні були не мішки з

Далі, згідно із задумом авторів підручника, слід було пустити розчулену сльозу і гучно вишмаркатись.

В одному з радянських досліджень наводиться вислів відповідального партійного працівника з Північного Кавказу. Виступаючи перед селянами, він заявив: «Карл Маркс, наш дорогий покійний вождь, писав, що селяни – це картопля в мішку. Ви тепер у нашому мішку». Пантрувати за цим мішком партія приставила запакованих у складну цифру двадцятип'ятитисячників.

Комуністичні партайгеноссе наставляли цей робітничий СС, як бультер'єрів: «Ваше завдання – здобути зерно за будь-яку ціну. Видавіть його з них, де б воно не було заховане: в печках, під ліжком, в підвалах чи на задніх дворах». І вони видавлювали. Забирали з рук опухлих від голоду дітей останню картоплину.

Під ту пору воскресли атрибути воєнного комунізму – військовий жаргон, утопічні сподівання та брутальне насильство над селянством. За висловом історика Адама Улама, «в партії та країні панувала атмосфера істерії». Усе нагадувало своєрідний шабаш демонів і

зерном, а трупи, селянські трупи».

У 1929–1930 роках радянська влада докладала чималих зусиль, аби вилучити в селян засоби самооборони. Урядові декрети вводили обов'язкову реєстрацію мисливської зброї. На органи ОДПУ покладався контроль за виконанням спеціальних інструкцій, що доповнювали ці декрети. У серпні 1930 року влада видала розпорядження провести масовий обшук у селянських оселях. Причиною всіх цих заходів стали численні селянські заворушення та індивідуальні акти опору. Однак під ту пору вогнепальної зброї в селян уже не було. Обороняти своїх дітей від голодної смерті їм доводилось у примітивний спосіб – сокирами, ножами та косами.

Серед сотень документів про результати обшуків у хатах потенційних повстанців було зафіксовано тільки один випадок виявлення малокаліберного пістолета. Тим не менше повальний шмон пішов на користь захисникам «гнаних і голодних». Про це свідчать деякі звіти ОДПУ. Там ідеться про виявлення тридцяти карбованців сріблом, ста п'яти карбованців паперових

грошей, двох весільних перснів... і так далі, і таке подібне. Кримінальники з п'ятикутними кокардами на лобі сприймали цей грабунок як манну з більшовицького неба.

Незважаючи на відсутність зброї, селяни продовжували чинити опір насильницькій колективізації. Члени партії намагались «триматися подалі від відчинених дверей» і не виходити на вулицю вночі. Офіційні джерела повідомляли, що тільки на півдні України в першій половині 1930 року куркулі вчинили понад кількасот убивств та актів підпалення.

«В одному лише селі Бірки Полтавського округу у січні тридцятого було тяжко поранено місцевого шефа ДПУ; в березні згоріли господарські будівлі одного з колгоспів, а також експропрійовані у “куркулів” будинки, у які вселилися місцеві комуністи. Селяни напали на одного з партійних керівників і вбили його» (Роберт Конквест. «Жнива скорботи...»).

Особливе занепокоєння властей викликали антиколгоспні виступи селян. Деякі з них набули характеру відкритого збройного опору. В радянських джерелах згадуються збройні демонстрації за участю

тисяч людей, під час яких було вчинено велику кількість терористичних актів. На Північному Кавказі таку демонстрацію вдалося придушити тільки за допомогою кавалерії та броньовиків.

У багатьох районах демонстрації мали характер відкритого бунту. Люди озброювались вилами, сокирами, палицями та віднайденими у стріхах обрізами. У багатьох випадках їх очолювали колишні учасники великих селянських повстань 1920-х років.

У червні 1931 року для придушення бунту в селі Михайлівка на Полтавщині було відряджено кавалерійський полк. Війська застосували артилерію.

Стихійне повстання спалахнуло в селах Градениці та Троїцьке на Одещині.

Збройний виступ чернігівських селян навесні 1930 року охопив п'ять районів. Для його придушення довелося стягнути кілька військових частин. Командували ними колишні царські офіцери.

Левко Лук'яненко: «Коли більшовики почали створювати Красну армію, то до неї перейшло сорок тисяч царських офіцерів. Уявляєте: офіцерський корпус, шовіністично вихований, з імперськими

✦ ✦

гордістю і традиціями, він вступив тепер в більшовицьку армію. Сорок тисяч кадрових офіцерів – це величезна сила, і вони пішли в більшовицьку армію тому, що для них збереження імперії було важливіше, ніж який лад буде в Росії, чи там буде православ'я, чи вона атеїстична, чи це буде капіталістична Росія, чи вона там буде соціалістична».

Поруч із колишніми царськими офіцерами в Червоній армії середню та вищу командну ланку посідало чимало українців. Це впливало на характер каральних операцій. Так, піхотна дивізія, дислокована в Павлограді, відмовилась виступити проти повстанців. Командира дивізії було взято під варту. Загальна кількість заарештованих червоноармійців сягала кількох тисяч. Усіх їх жорстоко били, декотрих розстріляли, решту відправили до концтаборів.

Василь Шкляр: «Спротив був, але він вже не був такий широкий, тому що диктатура більшовиків утвердилася. Все було просякнуте їхньою мережею сексотів. Але селянські повстання були аж до голодомору, і загони повстанські також діяли. Це були невеличкі групи, але саме отих затятих».

У 1930 році в цілому по Україні кількість найбільш затятих перевищувала сорок тисяч осіб. У деяких офіційних звітах повідомлялося про повстанські загони, у яких колишні українські повстанці об'єднувалися з колишніми червоними партизанами і створювали боздатні групи. У деяких місцевостях України та Північного Кавказу, за свідченням співробітників ОДПУ, проти повсталих застосували навіть військову авіацію.

У 1930 році, незважаючи на втому і напівголодне існування, українські селяни становили для більшовицької влади реальну загрозу. У Джугашвілі було два варіанти вирішення проблеми: або відкрита війна, або тимчасовий відступ. Ленінське танго «крок назад, два кроки вперед» знову набуло актуальності. У більшовицькій пресі з'явилася стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів». Більшовики відпустили гайку на півоберта, аби згодом докрутити її з потрійною силою.

Рік 1930-й. Більшовицька м'ясорубка починає давати збій: на Північному Кавказі бійці кавалерійського

загону відмовляються громити козацькі станиці. Його розформовують, а половину особового складу розпускають. Подібні випадки трапляються в Україні, Криму та Сибіру. Внутрішні заворушення придушують добре озброєні та навчені регулярні війська. Розстрільні команди працюють із повною віддачею. Особливою жорстокістю вирізняються підрозділи ОДПУ. На одному із засідань Політбюро горезвісний чекіст Михайло Фільновський доповідав, що після придушення повстань вниз за течіями річок пливли тисячі трупів. Селян страчували без суду та слідства. Сотні тисяч їх було відправлено до таборів і на заслання.

Влучний діагноз Російській імперії свого часу дав Лермонтов: «Прощай, немытая Россия, страна рабов, страна господ. И вы, мундиры голубые, и ты, им преданный народ». У 1861 році, після ліквідації кріпацтва, народ поволі почав приходити до тями. У жовтні 1917 ще було багато людей, які пам'ятали кріпацтво. Вони та їхні нащадки жодним чином не хотіли повертатись до того часу, коли людьми торгували як худобою. Офіційні документи 1930-х років цитують селян-бідняків, вони говорили

партійним керівникам: «Ви зробили нас гірше од кріпаків».

У чорноземних регіонах та на Північному Кавказі антирадянські повстання тривали місяцями. Для їх придушення уряд кидав з'єднання регулярних військ. В Азербайджані колективізація викликала шалений спротив, після запеклих боїв з урядовими військами понад п'ятнадцять тисяч бунтівних селян перейшли іранський кордон. Спецзагони ЧК придушували опір селян із неймовірною жорстокістю.

«Біограф Троцького, публіцист Ісак Дойчер, під час поїздки по країні зустрівся з високопоставленим працівником ОДПУ, який поскаржився йому: «Я – старий більшовик. Я працював у підпіллі проти царя, а пізніше брав участь у громадянській війні. Чи я все це зробив для того, щоб тепер оточити села кулеметами і, не розбираючись, стріляти в натовпи селян?» (Роберт Конквест. «Жнива скорботи...»)

На початку 1930-х років у знесиленій голодом та репресіями Україні повстанський рух локалізується, доволі типовий вигляд мають дії невеличкого загону в селі Саварка на Богуславщині. Повстанці

обмежувалися роздачею селянам відібраного в колгоспу майна, щось серйозніше під ту пору зробити було дуже важко.

У цілому по Україні опір більшовицьким експропріаторам мав стихійний характер. Відсутність керівництва з чітко поставленими політичними цілями прирікала боротьбу селян на неминучу поразку. Тим не менше розбуджений війнами й революціями козацький дух кликав до зброї. Попри всю безнадію та безперспективність ситуації, український селянин пручався до останнього.

Своєрідною формою опору були жіночі бунти. Навіть центральна радянська преса повідомляла про деякі з них. У лютому 1930 року на Одещині жінки прогнали представників місцевої влади і забрали своє майно з колгоспу. Війська ДПУ придушили бунт, застріливши при цьому кількох жінок, решту учасниць цього виступу було депортовано.

Про один із випадків жіночого бунту йдеться в офіційному звіті керівників місцевої влади: «У селі з'явився великий натовп жінок, озброєних киями, і став вимагати повернути їм коней. Вони також намагались

побити представників окружного виконкому та парткому. Орудувала ними Каняшина Настя – дружина селянина-середняка».

Одна з причин ворожого ставлення жінок до колгоспу крилася в тому, що вони традиційно доглядали худобу і залежали від своїх корів. Створення колгоспів, куди доводилось віддавати майно, загрожувало сімейному благополуччю та життю дітей. Часто войовничо налаштованим жінкам вдавалось повернути коней та награване комуністами збіжжя.

«У Південній Україні, на Дону та Кубані на початок березня 1930 року колгоспна система фактично розвалилась. Найбільш поширеною та ефективною формою протесту селян проти насильницького запровадження колгоспів став забій худоби. Спочатку селяни продавали корів та коней, однак власті під страхом суворого покарання заборонили подібну практику» (Роберт Конквест. «Жнива скорботи...»).

У січні 1930 року газета «Правда» нарікала, що в Таганрозі перед вступом до колгоспу селяни влаштували масовий продаж та забій худоби. Від початку колективізації поголів'я корів зменшилось

більш як на половину. Різали все: овець, свиней, кіз. Чи не вперше за всю історію свого існування селяни Російської імперії вдосталь поїли м'яса. За короткий період між січнем та березнем 1930 року радянське село було приречене на руїну.

Березень 1930-го. Сталін під тиском обставин, викликаних його ж таки бездарним керівництвом, змушений відступитися; він перегруповує сили й шукає цапів-відбувайлів. Удар вождів спрямовує проти ревних виконавців політики прискореної колективізації. У статті «Запаморочення від успіхів» він піддає різкій критиці порушення добровільності під час створення колгоспів. У заявах високих офіційних осіб визнано, що ці помилки ослабили прагнення селян до зміцнення союзу з робітничим класом. Відпущена впівоберта гайка дозволяє селянам залишати колгоспи. Разом з тим Сталін жодним чином не відмовляється від своєї основної мети – зруйнувати незалежність селянства.

Зовні все мало такий вигляд, ніби партія здобула перемогу. У червні 1929 року новостворені колгоспи об'єднували півтора мільйона селянських господарств. У січні 1930 року цифра зростає до чотирьох

мільйонів, а на початку березня в колгоспне «щастя» було загнано понад чотирнадцять мільйонів селянських родин. Ця перемога обходила радянській владі надто дорого.

Загалом тимчасові поступки селянам у 1930 році не витримують порівняння з періодом ліквідації воєнного комунізму. У номері «Правди» за 17 квітня 1930 року досить чітко викладено програму на майбутнє: «Ми знову розподіляємо землю на індивідуальні господарства для тих, хто не бажає обробляти її колективно, але ми ще раз колективізуємо її, аж поки не зламаємо куркульський опір раз і назавжди».

Протягом кількох тижнів у березні – квітні 1930 року близько дев'яти мільйонів селянських родин перейшли до одноосібних господарств. Однак вони не мали права забрати з колгоспу свій реманент і худобу. Це призвело до відновлення жіночих бунтів. В одному з українських сіл партійний уповноважений відмовився повернути одноосібникам худобу та зерно, жінки побили та вигнали його із села. І хоч власті швидко відновили порядок, тиск на селян дещо послабився.

У вересні 1930 року влада перейшла в рішучий наступ

на індивідуальні господарства: приватників душили непомірними податками, однак навіть за таких несприятливих умов селяни-одноосібники досягли значно кращих результатів, ніж колгоспи.

Загалом же прагнення вирватись на волю у селян було надзвичайно сильним. Більшовики боялись, що, тікаючи з колгоспного «раю», вони залишать село без робочої сили і затоплять собою міста. Аби запобігти цьому, влада запровадила внутрішні паспорти. Селянина прив'язали до землі, що, по суті, означало повернення кріпацтва. Разом з тим Сталін відновив наступ на Україну, тимчасово припинений на початку 1920-х років.

Жовтневий парад у м. Богуславі. 1927

Удар Сталін почав із процесу над членами фантомної організації «Спілка Визволення України». Масштаби чистки були величезні. Після процесу до Соловецького концтабору, крім поважних учених і письменників, потрапили сотні студентів із Києва та інших міст України. Багато осередків СВУ було виявлено по селах. У березні 1930 року велику групу українців, які служили в 1-му Сибірському кавалерійському корпусі, ув'язнили, звинувативши у зраді й антирадянській пропаганді.

«Що особливо характерно і несподівано було для цілого світу і для нас – це сміливість у брехні і перейменовуванні явищ культури на явища чисто політичні: академіка Єфремова судили за тероризм, письменника Косинку і цілу когорту українських поетів розстріляли за тероризм», – Євген Сверстюк.

Почавши з української інтелігенції, Сталін розумів, що лише масовий терор проти селянства приведе країну до покори. Свою думку стосовно цього він висловив чітко: «Національна проблема – це, по суті, селянська проблема». Офіційну позицію кремлівського начальства відкрито проголошували на сторінках партійної преси; у «Пролетарській правді» в номері від 2 січня 1930 року стверджувалося, що знищення індивідуальних селянських господарств як соціальної бази українського націоналізму – одне з основних завдань колективізації в Україні.

Після процесу СВУ Москва ганила куркуля як носія націоналістичних ідей, а націоналіста – як виразника куркульських настроїв, але до якої категорії ні включали українського селянина, він завдавав надто багато клопоту радянському режиму. Провал першої кампанії колективізації був результатом масових

виступів в Україні та на Північному Кавказі. Все це наводить Джугашвілі на думку про особливу увагу до цих територій. Сталін неодноразово застерігав проти ідеалізації колгоспів. Саме їхнє існування не означало, що класовий ворог зник, навпаки, класову боротьбу тепер потрібно було вести всередині самих колгоспів.

Після завершення колективізації в цілому всіх, кого можна було назвати куркулями, було усунуто. Отже, терор мав бути скерований проти звичайного селянина-колгоспника та вцілілих селян-одноосібників. Куркуль існував хіба що в запалених мізках комуністів.

Жорстоко придушували не лише селян – українські комуністи теж були перешкодою для Сталіна. Українські партійні та радянські організації не надто квапилися шукати куркулів. Газета «Правда» скаржилася, що в Кагарлицькій окрузі на Київщині всі керівники, аж до секретаря окружного партії, схвалювали куркульську лінію, мовляв, «ми не маємо куркулів, ми маємо лише селян».

Доки низове начальство в Україні ламало голову над тим, як звести кінці з кінцями, у верхніх ешелонах

партії дійшли свіжого висновку: селяни приховують зерно, аби виморити місто голодом. Ця логічна фігура давала їм підстави відбирати останній хліб.

Станіслав Кульчицький: «Хліб у кінці 1932 року з України був вивезений повністю. Знаходили ями, чорні комори, де ховали селяни хліб, щоб вижити...»

Чергову хвилю розкуркулення було спрямовано переважно проти тих селян-провідників, які очолювали вихід із колгоспу. Більшість із них аж ніяк не могла вважатися куркулями, їхня вина була лише в тому, що вони повірили Сталіну й покинули колгоспи. Переважна більшість цих куркулів була бідна, аж синя. Частина з них уже починала підпухати з голоду.

Поєднання адміністративних і силових методів плюс економічний тиск врешті-решт дали результати: 2 серпня 1931 року ЦК Партії ухвалив резолюцію, де зазначалося, що колективізацію повністю завершено на Північному Кавказі, у степових районах та на Лівобережній Україні.

Москва поставила перед колгоспами нереальні заготівельні завдання. Українські комуністи волали про неможливість виконати ці плани, такі заяви

Молотов назвав антибільшовицькими. Він відкидав будь-які поступки в питанні виконання наказів партії.

Перші норми заготівель колгоспи виконали у серпні 1932 року. Селянам це коштувало неймовірних зусиль – люди блукали мов тіні, більшість із них була на межі голодних марень. У жовтні того ж таки року Москва прислала в Україну свіжих апаратників для контролю за місцевими партійними кадрами. Разом з тим було оголошено про другу чергу заготівель.

Заготовляти в українському селі не було чого, люди вже вмирали, але Москва ні на крок не відступала від своїх вимог. Липневу директиву, що встановлювала норми заготівель зерна для України та Північного Кавказу, уряд підсилив іншою директивою – від 7 серпня 1932 року, вона містила правові санкції, що передбачали конфіскацію зерна. Це означало не що інше, як смертний вирок селянству.

Рік 1932-й, 7 серпня. Липневу постанову щодо норм заготівель зерна для України більшовики підсилюють директивою, яка передбачає конфіскацію селянського майна. Згідно з цим антилюдяним документом, уся селянська власність проголошується священною та

недоторканною державною власністю. Будь-яке посягання на неї тепер карається розстрілом або ж ув'язненням не менш ніж на десять років із конфіскацією майна. Сталін називає цю директиву основою революційної законності. На місцях слова вождя розуміють як сигнал стріляти та кидати за ґрати якомога більше людей.

Ще до появи серпневої директиви на шпальтах української преси дедалі частіше трапляються повідомлення на кшталт «пильне око ДПУ виявило та віддало до суду саботажника, який заховав хліб у ямі під купою конюшини». Повідомляється, наприклад, про півтори тисячі смертних вироків, винесених протягом місяця лише в харківському суді. Газети не тільки пишуть про страти так званих куркулів – вони заохочують до вбивства.

У «Пролетарській правді» від 22 січня 1930 року міститься повідомлення про те, що в селі Новоселиця на Житомирщині селянина засудили до розстрілу за те, що в нього знайшли десять кілограмів колосків, які назбирала в полі його десятилітня донька. «Десятку» ж давали навіть за крадіжку кількох картоплин, одну жінку відправили до концтабору за те, що вона зрізала

людяності.

Ядро активістів складали виховане в комуністичному дусі юнацтво і навіть школярі.

Бригади активістів прозвали буксирними, вони мало чим відрізнялися від банд головорізів. Як правило, активісти били людей, а для пошуку зерна вживали сталеві пруті завтовшки півтора сантиметра і завдовжки до трьох метрів, із ручкою на одному кінці та гострим наконечником – на другому.

В одному з українських сіл місцевий активіст так описував хід подібних операцій: «У деяких випадках вони були милосердні і залишали селянину трохи картоплі, гороху, зерна, щоб годувати родину. Жорстокіші забирали все до останку – вони брали не лише їжу та худобу, а також усе цінне, в тому числі ікони, самовари, мальовані килими, металеве кухонне начиння та будь-які гроші, якщо їх вдавалося знайти».

У розпал голоду місцеві провідники партійного курсу мали добрі пайки. Сільські вчителі щомісячно одержували вісімнадцять кілограмів муки, два кілограми крупи та кілограм жиру. Учні, яких вони вдень навчали у школі, бачили, як ці педагоги вночі

сто колосків недостиглої пшениці з власної ділянки після того, як її чоловік помер від голоду.

Аби втілити в життя сталінську директиву, партійне керівництво дає вказівку провести чергову мобілізацію місцевих та сільських активістів, на допомогу яким присилають міських комуністів і комсомольців. Активісти ревно беруться за виконання партійних постанов. Якщо у 1930 році йшлося лише про позбавлення людей майна та виселення, то зараз вони мають приректи людей на смерть.

Не всі активісти виконували розпорядження керівництва. Деякі з них ішли на відвертий бунт. Так, у одному з сіл Харківської області група комсомольців, розчарувавшись у радянській владі, зламала хребет керівникові сільських комуністів.

У 1932 році радянські ЗМІ часто критикували голів колгоспів і місцевих комуністів. У партійному часопису «Більшовик України» йшлося про те, що вони приєдналися до куркулів та петлюрівців і стали агентами класового ворога. Насправді їхня вина полягала у видачі селянам зерна відповідно до зароблених трудовнів. Але то були поодинокі прояви

вривались у їхні оселі разом з іншими учасниками процесу розкуркулювання. Районне начальство теж не обділяло себе: харчувалося у спеціальнях, де за дуже низькими цінами подавали білий хліб, м'ясо, птицю, консервовані фрукти, делікатеси, вина та солодощі. Разом з тим працівникам їдалень видавали так звані мікоянські пайки, куди входило двадцять видів харчових продуктів. Довкола цих комуністичних обжираловок лютували голод і смерть.

Активісти, які від більшовиків отримали владу над життям та смертю людей, часто були патологічно жорстокими. Наприклад, вагітну жінку із села Харсин Полтавської області спіймали, коли вона рвала недозрілу пшеницю, і побили дошкою, після чого вона померла. У селі Нільське тієї ж області матір малих дітей Настю Сліпенко застрелив охоронець, коли вона копала картоплю. Троє дітей убитої жінки померли з голоду.

Серед активістів були й корінні мешканці мордованих сіл.

Кожні два тижні бригади активістів робили ретельні офіційні обшуки. У селян забирали горох, картоплю та

буряки. Наявність цих продуктів викликала підозру, що сім'я ще не голодує. Один активіст, обшукавши дім селянина, який не мав ознак голодування, врешті-решт знайшов невеликий мішечок борошна, змішаного з деревною корою та листям, і одразу висипав його в місцевий ставок.

«Існує чимало відомостей про брутальних бригадирів, які наполягали на тому, щоб відносити помираючих людей на цвинтар; про дітей та старих людей, які лежали в спільних могилах ще живі протягом кількох днів. Один голова сільради, побачивши тіло селянина-одноосібника поруч з іншими трупами в масовій могилі, наказав викинути його звідти» (Роберт Конквест. «Жнива скорботи...»).

Якщо селянин доставляв своє зерно на державний млин, його тут же відбирали. Місцеві майстри робили ручні млини, так звані хатні жорна. Українська партійна преса ремствувала, що в деяких українських селах їх знаходили сотнями.

Селяни пекли хліб із висівок, проса чи гречки, замішаних на воді. В діло йшли добуті з-під снігу жолуді, з них теж пекли щось подібне до хліба. Один із

партійних функціонерів казав членам сільради: «Ви тільки подивіться на цих паразитів, вони копають жолуді голими руками – на все підуть, аби не працювати».

Воістину сатанинським винаходом більшовиків була так звана чорна дошка: якщо село не могло виконати завищену норму хлібозаготівель, його «вішали» на чорну дошку, прирікаючи на вірну смерть, – селян відсікали від усіх форм харчування. Знову ж таки, покинути село ніхто не міг.

Оксана Абрамова, науковий співробітник музею історії Богуславщини, розповідає: «Чорна дошка означала повну ізоляцію села. Зупинялася торгівля, в разі необхідності село могли оточити військовими частинами, селянин не міг ні увійти в село, ні вийти, а це означало вірну смерть».

Зерно, відібране в селян, звозили на залізничні станції, там його зсипали в купи і лишали гнити. Американський кореспондент, який на ту пору проїжджав країною, розповідав, що з вікна вагону бачив величезні піраміди зерна, навалені просто неба, з яких ішов дим від внутрішнього згорання. Від

голодних селян збіжжя охороняли вгодовані чекісти.

Знесилені люди не мали вже сили вивозити трупи померлих родичів на кладовище і ховали їх у городах або в садках.

У розпал голодомору у владному радянському середовищі за суттю своєю не припускали навіть натяку на людяність. Людей із сумлінням чекала куля або ж табори. Як і передбачав Бухарін, демократичний централізм дегуманізував партію, для членів якої терор став нормальним способом управління, а покора будь-якому наказові згори – найвищою доблестю.

У 1933 році відчай голодуючих набував різних форм спротиву, у деяких місцевостях селяни підпалювали хліб. У селі Сагайдаки Полтавської області у травні того ж року голодні люди пограбували зерновий склад, деякі з них, не маючи сил донести пшеницю додому, померли на зворотному шляху. Решту заарештували наступного дня, багатьох розстріляли, інших засудили на десять років концтаборів.

Бунтівні виступи селян були крайнім виявом відчаю. Ще до того, як зашморг голоду остаточно прирік їх на смерть, багато хто намагався врятуватися втечею.

Частина людей робила відчайдушні спроби прорватись на територію Росії або ж через західний кордон.

Чекісти пильно стежили за тим, аби жодна жива душа не вирвалась за межі голодної смерті. У великих містах тим часом дітей примушували вчити бадьору пісеньку прикордонника: «Стій, хто іде? Стій, хто іде? Ніхто не проскочить, ніхто не пройде!»

Радянські війська не давали помираючим з голоду селянам проникнути в зону польського та румунського кордонів. Документи ОДПУ фіксували численні повідомлення про розстріли сотень селян, які жили у прикордонній смузі та намагались перейти через Дністер у Румунію. Фактично Україна опинилась у жорстокій блокаді.

На початку 1933 року більшовики оголосили новий наступ на хлібні припаси українського селянства. У січні того року Сталін заявив, що причини труднощів, пов'язаних із заготівлею зерна, треба шукати в самій партії. Перший секретар Харківського обкому Терехов спробував заперечити, мовляв, в Україні лютує голод. Сталін висміяв його як романтика.

Довкола масових убивств в Україні було організовано

інформаційну блокаду – нікому не дозволяли вимовляти слово «голод». Ця відмова від очевидної правди була частиною плану Сталіна. Парадокс, але в його реалізації взяли участь західні інтелектуали.

Грудень року 1932-го. Кубань. У станиці Полтавська – повстання. Під його ніж потрапили співробітники ОДПУ й активісти-експропріатори. Станиця перейшла під контроль козаків. Владі, тим не менше, вдалося сконцентрувати значні сили в епіцентрі заворушень. Після важких боїв чекісти повернули станицю під контроль. Начальник ОДПУ Кубасв наказав депортувати все населення, за винятком кількох лояльних до влади громадян. Мешканців попередили, що за будь-яке невиконання наказів вони будуть розстріляні. Згодом порожні козацькі помешкання зайняли переселенці з Росії. Станицю Полтавську вони відразу перейменували на Красноармійську.

Національна культура Кубані, подібно до української, зазнала жорстоких утисків. У 1926 році на Північному Кавказі проживало близько три з половиною мільйона українців, півтора мільйона припадало на Кубань. Існувало багато українських шкіл, які перебували під юрисдикцією тодішнього наркомун освіти Скрипника. У

Краснодарі працював український педагогічний інститут, у станиці Полтавська – педагогічний технікум. У 1933 році на Кубані було заарештовано майже всіх професорів українських навчальних закладів. Близьче до 1937 року на Північному Кавказі із семисот сорока шести українських шкіл не лишилося жодної.

У 1926 році українців, які проживали в інших регіонах СРСР, було вісім з половиною мільйона (разом з півтора мільйонним населенням Кубані). Кубанських козаків, яким вдалося вижити після голодомору та розстрільних акцій, зареєстрували як росіян. Ще близько трьох мільйонів українців, намагаючись уникнути репресій, відмовились від своєї національності.

Доволі красномовним фактом стало переселення російських селян у спорожнілі села. Дослідники голодомору посилаються на указ, підписаний Молотовим, у якому йдеться про задоволення бажання мешканців центральних районів СРСР оселитись на вільних землях України та Північного Кавказу.

На початку грудня 1930 року в Харківському

оперному театрі відбувся з'їзд кобзарів. Триста тридцять сім делегатів із різних областей України слухали настанови комуністів про те, як і що їм треба співати. Ухваливши відповідні резолюції, незрячих бардів під приводом поїздки до Москви завантажили у вагони й відвезли до станції Козача Лопань. Кобзарів і лірників вивели з вагонів до задалегідь виритих траншей. Вишикувавши незрячих кобзарів та їхніх малолітніх поводитирів у шеренгу, загін особливого відділу НКВС почав розстріл. Розстріляних прикидали вапном і засипали землею, музичні інструменти спалили поряд.

Услід за кобзарями по одному зникли кращі представники творчої інтелігенції. Більшість із них опинились у Соловецькому таборі смерті. Згідно з оцінками дослідників, із двохсот сорока двох українських письменників серед живих лишилося тільки сорок. Деякі стали на службу режиму і припинили існувати як творчі особистості.

Ігор Гирич: «Творча інтелігенція була носієм історичної пам'яті, вона народну пам'ять акумулювала у свою творчість».

Радянізація та колективізація українського села супроводжувалися жорстоким переслідуванням церков, які протягом століть були місцем, де селянин міг знайти слово Боже та допомогу. Разом з тим Українська автокефальна церква була центром національної самосвідомості та стійкості. Радянська влада робила все можливе, аби стерти її з лиця землі.

Ігор Гирич: «Якщо ми кажемо про церкву, то ми повинні говорити про її страдницький шлях, хрестово-жертвний шлях, бо всі єпископи були репресовані, розстріляні. Розстріляна була більшість священників, або вони загинули у концтаборах».

Цинізм ситуації полягав у тому, що коли села та міста України були завалені трупами селян та їхніх дітей, більшовицька преса трубила про щасливе життя й переваги соціалістичного способу виробництва.

Радянська пропаганда доклала чималих зусиль, аби переконати Захід, що голоду в Україні не було взагалі.

У СРСР між дійсністю та її віддзеркаленням у пресі завжди лежала глибока прірва. У 1933 році на шпальтах радянських газет про голод не було жодної згадки. Західні кореспонденти свідчили, що, читаючи

місцеві газети, вони втрачали відчуття реальності. Їх шпальти були заповнені фотографіями радісних молодих людей, повідомленнями про гігантські комбінати та нагородження бригадирів-ударників. Характерно, що саме на період найлютішого голоду припадають розкішні видання кулінарних книг з фотографіями вишуканих страв для простих громадян і створення фільмів, персонажі яких мало не лускали від щастя жити в Радянському Союзі.

Пересічній людині важко було досягнути масштаби та наслідки колективізації. Люди могли не знати про смерть куркульських дітей у північних регіонах Росії чи про поширення хвороб серед каторжників. Усі ці факти ховалися за шелестом комуністичних газет і бравурними маршами радіоточок. Але коли дійшло до голоду, навіть у Москві про нього заговорили доволі відкрито, не тільки на кухнях, а й у громадських місцях. Однак дуже швидко такі балачки стали карним злочином, за який давали до п'яти років ув'язнення.

У 1933 році західним журналістам заборонили відвідувати Україну та Північний Кавказ. 5 березня того ж року британське посольство інформувало про те, що відділ преси при наркоматі закордонних справ

сповістив усіх іноземних кореспондентів, що вони мають лишатися в межах Москви. Таким чином, інформаційна блокада мала посунути за кадр блокаду фізичну.

Станіслав Кульчицький: «Інформаційна блокада тривала п'ятдесят п'ять років, аж до 1987-го не можна було говорити про голод. Крім того, є написаний рукою Сталіна документ про блокування України та Північного Кавказу».

Липень 1933-го. Львів. Емігрантські організації надсилають в Україну нелегальні продуктові посилки. Разом з тим українці на Заході роблять відчайдушні спроби довести факт голодомору до своїх урядів. Наприклад, архів держдепартаменту переповнений проханнями хоч якось зарадити ситуації. Відповідь американських урядовців холодна: відсутність державного інтересу робить таке втручання недоцільним.

У розпал голодомору Сталін форсує експорт зерна, аби фінансувати купівлю сучасної техніки. Якщо у відносно благополучному 1928 році зайвого зерна на експорт майже не було, то у 1932–1933 роках СРСР

вивіз за кордон близько шести мільйонів тонн пшениці. Знаючи про ситуацію в Україні, Захід, тим не менше, купує цей кривавий хліб.

Андрій Дуда: «Жителі країн Європи мають бути свідомими того, що вони є нащадками людей, які були співучасниками канібалізму, який зчинив Радянський Союз в Україні».

29 вересня 1933 року відбулося засідання Ліги націй за участю чотинадцяти держав. Президент організації кілька разів брав слово, аби переконати представників країн-учасниць у важливості надання допомоги Україні, але ті були зацікавлені у співпраці з СРСР. Головним їхнім аргументом було те, що Радянський Союз не є членом Ліги націй, а отже, голод – це внутрішня проблема СРСР.

Діаметрально протилежну позицію займали в церковних колах. Особливо переймалися проблемою голоду ієрархи Греко-католицької церкви. На Західній Україні першим про голодомор повідомив митрополит УКГЦ Андрей Шептицький. Він закликав організувати допомогу. 21 липня 1933 року до Шептицького звернулися представники ради Союзу українських

організацій із проханням попросити у Ватикану допомоги українцям. Вантажі від релігійних і громадських організацій, в Україну не доходили. Їх повертали назад, запевняючи, що в УРСР голоду немає.

Рік 1933-й. До Харкова, столиці УРСР, приїздить американська делегація. Напередодні прибуття поважних гостей містом прокочується низка облав – голодних селян і жебраків у вантажівках вивозять за місто. Вночі працюють команди з прибирання трупів. Вітрини продовольчих магазинів наповнюють баликами, ковбасами та іншими продуктами. Усе це має свідчити про добробут і порядок.

Такі «потьомкінські деревні» будувались на шляху всіх іноземців, яким кортіло пересвідчитись, є голод в Україні чи нема. Більшість із них були здивовані рівнем добробуту простих радянських громадян. Показовим прикладом такого засліплення є гордість британської літератури Бернард Шоу, який сказав: «Я не бачив абсолютно нікого в Росії, хто б потерпав від недоїдання».

Одним із найавторитетніших висвітлювачів подій у

СРСР був кореспондент «Нью-Йорк Таймс» Волтер Дюранті. Він мав привілеї брати інтерв'ю в самого Сталіна. Дюранті став першим іноземним кореспондентом, якого допустили в голодуючі райони, після чого він повідомив, що вживання слова «голод» стосовно Північного Кавказу та України є абсурдом. У 1932 році за свої безсоромні та «змістовні» репортажі Дюранті став лауреатом Пулітцерівської премії.

Андреа Граціозі: «Муссоліні та його прибічники знали про голодомор в Україні, але демонстрували дружбу з Радянським Союзом. В Італії про нищення українців голодом говорила тільки Церква».

«Факт лишається фактом: щодо української нації вчинено нечуваний злочин. І чи то було в підвалах, де страчували безневинних, чи у таборах примусової праці, чи у селах, де вмирали з голоду, – це було свідоме винищення мільйонів індивідуумів, з яких складалася ця нація» (Роберт Конквест. «Жнива скорботи...»).

Міркуючи про наслідки голодомору, мимоволі знаходиш його сліди в нинішньому житті України. Відсутність серйозних ключових реформ лишає нас

наодинці зі сталінського штиту пенітенціарною системою та закритою для суспільства Службою безпеки з непомірно роздутим штатом силових структур, зі злочинним ставленням до української мови, культури та освіти. У Святому Письмі є дуже корисна настанова для України: «Не наливати молоде вино у старі міхи».

Радіо

Рік 1899-й, Гаага. Представники двадцяти шести найбільших країн світу зібралися на Першу міжнародну мирну конференцію. Поважні учасники форуму обговорюють закони ведення війни. Під ту пору Карл Маркс випускає на волю привид комунізму. Поки той блукає Європою, Німеччина, Франція, Англія та Росія нарощують мілітарні біцепси. Передчуття війни стимулює технічний прогрес. Пруський князь Цепелін ставить на конвеєр будівництво дирижаблів. На заводах Британії виплавляють велетенські гармати. Хіміки та інженери вигадують нові види озброєнь. Сотні винаходів спрямовано на масове вбивство людей.

На службу воєнній машині стали винаходи, які, на перший погляд, до війни не мають жодного стосунку. Так, придуманий братами Райт аероплан через кілька років задіють у військовій розвідці, згодом на нього почеплять бомби. Вантажні авто дуже швидко пристосують для перевезення піхоти та боєприпасів. Німецький хімік Німан, експериментуючи з листям коки, отримав невідомий газ, яким смертельно

отруївся, – згодом цей газ будуть масово виробляти на військових хімічних заводах. Знову ж таки, Перша світова війна була б неможлива без іще одного абсолютно цивільного винаходу.

Рік 1893-й, США. Сербський інженер Нікола Тесла демонструє в Нью-Йорку новий винахід. Перед глядачами – кількаметрова металева конструкція. Винахідник називає її антеною. До неї під'єднано скриньку, яка починає відтворювати звуки, видані ідентичним пристроєм на відстані тридцяти миль.

Такий вигляд мав перший радіосигнал. Через кілька років Тесла знову дивує: за допомогою радіопристрою він на відстані керує іграшковим корабликом.

Генрих Ерліх, «Загадка Ніколи Тесли»: «Нікола Тесла – винахідник сербського походження. Сучасники називали його “людиною, яка винайшла двадцяте століття”. На очах у людей Тесла пропускав крізь себе струм напругою у тисячі вольт і, випромінюючи світло, пальцями запалював лампи. Побудував кілька радіостанцій. Марив ідеями левітації, бездротової передачі енергії та глобальної системи зв'язку.

Наприкінці життя фізик знищив усі свої праці, заявивши, що людство ще не готове до їх втілення».

Через два роки після Тесли про винахід радіо заявив італієць Марконі. Майже водночас свій передавач запатентував росіянин Олександр Попов. Його винахід практично одразу задіяли у військових цілях.

Генерали розуміють: завдяки новому виду зв'язку управління масами військ на великих відстанях стає реальністю.

Володимир В'ятрович, історик, директор Інституту національної пам'яті: «Радіо вплинуло суттєво на ведення війни, бо дозволило проводити координацію великих груп війська на великих відстанях, чого не можна було робити раніше. Раніше покладалися на кур'єрів, які доносили певну інформацію. Більше того, тепер можна було не тільки давати вказівку про переміщення груп війська, а й отримувати інформацію про події в теренах, які були недоступні. Я думаю, завдяки радіо війна стала більш масштабною і більш динамічною».

«В 1900 году Попов с помощью начальника Кронштадтского крепостного телеграфа капитана

Троицкого и своего ассистента Рыбкина создал две первые в мире походные радиостанции. Они были переданы 148-му Каспийскому полку и участвовали в маневрах Петербургского и Финляндского военных округов летом 1900 года» (Валентин Иванов. «Перше практичне застосування радіозв'язку в армії»).

Рік 1904-й, 15 квітня. Японська ескадра атакує Порт-Артур. Її кораблі б'ють влучно і безпомилково. Російські судна одне за одним ідуть на дно. Раптом в радіоефірі радист крейсера «Ізумруд» виловлює команди японського навідника. Налаштувавши передавач на хвилю японця, росіяни передають сторонній шум. Усі наступні постріли противника – в молоко.

Наприкінці XIX століття зв'язок в армії був доволі примітивним – кінь, гонець, депеша. Розвідники свої зведення писали на папірцях і ховали в дуплах дерев. Із появою радіо характер розвідки радикально змінився.

Перші радіоприлади примітивні: в ефір вони можуть посилати тільки набір крапок і тире – так звану азбуку Морзе. Радіостанції початку XX століття виглядають

громіздкими. Вони облутані великою кількістю дроту, який постійно іскрить. Враженнями про першу українську радіостанцію ділиться з нащадками діяч УНР та радянський письменник Юрій Смолич: «Я приїхав до Жмеринки в дванадцятому році, і радіостанція вже була. Знаходилася вона на території Десятого полку, якраз біля футбольного поля. Три високих – метрів по 30–40 дерев'яних стовпи, з'єднаних вгорі сіткою антен-проводів. А під ними – невеликий дерев'яний павільйончик з широкими скляними вікнами – власне радіостанція. Під час прийому чи передачі з павільйону лунав тріск, а на проводах спалахували іскри».

Рік 1914-й, 2 березня. У квартиру жмеринського залізничного телеграфіста Сергія Жидковського, гримлячи шаблею, вривається ротмістр російської поліції Козуб разом з кількома жандармами. Розгубленого телеграфіста одягають в кайданки, квартиру обшуковують і вилучають любительську радіостанцію. Одного з перших радіоаматорів звинувачують у державній зраді та шпигунстві. Усі держави світу беруть радіо під свій тотальний контроль.

Письменник Михайло Бриних: «В Радянському Союзі, напевно, найбільш небезпечний спорт – це були радіолюбители, які своєю обмеженою спільнотою існували, але контролювалася суворо їхня діяльність відповідними органами. Бо це насправді серйозна потенційна загроза. Бо людина, яка володіє достатніми технічними можливостями, – вона є потенційним терористом, який навіть тут сьогодні може зробити бозна-що».

Рік 1914-й, 28 липня. Австро-Угорщина оголошує війну Сербії. Через три дні за зброю беруться кайзерівська Німеччина та царська Росія. Далі – Бельгія, Франція, Велика Британія. Починається Перша світова війна. Її мільйонні жертви передбачив винахідник радіо Нікола Тесла. Величезні армії, розкидані по всій Європі, тримають зв'язок за допомогою бездротового телеграфу.

Рік 1917-й, 25 жовтня. Петербург. У столиці Росії починаються заворушення. Загони кронштадтських матросів захоплюють базові установи Тимчасового уряду. За наказом Леніна більшовики мають взяти передусім Зимовий палац та центри телефонного й

телеграфного зв'язку. Стрілянина в місті лінива. Переворот у Росії відбувається фактично без опору. Ленін нічого не каже про захоплення радіостанції. Її роль у несподіваному розвороті історії він іще не усвідомлює.

Через кілька місяців після Жовтневого перевороту Володимир Ульянов відчуває певний дискомфорт. Для контролю за величезними територіями щойно поваленої імперії самого телеграфу не вистачає. Телефонні лінії постійно псують численні повстанські армії. Москва відрізана від інформації про перебіг громадянської війни. Кілька більшовицьких радіостанцій у жахливому стані. У липні 1918 року «вождь червоношкірих» видає Декрет про радіо, згідно з яким усі передавачі мають бути зосереджені в руках одного відомства.

Наприкінці 1917 року Ленін створює Наркомпоштель – народний комісаріат пошти і телеграфу. Проте в умовах війни та російських просторів ці засоби комунікації вкрай ненадійні. Скажімо, зв'язок із Владивостоком у більшовиків може займати місяці. Радіо могло б прискорити захоплення влади по всій території колишньої імперії, однак під ту пору в руках

якусь сумнівну інформацію, якось розбестити її і позбавити комуністичної радості. Просто створити альтернативу настільки потужну і доступну, яка увійшла в життя під назвою брехунець. Тобто радіоточка так звана. Яка була в кожній хаті, в кожному селі, в кожній квартирі. Це була така ж даність, як і сам факт життя радянської людини».

У Нижньому Новгороді Акім Ніколаєв особисто опікується створенням радіолабораторії. Група науковців мала втілити в життя ідеї вождя про газету без паперу та мітинг мільйонів. Паралельно розробляється радіоапаратура для армії та розвідки. У 1924 році Сталін остаточно прибирає до рук усі важелі впливу на радіозв'язок. У 1937 році він видає наказ про розстріл колишнього наркома Почтелю Ніколаєва.

У Радянському Союзі була тільки одна партія і, відповідно, одне радіо. Державні приймачі були налаштовані тільки на офіціоз. Зберігання іншого апарату каралося звинуваченням у державній зраді та розстріл.

У 1930-х роках ідею дротового радіо зреалізувати було технічно важко. Сталін вигадав вуличні

Леніна його фактично не було.

«Молодой Красной Армии осталось весьма скудное наследство радиосредств от царской армии. Только благодаря заботам Ленина и товарища Сталина Красная Армия сумела собрать все наличные радиосредства и использовать их в период гражданской войны. Быстрое развитие радиотехники и ее широчайшее применение в Красной армии – плоды сталинских пятилеток» (Журнал «Радио», № 1, рік 1946-й).

Передусім, більшовицьке радіо потерпало від нестачі кадрів. Усі, хто більш-менш знався на радіотехніці, перейшли на бік білих. Леніну доводилось запобігати перед технарями, які часто водили його за ніс, обіцяючи сенсаційні винаходи. Соратник вождя, нарком Поштеля Акім Ніколаєв, теж мало тямив у техніці, але розумів – за радіо майбутнє. У 1921 році в Москві збудували першу радіовежу. Тоді ж почалося впровадження дротового радіо.

Михайло Бриних: «Насправді це була геніальна ідея – не боротися з радіостанціями, з аматорами і ворожими голосами, які могли донести до радянської людини

гучномовці. В народі їх одразу нарекли тарілками, або ж пательнями. Довгі десятиліття голос Левітана лунав з тих пательень над площами імперії.

Протягом існування радянської влади ідея Леніна про мітинг мільйонів активно впроваджувалась у життя. Тоталітарні режими розуміли всю важливість маніпуляцій людською свідомістю. У нацистській Німеччині пропагандивна структура Геббельса звертала на радіо особливу увагу – кожен німець має бути забезпечений приймачем, аби зранку до вечора чути голос фюрера.

Рік 1939-й, 1 вересня. Москва. Об 11-й ранку в приміщення Комісаріату закордонних справ прибув радник німецького посольства Хільгер. Він інформував наркома Молотова про те, що Німеччина почала війну з Польщею. Дипломат передав прохання начальника генштабу Люфтваффе під час трансляцій білоруського радіо якомога частіше вживати слово «Мінськ». Такий собі радіомаяк для пілотів бомбардувальників. Молотов мовчки кивнув. Ввечері 1 вересня мінська радіостанція почала коригувати бомбові удари німців по Варшаві.

Увечері 31 серпня група німецьких кримінальників під керівництвом есесівців увірвалась у приміщення прикордонної радіостанції Гляйвіца. Підбігши до мікрофона, хтось із провокаторів дав кілька пострілів з пістолета і вигукнув щось польською мовою. Згодом кримінальників у одностроях Війська Польського розстріляли і сфотографували. Пізно ввечері фюрер по державному радіо вигукував про віроломний напад Польщі на фатерлянд. Німці охоче вірили відвертій брехні.

Друга світова війна всуціль пронизана радіохвилями. Розвідники передають у Центр шифровки. Контррозвідка використовує пеленгатори, аби піймати шпигунів на гарячому. За допомогою радіолокаторів ведеться війна наосліп, себто стрільба по визначених радаром квадратах. Радіостанції нагнітають ненависть і промивають мізки громадянам по обидва боки фронту.

Володимир В'ятрович: «У радянському чи в німецькому, до прикладу, суспільствах керівництво приділяло велику увагу промивці мізків за допомогою радіо. Тому в тоталітарних суспільствах намагалися всіляко контролювати радіоприймачі. До прикладу, в

окупованій Україні було заборонено використовувати радіопередавачі і за використання радіо людина могла понести суворе покарання».

Попри небезпеку власники короткохвильовиків темними вечорами вимацують в ефірі правду про події у світі. Продираючись через какофонію Морзе та шифрограм, вони час від часу натрапляють на висилання польських підпільників. Поляки були горді мужністю радійників, які так нахабно діяли під носом у ворога.

Поки загальнодоступний ефір булькає істеричними ідеологемами, у вузькопрофесійному радіопросторі триває кривава рубка. Радисти ловлять чужі шифрограми і намагаються заплутати ворога дезінформаціями.

У гру активно включається Українська повстанська армія. У 1943 році в лавах УПА з'являється перший радист. Його повстанське псевдо – Чорноморець. За радіограмами Чорноморця радянські літаки як мінімум тричі скидають упівцям зброю, ліки та продовольство.

Радіовійни тривають і після закінчення Другої світової. У 1950 році британська розвідка закидає українського

радиста для зв'язку з УПА. Диверсанта хапає НКВС і через нього виманює та знешкоджує ще кількох агентів.

Радисти завжди були активною складовою конфліктів у Кореї, В'єтнамі та Афганістані. В організації гучних терактів радіо – теж незамінна річ.

Ближче до 1960-х років радіо стає шалено популярним. Кількість приймачів у всьому світі стрімко зростає. Завдяки радіо рок-н-рол та Елвіс Преслі стали знані мільйонами. «Бітли», продираючись через радянські глушилки, руйнують зцементовану Сталіним імперію.

Дротове радіо, тим не менше, продовжує дірявити слабку голову гомо-советікуса. За допомогою радіо радянські психологи та соціотехнологи намагалися створити новий вид людини – такого собі біоробота, запрограмованого на любов до дармової праці та вождя. Прокинувшись під гімн «нерушимого», гомо-советікус, радісно посміхаючись, мав закладати підвалини під світле комуністичне майбутнє. Повечерявши, він забирає у вуха чергову порцію радянського гімну і лягає спати. Зранку все

повторялося знову. Дивно, але за цим способом небуття досі ностальгує якась частина народжених у СРСР.

Радіо «Афродіта»

Рік 1939-й, вересень. «Визволителі» Польщі святкують перемогу. Їх спільний парад у Бресті має засвідчити непорушність дружби між гітлерівською Німеччиною та сталінським СРСР. Новоспечені друзі, тим не менше, ховають камінь за пазухою. Гітлер готує плацдарм для нападу на Радянський Союз, Сталін з не меншим апетитом поглядає на Європу. В ситуації між молотом і ковадлом провід ОУН шукає способів розбудови організації. Ефективна робота на пряму залежить від мобільної комунікації в бойових структурах та ознайомлення зовнішнього світу з програмними засадами українських націоналістів.

Головнокомандувач УПА Роман Шухевич у селі Будеражі перед відправленням до Галичини. 1943

Підготовка світових монстрів до війни дала поштовх розвитку нових видів озброєнь та модерних способів

впливу на масову свідомість. Акули радянської пропаганди, шукаючи шляхи до сердець щойно приєднаних західних українців, товчуть солодку теорію про мир, братерство і неймовірне щастя жити під егідою корифея всіх наук товариша Сталіна. Вони достеменно знають: якщо людині сто разів повторити «свиня», на сто перший вона обов'язково зарохкає. Радіо на площах міст і сіл Західної України не замовкає ні на секунду.

Сталін настільки симпатизував Гітлерові, що жодним чином не бажав вірити звітам зовнішньої розвідки (у звітах, тим не менше, указували точну дату початку німецько-радянської війни). Тим часом в окупованому Кракові зверхники ОУН думають над тим, як повернути бійку монстрів на користь Україні. Не останнє місце в цих роздумах займає розбудова власного інформаційного простору.

Володимир В'ятрович: «Взагалі ОУН давно намагалася створити власну радіостанцію як засіб поширення власної пропаганди. Першою такою спробою була радіостанція імені Євгена Коновальця».

Альберт Газенбрук, на псевдо Західний, ведучий радіостанції «Афродіта». 1967

До війни, у 1930–1939 роках, у Львові працює державна радіостанція. Зміст її висилань переважно гумористичний, з легким присмаком крамоли та дозованої сатири. Мова висилань – польська. Час від часу диктори нагадують українцям, хто у Львові є

паном, а хто – бидлом. Усе це, звичайно, у легкій, невимушеній формі.

Представник львівського андеграунду, культуролог Ілько Лемко: «З 30 року почалося мовлення. Звичайно, польською мовою. Були дуже популярні ведучі цього радіо – Томко і Щепко. Це були такі гумористи. Вони придумували кавалки цікаві, мініатюри. Вони навіть запрошували на свою програму начальника польської держави Пілсудського. І навіть так легко з нього кепкували. Це свідчить про мінімальний демократизм, який був у міжвоєнній Польщі».

У 1939 році з легким жанром на станції покінчено. Радянські диктори викидають в ефір важкі брили офіціозу та солодкі інформаційні пастилки про заможне життя східних українців. На тлі недавнього голодомору увесь цей сміх та сите порохкування звучать доволі моторошно. Для кращого травлення пропаганду більшовики здобрюють українською мовою висилань та народними піснями.

Ілько Лемко: «Радянська влада спочатку пустила порох в очі народу. Що це буде держава українська на

відміну від тої панської, польської держави. Що це буде держава робітників і селян, і, власне, наголошувалося на українськості цієї держави».

22 червня 1941 року дружба між нацистами та комуністами закінчилася. На стратегічні об'єкти СРСР посипались бомби. У Німеччину, тим не менше, повним ходом ідуть ешелони з народним добром. Виконуючи інструкції верхнього начальства, чекісти проводять масові розстріли у в'язницях Західної України. В міру можливостей ОУН намагається врятувати в'язнів. 28 червня більшовики без бою залишають столицю Галичини.

Володимир В'ятрович: «Похідна група ОУН, яка увійшла у Львів після відступу радянської влади, отримала завдання захоплення радіостанції. Було захоплено радіостанцію у місті Львові, ця станція отримала назву імені Коновальця».

На якийсь час Львів опинився в цікавому становищі. Радянська влада пішла, а німецька ще не прийшла. ОУН повернула ситуацію собі на користь. Захопивши ключові об'єкти інфраструктури міста, українські націоналісти взяли під контроль радіостанцію, перші

ефіри якої готував політв'язень польських тюрем Ярослав Старух. На радіо він покладав особливу місію.

30 червня 1941 року львів'яни стали свідками безпрецедентного за сміливістю та нахабством акту. З балкону на площі Ринок було проголошено незалежність України. За кілька годин повідомлення про це передало українське радіо.

1 – 2 липня радіо імені Коновальця виходить в ефір з передачами інформаційного та пропагандистського характеру. Сигнал ловлять на Закарпатті, у Буковині та інших прилеглих територіях. Тон висилань – жорсткий. На якусь мить львів'яни переживають відчуття повноти й сили української влади.

Володимир В'ятрович: «Очевидно, що така поведінка, активна поведінка націоналістів, була не потрібна німцям, які вже почали репресії проти керівництва ОУН і, зокрема, проти радіостанції. Було заарештовано Ярослава Стецька, який був прем'єр-міністром Української держави. І вже 2 липня арештовано працівників радіо імені Коновальця і фактично припинено її діяльність».

Увечері 2 липня до приміщення радіостанції

вриваються озброєні гестапівці. Всіх присутніх заарештовано. Через кілька днів німецька влада бере в кайданки лідера ОУН Степана Бандеру та голову щойно створеного уряду Ярослава Стецька. Під арешт потрапляє один з ідеологів ОУН та куратор радіо – Лев Ребет. Контроль над радіостанцією переходить до рук окупаційної влади.

«Практично усі передачі поступово було переведено на німецьку мову. У 1943 році українська програма тривала всього тридцять хвилин. Транслявали, як правило, українську класичну музику або ж народні пісні» (Володимир Мороз, «Радіомовлення українського підпілля»).

У 1942 році до рук гестапо потрапляє керівник радіо імені Коновальця Ярослав Старух. Утримують його у в'язниці на Лонцького. Тим часом провід ОУН упритул підходить до втілення в життя ідеї підпільної радіостанції.

Рік 1943-й. Після Сталінградської битви фронт стрімко рухається на Захід. Рейхскомісар України Ерих Кох

вимагає підкріплення для боротьби з українськими партизанами. Вони контролюють великі території в південній частині Полісся. У повстанських республіках ведеться інтенсивна підготовка офіцерських кадрів, діють сільські школи. Відділи пропаганди ОУН налагоджують роботу видавництва. Агентурна сітка бандерівців розповсюджує підпільну літературу на окупованих німцями територіях. Крім брошур та листівок повстанці видають масові наклади газет і журналів. Для повноти картини не вистачало тільки радіо.

домовитись.

Володимир В'ятрович: «Початки радіостанції, яка почала називатися “Афродіта”, – це кодова назва, – або “Самостійна” чи “Вільна Україна”, – припадають на весну 43 року – це якраз період розбудови УПА... Під час переговорів між українським і польським підпіллям поміж іншим йшлося про можливість передачі поляками радіоустановки, передавального апарату для українських підпільників. Про це було домовлено. І врешті українське підпілля купило в польських підпільників апарат, який ті отримали десь із Британії, бо мало підтримку англійців».

За передавач українці заплатили сорок п'ять тисяч злотих. Під ту пору це були доволі грубі гроші. Придбаний апарат переправили в гори задля якомога ширшого покриття сигналу. Передачі підпільного радіо мали виходити кількома мовами. Світ мав знати про український опір.

У горах з'ясувалося, що проданий поляками передавач – несправний. Його потужність не відповідала меті, поставленій повстанцями. Тоді партизани згадали про польського спеціаліста Юліана Гошовського, який під

Залишки криївки неподалік села Ямельниця, звідки виходила в ефір радіостанція «Афродіта»

За німецької окупації існувала легальна українська преса, яка на пряму залежала від цензури. Скажімо, «Львівські вісті» були абсолютно компліментарні до окупаційного режиму. Разом з тим у 1943 році на Волині почався друк підпільної преси. Наклади газет «Ідея і чин», «За Українську державу», «Самостійна Україна» були доволі солідними. Виходив під ту пору гумористичний журнал «Український перець» із дуже якісними політичними карикатурами. Справі пропаганди великого значення надавав головнокомандувач УПА Роман Шухевич. Він був завзятим прихильником ідеї створення підпільного радіо.

У 1943 році набирає обертів українсько-польська різанина. З димом йдуть десятки сіл, з обох боків гинуть цивільні люди. У передачах із Лондона польське радіо в усьому винуватить українців. Разом з тим керівники ворогуючих сторін час від часу сідають за стіл переговорів. Іноді їм вдається навіть про щось

ту пору працював у Кракові на німецькому підприємстві «Телефункен».

Юліан Гошовський спочатку й чути не хотів про нелегальну радіостанцію. Тоді, якщо вірити повстанським грипсам,^[1] його «сильно» попросили. Уже за кілька днів Гошовський опинився в Карпатах і працював на благо повстанського ефіру.

Володимир В'ятрович: «Було багато технічних проблем зі встановленням радіостанції. Треба було подбати про двигун, який би виробляв енергію для цієї радіостанції, цей двигун закопали глибоко під землею, щоб шум не виявляв самої радіостанції».

Остаточо замаскувати звук так і не вдалося. Мотор було чути достатньо далеко. Існувала реальна небезпека викриття радіостанції. Бандерівська служба безпеки на цьому відтинку роботи мала виявляти потрібну енергію та увагу.

Наприкінці літа 1943 року радіостанція була готова до роботи. Лишалася дрібничка – сформувати штат повстанського радіо. Потенційного керівника, Ярослава Старуха, мордували в катівнях гестапо на Лонцького. Із цим треба було щось робити.

Рік 1941-й, кінець червня. Червона армія панічно тікає на схід. На кілька днів німецька влада відчиняє радянські тюрми. Навіть звиклі до крові вояки Третього рейху були шоковані. Подвір'я та підвали залишених чекістами в'язниць встелені трупами. Люди ходять між замордованих, намагаючись знайти рідних. Серед розстріляних – жодного кримінальника (їх радянська влада випустила на волю). Поміж мертвих багато жінок і дітей. Усе це жахіття оператори знімають на кіноплівку. Однак альтруїзму німецьких визволителів вистачить ненадовго. За кілька днів двері тюрем відчиняться для нових жертв.

Злочини радянської влади німці документують і використовують для пропаганди. Однак дуже швидко на зміну вчорашнім союзникам приходить гестапо. За винятком форми, воно в усьому подібне до НКВС. У тюрмі на Лонцького по стінах знову бризкає кров. Особливою жорстокістю уславився гестапівець Віллі Вірзінг. На допитах йому «зносило дах». Багато в'язнів не витримувало мук і помирало в кабінеті слідчого. До речі, після війни цей патологічний садист відсидів у в'язниці лише п'ять років і спокійно дожив віку на державну пенсію.

Улітку 1943 року в тюрму на Лонцького увійшли люди, одягнені у форму офіцерів гестапо. Вони пред'явили виклик на допит члена проводу ОУН Ярослава Старуха. Взяли останнього і зникли в невідомому напрямку.

Операцію визволення Старуха з рук гестапо ОУН провела швидко та елегантно. За цим же сценарієм у Стрию підпільники звільнили групу членів ОУН. Відпускаючи арештованих, в'язнична охорона віддала честь переодягненим повстанцям. Гестапівці були ошелешені нахабством та відвагою українців.

Посивілий і фізично розбитий Старух якийсь час лікується у шпиталі УПА на Волині. Восени 1943 року під псевдо Сивий його переправляють у Карпати – там він має налагодити роботу підпільної радіостанції. В народну пам'ять вона увійшла як «радіо Афродіта». Старуха в усіх його пересуваннях супроводжує мовчазний чоловік. Він не розуміє української мови, але відгукується на псевдо Західний.

Мовчазного чоловіка, який супроводжував Старуха, звали Альберт Газенбрукс. Був він бельгійцем. У 1940 році Альберт потрапив у полон до німців, із табору втік

У липні 1941 року німецька каральна машина зосереджує увагу на ОУН. Після проголошення української незалежності у Львові до концтаборів потрапляють керівники організації: Степан Бандера, Ярослав Стецько та Лев Ребет. Виконуючи таємні інструкції, гестапо розганяє наступ на українське підпілля. Сотні оунівців розстріляно без суду та слідства.

Під тиском репресій українське підпілля зміцнює структури, набирає сили, масштабів та чітко орієнтується на боротьбу з окупантами будь-якого забарвлення. Для боротьби з ОУН групенфюрер СС Вальтер Шелленберг відправляє до Львова групу добірних офіцерів. Унаслідок гестапівських зачисток до тюрми на Лонцького потрапляють керівник військової референтури ОУН Іван Климів-Легенда та керівник радіо імені Коновальця Ярослав Старух.

Допитував Ярослава Старуха вроджений садист Віллі Вірзінг. Унаслідок цих діалогів 33-річний публіцист посивів. У цей час ОУН упритул підійшла до реалізації ідеї підпільного радіо. На роль його керівника ідеально підходив Ярослав Старух. Підпільники розробляють детальний план візиту до в'язниці на Лонцького.

і тут же опинився в руках упівців. Ідея та чин УПА настільки сподобались йому, що він склав присягу і став українським повстанцем. Завдяки йому всі англо-, франко- та німецькомовні європейці дістали можливість слухати й розуміти висилання «Радіо Афродіта».

Липень 1943-го. Німці дістають наказ покінчити з українським рухом опору. В ніч проти 16 липня вони заарештовують понад дві тисячі представників української інтелігенції та починають бомбардувати волинські села. Наступний крок операції – військові дії проти відділів УПА. На бандерівців кидають понад десять тисяч солдатів та офіцерів, п'ятдесят танків і бронемашин, кілька десятків літаків, артилерію і бронепотяги. В акції беруть участь угорські війська та польська міліція. Уся Волинь перетворилась на величезне поле бою. Протягом каральної акції вермахт втрачає понад три тисячі вояків. Москва тим часом продовжує множити брехню про співпрацю українських націоналістів із нацистами. Повстанського радіо «Афродіта» виходить в ефір із альтернативною

інформацію.

Радіо «Афродіта» виходить в ефір напередодні Тегеранської конференції. Сталін, Рузвельт і Черчилль мають обговорити відкриття Другого фронту. Провід ОУН знає про план британського прем'єра атакувати нацистів з Балкан. Реалізація цього плану дає повстанцям реальний шанс на перемогу. В усі ці контексти та складні комбінації світової політики важливо втиснути інформацію про боротьбу українців за власну державу. На радіо «Афродіта» командування УПА покладає великі надії.

Улітку 1943 року вносяться корективи в ідеологію ОУН. На щит підноситься гасло «Воля народам! Воля людині!». Восени на зачищеній від нацистів Волині провід українського опору проводить конференцію поневолених народів. Завдяки програмам радіо «Афродіта» інформація про цю подію просочується на Захід.

Приймачі, настроєні на короткі хвили, ловлять радіо «Афродіта» в діапазоні сорока п'яти метрів. Передачі повстанського радіо моніторяться гітлерівськими спецслужбами та радистами НКВС. Знайти і

знешкодити «Афродіту» непросто – передавач замасковано в горах, у важкодоступному місці.

Знімальній групі програми «Машина часу» довелося докласти чималих зусиль, аби відшукати місце розташування криївки.

У криївці ніхто не жив. Була вона призначена виключно для виходу в ефір. Тут були передавач, мікрофон для диктора, патефон і платівки з українською музикою. Шість разів на день повстанські диктори вели передачі українською, російською, німецькою, англійською та французькою мовами. Українські програми виходили вранці, іншомовні – щовечора.

«Радіостанція Українського революційного руху – “Самостійна Україна”» висилає щоденно низку радіопередач – на коротких хвилях у смузі 45–46 метрів. Організуйте одиничне та групове слухання передач та поширюйте в масах їх зміст» (часопис ОУН «Щоденні вісті Української інформаційної служби»).

Краєзнавець Андрій Мочурат: «Крім керівника радіостанції було кілька жінок, які були або дикторами, або редакторами, вони допомагали готувати передачі. І

був Альберт Газенбрук на псевдо Західний, який перекладав передачі».

Восени 1943 року сформувався склад редакції повстанського радіо. До неї входили Ярослав Старух, Богдан Галайчук, Корнило Яворівський, Володимир Макар, Дмитро Лушпак та Альберт Газенбрук.

Програми українською і російською мовами готували Галина Чуйко, Люба Лемик і підпільниця на псевдо Зіна. Їхні голоси мешканці Сколівщини пам'ятають понині.

Ізидор Гнатів, уродженець села Ямельниця, учитель історії, краєзнавець, дослідник діяльності радіостанції УПА «Самостійна Україна»: «Мій двоюрідний брат по лінії матері жив якийсь час у тій хатині, де спочатку знаходилася радіостанція. То він – ми пасли худобу літом, він на пасовиську дещо розповідав про спілкування з тими працівниками радіостанції, і знає – ті дитячі враження – вони тривкі і міцні. І він не раз імітував голос дикторки Зіни, яка там була. Такі позивні. І то я запам'ятав на все життя».

Альберт Газенбрук (другий зліва) після повернення в Бельгію з радянських концтаборів

Особливе місце серед повстанських радійників посідав Альберт Газенбрук. Він готував матеріали англійською, французькою, інколи німецькою мовами.

Письменниця Оксана Забужко: «Той фацет, Західний, француз чи бельгієць, що працював диктором на радіовисильні в Карпатах, його щовечірній голос на коротких хвилях – атансьйон... давав відчуття, наче весь світ слідкує за нами, затамувавши подих».

Організація українських націоналістів під гаслом «Свободу людині і народам!» продовжує боротьбу проти Москви та Берліна. ОУН має на меті відвоювати українські землі.

Із програм радіо «Афродіта», 1943 рік

Рік 1940-й, 10 травня. У частинах вермахту солдатам зачитують відозву Гітлера, у якій той звинувачує Англію та Францію у віроломній політиці. Прорив до Ла-Маншу нацисти починають з повітряної атаки на аеродроми, командні пункти, військові склади та найважливіші індустріальні центри Голландії, Бельгії та Франції. Паралельно літаки Люфтваффе скидають бомби на німецьке місто Фрайбург. Це бомбардування нацисти приписують бельгійській авіації. Сухопутні війська вермахту починають вторгнення в Голландію, Бельгію та Люксембург. Тисячі біженців заповнюють шляхи окупованих країн.

Опір об'єднаних сил Франції, Голландії та Бельгії триває недовго. Німецька армія менше ніж за місяць розгромлює війська союзників. Серед військовополонених опиняється майбутній диктор і

редактор радіо «Самостійна Україна», Альберт Газенбрукс. Його подальша одіссея пов'язана зі втечами та повторними ув'язненнями у трудових таборих Третього рейху. Під ту пору він, як і більшість європейців, про існування України навіть не здогадувався.

До війни родина Газенбрукса тримала готель і кафе «Бельж» у центрі бельгійського міста Брюгге. Війна поклала край розміреному життю. Опинившись у полоні, Альфред шукає способів повернутися до Бельгії. Однак доля невблаганною рукою посуває його в бік України.

«Як я разом із Шухевичем вертався до Галичини, то з нами їхав Альберт Газенбрукс, бельгієць, який був у німецькій допоміжній організації “ТОДТ” і звідтіля утік та потрапив до наших рук. Дивляться – у німецькому мундирі – німак. А він давай кричати: “Бельгія! Бельгія!” А то були прості волинські хлопці, що мали три-чотири класи освіти. Але зрозуміли, щось тут не те. “Ні, ми не маємо права трактувати його як німця-окупанта”» (Петро Дужий. «Спогади про Ярослава Старуха»).

Спочатку українські повстанці прийняли Газенбрукса за німецького шпигуна. Щоб перевірити, влаштували для нього особливе випробування – змусили заспівати бельгійський гімн, «Барбансону».

Спілкування з бандерівцями та кількатижневе перебування у штабі УПА на Волині назавжди змінило Альберта Газенбрукса. Він відмовився від ідеї будь-що повернутися на батьківщину. Більше того, бельгійський економіст склав присягу і був зарахований до лав Української повстанської армії.

Андрій Мочурат: «Він згадує, що його настільки захопила ця боротьба, що він просто не міг піти, він вирішив, що цим людям варто допомагати, настільки вони були фанатичні і віддані своїй справі і настільки запалювали своїм прагненням до боротьби і звільнення. Його високо оцінили як спеціаліста, бо він знав багато мов».

Газенбрукса зарахували до азербайджанської сотні. Його суто військові навички були доволі слабкими, тож вояки над ним підсміювались. Трохи згодом бельгійцю знайшли застосування – посадили до приймача моніторити новини з Лондона, Москви та Берліна. Так

було доти, поки на Газенбрукса не звернув увагу головнокомандувач УПА Роман Шухевич.

Восени 1943 року Альберт Газенбрукс береться до роботи на радіо «Афродіта». Його голос чуять у Бельгії, Франції, Люксембурзі, Швейцарії та Британії. Воєнна вартість бельгійця стрімко зростає.

Літо року 1944-го. Справи Німеччини різко погіршуються. Виснажуються матеріальні та людські ресурси. Командування вермахту переходить до жорсткої позиційної оборони. Західні союзники після дворічної підготовки відкривають Другий фронт на півночі Франції. Переправившись через Ла-Манш та Па-де-Кале, вони починають широкомасштабну десантну операцію «Оверлорд» і в серпні входять у Париж. Німецьку армію б'ють на всіх фронтах. На сході лінія фронту впритул наближається до Карпат.

Поразки змушують Німеччину переглянути ставлення до окупованих народів, однак ця запізнена реакція не може врятувати Третій рейх. У тилу вермахту одне за одним спалахують повстання. Поляки будують барикади у Варшаві, за зброю беруться навіть лояльні до німців словаки. Нацисти, яким бракує людських

ресурсів, намагаються схилити українців до співпраці. Німецька радіостанція у Львові ні з того ні з сього грає марші УПА. Українці тим часом слухають інше радіо.

Альберт Газенбрукс (третій зліва) серед українських емігрантів

У 1944 році командування вермахту намагається вийти на контакт з українськими націоналістами. ОУН

діє безкомпромісно: за переговори з німцями – розстріл. Гітлерівські пропагандисти зі шкури пнуться, аби продемонструвати свої дружні наміри. Радіоточки у Львові гримлять українськими патріотичними маршами. «Афродіта» тим часом виходить в ефір, аби нагадати слухачам, хто закутував Андрія Марченка, автора слів і музики цих пісень.

«Появилось багато німецьких листівок до УПА, які закликають до співпраці в боротьбі з більшовиками. Усі ті заходи, однак, не можуть довести до жодного позитивного вислідку. Гітлерівська Німеччина – такий самий ворог самостійної України, як і більшовицька Москва, тому нам з нею не по дорозі. Ми знаємо добре, пам'ятаємо і ніколи не забудемо, що діялось під час недавньої німецької окупації» (з ефіру радіо «Афродіта», 1944 рік).

Попри поразки та стрімкий відступ вермахту, розвідувальні літаки Люфтваффе продовжують ширяти над Карпатами. Вони намагаються вистежити і знищити радіостанцію УПА. Повстанські радійники працюють в умовах глибокої конспірації. Тим не менше їх пеленгують спецслужби радянських військ.

Вдень і вночі роботу «Афродіти» прикривали відділи служби безпеки УПА. Саме вони помітили радянських парашутистів. Бій був коротким. Більшість десантників повстанці знищили ще в повітрі. Ті, що приземлились, не встигли навіть скинути парашутів.

Служба безпеки УПА працювала максимально ефективно. Навіть профі, на кшталт Судоплатова, вважали її однією з найкращих у світі. На бандерівських есбістах лежала відповідальність за добір місця, маскування та охорону радіостанції. Місце для її розташування було дібрано ідеально.

Андрій Мочурат: «Якщо з цього місця ми не бачимо ні місця, де була криївка, ні самого каменя, то, скажімо, вилізши на цю скелю, повстанська стежа могла побачити, що відбувається в селі, чи є там якась облава, чи є якась метушня, чи є взагалі ворог. Таких скель тут декілька, і є ймовірність, що всі вони використовувалися як спостережні пункти. Якщо уважно придивитися до цієї скелі, то можна побачити пази, туди вставлялися дерев'яні бруси і до цієї скелі прироблялася шопка».

З наближенням фронту радіо «Афродіта» призупинило

мовлення – надто великою була небезпека викриття та знищення станції. Разом з тим інші форми пропагандистської роботи набирали обертів. Підпільні друкарні продукували тисячні накладки листівок, газет і часописів. Особливо популярним був сатиричний журнал «Перець».

Андрій Мочурат: «Виходили не лише газети і листівки, а й журнали. Деякі з них навіть гумористичного характеру. Зокрема, був такий відомий повстанський журнал «Перець», де малювалися карикатури на окупантів, писалися новини... до прикладу: карикатури на Сталіна і Гітлера чи відомий того часу віршик: "Їде Сталін на свині, Гітлер на собаці, а Бандера на коні, всіх їх має в..." – відомо де».

З приходом радянської влади по селах почались облави. З міркувань безпеки громіздку радіостанцію вирішили демонтувати. З Відня повстанці привезли мобільний передавач. Він займав мало місця і не потребував генератора. Старе обладнання закопали в таємному місці.

Після вимушеної перерви радіо «Афродіта» знову виходить в ефір. Його диктори інформують світ про

злочини НКВС і боротьбу українців за незалежність.

«Ваш край знову зазнав усіх жорстокостей більшовицьких кровопивць. Ми мусили переходити щораз більше до конспіративної боротьби, щоб знову всі почули ті слова, якими починали кожне наше пересилання: “Ви чуєте голос вільної і незалежної України! Смерть більшовикам!”» (Альберт Газенбрукс. «Моя участь в УПА»).

Активна праця підпільної повстанської радіостанції засвідчила масштабність боротьби УПА та ґрунтовність пропагандистської роботи ОУН. Спрямовуючи свої висилання на інші держави та народи, радіо «Афродіта» інформувало світ про воєнні дії українців проти німецьких та московських окупантів.

Використання підпільного радіомовлення ставить боротьбу ОУН-УПА в один ряд з наймасштабнішими національно-визвольними рухами ХХ століття не лише Європи, а й світу.

Зима року 1945-го. Москва посилює військову

присутність на заході України. Полки НКВС, задіяні в депортації кримських татар, перекидають у Галичину. Там їх нещадно троцять відділи Української повстанської армії. На Волині каральні акції чекістів теж наштотвхуються на шалений опір повстанців. Злобу пси Сталіна зривають на цивільному населенні. Визволителі широко практикують розстріли заручників, масові арешти та повальні грабежі. Спецзагони НКВС вимордовують цілі села. З літаків на ліси сиплються листівки з обіцянками амністії, посилюється агентурна та провокаційна робота. Усе це відбувається під дубовий офіціоз та «калінку-малінку» визволителів. На цьому тлі голос повстанського радіо «Афродіта» українські слухачі сприймають як дар Божий.

Крім українців радіо «Афродіта» чують англо-, франко- та німецькомовні слухачі. Цю можливість їм забезпечує бельгієць Альберт Газенбрукс. Перейшовши на бік УПА, він поєднував функції перекладача, редактора та диктора підпільної радіостанції. Саме завдяки йому європейський слухач знав правду про криваве обличчя комунізму та безпрецедентний факт боротьби українців проти

німецьких та червоних окупантів. Один із потенційних слухачів радіо «Афродіта», генерал де Голь сказав: «Якби у французької армії був такий дух, як в УПА, то німецький чобіт ніколи не топтав би Францію».

На початку 1945 року в редакції радіо «Афродіта» відбуваються певні ротації. Керівника радіостанції Ярослава Старуха, на псевдо Сивий, призначають головою проводу УПА на Закерзонні. Разом з дружиною, редакторкою «Афродіти», Іриною Гевак він переходить українсько-польський кордон. У 1947 році, через два роки після смерті дружини, Ярослав Старух загине в бою з більшовиками.

«У той же час Ярослав Старух відправив за кордон свою вагітну дружину Ірину Гевак. Вона згодом була машиністкою і зв'язковою для спеціальних завдань при крайовому проводі Закерзоння; загинула в бою з більшовиками 12 вересня 1945 року» (Володимир Мороз. «Радіомовлення українського підпілля»).

Володимир В'ятрович: «В 1947 році відбулася сумнозвісна операція “Вісла”, яка, по суті, поклала край діяльності підпілля на цих теренах. Через кілька місяців, у вересні 47 року, Ярослав Старух загинув у

сутичці з силами польської комуністичної безпеки... покінчив життя самогубством, не бажаючи здаватися живим в руки».

У 1945 році ОУН організовує пропагандистські рейди на окуповану американськими військами територію Німеччини. Альберту Газенбруксу пропонують покинути роботу на радіо «Афродіта» і разом із похідною групою УПА повернутися на батьківщину. Пропозицію бельгієць категорично відкидає.

До 1945 року ситуація довкола повстанської радіостанції була відносно спокійною. Підступи до криївки охороняла служба безпеки УПА. Газенбрукс мав можливість ближче познайомитись із місцевими людьми. У цей період він інтенсивно вивчав українську мову. Дівчина, яка щодня приносила йому їсти, виправляла вимову бельгієця.

Із початком 1945 року НКВС на звільнених від німців територіях намагається реалізувати ініціативу Хрущова та Жукова вивести всіх українців до Сибіру. Плани гуманістів руйнує УПА. У карпатських селах починаються масові облави. Солдати прочісують довколишні ліси. Поблизу криївки з підпільною

радіостанцією раз по раз гримлять перестрілки.

На Різдво 1945 року облавці ввіймали Альберта Газенбрукса і замкнули в сільській хаті. Служба безпеки УПА буквально за кілька годин зрізала охорону чекістів і звільнила бельгійця.

Радіо «Афродіта» продовжує виходити в ефір. Програми з міркувань безпеки стають коротшими. Усі вони зводяться до двоххвилинних інформаційних повідомлень. Однак навіть короткі випадки повстанських радіоініків викликають шалену злобу чекістів. Бандерівська СБ посилює охорону. Тим не менше зашморг НКВС довкола криівки затягується дедалі тісніше.

Андрій Мочурат: «Криівка була досить добре замаскована. Використовувався елемент рельєфу. Тобто камінь, і до нього була докладена штучна стінка з каменю, які обросли мохом. Візуально її помітити було неможливо. Як і інші криівки, які мали значення, вона була дуже важка для відшукання. І є велика ймовірність, що вона впала саме через зрадника».

Останній ефір радіо «Афродіта» зафіксовано 6 квітня 1945 року. Динаміки приймачів тріскотіли

автоматними чергами – замість звичної інформації та української музики в перервах між висиланнями.

Оксана Забужко: «І трансляцію ця сама “Афродіта” вела до останнього, до цього останнього бою. Своїх постів вони не залишали».

Рік 1945-й, 6 квітня. У карпатське село Ямельниця стягуються підрозділи НКВС. Від раннього ранку, скрадаючись між хатами, облава рухається в точно заданому напрямку. Випадкового свідка, десятирічного Василя Ключака, чекісти застрелили впритул. Вийшовши з села, вони зникають у лісових хащах. Через кілька годин з гір долинують вибухи гранат та автоматні черги. Ближче до вечора стрілянина вщухає. Наступного ранку енкаведисти повертаються в село. На возах трофеї: кілька застрелених повстанців, передавач і картотека радіо «Афродіта». Поруч із возами – захоплені у полон повстанці.

У 1945 році боротьба з українськими націоналістами максимально загострюється. Сталін розуміє, що з капітуляцією Німеччини війна за зони впливу у світі

тільки починається. Попереду встановлення нових кордонів та окупаційних адміністрацій. Заяви британських і американських лідерів про право кожної нації на самовизначення дають українським повстанцям надію на зовнішню підтримку. Москва тим часом докладає максимальних зусиль, аби перед світовою громадськістю виставити бандерівців у ролі примітивних бандитів. Знищення радіо «Афродіта» трактується нею як колосальний успіх у цьому напрямі.

Уранці 7 квітня 1945 року карпатське село Ямельниця нагадувало розтривожений вулик. Вулицями шастали озброєні до зубів енкаведисти. Вони збуджено переповідали одне одному про перипетії бою в горах. За цим з вікна сільської хати спостерігав маленький хлопчик Ізидор Гнатів. Напередодні облави на повстанську радіостанцію його батько пішов у гори, а тепер ось, зі скрученими руками, його вів конвой НКВС...

Ізидор Гнатів: «У 1945-му ідуть озброєні автоматами наперевес, як вони кажуть... дивимось, і тата ведуть. Татові дали такий ящик – більше як пістола того, дерев'яний, певно, то якась картотека з криівки тої,

яку розбили. Несуть на плечах. А я так дивлюся у вікно... А через пару кроків за татом – чоловік, я його перший раз побачив, то вже потім довідався, що то був Альберт Газенбрукс. Такий стрункий, вище середнього зросту, в окулярах, металева оправа, в плащі. Так гордо ішов собі, спокійно».

Фактажу про знищення радіо «Афродіта» залишилось мало. В архівах спецслужб припадає пилом скромний акт, підписаний капітаном НКВС Шелестом і командиром резервної роти Шпаком. У ньому коротко згадується про операцію та захоплені трофеї. Серед знайденого у криівці – динамо-машина, передавач і зброя.

«В результате произведенной операции разгромлен штаб с рацией, в котором был убит полковник “Шах” и с ним три бандита У.П.А., которые находились в доте; кроме этого, один бандит ранен, который, бросив оружие, скрылся в лес, и один взят в плен – по национальности “бельгиец”, который являлся радистом разгромленного штаба банды У.П.А.» (Акт НКВС про розгром радіостанції УПА «Самостійна Україна»).

Андрій Мочурат: «Криівку, після того як була облава, закидали гранатами. Ми можемо про це судити по шматочках скелі, які лежали, і по самій текстурі каменя. Врешті, про це згадується і в акті НКВС».

Криівка, з якої виходило в ефір радіо «Афродіта», була збудована майстерно. Викрити її було неможливо. Велетенські камені, розкидані довкола неї, були ідеальними спостережними пунктами. З них проглядалися усі підступи з боку Ямельниці. Вузкий прохід з боку гір закривала повстанська стежа. Те, що енкаведисти так упевнено вийшли на об'єкт, наводить на думку про зрадника.

Андрій Мочурат: «На момент облави, судячи з того, як готувалася облава, чітко знали квадрат, де розташовувалася криівка. Кількість облавців свідчить, що були вказівки захопити або живими, або мертвими, тобто захопити всіх».

У момент атаки на радіостанцію в криівці були тільки хлопці з охорони та диктор Альберт Газенбрук. Трое озброєних бандерівців загинули в бою. Бельгійського волонтера енкаведисти взяли живим.

В ув'язненні Газенбрук поведився сміливо та

винахідливо. Слідчий збився з ніг, шукаючи перекладача з бельгійської. Перетиснутий кашкетом мозок енкаведиста не міг второпати, що такої мови в природі не існує.

На слідстві Газенбрук уперто відстоював версію про свій полон в УПА. Жодного факту його активної участі в українському русі опору енкаведисти не мали, що, однак, не завадило їм етапувати бельгійця до таборів Воркути. Фізично слабкого Газенбрука українські зеки одразу взяли під опіку.

Нідерландський дослідник історії радіо «Афродіта» Джон Стинен: «Его сняли сначала в Дрогобыч. Потом два года работал в Воркуте. Потом вернулся в Дрогобыч, чтобы его судили. Потом как враг народа получил десять лет в ГУЛАГ. И потом на Востоке, тогда был город Сталинск. И после смерти Сталина – сначала в Москву, потом в Бельгию. Это было в ноябре 53 года».

Смерть Йосифа Джугашвілі та розвінчання культу особи сприяли достроковому звільненню Газенбрука. Разом із дванадцятьма іншими іноземцями його привезли до Москви і депортували на Захід.

Березень року 1953-го. Москва. На Красній площі натовпи заплаканих гомо советікус прощаються зі своїм вождем Йосифом Сталіним. У результаті тисняви сотні людей гинуть. За кілька місяців до влади приходить Микита Хрущов, який звинувачує Сталіна в масових репресіях і починає політику так званої «відлиги». Між тим на заході України тривають поодинокі виступи українських повстанців. Центр боротьби переноситься на північ і схід СРСР. Сотні тисяч ув'язнених українців підіймають табірні повстання. У травні 1953-го бунт політичних в'язнів відбувається в Норильську, за рік вибухає Кенгірське повстання – у степах Казахстану. Комуністична влада придушує беззбройні виступи танками, однак згодом під тиском міжнародної спільноти змушена переглянути частину справ і покращити умови перебування в'язнів. Серед достроково звільнених – ветеран УПА бельгієць Альберт Газенбрук.

Кенгірське повстання вибухнуло після Великодня 1954 року. Колони в'язнів обмінялися привітаннями «Христос Воскрес! Воистину воскрес!», за що один із охоронців пустив по людям автоматну чергу. Довідавшись про це, політв'язні згуртувалися й

оголосили беззбройний страйк. На тридцять восьмий день повстання умільці-радіоаматори змайстрували з підручної апаратури радіопередавач. У короткохвильовому ефірі на весь світ почала лунати інформація про страйк у Кенгірській зоні. За два дні на беззбройних в'язнів радянська влада кинула танки.

Колишній диктор упівської радіостанції Альберт Газенбрук повернувся з ГУЛАГу на батьківщину в листопаді 1953 року. У Бельгії на нього ніхто особливо не чекав – дружина і донька давно вважали його мертвим. Спроби Газенбрука розповісти про перебування в УПА і роботу на радіо «Афродіта» нашоувувалися на мовчазне несприйняття.

Оксана Забужко: «Одсидівши своє в ГУЛАГу, був випущений після смерті Сталіна в числі дванадцяти бельгійців, випущених з таборів ГУЛАГу, яким дозволили повернутися додому. І вернувся він з відчуттям, і далі залишаючись диктором тієї місії, сказати світові: "От Україна жива і бореться, і там, на сході, був отой рух опору, та армія руху опору, яка залишається невизнаною, і навіть в ГУЛАГу

залишається нескореною, незламною”, – він пробував і далі».

Певний час Газенбрукс друкує в місцевій пресі спогади про перебування в УПА та роботу на радіо «Афродіта». Утім, особливого захвату в Європі ця історія не викликає. Газенбрукса викликають до поліції – його підозрюють у шпигунстві на користь СРСР.

«Мене вважають радянським шпигуном. Декілька тижнів тому я мусив зголоситися в комісаріят поліції. Ось тому я перервав всі контакти будь з ким. Це просто жах. Я радянський шпигун!!!» (Альберт Газенбрукс. Лист до колеги по радіо «Афродіта» Володимира Макара).

Оксана Забужко: «Газенбрукс, який писав їм по-французьки, підписувався кирилицею: “Газенбрукс (Західний). Слава Україні!” Це був не просто символічний жест, це був біль людини, яка володіє колосальним неартикульованим знанням і хоче донести його до світу, але якої ніхто не хоче слухати і не чує».

Західна Європа та США, між тим, перебувають у стані холодної війни з СРСР. Радянські атомні боєголовки

змушують так званий демократичний світ мовчки спостерігати за комунізацією Польщі, Чехословаччини, придушенням повстання в Угорщині і політичними репресіями на одній шостій суші планети.

У 1953 році проти більшовизму повстала східнонімецька столиця – Берлін. Сотні тисяч людей зривали комуністичні прапори й перекривали вулиці. Проти них застосували радянські танки. Британія та США мовчки проковтнули черговий тоталітарний вибрик СРСР.

Історії про поневолену, але нескорену Україну десь на сході Червоної імперії дратували не тільки глухе бельгійське суспільство, а й Газенбруксову родину. Дружина вкрай негативно ставилася до його контактів з українськими повстанцями, відчуваючи тваринний страх перед усім, пов'язаним з Радянським Союзом.

Джон Стинен: «Ему было очень трудно, потому что даже жена не хотела, чтобы он был вместе с украинцами. Как вы знаете, в Бельгии после войны было много людей, которые не хотели возвращаться в Украину, особенно с Западной Украины. Были в Льеже, он хотел связаться с ними, но его жена была

категорически против. Даже он сам сказал и писал: лучшие его годы были здесь, когда он был в Украине, в УПА. В Карпатах. Потом было хуже...»

«Повірте, – підкреслив Газенбрукс, – час моєї праці на радіостанції “Афродіта” є найкращими хвилинами мого життя. Я тоді переродився і зрозумів, що це означає – жити і боротися за шляхетні ідеали. А воля України, визволення цього доброго народу стали для мене метою в житті. Незабутніми залишаться роки підпільної революційної боротьби в УПА» (Марійка Чигирин. «Радіостанція УПА “Вільна Україна”»).

Альберт Газенбрукс помер у 1979 році. Поховавши чоловіка, перелякана вдова спалила всі його спогади про перебування в УПА. У 2010 році тодішній президент України Віктор Ющенко нагородив Альберта Газенбрукса орденом «За заслуги» I ступеня.

«Якби на щось подібне здобувся, наприклад, французький або бельгійський резистанс, то про це трубили б на увесь світ, як про небувале досягнення», – жалівся у листах до друзів по українській зброї Альберт Газенбрукс.

Утім старання бельгійця, який від 1943 року і до самої смерті намагався докричатися до Європи про Український рух, не були марними. Не були марними і жертви тих, хто працював на радіо «Афродіта» та обороняв свою землю зі зброєю в руках.

Продовженням спроб прориву інформаційної блокади вважають рейди сотень УПА із Закерзоння на окуповану американцями територію Німеччини. Підтвердження знаходимо в численних документах українського підпілля і націоналістичної еміграції. У вказівках учасникам акції, виданих Крайовим проводом ОУН на Закерзонні, читаємо: «Йдіть у світ, де тільки живуть українці, й голосіть слово правди крайової боротьби. Голосіть, що керуючим чинником визвольної боротьби є УГВР».

У «Комунікаті Проводу закордонних частин ОУН у справі закордонних рейдів літом 1947 року» вказано, що завданням переходу відділів на Захід була «зовнішньо-політична маніфестація ідеї державності України й незламності українського війська, як і демонстрація протибільшовицької збройної сили».

Російське СС

Містечко Корсунь-Шевченківський на Черкащині. Тут на початку 1944 року відбулася одна з найкривавіших битв Другої світової. Нині про криваву м'ясорубку нагадує музейна експозиція, у якій донедавна не було жодного слова про те, з ким воювала Радянська армія. Насправді під чорними есесівськими мундирами ховалися не лише німці. Цей факт досі тримають у таємниці. Усі документи про етнічні формування Третього рейху під грифом «Совершенно секретно» зберігаються у спецархівах міністерства оборони Росії.

Щоб оволодіти майбутнім, люди намагаються змінити минуле. Задля політичної доцільності історія з науки іноді перетворюється на вкрай тупу пропаганду. Трагедію мільйонів людей ще до закінчення Другої світової імперські ідеологи переплавили на міф. Мовляв, героїчний радянський народ звільнив від фашизму Європу та цілий світ. Утім, подібні міфи існують у Британії, США, Франції та навіть у Польщі.

У битві під Корсунь-Шевченківським солдати Третього рейху трималися до останнього. Наказ

Козаки 574-го казачого батальйону 1-ї танкової армії вермахту рубають шаблями білоруських селян, звинувачених у співпраці з партизанами

Новітня російська історіографія звинувачує українських істориків у перекручуванні фактів. Мовляв, возвеличують зрадників і принижують подвиг радянських солдатів. У цих твердженнях лише частина правди. Ну, а повна правда полягає в тому, що половину ненімецьких військових формувань Третього рейху склали етнічні росіяни.

Гітлера стилістично був подібний до Сталінського «ні кроку назад». Вожді не щадили своїх людей. Згодом радянська влада ретельно замовчувала той факт, що у кривавих подіях під Корсунем на боці вермахту воювали представники інших народів – фламандська дивізія «Валлонія» та ще кілька таємничих формувань.

Парасковія Степенькіна, директор Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника: «За радянськими даними, ці дані в нас лише є. Дані ці зберігаються в Центральному архіві міністерства оборони РФ у місті Подольськ, то там є окремих документах, що в оточення потрапили 5-й полк кубанських козаків і 55-й полк зрадників, тобто такі дві одиниці, які були сформовані з числа радянських людей».

Дізнатися більше Парасковії Степенькіній не вдалося. Уся інформація про таємничі формування припадає пилом у закритих архівах міністерства оборони Росії.

Сучасна Росія продовжує активно експлуатувати радянські міфи про Другу світову. З одного боку – народ-визволитель, з іншого – народи-зрадники. Тим часом правда, як завжди, ховається десь посередині.

Іван Дерейко, історик, НАН України: «Була об'єктивна неможливість ведення війни на виснаження для Німеччини, виходячи перш за все з неспівставності мобілізаційної Німеччини з країнами антигітлерівської коаліції... На Сході це була парадоксальна співпраця – без будь-яких обіцянок, без обіцянок політичного майбутнього для народів Східної Європи, народів СРСР, навпаки, з доведенням їхньої неповноцінності. І при цьому всьому безліч, сотні тисяч людей, різні цифри називають: вісімсот тисяч, мільйон, півтора мільйона».

У 1942 році німці створюють естонські, литовські, латвійські та кримсько-татарські підрозділи. У 1943-му починається формування дивізії СС «Галичина». Кількість добровольців перевершує сподівання німецького командування. Бажання стати вояками дивізії висловлює вісімдесят тисяч молодих людей. Ці кроки негласно підтримують окремі керівники ОУН, вважаючи, що дивізія може стати ядром майбутньої української армії.

574-й козачий батальйон вермахту перед знищенням чеського села Закрвів

Михайло Мулик, ветеран дивізії «Галичина»: «Позбирали люди, думали, прийшли визволителі, позбирали яйця, кури, бо вже знали, що таке радянська влада, скільки поарештували... Мій тато був за дивізію. Він військовий. Сказав: "Ну що ти в лісі будеш робити з тим обрізом? Німець така махіна – і не

Севастополі. Для початку німці сформували допоміжну поліцію. Кожен восьмий мешканець міста російської слави служив у військових підрозділах Третього рейху. Загалом росіяни на окупованих територіях дали німцям двадцять два есесівські полки, а два мільйони російських козаків додали до списку ще тридцять один полк СС.

Ще до завершення війни Сталін оголосив зрадниками цілі народи. Найбільше дісталось кримським татарам. Їх десятками тисяч саджали у вагони і відправляли на поселення до Узбекистану, Казахстану та Росії.

Протягом одного дня, 18 травня 1944 року, енкаведисти вчинили широкомасштабний етнічний злочин. Двісті тисяч кримських татар загнали у вагони і вивезли з Криму. Сталінській операції міг би позаздрити сам Гітлер. Кримських татар чохом^[2] звинуватили у зраді. Разом з тим досі замовчується той факт, що в Криму гітлерівці спирались переважно на етнічних росіян.

Разом з тим радянська влада мучилась бажанням вивезти всіх українців до Сибіру. Хрущов з цього приводу казав, що ідея дуже добра, але, на жаль, з транспортом не склалося.

розбила радянську владу. А ти хочеш обрізами воювати. Іди до дивізії, там вишколишся і тоді при нагоді перейдеш в УПА"...»

У 1944 році дивізію «Галичина» німецьке командування кидає у криваву м'ясорубку під Бродами. З обох боків гинуть десятки тисяч українців. Батько дивізійника Михайла Мулика під час Першої світової теж брав участь у братовбивчій війні – на боці Австро-Угорщини він воював проти українців Російської імперії.

Михайло Мулик: «Мій тато був січовий стрілець і теж ішов воювати. На Великдень ті принесуть своє щось, в окопі діляться яйцем, а на другий день стріляють друг друга. То є війна».

Під Бродами дивізію «Галичина» вщент розбила Радянська Армія. Частина дивізійників перейшла в УПА, інша частина наприкінці війни воювала на боці французького Опору, ще інша у 1945-му оголосила себе Українською національною армією.

Дивізія «Галичина» була далеко не першим етнічним формуванням німецької армії. Документи свідчать, що перші загони російської СС було створено у

Вадим Махно, капітан першого рангу запасу, мешканець Севастополя: «Перша есесівська частина, сформована в Україні, – це севастопольське відділення російської кримінальної поліції. Загалом Севастополь – унікальне місто в тому сенсі, що кожний восьмий севастополець служив німцям, не кожний тридцятий, як в Україні. Моє найбільше хобі було – військова історія, і десь чотири роки тому мені до рук попала книга Семенова, видана в Москві, називалась вона "Дивизии войск СС", і, чесно кажу, для мене це був шок, коли я взяв, що у військах СС було понад десять дивізій із радянських громадян, – для мене це був шок... Коли я відкрив і взяв, що крім дивізії СС "Галичина" в німецьких військах було ще понад десять дивізій з радянських громадян, у тому числі дві російських і три російських козачих».

Книга Вадима Махна «Повний перелік об'єднань та з'єднань 3-го Рейху з громадян СРСР і емігрантів...» необізнаного читача може шокувати. Називаючи десятки російських дивізій, корпусів, батальйонів і полків, які служили німцям, Вадим Махно послуговувався даними виключно російських істориків.

Відносно відкритою є інформація про незначну частину

російських формувань, які діяли на боці Німеччини. Більшість людей у розмові на цю тему згадує прізвище радянського генерала Власова. Після зустрічі з німецьким командуванням Власов дав згоду на формування так званої Російської визвольної армії – РОА.

Сергій Дроб'язко: «С начала 1943 года начинает раз-
вертываться полным ходом пропагандистская
кампания под знаменем Русской освободительной
армии. В Советском Союзе всерьез начинают верить в
этот фантом. В партизанских сводках уже начинают
попадаться сообщения, что в такой-то район
переброшено три дивизии РОА, численность ее
определяют в миллион. Хотя на самом деле никакой
РОА тогда не было. Были только части германской
армии, которые назывались восточными легионами».

*Міністр пропаганди Третього рейху Йозеф
Геббельс вручає нагороди донським козакам*

12 травня 1945 року біля чеського містечка Пльзень кілька солдатів Першого Українського фронту затримали підозрілого чоловіка. З'ясувалося, що то був генерал Власов. За кілька днів полоненого відправили до Москви. Одразу почався процес над горезвісним радянським колаборантом. Спочатку процес над Власовим хотіли зробити публічним, але злякалися ймовірних виступів генерала. Протягом кількох тижнів

Власова і його соратників судили закритим трибуналом. 1 серпня 1946 року їх повісили. Звинувачуючи Власова, трибунал мовчав про те, чому в його армії було так багато щирих добровольців.

Іван Дерейко, історик: «Дуже багато пояснень цього феномену. Перш за все – антибільшовизм. Інша умова – сподівання на краще, що нацисти відмінять рабські умови для робітників, повернуть землю селянам. Ці надії були зруйновані в перший рік окупації, але кількість добровольців не зменшувалася. Відповідно, є ще одне просте пояснення – стратегія виживання мас людей».

Дивізії Власова не чинили злочинів проти мирного населення, а перед завершенням війни перестали виконувати накази німецького командування. У сучасній Росії про власівців говорять навіть із симпатією. Інша справа – Російська визвольна національна армія, так звана РОНА, заснована росіянином Броніславом Камінським.

Рік 1944-й, 1 серпня. У Варшаві почалося повстання.

Виснажена війною німецька армія не мала ресурсів для боротьби в тилу. На придушення опору кинули так звані східні легіони. Особливою жорстокістю в цій різанині відзначались вояки РОНА. Придушивши повстання, Камінський ініціював масові вбивства мирного населення, зґвалтування та пограбування. Загалом його вояки замордували понад сто тисяч поляків. Злочини РОНА вразили навіть німецьке командування. Керівника російської армії Броніслава Камінського есесівці розстріляли за надмірну жорстокість.

Переписування історії з політичних міркувань – звична справа. Тривалий час у радянській і польській історіографії злочини РОНА приписували українській дивізії СС «Галичина». На Нюрнберзькому процесі німецькі офіцери розвінчали цю брехню. Їх свідчення торкаються передусім генерала Камінського, який до запаморочення кохався в садизмі. Парадокс, але прославлені своєю жорстокістю есесівці власноруч розстріляли цього духовного батька Чикатила.

У 1943 році на території сучасної Брянської області німці дозволили Броніславу Камінському створити

державне формування, відоме нині як Брянськ-Локотська республіка. Уся повнота влади належала тут не німецьким комендатурам, а органам місцевого самоврядування. Майже одразу в Локоті виникла Націонал-соціалістична партія Росії.

Броніслав Камінський, керівник Російської визвольної національної армії (РОНА), страчений нацистами за особливу жорстокість у ставленні до мирного населення Польщі

Сергій Дроб'язко: «Местное немецкое командование, поддержав эту инициативу, передало в управление Каминскому восемь районов из числа Брянской и Орловской областей, позволило создать фактически собственные вооруженные силы, которые к лету 43 года выросли до двенадцати тысяч человек, имели артиллерию, даже танки».

З наступом Радянської армії республіка Камінського кочує на Захід. У Білорусії РОНА кидають на боротьбу з партизанами, а згодом – на приборкання Варшави. Після розстрілу Камінського німці відправляють локотських «альтруїстів» чавити повстання у Словаччині. Згодом дивізію розформовують.

Російські козаки, або ж те, що від них залишилось після розкозачування, не вважали себе ні росіянами, ні українцями. Цікаво, що таке ось трактування один в

один збігається з німецькою точкою зору.

Іван Дерейко: «Козаки внаслідок певних маніпуляцій всередині Рейху були оголошені майже німецьким народом, нащадками готів, які не мали нічого спільного з слов'янами, і їх можна було набирати в легіони...»

У 1942 році в Новочеркаську за згодою німецької влади створюється квазідержава Козачий стан. Паралельно на окупованих територіях Росії та України всіх, хто називає себе козаками, записують у військові частини. Російські козацькі частини формуються в Криму, Херсоні, Кіровограді.

Страта керівників Російської визвольної армії (РВА) 1 серпня 1946 р. у Москві. Генерал Власов – третій справа

Олександр Пагіря, головний спеціаліст центру вивчення документів з історії визвольного руху галузевого державного архіву СБУ: «Ось, зокрема, ця справа – на учасників 570-го козацького батальйону, який розташовувався на території Волині. Один з його членів, Борсуков, росіянин, він був в складі 2-го Донського козацького полку, сформованого в травні 43

року для боротьби проти радянських партизанів та українських повстанців на території Волині. Він описує одну з акцій проти повстанців, він говорить, що дванадцять чоловік групи виїхало в село Майків Рівненської області для ревізиції худоби. Однак на них тут напала озброєна група місцевих жителів, очевидно, це говорить про повстанців або групу самооборони, яка існувала в селі, з якими ця група вступила в бій. Це був 2-й Донський козацький полк. Він був номінально козацьким. Там реально набиралися всі російськомовні добровольці, які оголошували себе козаками в таборах військовополонених. Цей полк було одразу ж кинуте на Волинь, на сучасну Волинську, Житомирську і Рівненську області, для боротьби з українськими націоналістами. В зведеннях цього полку фігурують і безпосередні бої, і спалення сіл. Більше десятка козаків було нагороджено за бій з місцевим населенням. За рік бойових дій цей полк скоротився з десяти до чотирьох рот і був виведений. Він був повністю розбитий і розкладений... Але зате рівень активності місцевого населення досяг піку, що потім вилилось у радикальні події в регіоні».

Володимир Чос, краєзнавець: «Дорогою вони ночували в сараях, їли сніг. Охороняли їх, супроводжували ті ж самі донські козаки, вони були на конях, при собі мали кулемет. Хто відставав, того пристрілювали. Убитих клали на сани і везли з собою, бо їх треба було здати для звітності».

У 1944 році триває відступ німецької армії. Його, за кільканадцять кілометрів від лінії фронту, прикривають частини польової поліції. Козача дивізія фон Шуленбурга і бригада Духопельнікова. Чотирнадцять тисяч чоловік.

Вадим Махно: «В групі армії “Південь” і “Південна Україна” була бригада і дивізія польової поліції, і вони відповідали за те, щоб солдати не тікали з фронту, і за те, щоб при відступі земля була знищена».

Згідно з даними Вадима Махна, козаки під час відступу німецьких військ знищили понад тисячу українських сіл разом з мирними мешканцями. Зупинився терор лише на Волині. Вояки Української повстанської армії розбили наголову цих майже арійців.

Вадим Махно: «А потім ці хлопці дійшли – дев'ять тисяч чоловік в дивізії, п'ять тисяч в бригаді – вони

Місто Славута Хмельницької області. Колишня військова частина. Колись тут був табір для поранених військовополонених «Грос-лазарет 301». Тут, а також у сусідній Шепетівці з радянських військовополонених набирали добровольців у козаці частини.

Станіслав Ковальчук, директор Славутського історичного музею: «Документів на цю тему небагато. Мене, наприклад, вразила розповідь місцевого жителя, який був підлітком в роки війни; розповідав, що він ішов по вулиці у кубанці, його зустрів козак, який тут був у полоні, але був розконвойований, і він просто здер шапку, бо був кубанець... Славутським партизанам, підпільникам Шепетівщини вдалося перетягнути на свою сторону цілу школу молодших командирів, яка існувала в Шепетівці і нараховувала сто чоловік».

Значну частину новоутворених козацьких батальйонів і полків німці кидали на боротьбу з радянськими партизанами та Українською повстанською армією. Інші козацькі частини мали завдання конвоювати українську молодь для примусових робіт у Німеччині. Живих свідків цих подій мало. Уся інформація – лише в записках краєзнавців.

дійшли до бандерівських сіл. Є така звичка, “руская казачья фашистская привычка – палить українські сьола”, а цьому хлопці в схронах не зраділи. Від дивізії фон Шуленбурга лишився один полк, три полки розформовані через втрати. Від бригади Духопельнікова із 5000 чоловік до Львова добігло п'ятсот. Хлопці спіткнулись на бандерівських селах. Їх почали тупо різати. І вирізали».

Рештки козацьких формувань задіяли для придушення повстань у Хорватії та Сербії. У 1945 році козацькі з'єднання англійським військам у Австрії. Згодом більшість із них британці видали Радянському Союзу, в тому числі керівника козацького корпусу СС генерала Краснова.

Андрон Руденко, ветеран Червоної армії, свідок видачі генерала Краснова Радянському Союзу: «Така крива шашка в нього довга, і тут на коліскові підбігає, з лампасами, старий генерал, сивий, його возили перед нашим корпусом, показували. І шашку його показували, і його возили, показували перед козаками, що він був продався німцям і йшов воювати проти совєцьких. В Австрії це нам показували його».

У 1947 році генерали Краснов, Шкуро та фон Панвіц були засуджені до шибениці. Нині у Москві, на території Храму Усіх Святих, встановлено пам'ятник борцям «за Веру і Отечество». Не вказано, щоправда, за чий «Отечество» воювали борці. Спорудження пам'ятника ініціювала Російська православна церква.

Бій під Гурбами

Рік 1943-й, 4 листопада. Ранок. Глибокий тил німецької армії. Над волинським селищем Колки ревуть «мессершмітти». Німецькі літаки скидають бомби на житлові будинки. Починається шалений артилерійський обстріл. З півночі на маленьке містечко суне колона танків. Ближче до вечора операцію німецької армії проти українських повстанців завершено. Генерал Брицман рапортує: «Після шести місяців боїв повстанську республіку в Колках знищено, містечко стерто з лиця землі, довколишні села спалено». Однак, вигравши бій, німці надто рано святкували перемогу.

У червні 1943 року рейхскомісар України Ерих Кох не знав куди себе подіти, він був розгублений і наляканий. У листі до ідеолога Третього рейха Альфреда Розенберга рейхскомісар писав: «Частина округів в основному контролюється бандитами, на Волині ми змушені були покинути територію в 17, 400 кв. км». Кох вимагає військової допомоги для боротьби з УПА. Попри складну ситуацію на Східному фронті,

допомогу він таки отримує.

Липень 1943-го. Генерал фон Бах-Залевський починає спецоперацію проти українських повстанців. На Волинь прибувають десять батальйонів вермахту, їм допомагає дивізія польової поліції. У Баха п'ятдесят танків, двадцять сім літаків та артилерія. В цілому, попри розгром Колківської республіки, операція провалилась: під контролем УПА залишилися значна частина Рівненщини, Волинь і Тернопільщина.

«Протягом липня – вересня відбулось близько сотні значних боїв. Втрати українських повстанців – 1237 осіб убитими та пораненими, жертви серед цивільного населення – близько п'яти тисяч осіб. Ворог втратив понад три тисячі вояків. Контрудари УПА були вкрай болючими. Німці впали в паніку, марили десятками тисяч українських повстанців, Ковель готувався до евакуації» (Богдан Якимович. «Збройні Сили України. Нарис історії»).

Олег Тищенко, краєзнавець: «Ці ліси і ці території уже контролювались виключно повстанцями. Німці втратили в жовтні 43-го останній укріплений район. Тут була самостійна держава. Певні території були

звільнені від німців, вони перебували повністю під контролем повстанців».

Повстанські республіки формуються одразу в кількох регіонах Волині та Рівненщини. Ці землі абсолютно вільні від окупанта. Німецька адміністрація діє лише в Рівному, Здолбунові, Луцьку та інших великих містах. Оточені лісами, містечка Волині розбудовують власну українську владу.

На вільній від окупанта території повстанці будують шпиталь, де закладають технічні та продовольчі бази. Особливу увагу УПА приділяє пропаганді. Повстанські листівки з'являються навіть на дверях гестапо.

Пропагандистську справу повстанці проводять доволі професійно. Газети та журнали видають переважно на цигарковому папері – так значно компактніше і мобільніше. Підпільні друкарні тиражують листівки тисячними накладками, між люди розходяться упівські позикові карти – бофони.

Михайло Баланович, краєзнавець: «Українські повстанці використовували дуже ефективно зброю пропаганди, маючи в своєму розпорядженні підпільні друкарні. Вони були різного стибу: крайові, які

забезпечували друком цілі райони; офіційної пропаганди, яка складалася на рівні вищих провідників ОУН, а також були низові, технічні ланки, які в своєму розпорядженні не мали друкарської техніки».

Однією з центральних фігур у пропаганді УПА був видатний український графік Ніл Хасевич. Діяв він під псевдо Джміль-Левко-Рибалка. Керував друкарнею повстанців, оформляв летючки, листівки, підпільні видання. Випустив альбом карикатур. У 1943–1944 роках очолював політико-пропагандистську ланку групи «УПА-Північ».

Михайло Баланович: «Основним взірцем друкарської справи і пропагандистської був Ніл Хасевич, який, не маючи однієї ноги, втративши її ще в дитинстві, боровся проти тої системи, як він сам казав “долотом і різцем”».

Наприкінці 1943 року українські повстанці піднімають на щит нове універсальне гасло «Воля народам! Воля людині!». У бойових підрозділах УПА з'являються грузинські, азербайджанські, узбецькі та єврейські відділи. За українську справу воюють навіть російські

сотні. Восени 1943 року в селі Будараж за участю Романа Шухевича відбувається Конгрес поневолених народів.

Олег Тищенко: «Це була унікальна подія, яка поєднувала галичан, волинян, і, крім того, від інших народів були росіяни, які представляли козацькі відділи, які перейшли на бік УПА. Там були і перм'яки, і комі, і, звичайно, там були грузини, азербайджанці...»

Ближче до 1943-го УПА зводить декілька боїв з частинами гітлерівської коаліції. Відступаючи через Полісся, підрозділи угорської армії в боях із повстанцями зазнають кількох нищівних поразок і змушені піти на переговори.

Олег Тищенко: «Угорці в жовтні 43-го, пішовши на контакт з УПА, в грудні вже практично заключили угоду, за якою було повне перемир'я. Їх беззбройно відпускали, або часом навіть із зброєю».

Однією з умов перемовин з командуванням угорської армії було постачання відділів УПА зброєю. Ходовою валютою в цих торгових операціях були український самогон та сало.

«Відділи УПА відважно ходили поміж малярськими

військами, які направо і наліво торгували зброєю. За дві літри самогону ручний кулемет віддавали, та ще й з комплектом амуніції до нього. Гранати міняли на продукти. Але самогонка найбільш поплатною в тому сенсі була» (Микола Андрощук «Вороний». «Записки повстанця»).

На початку 1944 року Червона армія увійшла на терени Волині та Північної Тернопільщини. Радянська кінохроніка показувала юнаків і дівчат із квітами в руках, які радісно зустрічали визволителів. Насправді долоні українських парубків міцно стискали повстанські кулемети.

Лютий 1944-го. Рівне. Отетерілі мешканці спостерігають за тим, як солдати Радянської армії імітують бойові дії – кудись біжать, кричать «Ура!», стріляють холостими набоями. Гуркіт та дим кривавого побоїща знімають кінокамери – ці псевдодокументальні кадри про зразки мужності червоноармійців у боях за Рівне тиражують досі. Насправді не було зроблено жодного пострілу. Столицю рейхскомісаріату Україна німці залишили без бою. Щось подібне можна було побачити в поваленому

Берліні – там оператори МДБ натхненно знімали кадри про встановлення прапора перемоги над рейхстагом.

До нової окупаційної влади мешканці Західної України жодних ілюзій та сентиментів не мали, добре пам'ятали час панування перших «Совітів», коли у 1939–1941 роках півтора мільйона людей було заслано до Сибіру, і, знову ж таки, розстрільні команди НКВС, які у 1941-му завалили трупами західноукраїнські тюрми. Другі «Совіти» теж гранично ясно усвідомлювали, що з УПА жартів не буде, на них чекала виснажлива та кривава боротьба за Україну.

Дані, якими НКВС оперував у 1943 році, давали доволі чіткі уявлення про розмах та силу українського повстанського руху. У боротьбі з ним фронтові частини були малоефективними. В діло пішли спецзагони чекістів і червоні партизани, які перед тим діяли на Поліссі. З'єднання Кізі, Одуха й Федорова намагалися рейдувати на контрольованих повстанцями територіях. У боях з УПА червоні партизани зазвичай програвали. Злість зривали на мирних мешканцях.

«Повстанці не змогли втримати до зубів озброєних партизанів. Вони відступили, а ця сарана увірвалася в

село і почала чинити розправу, підпалювали хати, а тих, хто не встиг втекти, кидали у вогонь. За кілька годин спалили кутки Чорняву і Єлисеї» (зі спогадів очевидців нападу радянських партизан на село Нова Мощаниця).

Дратуючи місцеве населення, зрадників та соратників УПА, червоні партизани не мають жодних моральних гальм, вони регулярно тероризують і грабують селян. «Мы тот отряд, что берет всё подряд. Тетка, открывай шкаф, на операцию приехали». Факти мародерства, грабунку та гвалту визнавало навіть вище керівництво партизанського руху.

Партизанський командир Вершигора у звіті до Москви звинувачував своїх соратників у грабежах та гвалті, він писав, що своїми діями партизани вербують нових добровольців у лави УПА.

Ненависть місцевого населення до червоних партизанів жодним чином не сприяла успішній боротьбі проти повстанців. Тим часом агенти НКВС відправляють до Москви інформацію про те, що в лісах між Острогом і Кременцем формується похід на дивізію УПА «Холодний Яр». Мета – підняти Центральну

Україну на збройний опір більшовикам.

«Великі формування УПА у квітні – травні 44 року планують рейд у східні області УРСР. З цієї метою основні сили бандерівців концентруються в районі Сарни – Клесів – Рокитне, а також у Мізочі. У квітні ці групи повинні вийти в похід на Київ. Північна частина – через Случ, південна – через Остріг – Шепетівку» (із документів агентури контррозвідки СМЕРШ).

НКВС напружено шукає способів підірвати повстанський рух ізсередини. Чекісти розбудовують у лавах УПА агентурну сітку. Формують її як із кадрових офіцерів, так і з переверованих повстанців. Згодом про їх роботу наштампують кіно- та телеагіток, одна з них, під назвою «Бандеровці, війна без правил», розповідатиме про звірів у формі УПА та доблесних енкаведистів. Герой фільму чекіст Юрій Тараскін хвалиться тим, як стріляв у спину повстанським командирам: «Мы втихаря ночью их ликвидировали».

Протягом кількох місяців чекісти, заслані у повстанські відділи, інтенсивно строчили донесення про кількість повстанців, їх розташування та найближчі плани.

походу дуже боялись, тож робили все можливе і неможливе, аби знівелювати цю красиву акцію УПА.

Рік 1944-й, 29 лютого. Село Мелятин на Рівненщині. Невеличкий загін УПА бере в перехресний вогонь штабну колону Радянської армії. В одному з покинутих авто бойовики знаходять генеральську шинель і документи. За кілька днів стає відомо, що повстанці смертельно поранили генерала Ватутіна. Ця подія стає формальним приводом для початку широкомасштабної операції НКВС у Кременецьких лісах.

Олег Тищенко: «Георгій Жуков віддав своє знамените розпорядження про ліквідацію банд “українсько-німецьких націоналістів в Кременецьких лісах»».

Штаб південної групи «УПА-Північ» містився в лісі між Острогом і Кременцем, довкола нього повстанці збудували шпиталь, землянки, казарми та склади зі зброєю. З одного боку штаб захищало болото, інші підходи було обезпечено стежами й відділами УПА.

Завдяки своїй агентурі командування військ НКВС мало чітке уявлення про місця дислокації сил українських інсургентів. Армія червонопогонників, яка

Інформація про намір УПА вирушити в рейд на Східну Україну підтвердилась, у Москві скликали термінову нараду, її рішення було одноставне: всі сили кинути на знищення українських повстанців.

Рік 1944-й, 8 березня. На станцію Здолбунів один за одним прибувають військові ешелони. Із вагонів вистрибують солдати і шикуються в колони. Рухаються вони явно не в бік фронту, повстанська розвідка доповідає про підготовку широкомасштабної операції військ НКВС проти УПА. Крім бригад піхоти на південь Рівненщини перекидають кавалерійський полк, танковий батальйон і з'єднання червоних партизанів. До кінця березня сформовано повноцінну армію: тридцять сім тисяч багнетів, двадцять легкових танків, артилерія і навіть літаки.

Нині важко уявити, що було б, якби на початку 1944 року було реалізовано ідею рейду дивізії УПА в Центральну Україну. Уява вимальовує загальний збройний вибух, похід на Київ і східні індустриальні області. Очевидно, задум цей навряд чи надавався до реалізації, однак пульсували в ньому дерзновість, молодецьке нахабство й відвага, а вони, як відомо, здатні творити дива. Хоч як би там було, в Москві цього

переважала за чисельністю в десятки разів, могла взяти Гурбинський ліс у зашморг. Поволі стискаючи його, чекісти методично витісняли повстанські загони в бік болота.

«Заносилось на велику облогу. У котрій, може, найбільшу роль відігравали агенти НКВС у відділах УПА. Вони докладно інформували ворога про місце постоїв сотень та куренів, їх чисельність, озброєння і командний склад» (Микола Андрощук «Вороний». «Записки повстанця»).

Агенти НКВС у лавах УПА були справжнім лихом, у дії повстанських загонів вони вносили плутанину та загальну недовіру. Провести слідство й запросити товаришів до гільяки можна було тільки після тяжких боїв з червонопогонниками.

Наступ енкаведистів супроводжувався грабунком та вбивствами селян, відступ повстанців – запеклими боями. УПА дало відсіч більшовикам на околицях села Новомлин, у Мощаниці та біля Обігова. 22 квітня у Гурбинському лісі на невеличкій території було затиснуто близько п'яти тисяч повстанців. Тільки половина з них була озброєна та загартована в боях.

Щойно мобілізованих юнаків із великою натяжкою можна було назвати військом. Червоний зашморг тим часом стиснувся до краю.

Олег Тищенко: «Масштабна операція 35 тисяч військ НКВС стиснула в цю місцевість лоівки з інших різних сіл. І в кривках пересиділа зовсім невелика частина, яка не потрапила на Гурби: місцева служба безпеки, станичні, господарчі. Решту ж перманентними боями просто стиснули для ліквідації».

Керівник операції генерал-майор НКВС Марченков звітує: «Бандитів оточено, шлях до відступу відрізано». Здавалось, останнє зусилля – і зашморг буде остаточно затягнуто. Однак подальший розвиток подій показав, що радити перемозі було зарано.

Великдень повстанці святкували в бойових умовах: замість свічок – освітлювальні ракети, замість церкви – землянка. Вранці 22 квітня, у Поминальну неділю, заговорили гармати. Минаючи дерева та окопи, на повстанців посунули танки. Почалась битва між злютованими любов'ю до України воїнами УПА та zdegradованими любов'ю до Сталіна енкаведистами.

На момент Гурбинської битви повстанський рух в

Україні не мав жодних перспектив на перемогу. Ситуативні союзники Сталін, Рузвельт і Черчилль уже домовились про переділ воєнної Європи. Місця для незалежної України там не було. Знову ж таки, засуджуючи звірства нацистів, цивілізований світ упритул не помічав злочинів сталінського режиму. На цьому тлі подвиг вояків УПА набуває античних барв та пафосу.

Рік 1944-й, квітень. Європейська преса публікує моторошні матеріали про звірства нацистів. У таємних лабораторіях Третього рейху фізики ламають голови над суперзброєю. Крах німецької армії, тим не менш, виглядає доконаним фактом. Основні гравці у Другій світовій мучаться питанням: «Якою має бути політична мапа повоєнної Європи?» Про злочини сталінського режиму союзники воліють мовчати. Провід ОУН розуміє – подальша боротьба за незалежну Україну не має жодного шансу на успіх.

Британія та США певний час підтримували примарні надії українців на допомогу. Так звана Атлантична хартія вкотре заявила про право кожної нації на самовизначення та державність. Однак учасники

Тегеранської конференції, не питаючи згоди ані українців, ані інших націй, поділили світ так, як вважали за потрібне. У зверхників ОУН зникли останні ілюзії. Мотивом для продовження боротьби стали моральна перемога над ворогом та позитивний приклад для майбутніх поколінь.

Квітень 1944-го. Великдень. Ситуація на Волині тривожна. У Кременецьких лісах з'єднання «УПА-Південь» готується до рейду в Центральну Україну. НКВС підтягує вісім піхотних бригад, кінний полк, танковий батальйон та авіацію. Паралельно діють польові військкомати, вони влаштовують облави на села й мобілізують українських юнаків для фронтових м'ясорубок.

Ілля Булейко, воїн УПА: «НКВС робили батальйони, насакавали на села і вилувлювали людей і одразу необучених гнали на мінні поля».

«Щоб позбавити націоналістів можливості вербувати, чи то добровільно, чи то примусово, учасників своїх банд, треба провести мобілізацію всього чоловічого населення призовного віку. Всіх мобілізованих негайно відвести в тилкові округи і після фільтрації кращу

частину відправити у бойові формування» (з доповіді Хрущова Сталіну про ситуацію на Волині).

Основна маса мобілізованих гинула на німецько-радянському фронті. Згідно з інструкціями карально-репресивних органів, ці люди вважалися неблагонадійними, себто такими, що залишились на окупованій території та співпрацювали з нацистами.

Олег Тищенко: «Було зрозуміло, що з однією гвинтівкою на п'ятьох штурмувати в Пруссії чи Польщі якісь райони було практично нереально... і похоронки пішли масово».

Масштабна мобілізація чоловічого населення могла залишити УПА без людського ресурсу. Повстанці намагалися протидіяти польовим військкоматам. Вони атакували потяги з новобранцями та призовні пункти. Керівництво ОУН віддало наказ пропагандистським відділам і бойовим групам УПА перешкоджати спробам обезлюднити Полісся, Волинь та Галичину.

«Московський імперіалізм хоче загнудати наших українців мобілізацією. А потім, маючи нас у руках, кинути в карних загонах на першу лінію, на гарматне м'ясо, або морити голодом в таборах праці» (із

повстанської листівки від 30 березня 1944 року).

Гаврило Жданюк, воїн УПА: «В село заїжджали свої хлопці і говорили: “Хто бажає іти в УПА – збирайтеся на стільки годин там-то і там-то, беріть з собою одяг, взуття”. І хлопці приходили...»

Із січня до травня 1944 року завдяки діям УПА кілька десятків тисяч чоловік уникли відправки на фронт. Паралельно напередодні Гурбинського бою повстанці провели власну контрмобілізацію.

Ігор Марчук, завідувач відділу історії Рівненського обласного історичного музею: «Як відомо з документів, напередодні бою була проведена мобілізація, особливо на території прилеглих районів – це Здолбунівський, Острозький, Мізоський, Шумський райони. Туди потрапило десь від півтори до двох тисяч новомобілізованих чоловіків, які практично зброї як такої не мали».

Перед Гурбинською битвою до повстанців приєднується близько двох тисяч щойно мобілізованих юнаків. Окрім них, з навколишніх сіл прибувають втікачі від свавілля НКВС. Основу добре вишколених відділів УПА становить об'єднання «Холодний Яр»,

«УПА-Південь».

Ігор Марчук: «Це з'єднання мало чотири курені, і командували на момент бою Семен Котик, Іван Сава, був курінь Лиха, який тільки створювався на той час, і був ще один курінь, який теж якраз приєднався напередодні бою, це був базовий курінь Сторчана».

Крім холодноярівців у бою під Гурбами було задіяно з'єднання «Донбас», яке формувалось на Дубенщині. З боку НКВС на повстанців кинули п'ять бригад червонопогонників плюс частину Червоної армії з танками, гарматами та авіацією. Загальна кількість військ, які взяли у зашморг Гурбинський ліс, становила близько тридцяти п'яти тисяч чоловік.

20 квітня 1944 року більшу частину своїх військ НКВС зосередив на лінії Шепетівка – Рівне – Збараж. Уранці 21 квітня упівці почали рити шанці та вкопувати гармати. Було розгорнуто польовий шпиталь. Спираючись на дані розвідки, командування УПА віддало наказ, згідно з яким усі підготування мали бути завершені 23 квітня до шостої години вечора.

22 квітня 1944 року. Поминальна неділя. Над

Гурбинським лісом ревуть радянські літаки. На позиції повстанців падають бомби. Фронтowa артилерія працює методично і безупинно. В дію вступають танки. По них б'ють повстанські ПТР та гармати. У ніч проти 24 квітня війська НКВС роблять спробу захопити позиції повстанців, однак марно. Друга атака за підтримки танків теж невдала.

Потужний кулак радянських військ було сконцентровано в районі села Антонівка, однак на інших напрямках енкаведешники теж вели інтенсивний наступ. Відступаючи, повстанські загони били червонопогонників з флангів, завдаючи їм чималих втрат. Тим не менше військам НКВС удалось загнати повстанців у мішок. Командування УПА змушене було перегрупувати сили.

Олег Тищенко: «Війська повстанців перегрупувались наступним чином: Першу лінію оборони займали відділи командирів Мамаєв, Яструба, Сторчана та кілька інших загонів особливого призначення. Другу лінію оборони займали загони Довбенка, Бувалого і Непитайла. Резерв складали відділи командирів Панька, Залізняка, Андрія та Черногори».

Перших відчутних втрат зазнали відділи «УПА-Північ», зокрема курінь командира Ясеня.

Вранці 24 квітня командування НКВС вирішило почати наступ. Цього разу головні сили було спрямовано на північ від села Гурби. Після інтенсивного артобстрілу червонопогонники стіною рушили на повстанців.

Олег Тищенко: «Самий епіцентр цього бою був в урочищі Грабровець, де радянські сили намагались оточити відділи УПА, і в епіцентр цього оточення потрапив курінь Сторчана».

«Близько 60 повстанців на чолі з командиром Сторчаном оточили біля 10-тої ранку. Хлопці боролися до 14-тої години пополудні і загинули як герої. У кого не попала ворожа куля чи граната – самі дострілились. Загинув курінний Сторчан» (із бойового щоденника командира Ясена).

Радянські війська змогли наблизитись до відділу командира Мамаєв на триста метрів, однак їх було відкинуто. За кілька годин – повторний наступ, цього разу ворожа кавалерія розбила повстанське військо на дві частини. Однак резервний курінь командира

Залізняка відкинув кінноту ворога і стабілізував ситуацію. В бій вступила радянська піхота, під натиском якої новомобілізовані повстанці відступили.

Федір Якута, учасник Гурбенського бою: «Нам було видно, як танки ходять, ми в кущах лежали, патрони у нас оставались, нам тільки приказ “по целям”».

У битві під Гурбами українським партизанам багато чого доводилось робити вперше. Під час бою треба було вчитися збивати ворожі літаки, знешкоджувати танки та копати шанці.

Олександр Вовк, історик: «Прийнято було рішення окопатися, це, до речі, не властиво для повстанської армії. Окопування – це смерть...»

Тут, серед цих окопів, українські повстанці доволі успішно дірявили кашкети енкаведистам. По обіді 24 квітня командування НКВС кинуло в бій свіжі сили. Південний відтинок оборони УПА тримав удар. У бік повстанців поповзли танки. Досвіду боротьби з ними партизани не мали. Багато хто вперше бачив броньовані машини. Незважаючи на відсутність досвіду, повстанці з гармат і ПТРів підбили п'ять радянських танків. Червона кіннота в умовах лісу теж

була малоефективною. Надвечір масований наступ внутрішніх військ почав захлинатись. Повстанці, тим не менш, розуміли, що шанси на перемогу в них мінімальні.

Олександр Вовк: «Таким чином, 24 квітня цілий день пройшов в боях, повстанцям вдалось утримати свої позиції. В сумерки війська НКВС відходять, повстанці розуміють, що наступний день несе тільки смерть».

Зашморг довкола Гурбинського лісу стає дедалі тугішим, боеприпаси тануть на очах, допомоги зовні не передбачається. Ситуація виглядає безвихідною. Радісно потираючи руки, командування військ НКВС готується писати переможний звіт.

Уранці 25 квітня солдати та офіцери військ НКВС, до липкого поту боячись повстанської кулі, пішли в атаку на ліс. За кожним кущем їм ввижався бандерівець. Ловлячи дрижаки, слуги Сталіна перебігали від дерева до дерева, та вряди-годи збивали пилюччя з верхівок сосен. У відповідь ніхто не стріляв. Від цієї тиші страх заходив у зашпори. Червонопогонникам траплялись тільки селяни та поранені упівці. Селян вони розстрілювали, поранених добивали штиками в голову.

Що робити з німцями, які мов сніг на голову упали посеред Гурбинського лісу, вони не знали.

Велике розгублення та легкий приступ божевілля викликала в лавах енкаведешників з'ява групи людей у німецькій формі та з німецькими словами на вустах. Вони стояли з високо піднятими руками і благали не стріляти. Повстанці, не повстанці, німці на службі у бандерівців, а може, бандерівці на службі у німців... гіпотетично всі ці питання могли майнути в червонопогонних головах. Вказівний палець тремтів на гашетці, але палець не стріляв, німці в черговий раз потрапили в полон. На момент Гурбинської битви фронт разом з німцями перекотився на Захід. Але котився він надто швидко, майже рота німецьких вояків, відставши від своїх, зависла у Гурбинському лісі. Для початку всі вони потрапили в полон до вояків УПА.

Олександр Вовк: «Вони сиділи в трьох криївках, вони не знали, що з ними робити, куди їх направити. І розстрілювати було не по-людськи, і їх не розстріляли».

«Наша група 31 грудня 43 року в районі Бродів

потрапила в полон Червоної армії. Під час конвоювання нас у місто Острог бандерівці напали на наш конвой, а нас 90 осіб відвели в ліс» (із допиту полоненого фельдфебеля Ганса Брина).

Із бандерівського полону німці знову потрапили до червоних. Цього разу їм «пощастило» – усіх проковтнув ГУЛАГ. У житті неприкаяних вояків вермахту нарешті з'явилися бодай якісь логіка і порядок. Радянські історики, тим не менше, короткий термін перебування німецьких солдат у повстанських криївках досі подають як факт співпраці ОУН із німцями.

Полонивши розгублених німців, НКВС продовжував прочісувати ліс. Але повстанці мов крізь землю провалилися. Здобиччю доблесних чекістів стали безборонні селяни та бандерівський шпиталь з пораненими і медсестрами.

Напередодні червонопогонної атаки командири УПА напружено шукали виходу з погібельної ситуації. Було прийнято рішення прориватись. Під покровом ночі дві тисячі повстанців непомітно пройшли поміж передовими угрупованнями НКВС. Табір із

пораненими, обоз, артилерію та щойно мобілізованих селян довелося залишити в лісі.

З енкаведистського оточення повстанці пробивались малими та більшими групами з Грабівців на Бущу та Мостинь.

«Під прикриттям ночі упорядкував я відділи. Новомобілізовані і цивільні ходили з місця на місце і скрізь зустрічалися з небезпекою. Табір з раненими чекав, що ми візьмемо їх з собою, але прорватися з ними та цивільними неозброєними людьми було неможливо» (командир з'єднання «Холодний Яр» Микола Свистун, Ясен).

Олександр Вовк: «Внутрішні війська, очевидно, вважали, що там хтось знаходиться, вони не мали інформації про великий вихід повстанців, продовжують свою Кременецьку операцію. Вона тривала аж до 27 числа. Всі, хто був в лісі, вбивався».

Доки передові підрозділи НКВС прочісували напівпорожній ліс, основні сили УПА виринули в тилу ворога. Поблизу села Буща зав'язався бій. Проти повстанців виступило чотири танки. Однак розлючених бандерівців вони зупинити не могли.

удень. Озброєні до зубів енкаведисти шукали повстанців. Вони прочісували ліс, вривались у села. За найменшої підозри людей відправляли в табори або вбивали. Керівник антибандерівської операції на Волині генерал-лейтенант Марченков до 1 травня мав доповісти кремлівському начальству, що з українськими бандитами покінчено.

Битва під Гурбами, у якій п'ятитисячному з'єднанню УПА протистояла тридцятип'ятитисячна армія НКВС, привела повстанців до серйозних висновків – ефективна боротьба можлива тільки малими мобільними загонами, жодних великих з'єднань і мінімум відкритих протистоянь. Такий підхід давав шанс на успіх у боротьбі з ворогом, який протистояв чисельно та мав колосальний матеріальний ресурс.

Лише 27 квітня командування військ НКВС остаточно зрозуміло, що в Гурбинському лісі повстанців нема. Тоді червоні «гуманісти» кинулись у погоню по свіжих бандерівських слідах. Паралельно вони робили облави по селах. Усі чоловіки призовного віку підлягали або арешту, або розстрілу.

Олексій Поліщук, учасник бою під Гурбами: «Тут

Олег Тищенко: «В Бущі був гарнізон із 75 чоловік внутрішніх військ НКВС. І звичайно, всі там загинули – проти 2 тисяч озброєних і злих людей тяжко було протистояти. Вони спалили 2 танки...»

За фактом масована спецоперація НКВС проти відділів УПА на Волині зазнала фіаско. З мінімальними втратами, прорвавши більшовицький зашморг, кількатисячне з'єднання УПА зосередилось і стало практично невловимим.

Навесні 1944 року радянське керівництво кинуло на Волинь багатотисячну армію. Йому дуже хотілось одним махом покінчити з українцями. Однак ідея бліцкригу проти УПА провалилась. Мужність і героїзм наших воїнів стали на заваді краще озброєному та чисельно переважаючому ворогу. Після Гурбинської битви відчайдушна боротьба тривала понад десять років.

Наприкінці квітня 1944 року над рівненськими лісами ночі не було – з першими сутінками в небо здіймалися тисячі ракет. Висячи на парашутах по півгодини, вони освітлювали кожну травинку. Видно було краще, ніж

кричать, що йдуть уже. По хатах ходять. То як нема куди діватись, то я вліз на піч, вкрився і лежу. Вони заходять, а мені жарко зробилось, червоний весь став. Мати каже: «Дитина заболіла тифом, бач, який горить, температурить». Як вони почули те слово, то з хати, як і не було їх».

Далеко не всім щастило так, як Олексієві Поліщуку. Тисячі чоловік арештовано, сотні – вбито. Тим часом основні з'єднання УПА розбились на менші похідні групи: одна частина пішла на Північ, інша – на Південний Схід. Навздогін їм кинулись війська НКВС і з'єднання червоних партизан Антона Одухи.

Олег Тищенко: «Найбільша частина пішла на Полісся. Безпрецедентний марш продемонстрували, героїчно дійшовши аж до Березного в районі Моквина, майже щодня зводячи бої».

Бандерівці розосереджуються на дрібні групи, їх бачать то тут, то там. Енкаведисти розгублені, їм здається, що повстало все Полісся. Громідки з'єднання НКВС, попри наявність авто та коней, не встигають за пересуванням дрібних загонів УПА.

Для повстанця ліс як рідний дім. І прогудуватися

можна, і сховатися, і гідно зустріти непроханих гостей, які погано орієнтуються на місцевості. Проте червоні партизани орієнтувалися не гірше.

З'єднання УПА «Холодний Яр» продовжує рух на Схід. Увійшовши в масив лісів на Хмельниччині, повстанці щодня долають по п'ятдесят і більше кілометрів. Услід упівцям рухаються не менш мобільні червоні партизани. Вони теж непогано обізнані з місцевістю.

Олег Тищенко: «Набагато трагічніше закінчився "Південний рейд", який пішов у бік Нетішина. В районі селища Стригане війська НКВС разом з червоними партизанами під керівництвом Одухи зупинили це просування».

Вирватись із оточення вдалось небагатьом. Близько двох сотень повстанців загинули, кілька десятків потрапили в полон, усіх їх піддали нечуваним тортурам.

Олег Тищенко: «Як описують очевидці, Антон Одуха, дипломований радянський педагог, він двадцять п'ять чоловік поклав ногами до стільця, на якому сидів, і почергово, піднімаючи кожного за груди, стріляв у живіт. Принцип був такий, що людина від болю

страшно корчилась, вмирала в муках, якщо хтось дуже кричав, то помічник Одухи брав пораненого упівця, підтягував до колодки і стріляв в голову, так, щоб мізки вилітали».

Загалом операція НКВС проти великого з'єднання УПА на Волині була невдалою. Намагання знищити повстанський рух одним махом ні до чого не привело. Але чекістам удалось нейтралізувати спробу з'єднання «Холодний Яр» підняти повстання у Центральній Україні.

1 травня 1944 року. Генерал-лейтенант НКВС Марченков пише доповідну Хрущову і Жукову, такий собі радісний твір про нищівну поразку бандерівців у Кременецьких лісах. Переможну та вкрай брехливу інформацію тиражують провідні газети. Особливо вправно продукує пропаганду часопис «Правда»: «З бандитами покінчено раз і назавжди, радянську владу відновлено остаточно».

Біля газетних кіосків черги. Народ жадає правди. «"Правда" продана», – каже старий, пом'ятий життям кіоскер.

Середньостатистичний споживач радянських газет був

доволі вправним знавцем езопівської мови. Читаючи про неймовірні втрати повстанців і мужність енкаведешних рембо, він розумів, що червонопогонники дістали по носі, а з бандерівцями кремлівським треба ще добряче попідніти. Цікаво, що однією з найсекретніших інформацій сучасної Росії стали архівні документи про втрати військ НКВС. Чому так?

Святковий настрій у Кремлі з приводу так званої перемоги над бандерівцями тривав недовго. Протягом наступних місяців повстанці провели десятки акцій, завдаючи ворогові дошкульних втрат у живій силі. Тим не менше НКВС продовжує звітувати про свої перемоги.

«Численность убитых повстанцев за 1944 год по данным НКВД: почти 60 тысяч человек. Пленено – более 50 тысяч боевиков. Численность УПА, тем не менее, составляла 25 тысяч штыков» (Олександр Гогун, «Борьба УПА против советской власти»).

Якщо вірити чекістам, протягом одинадцяти місяців вони чотири рази знищили УПА. В одному з донесень про результат Гурбинської битви доблесні дзержинці

приписують собі дві тисячі знищених повстанців та півтори тисячі полонених. Втрати з боку чекістів – одинадцять осіб. Ці фантастичні оповідання в керівництва НКВС викликали резонний сумнів.

Ігор Марчук: «Очевидно, тут ішло оковамилювання, адже 2 тисячі повстанців вбитими не були, і навіть пошуки довготривалі в експедиціях показували, що нема там стільки поховань, нема стільки загиблих».

Уся ця бюрократично оформлена брехня була результатом тваринного страху перед вищим начальством. Керівники Кременецької операції розуміли, що основним бонусом за провал операції проти українських повстанців буде концтабір або ж куля в чоло. Такі перспективи особливо тонко вигострювали перо червонопогонників, які доповідали.

Олександр Вовк: «Якщо не виконав операцію – або втрачаєш звання, або сам будеш репресований. Можна казати, що операція провалилась, оскільки основні бойові одиниці повстанські не ліквідовані, тобто діючі».

У звітах НКВС був тільки один пункт, якому можна було вірити, – це кількість захоплених багнетів. Автомати, кулемети та іншу зброю повстанців можна

було отримати тільки з рук мертвих вояків. Ці трофеї давали відносно точні відомості про кількість загиблих воїнів УПА.

Олександр Вовк: «По кількості захопленої зброї – це десь 400 осіб».

Тернопільський обком КП(б)У піддав сумніву хвалькуваті звіти енкаведистів, оскільки Південна група УПА продовжувала діяти, завдаючи ударів структурам НКВС на Рівненщині. Задля більшої правдоподібності червоні гуманісти вбивали мирне населення і фотографували трупи, вклавши їм до рук нібито повстанські автомати.

«Майор Полянский совместно с работниками НКВД 22 ноября 44 года при проведении операции в селе Кривеньки в пьяном состоянии сам начал сжигать дома и расстреливать местных жителей» (із доповідної начальника ВВ НКВС України генерал-лейтенанта Марченкова).

Неправдоподібно виглядає доповідна про енкаведистів, загиблих під Гурбами. Керівники операції відзвітували про одинадцять трупів, дослідники говорять про тисячу забитих бандерівцями чекістів. Цифра,

вимовити яку червонопогонники не наважувались.

Після Гурбинського бою відкритих протистоянь УПА з НКВС більше не було. Повстанці вели партизанську війну малими загонами та групами. Тривала вона понад десять років.

Після смерті Шухевича українську армію очолив Василь Кук, псевдо Леміш. У 1954 році його заарештували чекісти. Під ту пору реально контролювати ситуацію він уже не міг, проте локальні збройні виступи проти радянської влади мали місце практично до 1960 року. Паралельно ідею боротьби за незалежну Україну взяло на озброєння покоління молодих інтелектуалів.

Василь Кук, керівник УПА: «Коли повстанська боротьба припинилася, почалася боротьба “шістдесятників” за права людини, нації. І той рух набирає іншого характеру. Але далі йде боротьба за державну незалежність України».

У 1960-тих роках в Україні вибухає революція поетів. Дисиденти Мороз, Марченко, Сверстюк та інші відкрито критикують радянський режим і публічно дискутують на тему відновлення української

державності. КДБ усіх кидає за ґрати. У 1978 році в Каневі, на Чернечій горі, на знак протесту проти нищення української культури покінчив життя самоспаленням Олекса Гірник. Цей жертвний акт сучасники сприйняли як продовження боротьби.

Рік 1973-й, 22 січня. Ранок. Галицький Чортків прокидається під синьо-жовтими прапорами. Над офіційними установами міста їх вивісили члени бойової групи на чолі з Володимиром Мармусом. Випадок цей – не поодиноким явищем. Українська молодь створює таємні організації, поширює самвидав, займається антирадянською пропагандою. Виникають стихійні паломництва до знакових для українців місць, зокрема в Гурбинський ліс. Близьке до горбачовської перебудови рух стає масовим.

Отець Нифонт: «Ці місця у 89-му почали люди відвідувати тайком. Надалі, у 90-х роках, сюди йшли масами. На день Гурбинського бою, на Покрову, багато зїжджалося із військ УПА, на той час були живі...»

Під час грибних вилазок у Гурбинський ліс люди час від часу надбували останки повстанців. Полеглих у боях юнаків на свій страх і ризик хоронили мешканці

сіл. Поряд з тим існує багато свідчень про те, як чекісти доблесно воювали з уже мертвими бандерівцями.

Олег Тищенко: «Рештки курінного Широкого, який був похований з усіма почестями повстанцями, були викопані, завезені в кар'єр і підірвані енкавеєсцями, щоб люди забули, що таке було».

Радянська влада цілеспрямовано та послідовно намагалась вичистити народну пам'ять від спогадів про визвольний рух УПА. Війна з могилами посідала в цій справі не останнє місце. Утім, повстанці мстились навіть з того світу.

Олег Тищенко: «Більшовики розкидали могили, щоб стерти їх з лиця землі, іноді могили вибухали, і всі гинули. Потім енкавеєсці почали приводити для цього селян, і повстанці перестали їх мінувати»

Наприкінці 1990-х років розкопки в Гурбинському лісі набувають системного характеру. Місцеві краєзнавці на місцях боїв знаходять рештки загиблих повстанців, залишки зброї, одягу та боєприпаси.

Останки і зараз по-християнськи перепоховують у братських могилах. Поруч, на місці Гурбинського бою,

з допомогою меценатів збудовано пантеон слави та чоловічий монастир.

Новозбудований монастир на повстанських могилах – місце паломництва переважно тутешніх українців. На жаль, загальнонаціональною святинею Гурбинський ліс не став. Натомість влада продовжує акцентувати увагу на старих, багато в чому надуманих радянських символах. Тим часом вояки УПА, які проливали кров за незалежність України, один по одному переходять у кращий світ.

Отець Нифонт: «Минулого року ветеранів прийшло десь десять, а в 90-х їх було близько двохсот. Люди помирають невизнаними. Незалежна Україна є, а її військо так і залишається з тавром бандитів».

8 травня світ, за винятком Росії та ще кількох держав колишнього СРСР, відзначає день пам'яті жертв Другої світової війни. На місцях кровопролитних боїв ведуться пошукові роботи. Невдало закопані трупи вояків різних армій по-людськи перепоховують. В Україні справою поховання борців за волю і націю займається лише дрібка ентузіастів, для них ця війна ще не

закінчилась.

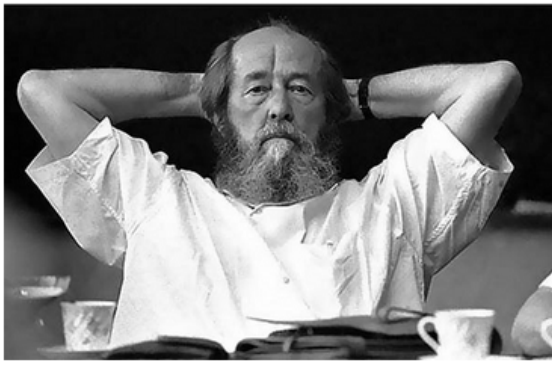
Табірні повстання

Початок ХХ століття. Його зіткнення з музейним пилком попередньої епохи було подібне до вибуху бомби, у світловій хвилі якого вгадувались блискучі перспективи та обриси неймовірного щастя для всього людства. Нікола Тесла з його бездротовим зв'язком, радіохвилями та автомобілем, який рухався начебто ні на чому, аероплани, брязкіт заводів та зброї, яку ті заводи виробляли, напруга електрики та мізків Маринетті, Маяковського, Михайля Семенка з їх футуризмом і ненавистю до музеїв, – усе це творило повітря та настрої епохи, породжувало відчуття швидкості, небезпеки, агресії до всього старого, замшлого, позавчорашнього. Ніхто не міг навіть у кошмарному сні припустити, що століття це наскрізь просякне трупним смородом та зойками катованих.

Технократичний вибух шарахнув на тлі повного застою в царині гуманітарній. Моральної революції на початку століття так і не відбулось. Гомо сапієнс мало чим відрізнявся від свого печерного предка. Заміна примітивного дрини на кулемет і гармати практично

нічого не змінила в людських головах. Непереборна тяга двинуті тим дрином ближнього свого тільки посилилась. Чи не тому геніальний Нікола Тесла більшість своїх винаходів військового значення безповоротно знищив...

Рік 1914-й. Убивство кронпринца Австро-Угорської імперії спровокувало один із наймасштабніших збройних конфліктів в історії людства. Внаслідок війни припинили своє існування чотири імперії: Російська, Австро-Угорська, Османська та Германська. Країни-учасниці втратили понад десять мільйонів солдат та близько дванадцяти мільйонів мирних громадян, понад п'ятдесят мільйонів було поранено. Знову ж таки, ця війна вивільнила енергію авантюристів світового масштабу. Деякі з них успішно реалізувались у розхитаній війною Російській імперії.

Олександр Солженіцин, автор твору «Архіпелаг ГУЛАГ»

Левко Лук'яненко, політв'язень: «Керівники, які повалили царський уряд і постановили собі збудувати комуністичну імперію, власне, це були міжнародні авантюристи. Парвус, Ленін, Троцький і вся та компанія, вони ж фактично приїхали в Росію... ну, Ленін команду з Швейцарії привіз, коло тридцять чоловік, а Троцький кораблем із Сполучених Штатів двісті шістьдесят чоловік привіз так званих революціонерів. Ці революціонери, між іншим,

першими придумали, як робити демонстрації за гроші. Вони знайшли в Петербурзі керівників профспілок і кажуть: "Скільки ваші робітники одержують зарплати?" Ну, ті сказали. "Так от, – каже, – ми заплатимо більше, але виведіть їх на демонстрацію протесту проти царського там режиму і так далі". Ось ці авантюристи, вони мали на меті збудувати свою імперію, і їм вдалося повалити царський уряд. А методи діяльності – вони з самого початку передбачали найжорстокішу диктатуру».

Авантюристи, очолювані Леніним – Троцьким, не мали жодних стримувальних факторів. «Єслі Бога нет – значіт, можна всьо...», – писав про них Достоевський у «Бесах». Говорити одне і тут же робити діаметрально протилежне було для них звичною справою. Якщо вам всадили кулю в потилицю, знайте – це виключно задля блага пролетаріату, задля здійснюваної ним диктатури, обґрунтувати доцільність якої мали комуністичні теоретики.

«Эта власть называется диктатурой потому, что она, осуществляя самую широкую демократию для трудящихся, использует силу, когда это необходимо, для подавления сопротивления эксплуататорских

классов и пресечения деятельности враждебных социализму элементов» (Філософська енциклопедія. Стаття «Диктатура пролетаріату»).

Згідно із сучасним критичним поглядом на марксизм-ленінізм і «реальний соціалізм», диктатура пролетаріату – не що інше, як евфемізм, за яким ховалась диктатура Комуністичної партії, а точніше, її верхівки – партноменклатури, – для встановлення у країні режиму власної тоталітарної влади. У селянській Україні диктатура пролетаріату здійснювалась через намагання знищити селянство як клас. У 30-х роках це обернулось геноцидом української нації через голодомор.

Техногенна революція дала морально недорозвиненій людині зброю масового знищення, а мільйонні жертви Першої світової знівелювали вартість людського життя і перевели його в статистику. Більшовики довели її до вищих форм досконалості та цинізму. «Смерть одного человека – трагедія, смерть мільйонів – статистика», – посміхався у пишні вуса «великий кормчий».

Від самого початку в основу своєї діяльності та стратегії більшовики поклали жорстокі репресії проти

різних верств населення. Для початку Ленін узявся за царський двір, потім було біле офіцерство, далі – знищення різних партій, ще далі – селянство як основа повстанського руху в Україні. На одному з партійних з'їздів Леніна спитали: «Владімір Ілліч, скільки може бути у нас політичних партій?» – «Скільки завгодно, – відповів той, – тільки наша партія буде керувати, а всі інші сидітимуть в тюрмі».

Левко Лук'яненко: «Від самого початку ця система будувалася на принципі війни проти народу, війни проти неугодних і так далі. Перші концтабори комуністи створили на місці табору військовополонених. От перший табір військовополонених царська влада збудувала в Мордовії в 1915 році. Після захоплення влади більшовиками вони військовополонених відпустили, а почали наповнювати табір своїми політичними противниками».

23 серпня 1918 року Петроградський комітет РКП(б) ухвалив рішення про червоний терор та ув'язнення заручників у концентраційних таборах. Через рік, 15 квітня 1919 року, було опубліковано декрет ВЦИКу «О лагерьях принудительных работ», який передбачав

створення як мінімум одного табору на триста чоловік у кожному губернському місті. До кінця 1919 року таких таборів було вже понад два десятки.

Наприкінці 1921 року кількість концентраційних таборів у Росії збільшилась до ста двадцяти двох. У таборах НКВС і ВНК водночас перебувало понад сто тисяч осіб. Восени 1923 року кількість таборів зросла до трьохсот п'ятнадцяти. Найвідомішим із них був створений у тому ж році СЛОН «Соловецький лагерь особого призначення». Саме він ліг в основу розбудованої згодом системи концтаборів, яка з легкої руки Олександра Солженіцина дістала назву «Архіпелаг ГУЛАГ». У серпні 1933 року було затверджено виправно-трудоий кодекс Російської Федерації, який прописував різні аспекти діяльності концентраційних таборів. Зокрема, кодексом узаконювалася практика зарахування двох днів ударної праці за три дні терміну покарання. Цей прийом широко застосовувався для мотивації ув'язнених під час будівництва Біломорканалу.

Після смерті Леніна Сталін взявся за розбудову одноосібної диктатури. У 1923–1928 роках наповнення таборів політзеками виглядало незначним порівняно з

наступними роками. Зміцнення позицій Сталіна відчутно вплинуло на всі сторони життя червоної імперії, у тому числі й на табірну систему. У 1925 році вождь народів узяв курс на індустріалізацію. Реалізація цих планів потребувала дармової рабсили.

Для будівництва підприємств військового та стратегічного призначення потрібні були колосальні кошти. Сталінські пси знову взялися грабувати селян. Зігнані в колгоспи селяни вже не могли продавати хліб за своїми цінами. Хліб вилучали і за безцінь продавали за кордон. На виручені гроші проводилась індустріалізація. Усе це призвело до спалаху селянських повстань і, як наслідок, до непомірного розбухання табірної системи.

Володимир В'ятрович, директор Інституту національної пам'яті: «Якраз кінець двадцятих – початок тридцятих років – це період такого дуже швидкого наповнення цих таборів, коли швидкість таборів ГУЛАГу була значно більшою, ніж швидкість зростання якогось містечка, яке з'являлося на мапі світу. З чим це було пов'язане? Власне, з тим, що після певної передишки, яка була пов'язана з непом, більшовики знову перейшли в наступ, як вони це

казали, проти ворожих класів, і, власне, в кінці двадцятих років таким ворожим класом було названо куркулів, тобто заможне селянство, і якраз в кінці двадцятих років вся ця антикуркульська операція вилилась в те, що сотні тисяч селян, заможних селян, було відправлено в табори, було відправлено на заслання, і таким чином вони дуже сильно поповнили лави тих в'язнів в системі ГУЛАГу».

У липні 1929 року СНК СРСР прийняв постанову про використання праці кримінально ув'язнених. У цій постанові на ОДПУ було покладено відповідальність за розвиток господарського життя у найменш приступних околицях Радянського Союзу. Було поставлено завдання організувати нові табори в Сибіру, на Півночі, на Далекому Сході та в Середній Азії. Таким чином, вдарив дзвін по мільйонах майбутніх каторжан, на чийх костюмах мали постати великі сталінські «стройкі».

Здійснюючи постанову уряду, ОДПУ в 1930–1932 роках створило концтабори: Нижегородський, Казахстанський, Сизранський, Кунгурський, Ухто-Печорський, Карагандинський тощо. На особливу

увагу заслуговує організація спеціального Біломор-Балтійського трудового табору ОДПУ для будівництва Біломорканалу.

У 1932 році ОДПУ організує нові табори, у тому числі: Північно-Східний – для видобутку кольорових металів на півночі, Порвінський риболовецький табір – у Казахстані, Дмитрівський – для спорудження каналу Москва – Волга, Байкало-Амурський – для будівництва залізниці. Знову ж таки, у 1935 році в Норильську було створено Норильлаг – для будівництва нікелевого комбінату. Через високий рівень смертності всі ці табори потребували регулярного поповнення.

Володимир В'ятрович: «Десять в середині тридцятих років, в 1935 році, кількість мешканців, в'язнів ГУЛАГу вперше перевищила мільйон... тобто мова йшла про величезні масштаби кількості цих в'язнів. Очевидно, що ще більше кількість ця зросла після великого терору 37–38 років. Тоді, до речі, трошки помінявся контингент в'язнів».

1 грудня 1934 року в Ленінграді вбили Кірова. Сталін порадив шукати вбивць серед послідовників Зинов'єва,

одного з лідерів троцькістської опозиції. Після суду над Ніколаєвим було оголошено, що Кірова забили на замовлення троцькістсько-зінов'євської опозиції. Вбивство це НКВС роздуло до нечуваної за масштабами змови, яка обплутала всю країну. Ясна річ, по справі Кірова в табори на комсомольські будови пішли сотні тисяч фігурантів. Вжити там вдавалось мало кому.

Левко Лук'яненко: «Постійне прагнення збудуватидесь якесь підприємство, розширити територію, освоїти її... Ось кілька прикладів з Дудінки. Там був великий порт, і там будували якийсь завод. Кожного року привозили ешелон в'язнів туди, кожного року... так от, цей річний цикл, так за рік гинув той ешелон в'язнів. Годували зовсім погано, холодно, мороз, хвороби, лікування ніякого... За рік уб'ють ешелон і привезуть новий, за рік уб'ють ешелон і привезуть новий... Ну, так Норильськ будувався і завод, ота Дудінка, через яку хотіли мати вихід у Льодовитий океан, ось такі, розумієте, речі...»

Рік 1937-й увійшов в історію як початок Великого

терору. Ініціатором репресій виступив Сталін. На лютнево-березневому Пленумі ЦК ВКП(б) він виступив із вимогою посилити політичну пильність та ліквідувати ідіотську хворобу політичної безпечності. Вождь вимагав очистити країну від залишків контрреволюції. На базі рішення пленуму було підготовлено наказ про операцію з репресування колишніх куркулів та інших антирадянських елементів. Усі репресовані розбивались на дві категорії. Засуджені за першою категорією потрапляли під розстріл, засуджених за другою категорією відправляли в табори на термін від восьми до десяти років.

У кожній області та республіці було встановлено ліміт людей, які підлягали репресіям за першою та другою категоріями. Так, наприклад, Красноярському краю пропонувалося засудити сімсот п'ятдесят чоловік за першою категорією та дві з половиною тисячі – за другою. Рішення, кого в яму, а кого на каторгу, ухвалювала Трійка, до складу якої входили начальник обласного управління НКВС, перший секретар обкому ВКП(б) і прокурор області.

Здійснення операції набрало форм вакханалії арештів

та розстрілів. Бажаючи продемонструвати свою відданість і революційність, перші секретарі обкомів звертались до Сталіна з проханням виділити додаткові ліміти на смерть людей. Сталін такі ліміти виділяв. Йому належить записка: «Дать Красноярскому краю шесть тысяч шестьсот человек лимита по первой категории». Земля наповнювалась кров'ю безневинних жертв, а табори – новим контингентом в'язнів.

Володимир В'ятрович: «Очевидно, ця кількість ще більше зросла після великого терору тридцять сьомого – тридцять восьмого років. Тоді, до речі, трошки помінявся контингент в'язнів: якщо на самих початках більшовицької влади це були більше ті, які готові були зі зброєю в руках боротися з більшовиками, опоненти політичні, то потім, протягом двадцятих років, кінця двадцятих – початку тридцятих, це в основному селяни, так звані ворожі класи... тридцять сьомий – тридцять восьмий рік серед в'язнів було багато партійців, тобто членів комуністичної партії, які потрапили під терор, і навіть колишніх чекістів... хоча чекістів здебільшого розстрілювали, а не садовили в табори».

Зачистку потенційно небезпечних елементів мали

завершити протягом чотирьох місяців, однак через надмірний ентузіазм партійно-прокурорської братії, яка мало не зі слізьми на очах благала у вождя дозволу на вбивство додаткової тисячі-другої ворогів, справа затягнулася. Паралельно здійснювалися спецоперації проти потенційно небезпечних національних меншин. Під роздачу потрапили представники прибалтійських держав, Польщі та Кореї.

До груп ризику належали не лише національні меншини. У перехрестя прицілу сталінських орлів потрапили радіолюбители, філателісти та ентузіасти вивчення міжнародної мови есперанто. Через те що вони могли мати якісь контакти за кордоном, їх вважали потенційними шпигунами. Направду, час той відгонить дурдомом. Тим не менше знаходяться люди, які досі ностальгують за вусами Сталіна.

За час «великого терору», який також називають «єжовщиною», було заарештовано понад мільйон сімсот тисяч осіб, з них було розстріляно не менше ніж сімсот двадцять тисяч осіб. В окремих випадках рішення приймали члени Політбюро. Вони особисто підписували розстрільні списки. Понад три сотні таких от манускриптів смерті особисто підписали Сталін і

Молотов.

Левко Лук'яненко: «От у цьому аморальність більшовицької системи, що вона убивала людей не за індивідуальну війну, а вбивала за те, що ти належиш до певної соціальної верстви. Причому ці соціальні верстви вони тлумачили по-своєму».

«Наказом НКВС серед іншого передбачався перегляд трійками справ засуджених в таборах ГУЛАГу та тюрмах особливого призначення. Згідно з рішенням трійок було розстріляно близько восьми тисяч зеків колимських таборів, понад вісім тисяч в'язнів Дмитровлага, тисячі в'язнів інших таборів» (Олександр Солженіцин. «Архіпелаг ГУЛАГ»).

Норильськ, зона

17 листопада 1938 року в такому централізованому порядку, як і починався, «великий терор» на деякий час було призупинено особисто Сталіним. За тиждень сталінського наркома Миколу Єжова зняли з посади і тихенько, без зайвої реклами, розстріляли.

Сумна частина цієї історії полягає не лише в сотнях тисяч розстріляних і відправлених у табори людей, а ще й у тому, що мільйони громадян СРСР на мітингах аплодували розстрілам ворогів народу, тішилися з

цього та співали ура-оптимістичних радянських пісень на кшталт тої, де йдеться про чудову країну «где так вольно дишит человек».

Червень року 1940-го. Газета «Правда» друкує указ «О переходе на восьмичасовой рабочий день і семидневную неделю...» з подальшим ультимативним попередженням про кримінальну відповідальність за самочинний відхід з робочого місця, за прогули та запізнення. Ті, хто потрапляв під дію цього указу, підлягали виправно-трудовим роботам на термін до шести місяців з утриманням двадцяти п'яти відсотків заробітної платні. У серпні того ж року радянським урядом було ухвалено ще два укази про відповідальність за випуск неякісної продукції. Таким чином, до кінця 1940 року в'язниці поповнилися кількома десятками тисяч зеків. На початок війни їх загальна кількість у тюрмах і таборах становила близько двох з половиною мільйона чоловік.

Укази про кримінальну відповідальність за неякісну продукцію та запізнення завели ГУЛАГ практично в кожен дім. СРСР поступово перетворювався на

концтабір з різною суворістю утримання та різними шансами на виживання. В основу передвоєнної економіки Радянського Союзу було покладено рабську працю таких масштабів, перед якими блідне рабовласницький Рим. Характерно, що після підписання пакту Молотова – Риббентропа «гуманісти» з СС в рамках обміну досвідом училися основ розбудови системи концтаборів. Освенцими та Майданеки було створено за радянськими лекалами. Тим не менше 22 червня 1941 року союз братів по духу наказав довго жити.

Початок військових дій у червні 1941 року поставив радянське керівництво перед проблемою евакуації в'язнів прифронтової смуги. 23 червня 1941 року начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіппов направив командирові 13-тої дивізії внутрішніх військ полковнику Зав'ялову план евакуації в'язнів. Однак блискавичний наступ німецьких військ, проблеми з транспортом та активізація відділів ОУН унеможливили реалізацію цього плану. З Москви тим часом надійшла телеграма з розпорядженням Берії розстріляти осіб, що перебувають під слідством за контрреволюційні

злочини, в'язнів, засуджених за кримінальні злочини, – звільнити.

«Першого тижня війни заповненість в'язниць в Західній Україні збільшилась у два рази. Органи НКВС згідно з відповідними інструкціями центру хапали усіх підозрюваних в “антирадянській та шпигунській” діяльності. У Львові після 22 червня чекісти влаштували справжні облави на мешканців міста, вбачаючи у кожному другому повстанця та шпигуна» (Олександр Пагіря. «Масові розстріли влітку сорок першого»).

Страти арештантів здійснювали без суду за вказівками місцевого тюремного начальства. Їх убивали в камерах, на подвір'ях в'язниць, в урочищах за межами міст, над шурфами шахт тощо. Від 23 червня розстріли проводили чимраз інтенсивніше: спочатку індивідуально, за викликами на прізвище, а потім цілими групами. В останні дні перед відступом радянських військ в'язнів страчували без списків, подекуди просто в камерах. Щоб приховати передсмертні крики жертв, екзекуції виконували під шум автомобільних і тракторних двигунів.

В'язні намагалися повставати, однак зазвичай їхні виступи закінчувалися суцільними розстрілами. Деяким арештантам пощастило втекти, скориставшись панікою та безладом радянських військ, що відступали, окремих – звільнили оунівці під час організованих повстань.

Німці з пропагандистською метою розкрили радянські тюрми і дозволили людям забрати страчених. Очевидці розповідають, що з розчинених навстіж тюремних брам бив трупний запах. На подвір'ях, у коридорах, у підвалах були стоси трупів зі слідами тортур.

Проломлені черепа, відрубані ноги, руки, скручені колючим дротом тулуби, спотворені обличчя... У жінок були відрізані груди, розпорені животи, повіривані жмути волосся, перед стратою їх усіх згвалтували.

У перші тижні війни в тюрмах Західної України було страчено близько двадцяти двох тисяч осіб.

У 1939–1941 роках з території Західної України було вивезено понад мільйон осіб.

Володимир В'ятрович: «З приєднанням Західної України в 1939 році знову-таки почали поступати нові контингенти в'язнів з новоприєднаних територій.

Спочатку це були, в першу чергу, поляки, так як вони були представниками попереднього державного апарату, працювали в державних службах, поліції, в інших якихось органах. Згодом, вже кілька місяців після цього, в'язнями вже вставали українці. Власне тоді, в 39–41 роках, вперше до ГУЛАГу почали потрапляти члени Організації українських націоналістів, ті, які боролися на території Західної України, яких заарештовував НКВС і відправляв на табори».

Провальні бойові дії Червоної Армії внесли суттєві корективи у виробничі плани НКВС. Передусім постала проблема передачі контингентів засуджених за незначні провини в розпорядження армії. За клопотанням НКВС Президія Верховної Ради СРСР двічі приймала укази про амністію та звільнення цих людей, які організованими командами направлялись із концтаборів у военкомати. Згідно з цими двома указами для укомплектування Червоної армії було передано чотириста двадцять тисяч недавніх зеків.

З кінця літа 1941 року ГУЛАГ поповнюється оточенцями та винуватцями відступу з верхніх ешелонів військового керівництва радянської імперії. У

1943–1946 роках відбуваються повальні арешти на звільнених від німців територіях. Під роздачу потрапляють навіть червоні підпільники. Згодом у цей потік вливаються представники націй, що завинили. В останні роки війни під конвой червонопогонників потрапляють німецькі та японські військовополонені плюс виданий Європою контингент російських емігрантів. Особливу категорію повоєнного поповнення ГУЛАГу складуть вояки УПА. На їхні плечі ляже почесна місія розвалу системи радянських концтаборів.

На початок 1941 року в радянських концтаборах утримувались понад два мільйони чоловік. Близько тридцяти відсотків з них були політзеками. Війна різко скоротила населення ГУЛАГу. Значну частину засуджених за кримінальними статтями відправили на фронт. Ті, хто залишився, змушені були виконувати значно більші норми. Їхній робочий день подовжився, харчовий пайок значно скоротився. Через війну було скасовано дострокові звільнення. Всі ув'язнені мали відбути повний строк покарання. Кілька десятків тисяч в'язнів, які вже відбули свій термін, були

примусово залишені в таборах для роботи так званими «вольнонайомними».

У роки війни у кадровому складі Головного управління таборів сталися відчутні зміни. Сто сімнадцять тисяч табірних співробітників було мобілізовано в Червону армію. У серпні 1944 року штатна кількість усіх підрозділів ГУЛАГу без воєнізованої охорони становила вісімдесят п'ять тисяч одиниць. Усього в таборах та колоніях НКВС на адміністративно-господарчих посадах працювало понад сімдесят дві тисячі осіб. Навіть у воєнні роки всі вони були ситі та задоволені безроздільним відчуттям влади над каторжанами.

На початку війни, через розміщення евакуйованих таборів у старих бараках, різко погіршилися умови проживання в'язнів. Як наслідок, під кінець 1942 року середня житлова площа на людину була менша від одного квадратного метра. У сукупності з хронічним недоїданням усі ці перебіни призвели до збільшення смертності у таборах. У деяких місцях позбавлення волі лише протягом місяця вмирало кілька сотень ув'язнених.

Потреба НКВС у табірних кадрах зростала в міру

просування Червоної Армії на захід. У 1944 році на всіх відбитих у німців територіях було організовано управління виправно-трудова колоній та відновлено сорок чотири промислові концтабори з п'ятдесяти шести, що існували до війни. Активна каральна політика, здійснювана радянським керівництвом у західних областях України, Білорусії та Прибалтики, могла бути успішною лише за наявності достатньої кількості надійних оперативно-табірних кадрів.

«Протягом 1944 року за вказівкою Берії на зміцнення органів внутрішніх справ Української, Білоруської та Молдавської РСР відділ кадрів НКВС мобілізував сорок дві тисячі осіб. З них двадцять дві тисячі щойно прийшли в органи внутрішніх справ» (Галина Іванова. «ГУЛАГ: государство в государстве»).

У міру просування радянських військ на захід у табори стала прибувати величезна кількість засуджених, переважно з країн Балтії, де діяла антибільшовицька партизанка, та Західної України, де більшовицькій окупації активно протидіяла УПА. Більшість із них звинувачували у зраді батьківщини. Цей обстріляний, загартований у боях із нацистами та НКВС контингент попервах нічого не міг протиставити добре

організованим і підбурюваним табірною адміністрацією блатнякам.

Левко Лук'яненко: «І у концтаборах от така була робота, що працювали постійно, зв'язок із рідними майже був заборонений, взагалі практично зв'язку не було, годували так погано, що люди постійно помирили... У кожній зоні були політв'язні і українці, литовці, естонці, там латвійці, було трохи з Грузії, Вірменії. І комусь прийшов там якийсь пакунок, пакунок із сухарями, бо люди були бідні зовсім, нічого було путящого прислати, але сиділи поруч, сиділи в одних концтаборах – кримінальний елемент, ну люди, яких судили за кримінальні злочини, і політичні. І от оці кримінальні злочинці, вони забирали той пакунок і взагалі знущалися. Тобто адміністрація концтаборів навмисно тримала кримінальний і політичний контингент для того, щоб руками кримінального контингенту знущатися над політичними. І це було довго, і це було довго, і таке знущення, воно тягнулося».

Успіхи Червоної армії активізували діяльність НКВС на території Східної Європи. Потужні підрозділи цього відомства йшли вслід за військами, аби негайно

виявляти і нищити національні організації та групи, опозиційні комуністичному режиму.

Крім того, співробітники НКВС брали безпосередню участь у формуванні національних служб безпеки новоутворених країн-сателітів. Так, керівник польської служби громадської безпеки Радкевич у 1945 році, під час бесіди з послом США Лейном, зізнався, що НКВС направило до нього двісті своїх інструкторів, які мали допомогти створити польську поліцію безпеки за радянським зразком.

У травні 1945 року польське керівництво визнало, що створена під патронатом НКВС політична поліція республіки вийшла з-під контролю і перетворилась на державу в державі. Вона проводила політику, в яку ніхто не міг втручатися. У 1947 році, під час операції «Вісла», польські спецслужби разом із НКВС провели етнічні чистки на одвічних українських землях у Холмщині, Підляшші, Засянні та Перемищині. Тим часом з легкої руки Хрущова на північ імперії рушили ешелони з новим контингентом для табірної м'ясорубки.

Левко Лук'яненко: «Потім, у 47 році, керівництво із

Західної України, за словами Хрущова, вивезло мільйон українців із Західної України. Хтось казав, що більше фактично, ніж мільйон, але мільйон вивезли із України, десь так само у східні райони. Частина судили, судили повстанців, судили там людей, які зі зброєю були, а сім'ї їхні вивозили от туди просто на Північ».

За роки війни через концтабори ГУЛАГу пройшло понад п'ять мільйонів осіб. Війна внесла значні корективи в контингент ув'язнених. У зв'язку з тим, що п'ятдесят восьму статтю на фронт не відправляли і достроково не звільняли, кількість в'язнів у 1941–1944 роках збільшилось удвічі. Переможне завершення війни не дало радянським політз'якам ані звільнення, ані полегшення. Більше того, уже в перші повоєнні роки окреслилась більш жорстка політика – в першу чергу проти тих, хто зі зброєю в руках виступав проти радянської влади. Ще наприкінці 1941 року було створено табори для військовослужбовців Червоної армії, які потрапили в оточення або ж побували в полоні.

імущества”». (Галина Іванова. «ГУЛАГ: государство в государстве»)

Указ цей був жорсткішим та суворішим за попередні закони. Виявлялось це, передусім, у подовженні термінів покарання. Його реалізація призвела до того, що колгоспник, який украв мішок картоплі, за визнанням самого табірною начальства, став чи не найголовнішою фігурою ГУЛАГу.

У листопаді 1948 року було видано ще один указ – «Об уголовной ответственности за побегі із мест обязательного і постоянного поселения лиц, выселенных в период Отечественной войны...». В указі роз'яснювалось, що народи, виселені під час війни на спецпоселення, лишаються в цьому статусі навіки, а за втечу з місць обов'язкового поселення їм грозить двадцять років каторжних робіт.

На окрему увагу заслуговує указ від 26 травня 1947 року – про скасування смертної кари. Деякі дослідники вважають, що цей указ не дозволив репресіям перерости в терор. Інші бачать у ньому одну з причин того, що на межі 1949–1950 років кількість мешканців ГУЛАГу досягла критичної межі. Ті, хто

Після війни, у період репатріації, кількість фільтраційних таборів збільшилася втричі. У січні 1946 року їх офіційно ввели до складу ГУЛАГу. Крім того, для оперативної перевірки громадян, що поверталися на батьківщину, НКВС організував сітку пунктів перевірки та фільтрації, умови утримання в яких наближались до тюремно-табірних. Усього за воєнний та повоєнний період перевірку пройшли близько шести мільйонів громадян, із них близько півмільйона осіли в таборах ГУЛАГу.

У післявоєнні роки президія Верховної Ради СРСР видала кілька драконівських указів, які торкалися практично всіх прошарків населення. Намагаючись унеможливити будь-які прояви зближення із західним світом, радянський уряд створив указ про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями. За контакти з громадянами інших країн до таборів потрапили десятки тисяч, передусім молодих, людей.

«Однак це був ще маленький потік. Інша справа – указ від 4 липня 1947 року, після якого цілі дивізії сільських та міських мешканців було відправлено на острови ГУЛАГу. Це був знаменитий указ “Об уголовной ответственности за хищение государственного

раніше неодмінно потрапляв під смертну кару, тепер стали невід'ємною частиною табірною архіпелагу.

Українські політв'язні під час роботи на кам'яному кар'єрі, 1955 (фото з Архіву Центру досліджень визвольного руху)

Скасування смертної кари розв'язало руки кримінальному світу, перетворивши тим самим життя

сотень тисяч ув'язнених на справжній жах. У таборях ГУЛАГу реальна влада над зеками належала злочинській спільноті. Блатні з мовчазної згоди табірному начальству регламентували життя відповідно до законів злочинського світу. Вони займали господарчі пости, примушували працювати на себе, грабували та вбивали інших зеків. Розправлялись у першу чергу з «ворогами народу», «роботягами» та часом із представниками адміністрації. Однак регулярне надходження до таборів ГУЛАГу вояків УПА та прибалтійських «Лісових братів» готувало розперезаним блатнякам братську могилу.

Протягом років існування ГУЛАГу в його орбіту прямо або ж побічно було втягнуто десятки мільйонів громадян. Тим не менше радянське суспільство мало доволі туманне уявлення про справжні масштаби та призначення ГУЛАГівської репресивної системи. Радянська людина схильна була достовірним фактом вважати тільки видане типографським способом або ж почуте по радіо. Про ГУЛАГ, як відомо, не писали і не говорили. Табірний пил, тим не менше, міцно в'ївся в пори цілих поколінь радянського та пострадянського суспільства. В усякому разі, Україна ще густо втикана

монументами архітекторам людиноненависницької системи.

Рік 1941-й. Від початку війни злочинці та урки всіх мастей були призвані в Червону армію і направлені на фронт. Армія Рокосовського, зокрема, була широко відома саме через наявність у ній кримінальників. На їхнє мародерство і тягу до грабунку армійське начальство дивилося крізь пальці. Щоправда, остаточний штурм Берліна цим частинам не довірили. Армію Рокосовського націлили в інше місце. В Тиргартен рушили кадрові частини маршала Конєва – полки цюнайчистішої пролетарської крові. Після перемоги герої-уркачі демобілізувались і повернулись до мирних занять. Себто бандити повернулись до вбивств, «медвежатнікі» – до зламування сейфів, кишенькові злочинці – до інспекції кишень, «скокарі» – до квартирних грабунків. Війна у вуркаганській спільноті швидше розвинула звірячі інстинкти, ніж навчила чогось доброго. На вбивство вони стали дивитись іще легше, ніж до війни.

На пароплавах і товарняках у Магадан та в Усть-Цильму стали прибувати засуджені після війни кримінальники. До них тут же прилипло «поганяло» –

«воєнщина». Усі вони брали участь у війні і не були б засуджені, якби не здійснили нових злочинів. Серед блатарів-вояків були навіть нагороджені орденами. Тим часом держава намагалась організувати боротьбу зі злочинністю, що зростала. З'явилися укази 1947 року «Об охроне соціалістической собственности» та «Об охроне личного имущества граждан». Згідно з цими указами, незначна крадіжка, за яку колись давали кілька місяців ув'язнення, тепер каралась двадцятьма роками позбавлення волі.

Злочинці, колишні учасники «Великої отечественной», стали десятками тисяч відправляти в численні табори, діяльність яких ані на секунду не завмирала під час війни. Таборів під ту пору було дуже багато. У кожній області, на кожній більшій чи меншій будові були табірні відділення. Поруч із карликовими управліннями, де кількість зеків не перевищувала тисячу осіб, були табори-гіганти з населенням в кількості тисяч чоловік. Бамлаг, Тайшетлаг, Темники, Караганда тощо... Табори стали швидко наповнюватись кримінальниками. З особливою увагою комплектувались Колимський і Воркутинський концтабори.

«На Колыму и Воркуту стали приходит эшелон за эшелонем осужденных по указам 1947 года. Хотя в трудовом отношении блатные были малоценным материалом и вряд ли были особенно пригодны для колонизации края, зато бежать с Крайнего Севера было почти невозможно. Стало быть, задача изоляции разрешалась надежно» (Варлам Шаламов. «Сучья война»).

Серед новоприбулої «воєнщини» було багато крупних «урок», видатних діячів цього «тіньового світу». Тепер, після кількох років війни, вони повертались у звичне середовище, але з доволі незвичними думками про те, що далі так жити не можна, що в злочинському світі назріли питання, які вимагають негайного обговорення у найвищих сферах.

Злочинці, як член кримінального світу, повинен красти, обдурювати «фраєрів», пити, гуляти, грати в карти, не працювати та брати участь у судах честі. Тюрма для злочинця – місце, де він змушений проводити більшу частину свого життя. Виходячи з цієї обставини, блатарі будь-яким чином мали забезпечити своє право на чужу передачу, речі, краще місце та кращу їжу. Якщо в камері було бодай кілька злочинців, вони

кооперувалися для отримання вищеназваних благ. Такі ось «традиції» дозволяли злодію жити у тюрмі й таборі краще від інших.

Відповідно до злодійського закону, злодій в період ув'язнення не може займати будь-які адміністративні посади. Ні нарядчиком, ні старостою, ні десятником він не має права бути. Злодій, який зайняв таку адміністративну посаду, перестає бути злодієм і оголошується «сукою», опиняється поза законом, і будь який блатний матиме за честь зарізати ренегата за найпершої нагоди. Характерною особливістю тодішньої зони було спільне проживання зеків усіх мастей.

Степан Семенюк (член ОУН, офіцер УПА, у 1945 році потрапив у радянський полон, один із керівників Норильського повстання; нині мешкає в Польщі): «До 1948 року, так 48 – 49-й, всі були разом – блатні і злодії, бандити. Блатні, як так загалом називали, знаєте, вони ділилися на дві групи: чесні і зсучені, то значить, ті, які придержувались своїх бандитських і злодійських засад і гордо трималися цього, і ті, які пішли на співпрацю з адміністрацією, їх просто адміністрація використовувала, вони були там

бригадирами, начальниками колоній і т. д., ну і тримали порядок».

Знову ж таки, якщо злодій узяв до рук автомат і пішов служити в армію, він теж перетворювався на «суку». «Воєнщина» таким чином автоматично переходила в розряд «сук». Збиткове честолюбство авторитетів, які перестали бути авторитетами, штовхало вчорашніх злодіїв у законі на створення нового злодійського кодексу. В повітрі запахло війною.

Для переходу в новий злодійський закон було винайдено обряд, який чимось нагадував посвяту в лицарі. Злодій мав поцілувати ніж. Якщо «законний злодій» погоджувався і прикладав губи до леза, він назавжди втрачав будь-які права в злодійському світі і ставав «сукою» навіки. Усіх, хто відмовлявся цілувати ніж, убивали. Щоночі до зачинених дверей бараків підтягували нові трупи. На мертвих тілах «розписувались» фінками їх колишні товариші, з тих, що поцілували ніж. Знову ж таки, блатарів перед смертю «трюмили», себто топтали ногами, били, нівечили і тільки потім убивали.

Звістка про розправу «сук» над «правовірними» злодіями розлетілась таборами. Злодії старого закону взялись за організацію самооборони. Була оголошена тотальна мобілізація. Весь блатний світ озброювався. Над виготовленням ножів і коротких пік-багнетів потайки працювали усі кузні та слюсарні Колими. Спочатку здавалося, що перемога буде за «суками». Енергійні дії їхніх лідерів та злодійські трупи на всіх пересилках вказували на перевагу в цій війні. Вербовка «сук» шляхом цілування ножа набула широкого розголосу. Тим часом завершувалась зима і «блатні в законі» з нетерпінням чекали навігації. Перший пароплав мав вирішити їхню долю. З транспортом прибули сотні правовірних блатарів з материка. Отримавши підкріплення, злодії знову ожили. Кривава боротьба спалахнула з новою силою.

Від початку 1930-х років, спритно маніпулюючи ідеями Макаренка про «трудове перевиховання», блатняки рятували та зміцнювали свої кадри. Побутувала думка, що до кримінальників мають застосовуватись виключно виправні, а не каральні санкції. Разом з тим табірні практики знали, що про якусь там перековку блатняка мови бути не може. Тим

не менше офіціоз, у тому числі письменницький, романтизував кримінальне середовище як соціально близьке. Жодних ознак перековки ані в блатному, ані в «сучому» світі не спостерігалось. Тільки сотні трупів щодня збиралися в табірних моргах. У 1938 році блатних відкрито призвали для фізичної розправи над політичними.

Крім цілування ножа перехід у розряд «сук» міг набувати різних форм. В оповіданні Шаламова наводиться такий приклад: «Злодій іде повз вахту. Черговий наглядач кричить йому: “Вдар, будь ласка, в рейку...””. Якщо злодій вдарить в рейку, себто подасть сигнал, який кличе на роботу, він уже порушив закон, “підсучився”». Сумнівні випадки частенько обговорювались на злодійських судах честі, так званих «правилах», де й вирішували, зсучився злодій чи ні.

«Від блатного вимагали здійснення трьох символічних дій. По-перше, йому давали граблі, аби він провів ними по «заплетке», потім йому вручався ключ від карцера, яким він мав власноруч закрити замок на дверях, і, нарешті, він повинен був поїсти із суками. Після цього він уже сам зсучений, і тепер його будуть різати блатні» (Левітін-Краснов. «Ліхіє годи»).

У деяких таборах підігріта начальством війна сук і злодіїв набувала крайніх форм. Так, у документах перевірки Чаунського та Чаун-Чукотського таборів повідомлялося, що в 1951 році з ініціативи підполковника Варшавчика в табірному відділенні селища Червоноармійське було створено так звану бригаду № 21, де перебували хворі на сифіліс зеки з табірною угруповання «суки». Коли зеки з угруповання «вори» відмовлялись перейти на бік «сук», їх відправляли в цю бригаду, де гвалтували, заражаючи сифілісом. Таким чином, обряд «опускання» якщо й не був створений в рамках «сучої війни», то активно використовувався табірною адміністрацією вже на початку 1950-х років.

Кровопрлиття набуло таких масштабів, що старі злодії, аби залишитись серед живих, змушені були змінити свій кодекс. Після численних дебатів вони зійшлись на винятку з правил. Тепер злодії мали право бути бригадирами та перукарями. Бригадир завжди міг прогудувати кількох друзів, перукарі мали доступ до гострих предметів, які давали відчутну перевагу в разі бійки. Найважче в усій тій кривавій катавасії доводилось політичним. Їм діставалося і від сук, і від

злодіїв. Разом з тим час від часу на боці скривджених виступала вища небесна справедливість.

Степан Семенюк: «Але, знаєте, був такий момент психологічний, був там такий завзятий довічний в'язень, от не можу згадати прізвища, який молодого хлопця побив так, що аж йому в мозгу пошкодив і той втратив мову, два роки не говорив, два роки не говорив і ходив все, але не розмовляв – онімів. Ви знаєте, сталося чудо: в розправі між тими-таки... були там в нас, отого під час вже страйку того криміналіста забили, зарізали, якісь там мали з ними розрахунки. І ви знаєте, і той хлопець почав говорити».

Між кримінальниками і табірними охоронцями віддавна склались доволі теплі стосунки. Все нагробане у «фраєрів» блатарі збували наглядчачам та оперуповноваженим. Взамін мали вино, жінок, зручні етапи, дострокове звільнення. Якщо виникала потреба в додаткових прибутках, оперативник або офіцер з охорони вибирали в колоні підходящого бандита і виводили його вночі за зону до бараків, де жили вільнонаймані спеціалісти. Урка грабував, конвоір стояв на «вассері». Симбіоз кримінальників із чекістами був доволі звичною справою і так в'ївся у

табірну систему, що пережив беріївські часи.

У 1950-ті, щоб вижити, багато злодіїв у законі на словах відмовлялись від своїх традицій. Табірна адміністрація підтримувала тих, хто заявляв про це. Тим часом на кримінальному небокраї з'явилася третя група, представники якої при нагоді різали і сук, і законних злодіїв. Рух цей дістав назву «безпредельщина». Бандитів цієї несподіваної масті називали ще махновцями. Через наставленість проти всіх махновців відразу опинились в доволі неприкаяній позиції. Камери пересилок були двох різновидів: для злодіїв у законі та «сук». «Безпредельщикам» доводилось випрошувати у начальства місце та тулитись десь по кутках серед фраєрів, які ставились до них без жодної симпатії. Так, один з махновців після виписки з лікарні три доби, до відправки на етап, провів під караульною вишкою. Там було найбезпечніше. У таборі могли прирізати, тож він відмовився увійти в зону.

Офіційно табірні вбивства розслідувались, і, коли вбивцю вдавалось знайти, що траплялось доволі рідко,

його судили. Якщо бандит уже відсидів два-три роки, то стільки ж йому додавали. Після 1947 року табірні вбивства стали масовими. Тисячі в'язнів, не знаходячи захисту в місцевого начальства, слали листи в усі інстанції, благаючи про допомогу та підтримку. Вони звертались до письменників, композиторів, лауреатів, акторів, писали в газети й комітети, в партійні і радянські органи, просто різним відомим людям. Кожен такий лист був смертельно небезпечним. Розправитися з автором листа могли не лише кримінальники, а й табірна адміністрація, яка жорстокістю та звірствами нічим не поступалася блатарям.

До уркаганів радянська влада ставилась як до соціально близького контингенту. Їх переконували: ви хоч ув'язнені, але корисні члени суспільства, ви лишаєтесь патріотами, будівниками соціалізму. З ворогами народу вам не по дорозі. Що більше їх здохне тут, за дротом, то краще для держави. Таким чином, інженерів, студентів, учених, учителів урки, разом із табірною адміністрацією, давили голодом і різали з особливим задоволенням.

У бараці

Війна змінила ситуацію з панівним становищем блатних у табірних зонах. Поява там обстріляного контингенту з фронтів і повстанських загонів Західної України та Прибалтики не обіцяла уркам нічого доброго. Їм почали давати відсіч. «Крові нахлебались», – сичали блатняки, відступаючи в дальній кут камери. Солдати та повстанці справді набачились усього, тож без зайвих вагань відривали

політичними і кримінальними в'язнями в таборах. 46-й, 47-й, 48-й, 49-й роки – це вже перші повідомлення про спроби певного навіть повстання, спрямованого проти адміністрації таборів. Тобто маємо випадки, коли колишні повстанці досить великими групами, по кілька десятків людей, нападали на адміністрацію таборів, ну і на короткий період принаймні намагалися створити свою владу».

22 січня 1952 року в 6-му Екібастузькому табірному відділенні оунівці стратили велику кількість сексотів та організували страйк. Хвилю протестів табірній адміністрації вдалося призупинити тільки 18 березня. Понад тисячу найбільш активних повстанців було вивезено в інші табори. Паралельно в 1-му табірному відділенні Горлагу бандерівці роззброїли конвой і спробували підняти збройне повстання в Норильську.

ГУЛАГ передчував нові загрози та виклики з боку зеківської спільноти. Сталінський потенціал покори вичерпав себе. Це розуміло навіть верхнє керівництво системою. На зібранні начальників режимно-оперативних відділів виправно-трудова таборів у травні 1952 року міністр внутрішніх справ Круглов заявив, що ГУЛАГ, у тому вигляді, як він склався під

дошки від нар і так давали ними прикурків блатним, що ті стрімголов тікали на вахту.

Постійне поповнення вояками УПА таборів ГУЛАГу призвело до створення підпільних бандерівських груп. Вони очолювались в'язнями, які мали великий досвід керівництва українськими націоналістами на волі. Членів організації орієнтували не тільки на виявлення та знищення агентури МВС і МДБ, а й на встановлення зв'язків із оунівським підпіллям на території СРСР та за кордоном.

Колишні члени ОУН – УПА активно готувались до організації масових акцій. Українське табірне підпілля поступово налагодило достатньо розгалужену організаційну сітку. Було створено штаб, у який входили служба безпеки, служба техніки, бойові групи, відділи політичного виховання та матеріального забезпечення. Служба безпеки була пов'язана зі старшими бараками та днювальними і вела систематичне спостереження за в'язнями, виявляючи серед них сексотів.

Володимир В'ятрович: «І вже на кінець 40-х років ми маємо інформацію про сутички, які тривали між

час та після війни, вичерпав свої можливості.

Після Другої світової війни в Україні не припинилася. Ще понад десятиліття після її офіційного завершення тут тривала запекла боротьба між УПА та сталінською репресивною машиною. Кількість жертв учасників і прихильників українського визвольного руху у 1944–1953 роках сягає близько півмільйона осіб. Радянськими органами було заарештовано сто тридцять тисяч осіб, загинули в боях та були розстріляні сто п'ятдесят три тисячі вояків УПА та підпільників, депортовано було двісті чотири тисячі осіб, переважно сім'ї учасників визвольного руху, а також цивільне населення, яке йому співчувало. Табори ГУЛАГу поповнилися загартованим у боях та добре організованим контингентом.

Із приходом радянських військ відновилася примусова колективізація. Якщо наприкінці 1945 року в західних областях України було лише сто сорок п'ять колгоспів, то на середину 1950 року кількість їх досягла семи тисяч двохсот. Примусова колективізація, антинародна податкова політика, командні методи хлібозаготівель

викликали невдоволення селянства, яке поповнювало лави вояків УПА та підпільного опору структур ОУН. Радянізація західноукраїнських земель супроводжувалася репресіями. До рук НКВС дедалі частіше потрапляли члени ОУН та вояки УПА.

Полонених повстанців і підпільників очікував слідчий процес із усіма його складовими: камери, допити, тортури, провокації... Після завершення слідства, якщо вироком була смертна кара, в'язнів розстрілювали у спеціальних камерах. У 1947–1952 роках смертну кару скасували. Максимальною покарою стали двадцять п'ять років концтаборів. Такий вирок дійсним та активним учасникам підпілля виносили позасудові органи ОСО – «Особое совещание» та військовий трибунал при НКВС, МВС.

Зазвичай повстанці не здавались, аби під тортурами не виказати своїх. Однак обставини склалися по-різному.

Степан Семенюк: «Мене арештували далеко від моєї хати, скажімо, сталося так, що мене дали на квартиру, я тоді ніч працював з редакторами підпільної преси, і мав зустрічі з іншими, і прийшов і заснув, над ранок

вже. А сталося так, що в тій хаті, про яку я не мав жодної інформації, я ж не потребував мати... Господар тієї хати здизертував з Червоної армії, ви знаєте, там здизертував, то вони посилали до райкомів і т. д. І над ранок чи вранці прийшли з району там ті бійці перевірити, чи він є вдома, і взагалі перевірити його хату. А я камінним сном спав, ну і так мене, так мене, скажімо, взяли в полон. Але, на щастя, то було таке, що там мене ніхто не знав, бо то було далеко, та я і тих людей теж не знав. І так я опинився в системі, засудили мене на кару смерті, відсидів сімдесят дев'ять днів в камері смерті, пізніше замінили на двадцять років каторжних робіт».

Жертвою репресій стала Греко-католицька церква. Московська правляча верхівка в українських греко-католиках бачила потенційного ворога. Радянське керівництво ініціювало «саморозпуск» УГКЦ. 11 квітня 1945 року було заарештовано значну кількість єпископів Церкви на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. Майже через рік, 8 березня 1946 року, відбувся Львівський церковний собор. На ньому «ініціативна група», очолювана єпископом Гавриїлом Костельником, запропонувала «возз'єднати» УГКЦ з

Російською православною церквою, ліквідувати Берестейську церковну унію 1596 року і начисто порвати з Ватиканом.

Цей акт не відповідав настроям віруючих і був проведений всупереч їхній волі. Греко-католицька церква мусила перейти на нелегальне становище. Це посилювало незадоволення людей новою владою, а організатора Собору Гавриїла Костельника через деякий час було вбито. Тим часом табори, вслід за вояками УПА, густо поповнювалися священниками УГКЦ.

Ще з 19 квітня 1943 року, згідно зі спеціальним указом Президії Верховної Ради СРСР, для українських повстанців створили окремі каторжні табори. У 1948 році в системі ГУЛАГу з'явився новий різновид концтабору – «особлаг», себто спецтабір. У травні того ж року постало дванадцять подібних таборів, найбільші з них – Горлаг у Норильську, Степлаг у Джекказгані, Берлаг у Магадані, Речлаг у Воркуті, Озерлаг у Тайшеті Іркутського краю та Песчлаг у Караганді. Ліміт мешканців спецтаборів становив сто сорок п'ять тисяч в'язнів, однак уже за два роки арештантів було понад двісті сімдесят п'ять тисяч,

найбільше в Озерлазі, Речлазі та Песчлазі – по тридцять-сорок тисяч особливо небезпечних громадян у кожному.

Степан Семенюк: «А в 1948-му, на зламі з 1949-м, у системі Гулагу, в ІТЛ-ах – ісправительно-трудовах лагерьях, – почали виділяти табірну організацію. У Норильську це був Горлаг. Був іще Озьорлаг. У кожному були так звані особливо небезпечні політичні люди. У Норильську було чотири чи п'ять чоловічих табори і дві жіночі зони».

Це були табори суворого режиму, в'язні яких примусово працювали на будівництві заводів та у видобувній промисловості. Дванадцятигодинний робочий день, фіксовані норми виробництва, котрі, за вказівкою бригадира, слід було доробляти в позаробочий час під пильним оком озброєних конвоїрів, плюс до цього свавілля адміністрації та охорони таборів, знущання блатних, яких табірна адміністрація нацькувала на «політичних». Атмосферу безнадії, яка панувала в радянських ВТЛ, яскраво описав колишній в'язень ГУЛАГу, Варлам Шаламов. Однак ситуація змінилась у 1940-х роках, коли на зону стали звозити «контриків» децю іншого ґатунку.

Після війни у табори вперше потрапив небачений досі контингент. Не вчителі, колгоспники, письменники, художники чи актори, яких радянська влада робила терористами і диверсантами, а люди, котрі насправді зі зброєю в руках воювали проти неї. Звичний для охоронців прийом – віддати «контриків» на поталу кримінальникам – перестав працювати.

*Володимир В'ятрович. Із циклу
«Історія з грифом "секретно"»*

Колишні вояки, здатні постояти за себе, силою та організованістю швидко ліквідували домінування кримінальників. «Тепер вбивства відбувалися частіше, ніж втечі, – писав Олександр Солженіцин. – Вони відбувалися впевнено та анонімно: ніхто не йшов здаватися зі скривавленим ножом; і себе, і ніж берегли для іншої справи. Улюблений час – о п'ятій годині ранку, коли бараки відчинялися поодинокими наглядачами, що йшли собі далі відчиняти, а в'язні ще майже всі спали, – месники у масках тихо входили у намічену секцію, наближалися до потрібної вагонки і

точним рухом різали сексота, котрий щойно прокинувся та дико верещав, або навіть ще сплячого».

Потрапивши в табори, українські повстанці не мирилися з існуючим станом речей. Почалось освоєння табірної світу. Почастішали втечі з місць ув'язнення: групи колишніх інсургентів нападали на охорону, відбирали зброю і тікали з таборів. Переважно їх наздоганяли та вбивали. Згодом тактику протистояння було змінено. Колишні повстанці сформували таємні організації «Заполярний провід ОУН», «Провід ОУН північних територій», «Центральний комітет ОУН», «Українська визвольна організація» тощо. Усі вони координували зв'язки між «політичними», окремі з них мали структури розвідки та безпеки. Вістря їх сили було спрямовано проти влади кримінальників, які співпрацювали з адміністрацією таборів.

«Не знаю, де і як, а різали в усіх особлагах, навіть в інвалідному Спаську! У нас, в Кенгірі, це почалось з приїзду дубовського етапу – переважно західних українців, оунівців. Для всього цього руху вони зробили дуже багато. Дубовський етап привіз до нас бацилу спротиву... вони в Дубовці озирнулися, жажнулися цій сплячці та рабству – та й потягнулися

до ножа... Закон ставав яснішим, але новий дивний закон: "Помри в цю ніч той, у кого нечисте сумління!"» Так описує свої враження від дій українських повстанців у сталінських концтаборах Олександр Солженіцин.

Одним з наслідків війни проти кримінального світу став розподіл території впливу. Кримінальники боялись порушувати новий status quo. Якщо й відбувалися поодинокі спроби тиснути на «мужиків» – винуватця за кілька днів знаходили мертвим. Парадокс, однак адміністрація не втручалася у конфлікти. Вбивства були частими, проте свідків не було. Відтак не могло бути й покараних. Табірна адміністрація втратила контроль над ситуацією.

Левко Лук'яненко: «Але потім українські повстанці якось оглянулися. Потім, себто 53–54 рік, оглянулися та й кажуть: "Що ми терпим цю шантрапу, тих бандитів, та ми не боялися зі зброєю у лісі воювати військ НКВС і КДБ, а тут ми боїмося цю шантрапу? І ця шантрапа забирає: там у когось пакунок забрала, там ще щось забрала; давайте наведем порядок", – і вирішили наводити порядок».

Це була переміна атмосфери в концтаборах. Звичайно, кримінальний контингент моментально відчув, звідки вітер віє. Бо то сперечалися, говорили, бійки всякі були, то з'ясувалося все моментально, вони побачили, що влада, так би мовити, в концтаборах змінилася. Але над внутрішнім табірним життям є адміністрація, яка використовує ці зміни.

Завершення «сучої війни» дало можливість політичним в'язням перевернути становище в таборах. Вояки УПА остаточно змінили ситуацію. Страх перед «урками» та зонівською адміністрацією зник. «Політичні» перебравли ініціативу на себе і стали господарями зон. У ВТЛ зосередився «неспокійний» елемент, який вимагав змін таборового режиму, полегшення побуту та умов праці.

Табірне весілля, 1956 (фото з Архіву Центру досліджень визвольного руху)

Однак загальна організованість політичних була невисокою. Представники різних національностей не просто йшли на взаємний контакт. Якщо українці, литовці та кавказці могли порозумітися між собою, то з росіянами й поляками було вкрай важко знайти спільну мову. Знову ж таки, росіяни становили у

Хвиля масових бунтів, що накрила ГУЛАГ на межі 1940 – 1950-х років і сягнула апогею після смерті Сталіна, не лише вдарила по рабському укладу радянської економіки, а й розхитала соціальну стабільність і політичну рівновагу режиму. З кінця 1940-х років ГУЛАГ, як важлива частина державної машини, почав у катастрофічних розмірах виробляти те, що можна було б назвати геном антирадянщини та прямої загрози існуванню імперії.

Все эти события разрушали ГУЛАГ как огромный производственный организм и репрессивную машину, как сферу принудительного труда, безнадежно ретроградную, политически недолговечную, экономически неэффективную и человечески неприемлемую.

Владимир Козлов. «Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти»

Табірні повстання наглядно показали керівництву імперії, що ГУЛАГ як пережиток радянської

таборів більшість: колишні власівці, червоноармійці та здебільшого шовіністично налаштована інтелігенція.

Водночас адміністрація намагалась повернути вплив та авторитет у таборах. Покладатися на кримінальників вона не могла, оскільки їх уже ніхто всерйоз не сприймав. Прихована ворожнеча між в'язнями всіх «видів» та адміністрацією зростала. Йшла гра на міцність нервів. Першими нерви здали в'язні – конвой без жодної причини став стріляти по колонах в'язнів. Так почалася «зеківська революція». Незважаючи на домінуючі бандерівців, вона мала інтернаціональний характер.

Степан Семенюк: «Участь в цьому брали, я кажу, найбільше українці, з того факту, що їх там найбільше було, але в страйкових комітетах були не тільки українці, там були різні. В Норильську в нас страйковий комітет очолював Шамаєв Борис, і саме зрусифікований татарин з походження був, лейтенант армії десь там був, де стався бунт в полоні на Північному фронті і пізніше судили, але вийшов живий, ще кілька років тому; знаю, що він ще жив. Зрештою, досить добра людина була. Отак це мало, знаєте, політичний, міжнародний вимір...»

мобілізаційної економіки «випав із часу», перетворився на заповідник сталінізму та професійної злочинності. Враховуючи швидку ротацію в'язнів у таборах і колоніях та систематичний обмін населенням між ГУЛАГом і великою зоною, можна припустити існування прямого зв'язку між виступами в концтаборах та спалахами міських бунтів на початку 1960-х років. Серед активних учасників тих подій можна було зустріти чимало людей з пристойним табірним досвідом.

Січень 1952-го. Оперативна інформація НКВС нагадує хроніку бойових дій. У таборах наростають прямі протестні дії. У Камишлязі тридцять в'язнів виламаними з нар дошками кришать ребра вертухаям. 22 січня того ж року в Екібастузькому відділенні Песчлагу оунівці проводять криваву чистку в рядах сексотів і оголошують страйк. 5 лютого 1952 року у Воркуто-Печорському ВТЛ в'язні вступають у сутичку з адміністрацією. Застосовуються класичні нари та цегла з розібраних печей. 18 березня в 1-му табірному відділенні Горлагу українські та литовські націоналісти розбрюкують конвой і роблять спробу підняти збройне повстання. У січні 1953 року у спецзоні Вятлагу

відбувається масова сутичка в'язнів і охорони. Під час придушення виступу охорона застосовує зброю.

За цими, на перший погляд локальними, бунтами ховались нові процеси та явища. Серед організаторів виступів, окрім оунівців і «лісових братів» з Прибалтики, дедалі частіше трапляються постаті з суто радянським минулим. Так, в одному з донесень перший заступник начальника ГУЛАГу Кобулов серед харизматичних учасників табірних заворушень називає прізвища колишніх підполковників Радянської армії, які закликали до відкритого збройного спротиву. «Краще померти стоячи, ніж жити на колінах», – заявляли вони.

У березні 1953 року помирає Сталін. У зв'язку з цим в'язні ГУЛАГу чекають на амністію. Однак указ Президії Верховної Ради СРСР не виправдовує сподівань політзеків. Амністія торкається насамперед «соціально близьких» кримінальників і має безпрецедентні масштаби. Разом з тим «демобілізаційні настрої» призводять до падіння дисципліни та посилення бунтарських тенденцій.

Володимир В'ятрович: «І таким детонатором, таким

детонатором ситуації, яка постійно наростала з кінця 40-х років, стала смерть безпосередньо самого Сталіна в 1953 році. 5 березня 1953 року. З його смертю багато людей пов'язували певні зміни, які мають настати в країні. Хтось боявся цих змін, і, відповідно, ми маємо вражаючі кадри, коли тисячі людей плачуть на похороні Йосипа Сталіна, хтось, навпаки, їх з радістю очікував, що ця країна почне мінятися. І власне, я думаю, що ці очікування і стали одним із таких чинників, який підштовхнув в'язнів до більш якоїсь активної позиції».

Звичка до виховних засобів на кшталт гамівних сорочок, кайданів, дисциплінувального обливання холодною водою, позбавлення харчів за погану роботу, застосування зброї у випадках непокори та використання «сук» у ролі табірних сержантів нашттовхнулась раптом на декларацію влади про дотримання «соціалістичної законності». Усі ці новшества були сприйняті табірним начальством як перспектива втратити єдино мислимий інструмент управління. Контролювати ситуацію іншими методами вони не хотіли і не могли.

По амністії з таборів звільнили чимало сексотів із

засуджених за незначні злочини. На якийсь час було суттєво послаблено агентурно-оперативний контроль над табірною спільнотою. У таборах і колоніях виникло щось на кшталт вакууму влади.

Вакуум цей негайно заповнили лідери українських і прибалтійських націоналістів. У свою чергу, табірна адміністрація намагалась компенсувати послаблення таємного контролю над зеками жорсткими демонстративними діями, однак нашттовхнулась на потужний спротив. Таким чином, вона сама готувала передумови вибуху, який згодом історики назвуть Норильським повстанням.

Володимир В'ятрович: «Норильську передували, власне, такі локальні спалахи, які ще важко назвати повстаннями, вони не набували таких масштабів з кінця 40-х років. Але власне масштабний уже такий вияв спротиву – коли вже тисячі в'язнів готові були не виходити на роботу; практично можна сказати, що Норильськ був першим виявом, першою ластівкою такого роду».

Після марних сподівань на перегляд справ і зменшення терміну «відсидки» конспіративні центри українських

політичних в'язнів, які з кінця 1947 року було організовано в кожному радянському концтаборі, почали піднімати ГУЛАГ на бунти. Деякі з цих бунтів переросли у справжні повстання.

Історія ГУЛАГу знає три найбільші повстання: Норильське і Воркутинське 1953-го та Кенгірське 1954 року. Саме вони докорінно змінили систему ГУЛАГу, змусивши московське керівництво її реформувати. Усі виступи відбувались передусім у формі страйків. Вони були по основоположним конструкціям сталінського ГУЛАГу як важливого елементу «соціалістичної економіки».

Осінь року 1950-го. Казахстан. В Екібастузький табір прибуває етап з Долінки. Складається він переважно з бандерівців та литовських «лісових братів». Їх поведінка виходить за межі табірних стереотипів. На роботі вони загорають і покурюють, вертухаям ввічливо пояснюють, що виробничі справи – не їхнього розуму діло, наряди та норми обговорюють із нормувальником і добиваються їх суттєвого зниження. Коли когось із них хочуть забрати до карцера – не

видають, але кажуть, що хочуть разом з ним сісти до табірної буцегарні. Начальство не може управляти цими людьми, оскільки серед них немає стукачів. Дізнатися прізвища активістів неможливо. Тоді українців розкидають по різних бригадах. Скоро починають знаходити трупи сексотів. Протягом восьми місяців їх нараховують понад сорок п'ять. Ховають стукачів у табірній тюрмі, яку зеки називають «камера хранения». Без їхніх доносів чекісти сліпі і глухі.

Щоб розрядити обстановку, начальство намагається переконати зеків, що відбувається перегляд справ і гряде швидке звільнення. Однак досвідчені каторжники пояснюють новачкам, що обіцянки чекістів – не що інше, як черговий фарс. Тоді енкаведисти роблять спробу спровокувати різанину між бандерівцями та магометанами – чеченцями, інгушами, татарами й азербайджанцями. Задум цей швидко розгадують і унеможливають його втілення. Тим часом ситуація в таборі загострюється до краю.

Черговий конфлікт виник після вечірньої переклички. Конвой недорахувався однієї людини і наказав усім зекам зібратися біля воріт вахти. Бригадири пропонували порохувати людей на робочих місцях.

Найголосніше вигукував цю вимогу бандерівець Павлик. Начальник конвою запропонував йому пройти на вахту. Це була пастка, однак Павлик, котрий керувався не стільки розумом, скільки гнівом та відвагою, таки пройшов на вахту, біля якої за кілька хвилин зібралося кількасот зеків. Вони вимагали повернути бригадира.

«На вахте Павла обвиняли в “контрреволюционном саботаже”. Он отвечал: “Мы революционеры, а не вы. Мы борцы с вашим тюремным фашизмом. Хватит вам тридцать четыре года считать себя революционерами. Раз вы против нас, то вы – настоящая контра. Зарубите себе это на носу”» (Р. Пименов. «Спротивление в 45–56 гг.».)

Одурілий начальник конвою наказав скрутити Павлика, однак той розкидав охоронців і вирвався з приміщення вахти у натовп зеків. Узяти його можна було тільки збройною силою, однак начальство не ризикнуло направити автоматників у зону, де розлючені бандерівці могли відібрати зброю. Випадок цей продемонстрував ув'язненим дієвість бунту та погано прихований страх начальства.

Вибух, який готувався добре законспірованим центром, стався в січні 1952 року. Під ту пору ситуація в таборі змінилася. Сітку стукачів було знешкоджено, табірні придурки стали ввічливими, усі бригади отримували підвищений пайок, жодного доходяги більше не було. Начальство нервово шукало способів боротьби із самоорганізацією зеків, які на їхніх очах з переляканих рабів перетворились на спільноту людей, спаяних гідністю та благородною метою.

Табірне начальство вирішило розділити лагпункт навпіл. Українців, колишніх вояків УПА, яких підозрювали в убивствах стукачів, зачинили в ізоляторі. Слідство по їхній справі нічого не дало, тож підозрюваних стали кидати в камеру, де ховались вцілілі сексоти. Стукачі катували підозрюваних, і їх крики було чути в таборі. 21 січня зеки почали штурм табірної тюрми. Обурені знущанням над товаришами, вони виламували дошки і вибивали ними ґрати з вікон ізолятора, згодом вилили туди кілька відер пального, однак підпалити не встигли. Солдати з вишок відкрили автоматний вогонь. Загибло близько десяти чоловік. Поранених наглядачі добивали палицями. Вільнонаймані робітники охрестили подію «ленінським

розстрілом», оскільки штурм відбувався в річницю смерті комуністичного вождя.

Администрации лагеря были предъявлены требования: вызов республиканского прокурора, прекращение репрессий, наказание виновников пыток в изоляторе. Заключение не выходили из барак. Связь между ними поддерживали зеки, доставляющие уголь. Над тихой и пустой зоной поднимался лишь дым, напоминая длинные серые свечи.

Р. Пименов. «Спротивление в 45–56 гг.»

В'язні Екібастузького концтраку оголосили страйк і голодування протесту. За кілька днів до табору зачастило начальство. Їм заявили, що до приїзду прокурора голодування не припинять. На четвертий день з'явилися прокурор і вище табірне начальство. Вони нічого не обіцяли і погрожували судом за контрреволюційний саботаж. Наступного дня прокурор і начальство перемінилися. Вони з усім погоджувались, обіцяли репресій не чинити, а винних

табірних керівників покарати.

Адміністрація пішла на дрібні поступки. Дозволила кіно, видала постільну білизну, у їдальні стали видавати подвійні порції. Ввели також оплату праці за госпрозрахунком. Сорок п'ять відсотків заробітку йшло зекові, решта – на утримання табору. Все це мало приспати пильність повстанців. Під оксамитом обіцянок табірне начальство ховало підготовку до жорстоких репресій.

За два тижні почалась розправа. Дорогою на роботу колону в'язнів зупинили автоматники та кулеметники. Наказавши всім сісти, вони оголосили, що за найменшого порушення буде відкрито вогонь. Центр керівництва страйком вирішив призупинити спротив, аби зберегти кадри для подальшої боротьби. Найактивніших членів Екібастузького повстання керівництво ГУЛАГом вирішило розкидати по різних островах табірної архіпелагу. Там вони мали потрапити під прес кримінальників і зникнути з лиця землі як фізичні особи.

Після придушення екібастузького спротиву з каторжників особорежимних таборів Степлагу та

Песчлагу було сформовано так званий карагандинський етап, у який потрапило тисяча двісті чоловік, переважно учасники табірних сутичок із кримінальниками та адміністрацією. 8 вересня 1952 року карагандинський етап Єнісеєм прибув до Дудінки. Того ж дня його перевели у Норильськ. Близько півтисячі бунтарів розмістили в 1-му відділенні Горлагу, сімсот чоловік потрапили у 5-те табірне відділення Горстрою. Усім їм видали нові номери з літерами У або Ф, аби відразу вирізняти їх із маси ув'язнених. Переважна більшість карагандинського етапу складалася з колишніх вояків УПА та учасників національного спротиву прибалтійських республік. Були вони молодими, сміливими і непокірними.

Якщо раніше норильські зеки, надриваючись на важких роботах, брали участь навіть у трудових змаганнях, то карагандинці працювали на об'єктах без будь-якого бажання і часто взагалі відмовлялись від роботи. Разом з тим вони агітували в'язнів страйкувати – ризикуючи потрапити в ВПР^[3] або ШІЗО, – однак не боялися цього, свідомо обираючи не покірність, а спротив. Типовим прикладом є доля литовського

музиканта Юзаса Лукшиса, котрий за відмову від роботи та агітацію за страйк відсидів сто сорок діб у карцері.

Саме карагандинці стали організаторами боротьби з лакеями керівництва ГУЛАГу та сексотами. Табірній адміністрації жодного разу не вдалося знайти винних у вбивствах стукачів та побитті бригадирів. У підготовці та проведенні норильського повстання роль карагандинського етапу була величезна. Їм удалося змінити сам клімат Горлагу. Одні з них стали членами страйкових комітетів, інші – авторами лозунгів, звернень, вимог, треті – учасниками переговорів з комісіями МВС. Були й такі, що, формально не входячи до комітетів, керували страйками, з тіні підказуючи рішення та підштовхуючи до необхідних дій.

«Було зрозуміло, що принесений у Норильськ «вірус бунту» потрапив у благодатний ґрунт. Старожили Горлагу не були інертними. Переповнені штрафні ізолятори говорили про це. Відмова від роботи траплялась бригадами та колонами» (Р. Пименов. «Спротивление в 45–56 гг.»).

Подібні «волинки» завдавали відчутного удару не

тільки по Норильському металургійному комбінату імені Завенягіна, а й по всій економіці Радянського Союзу, яка трималась переважно на рабській праці мешканців ГУЛАГу.

До 1951 року селище Норильськ та проммайданчик Норильського комбінату прилягали до північного підніжжя гори Шмідтиха. Напередодні зеківської завірюхи міста Норильськ як такого ще не існувало.

Степан Семенюк: «А Норильськ тоді був не містом, а посольком, в якому було двадцять шість тисяч жителів, а тільки політичних в'язнів особо небезпечних було понад тридцять тисяч. А скільки було в ІТЛ-лі, які мали вже двадцять п'ять років, але не були особорежимні, і побутових в'язнів, тяжко мені сказати. А серед оцих лагерів Гулагу був окремий ще один лагер – «Горлаг 3», де були виключно засуджені на каторжні роботи, в якому десь 80 %, а навіть, мабуть, більше як 80 % – то були українці. В той час, у 53 році, в тому лагері було дещо більше як три з половиною тисячі в'язнів, а серед цих півтори тисячі в'язнів-каторжників були інвалідами, так званими, значить, котрих вже не гонили на роботу, вони лежали, ходили, деякі чекали смерті, чекали смерті, отака була та

ситуація».

У вогонь непокори масла підливали всі, хто мав бодай дрібочку влади над підневільним зеком. Так, колишній в'язень Горлага Павлов згадує про конвоїрів, які спеціально водили колону ув'язнених брудною дорогою крізь тундру, час від часу командуючи: «Лечь! Встать! Лечь! Встать!» Знуцання тривало доти, поки колона не відмовилась виконувати наказ. Зеки не підіймалися із землі, поки конвой не дав пояснення «вищестоящим», чому колона вчасно не прибула на об'єкт. Того разу начальство до справи підійшло творчо і змінило конвоїрів.

Тим не менше випадки непокори були відносно малочисельні. Наважувались на вчинок, порівняно з загальною масою, одиниці. Метою агітаторів було пробудити саме масову свідомість. Без цього почати загальнотабірний страйк було неможливо. З поодинокими ж протестами розправлялись легко і швидко.

5 березня 1953 року помирає Сталін. У таборах у

Степан Семенюк: «Повстання і змови чекісти вмiли організувати. Там, де для цього були передумови або ж відчувалось певне бродіння, вони через провокаторів прискорювали події, щоб далі діяти за відпрацьованою схемою. Виявити та публічно покарати зачинщиків, а решту заставити ще нижче схилити голови та зігнути спину. Досвід провокацій, десятиліттями накопичений табірною системою СРСР, широко застосовувався у Горлазі і давав, як правило, ті результати, на які розраховували чекісти. Однак у травні – червні 1953 року події вирвалися з-під їх контролю».

26 – 27 травня в житлову зону 1-го відділення Горлагу було занесено двісті ломів і сокир. Табірне начальство готувало провокацію, яка мала завершитись великою різаниною. Однак терті хлопці з карагандинського етапу швидко розгадали цей задум. Довкола зони тим часом було виставлено додаткову охорону. Солдати стояли на відстані десяти метрів один від одного, аби під час різанини в'язні не могли вискочити за межі табору. 1 червня у виробничій зоні рудника «Медвежий ручей» група чисельністю шість чоловік, одягнута в бушлати з номерами, спробувала підірвати головний трансформатор рудника. Щойно в'язні

зв'язку з цим напружено чекали послаблення режиму та перегляду справ невинно засуджених. Однак амністією під кінець березня дали тільки кримінальникам та в'язням із малими термінами покарання. Надії засуджених за п'ятдесят восьмою – політичною – статтею виявилися марними. Все це викликало розчарування, образу та різко прискорило початок повстання.

Степан Семенюк: «І хочу підкреслити: ми не домагалися, щоб нам забрати козаків з бараку, нам двері зачиняли чи щось інше, бо це ми самі вмiли зробити. Ми домагалися одного – звільнення невинно засуджених, значить, ми домагалися, щоб приїхала комісія і переглянула документи, і звільнили людей...»

«Передгрозову атмосферу відчували всі, в тому числі оперативно-чекістські відділи. З Москви до Норильська докочувались відголоски боротьби Берії за владу. Відомству страху треба було довести новому уряду свою незамінність шляхом розкриття контрреволюційних “змов” або ж придушення “антирадянських повстань”» (Р. Пименов. «Сопротивление в 45–56 гг.»).

помітили диверсантів, ті кинулись тікати і були пропущені охороною через колючий дріт. Вартовий на вищі стріляти в цю загадкову публіку не став.

Усім було ясно, що провокація готувалась за активної участі адміністрації. Знаючи про задумане, практично в усіх табірних відділеннях управлінці покинули робочі місця без будь-яких погроз або примусу з боку в'язнів. 20–25 травня зі штрафних ізоляторів і БПРів Горлагу було випущено озлоблених та завербованих «безпредельщиків» з наказом починати масові заворушення. П'ятдесят восьму політичну статтю вони мали підвести під розстріл.

Тим часом провокації в 1-му табірному відділенні тривали. 4 червня, щоб збурити в'язнів та завести в зону пожежні машини, за дорученням опервідділу Горлагу було підпалено стаціонар лікарні разом із хворими. Разом з тим у штрафний ізолятор 3-го табірному відділення перевели двадцять чотири головорізи з великими термінами покарання. Оперуповноважений зони Калашніков особисто передав їм загорнуті в рушники ножі. Про це в заяві урядовій комісії повідомив днювальний оперчастини Бузинський.

«Каторжан в неурочное время сняли с объектов и возвратили в лагерь. К возвращению заключенных в жилую зону охрана усилена, установлены пулеметы. На собрании заключенных, отвечая на их вопросы, начальник лаготделения капитан Тархов заявил, что “ничего не произошло”, а усиленная охрана – “это вас не касается”» (Р. Пименов. «Сопротивление в 45–56 гг.»).

4 червня наглядачі ШІЗО спробували заштовхнути в камеру до «молотобійців» кількох політичних.

Побачивши в руках бандитів ножі, ті здійняли гвалт: «Допоможіть, убивають...» Їх товаришам по ізолятору вдалося вибити двері камери і вирватись в коридор, а згодом у двір ШІЗО. Бандити крізь задалегідь прорізану ножами діру у стелі втекли з ізолятора і були пропущені крізь дріт у дивізіон охорони.

Солдати кинулись палицями бити тих, кому вдалося вирватись у двір ШІЗО. Одного з в'язнів важко поранили в голову. Все це відбувалось на очах каторжників, які стояли біля дротяної загорожі ізолятора. Врешті-решт побиті в'язні вирвались із рук солдатів, утекли в зону і сховалися в бараках.

Коли всі трохи заспокоїлись і почали розходитись, командир охоронного дивізіону Полстяной наказав відкрити вогонь по в'язнях. Результат: чотири убитих, сімнадцять поранили. Двоє скоро померли від ран.

Співпраця кримінальників із табірною адміністрацією була на диво органічною. Одні не вважали «політичних» за людей через закріплені за ними ярлик «ворогів народу», інші, себто «урки», усіх незгодів за людей теж не вважали. Таким чином, у боротьбі проти «політичних» «зсучені блатняки» і «червонопогонники» становили єдине монолітне ціле.

Левко Лук'яненко: «Ці кримінальні злочинці – там був пахан, який керував тими всіма злочинцями, і він підтримував зв'язок із опером, тобто заступником концтабору із оперативної частини, і викликає цього кума, цього пахана той опер і каже: “Візьми цей ніж”, – подає ніж на столі, каже: “Там заважає нам ось такий-то”. Тобто хтось із активних українців або литовців, тих націоналістів, і убивали цього націоналіста, і якщо не зуміли заховатися зовсім, а це часто, що вони не дуже ховалися, то за вбивство нашого активного політичного в'язня давали місяць або два місяці БУРу (БУР – це «барак усиленого режиму», тюрма), і все, і

отак-то розправлялася адміністрація із активними політичними, в основному українцями, ну і литовцями, нашими союзниками, естонцями, латвійцями і т. д.»

Наприкінці травня 1953 року начальник караулу сержант Дьяков перевіряв пости-вишки довкола 5-го табірному відділенні. З ганку зонівського бараку в'язні стали вигукувати на його адресу «сталінський вилупок», ображати та сміятися з нього. Озлоблений Дьяков дав по зекам чергу з автомата. Було вбито трьох і поранено сімох людей. Цей випадок послужив сигналом до повстання в'язнів 5-го табірному відділенні. П'ять тисяч ув'язнених виступили як одне ціле. Дріжджі, які приніс у Норильськ карагандинський етап, дали добру закваску.

Степан Семенюк: «Коли людина втратить віру, їй нічого не треба. І треба було брати якусь віру, я це називаю “треба було підірвати, зняти з неї кайдани, привичку до каторги, знаєте, будити віру, віру в себе, стати знову вояком, бути знову вояком”. І нам це вдалося, буду говорити, що якби ми не повстали, то не було б тих п'ятдесяти, була б більша кількість жертв, знаєте».

Розстріл 26 травня у 5-му табірному відділенні Горлагу став приводом для початку страйку. Ранкова та нічна зміни на роботу не вийшли. Нічна зміна, повернувшись із роботи, зачинила ворота і не випустила ранкову зміну із зони. Мужчин майже одразу підтримали жінки з 6-го табірному відділенні – дізнавшись про те, що страйкувальникам удвічі зменшується харчова норма, жінки вирішили оголосити загальне голодування, баланду вилили на землю, а двері кухні забили дошками навхрест. Бунт набирив обертів.

Похорон в'язня в Норильську

Приводом до Норильського повстання послужили вбивства табірників солдатами охорони, стрілянина по житлових зонах таборів, провокації оперативно-чекістських відділів, які підбурювали «волинки» і повстання з метою виявити та ізолювати найбільш активних табірників. Глибинною ж причиною Норильського повстання був антилюдяний режим особорежимного табору, який викликав масовий

жіноче лагвідділення на знак солідарності з мужчинами 5-го табірному відділення теж оголосило страйк. Нічна зміна була відізнана в табір із виробничих об'єктів, ранкова зміна тим часом не вийшла за периметр зони. Почались протестні голодування. В'язні вивісили чорні прапори і організували похорон застріленого товариша на території табору. Адміністрації тіло вбитого вирішили не віддавати.

До приходу бандерівського етапу з Караганди в Норильських таборах «бал правили» злодії та бандити. Адміністрація охоче призначала їх на «хлібні» і блатні посади, вважаючи першими помічниками у підтриманні табірному режиму. І вони таки тримали «паличну дисципліну». Злодійська етика всіх незлодіїв ставила поза межі людської спільноти. З ними можна було робити все що завгодно. Один із керівників Норильського повстання, Євген Грицяк, розповідає про характерний епізод, який начисто поламав психологію стосунків політичної статті з блатняками. Ну, а почалося все з етапу, який допровадив у Норильські табори жінок з України.

Євген Грицяк, багатолітній політв'язень, один із

протест ув'язнених.

Рік 1953-й, 21 травня. Норильськ, 2-ге табірне відділення Горлагу. За розпорядженням генерала Сємьонова сюди перекидають озброєних ножами бандитів-безпределщиків. У результаті різанини з обох сторін – жертви. Політичні на знак протесту не виходять на роботу. Через два дні, під час відправки групи табірників на етап, старший лейтенант Ширяєв застрелив ув'язненого і тяжко поранив у голову ще одного зека. 24 травня у 4-му табірному відділенні під час конвоювання колони з центрального ШІЗО Горлагу сержантом Циганковим був застрелений зек Ф-630 – Еміль Софроник. За два місяці табірний суд виправдає Циганкова через «отсутствие в его действиях состава преступления». Холодним літом 53-го спонтанні розстріли зеків стануть нормою.

Після кількох обстрілів житлової зони група табірників вирушила до адміністрації з вимогою викликати комісію з Москви. Адміністрація втекла на вахту. 6-те

керівників Норильського повстання, згадує: «Надзирателі переказали там одному блатному, найважливішому, що одна дуже гарна бандерівка є. І той приказав своїм «реб'ятам» привести її. І коли запровадили жінок у зону, то були чоловіки з жінками разом, і її приводять туди, і він хотів її знасилувати. І причому надзирательські сказали, що вона невинна дівчина. Вона не давалася, дець мала лезо зашите в одязі, добула його, коли він її там... мучив, порізала собі груди, кров пішла, і її забрали в санчасть. Коли там все загоїлося, її привозять знову, і знов та сама історія, і вона ще раз себе ріже. На третій раз, коли її привезли, то він наказав тримати її цим блатним, щоб вона не могла цього зробити... Він її згвалтував і «реб'ята, кому не лень, давайте хором...» І пішли там по черзі... Потім вивели її з барака, вже таку вимучену, вона ледве йде, посипали голову дьогтьом і, так як блатні завше мали пухову подушечку, це головний їхній атрибут був, розрізали і посипали цим пір'ям голову. А усі в'язні, які там були політичні, навіть герої УПА, можна прямо сказати, були так пригнічені, так придавлені, що ніхто не міг піднятися. І хтось один, як це побачив, крикнув... я не знаю, чи то був Михайло Хміль, я не

пам'ятаю: “Хлопці, над нашою кров'ю знущаються!” То каже, як бараки затріщали, оці-о нари почали ламати і з дошками на блатних. А вони всі з ножами: “Ти смотрі, смотрі, мужики, фраєра...” То їх десь вісімдесят чоловік убили... деякі з них скакали через колючі дроти і кричали “конвой, не стреляй, бандери нас убивають...” Але конвой стріляв...»

З приходом карагандинського етапу першу скрипку в Норильських таборах стала грати політична п'ятдесят восьма стаття. «Зсучені» злочинці боялися за власне життя і трималися в тіні табірної начальства, яке, тим не менше, за кожної зручної нагоди використовувало їх для організації провокацій та різанини. Тим часом убивства в таборах тривали. 26 травня у 5-му відділенні Горлагу біля одного з бараків зібралося кількасот табірників. Вони відпочивали; хтось співав, хтось їв вівсяну кашу з казанка. Раптом прозвучала довга автоматна черга, за нею кілька інших. Кулі навиліт шили дерев'яні стіни бараків, а разом з ними й тіла людей.

Початок був такий: у 5-й зоні відгородили кілька бараків під штрафний лагпункт і ввозили туди всіх непокірних. Водночас у кількох зонах було проведено

серію розстрілів. Так, у 1-й зоні розстріляли двох чоловік, у 4-й – ще одного, а у 3-й, каторжній, несподівано обстріляли всі бараки. В результаті – шістьох в'язнів убито, п'ятнадцятьох поранено.

Керівництво табору підсилило зовнішню охорону, але до будь-яких рішучих дій не вдавалося. Тільки в 5-й зоні адміністрація спробувала напустити на в'язнів озброєних кийками охоронців. Але солдати зробити нічого не змогли і були відкинуті назад. Тоді генерал Семьонов зібрав усіх офіцерів Норильського гарнізону і повів їх у табір. Офіцери йшли і стріляли над зеківськими головами. Коли вони підійшли впритул до в'язнів, зав'язався кулачний бій. Спроба взяти зеків голими руками не вдалась. Внутрішній нагляд адміністрації було паралізовано. Успіху бунтівників сприяв повстанський і підпільний досвід українських та прибалтійських націоналістів.

Євген Грицяк: «Нам одного разу один полковник читав лекцію і казав, що нам треба вчитися конспірації у бандерівців, дивіться, як вони строго законспіровані і нічого не болтають, і ще він наказував солдатам, щоб брати приклад з бандерівців, як треба тримати язик за зубами».

Навесні 1953 року стосунки охорони та зеків Горлагу загострюються. Напругу нагнітає пропаганда. Усіма засобами у солдатську свідомість вдовблюється, що перед ними – особливо небезпечні державні злочинці, «палачі і карателі советского народа». Пропаганда істерично підтримує ненависть молодих солдат до табірників, заохочує жорстоке ставлення до ув'язнених і ганить за гуманність. Нелюдський режим ГУЛАГу, «беспредел» табірної адміністрації та охорони, приниження і топтання людської гідності плюс «безнадьога» величезних термінів – усе це мало зламати будь-кого і фізично і морально. Однак табори під ту пору були вже не ті.

Розстріли в табірних відділеннях Горлагу спровокували страйк. Не працював ніхто. Люди кричали: «Нас убивають! Не будемо працювати! Хай викликають комісію з Москви!» Керівництво Горлагу припинило. Стрільщина по в'язнях припинилась, однак людей почали морити голодом. На одному з будинків було встановлено напис «Нас убивають і морять голодом». У 4-й зоні на знак солідарності з в'язнями Горстрою було оголошено голодування. 6 червня у 4-ту зону зайшла група високопоставлених

осіб. Один з них, полковник Кузнецов, заявив: «Москві стало відомо про безчинства, які чиняться у Норильську. Кремль вирядив урядову комісію. Пропонуємо виділити п'ятьох представників, які виклали б нам усі ваші претензії. Гарантуємо, що ніхто з парламентарів не буде репресований».

Неподалік сторожової вишки табірне начальство накрило червоною тканиною стіл, за який всілися московські переговорники. Вимоги ув'язнених оголосив лідер 4-тої зони Євген Грицяк. В'язні вимагали: припинити розстріли в тюрмах і таборах; замінити все керівництво Горлагу; скоротити робочий день в таборах до восьми годин; гарантувати вихідні; поліпшити харчування; дозволити листування та побачення з рідними; вивезти з Норильська на материк усіх інвалідів; зняти з бараків замки та ґрати, а з людей – номерні знаки; скасувати рішення «Особого совещанія» як неконституційного органу; припинити тортури на допитах і практику закритих судових процесів. Табірне начальство та члени московської комісії були ошелешені. Нечувана річ, у «стране рабов» в'язні, «пиль лагерная» ви-ма-га-ють...

Євген Грицяк, один із керівників Норильського повстання

Під завісу переговорів Кузнєцов сказав, що доведе до відома уряду вимоги ув'язнених, і, запевнивши, що стріляти в них більше не будуть, запропонував усім вийти на роботу. В'язні погодились. Згодом Кузнєцов провів подібні переговори з представниками 5-тої, 6-тої та 1-шої зон Горлагу. На свій превеликий подив, він

виявив, що суворо ізольовані зони виступили з однаковими заявами та вимогами. Інакше повелася 3-тя, каторжна, зона. Її в'язні не визнали повноважень комісії і не вступали з нею в жодні переговори.

«Дев'ятого червня всі зони, за винятком третьої, приступили до роботи. Того ж дня Кузнєцов зачитав постанову уряду про: заміну керівництва Горлагу; скорочення робочого дня до восьми годин; дозвіл відсилати два листи на місяць плюс побачення з рідними; зняття з бараків замків і ґрат. «Крім того, – сказав Кузнєцов, – уряд запевнив, що згодом буде переглянуто особові справи засуджених»» (Євген Грицяк. Спогади).

Після переговорів з московськими людьми в'язні високо підвели голови. Як-не-як, а влада пішла на поступки. Генерал-майора Семьонова зняли з посади начальника управління і призначили заступником генерал-лейтенанта Царьова. Крім того, в'язнів запевнили, що старший лейтенант Ширяєв і старшина Бейнер, винні в убивствах в'язнів, сидять у тюрмі. Багатьох охопила ейфорія переможців.

Володимир В'ятрович: «І це повстання, яке почалося в

Норильську, тривало до серпня 53 року, і вперше політв'язні змусили піти на переговори з собою, тобто змусили визнати себе певним суб'єктом для переговорного процесу з боку найвищого державного керівництва. Очевидно, що це викликало дуже велике розгублення в радянської влади, яка не звикла до того, що в таборах можливі якісь такі заворушення, адже табори були ніби тим місцем, де панував спокій і ситуація повністю була підконтрольна».

Московська комісія тим часом не квапилася покидати Норильськ. 3-тя зона каторжників досі чинила опір. Розлючений Кузнєцов спробував морити каторжників голодом. У зону перестали завозити продукти, перекрили воду. В'язні вирішили повідомити про це населення міста. Вояк УПА, Петро Миколайчук, зумів вилити з олова друкарський шрифт, який було набрано в короткий текст. Почалося друкування листочок. Перша їх серія повідомляла населення міста про те, що в'язнів морять голодом, не дають води.

Євген Грицяк: «Ну як там склалося, хто перший змонтував того змія, не знаю, але знаю, що тут найбільша заслуга Миколайчука, він вже помер, нема його, дуже гарний чоловік був... і він то всьо... Змії, як

робилися... то вони були десь такого формату і згорталися в трубку, по триста штук під одного змія підв'язували ниткою, під нитку – ватний ґніт, запалювали його, і вата тліє, і змія пускають уверх. Дотліла вата до нитки, нитка відпускає, летючки на вітрі розвіваються... То казали навіть, що деякі долітали до Ігарки, це триста кілометрів від Норильська...»

Коли змії підіймалися вгору, конвоїри стріляли в них. Іноді влучали, але це зміям не шкодило. У такий спосіб на місто було випущено близько сорока тисяч летючок. У місті були організовані спеціальні комсомольські бригади, які мали завдання вибирувати летючки. Проте вже перша серія летючок зробила свою справу: в зону завезли продукти, пустили воду. Заохочені перемогою в'язні 3-тньої зони щодня повідомляли населення міста про стан своїх справ та про свої вимоги перед урядом. Лють табірною начальства тим часом виходила з берегів.

Степан Семенюк: «Отже, був такий випадок, як ми вже на 3-му, влада мусила втекти з лагерь, приїхав начальник Гурлагу генерал Семьонов, його в лагерь ми не пустили. Під огорожу підійшов начальник гарнізону

Постаноль і, знаєте, розправив шинель, вийняв нижню плоть і показав нам таке. Дивилися, як на декого помішаного, але вони були безсильні, вже він не міг, настільки безсильні, щоб показати нам свою плоть. Така сатирична, але дуже виразна, що він тоже, а пізніше він застрілювався... застрілювався наче. Ну, не знаю чому, казали, що його судили за “невиповнення” чи “перевиповнення”. Отаке буває, знаєте, в житті дуже багато бувало моментів, знаєте, не тільки повстання з етапів, з різних людей».

У всіх табірних відділеннях Горлагу було створено відділи самооборони – для знешкодження провокацій з боку табірної адміністрації та оперативних груп чекістів. Так, у 1-му табірному відділенні було перервано спробу підпалити лікарню, підірвати трансформатор і рейки залізниці. Тоді ж, туманної ночі, було перерізано дріт і один з офіцерів намагався зайти в зону доволі незвичним способом. Він рачкував задом наперед, намагаючись залишити сліди на свіжому снігу таким чином, щоб склалось враження чиєсь втечі з табору.

Коли в усіх зонах Горлагу адміністрацію та наглядачів виставили за вахту, чекісти мали надію, що в таборі

почнуться анархія, грабунки, терор і таке інше. Однак повсталі дуже швидко самоорганізувались і створили господарчі, соціальні та національні комітети. Вони стали законодавчими, виконавчими та каральними органами. В усіх табірних відділеннях члени комітетів дбали про роботу кухні, лазні, ремонт бараків і прибирання території. Були обрані відповідальні за агітацію, інформацію та культурно-освітню роботу. Під час страйку в табірних клубах відбувалися репетиції драмгуртків. Працювали бібліотеки, організовувались спортивні змагання, навіть ставились спектаклі. У 4-му табірному відділенні шість разів поспіль з великим успіхом ішов «Назар Стодоля».

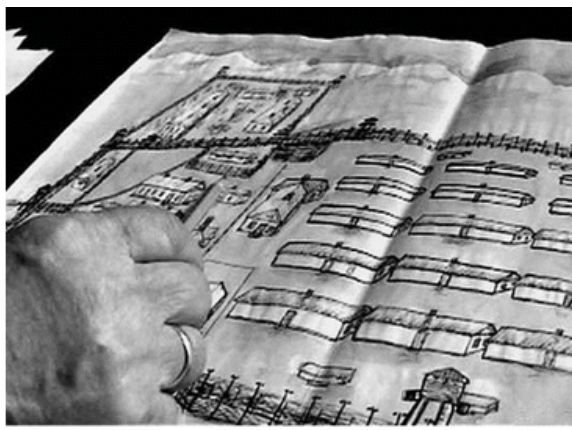
У повсталому Горлазі можна було говорити про парадоксальне явище – охорону в'язнями начальників лагодделеній та інших представників табірної адміністрації. Під час обходу зони будь-які особи з відомства МВС обов'язково супроводжувалися зеківським караулом, аби з ними не трапилося чогось непередбачуваного. На зоні навіть з'явився лозунг: «Товариші, будьте ввічливі під час спілкування з табірною адміністрацією та солдатами!»

Особливо чітко була поставлена охорона порядку в 1-му та 3-му каторжних відділеннях. Зону розбили на чотири ділянки, понад вісімдесят чоловік було призначено старшими секцій і бараків. Було вказано місця цілодобових постів та патрулів. У 4-тій зоні на знак жалоби за розстріляними товаришами на дахах двох найвищих бараків було встановлено по чорному прапору. На бараках 5-тої зони теж з'явилися чорні прапори. Вони дратували адміністрацію більше, ніж сам факт невиходу на роботу. Не сподобалися ці прапори навіть деяким в'язням. Група в'язнів заявила, що чорний колір – не що інше, як символ анархії, запропонувала червоне знамено з чорною облямівкою, однак українські націоналісти заявили, що «червоне з чорною облямівкою є більшовицький прапор, під цим прапором ми стояти не будемо, наш прапор чорний, і чорне наше життя».

Так і не дійшовши згоди, в'язні розділились на дві групи: перша – за чорний прапор, друга – проти нього. Але то були тільки зовнішні ознаки розбіжностей. Коріння їх було приховане багато глибше. У групу, що виступала проти чорного прапору, входили в'язні, які противилися продовженню боротьби, оскільки

вважали, що так вони тільки підсилять гнів Москви і накличуть на себе ще більшу біду.

Євген Грицяк: «Росіяни особливо протестували проти чорного. Кажуть, це анархія... і тут я думаю вирішити цей конфлікт таким чином: там розстріляли людей, а я звернувся до в'язнів, що знову пролилася кров, невинна кров наших братів. Давайте відзначимо це на нашому прапорі. За півгодини вже був вивішений прапор – дві чорні смуги широкі, посередині червоне, що символізує пролиту кров».

Схема 3-го чоловічого табору, як він виглядав 4 серпня 1953 року, під час розстрілу зони

4 липня у 4-тій зоні адміністрація поставила ультиматум: вихід за зону або розстріл. Щоб уникнути кровопролиття і зберегти людей, керівник повстання Євген Грицяк вивів усіх за периметр табору. Найдовше протрималась 3-тя зона, яка складалася переважно з українських і прибалтійських націоналістів. Останній чорний прапор жалоби за вбитими побратимами, який

в'язні вивисили на початку повстання, зірвали 4 серпня 1953 року, коли на територію зони в'їхало сім вантажівок із озброєними солдатами.

Степан Семенюк: «В'їжджали з автоматами і одразу стріляли, так нас і розломали. В сумі, за офіційними даними, було вбитих п'ятдесят шість осіб».

На штурм табору мобілізували цивільних, комуністів і комсомольців Норильська, керівників підприємств, цехів, заводів та фабрик. За офіційними документами, загальна кількість загиблих становить близько ста п'ятдесяти осіб, їх поховали під горою Шмідтиха. З повстанців тюремна адміністрація виокремила дві з половиною тисячі активістів, сорок п'ять із них як організаторів, триста шістьдесят п'ять – посадили в тюрму, півтори тисячі перевели в Магадан, решту ізолювали в нових табірних пунктах.

Норильське повстання було наймасовішим після смерті Сталіна, тривало воно шістьдесят один день. Ключову роль у зеківській революції грали українці, зокрема колишні бійці УПА. Коли почався штурм захоплених в'язнями табірних зон, українські патріоти автоматам і кулеметам могли протиставити тільки каміння, а коли й воно закінчилось, заспівали гімн «Ще не вмерла України і слава, і воля...». Саме з Норильського повстання почався демонтаж людиноненавистницької системи Леніна – Сталіна.

Пропаганда

Рік 1918-й. Австро-Угорська імперія напередодні розпаду. Военні поразки монархії активізують зусилля чехів і словаків у боротьбі за незалежність. Для узгодження дій патріотичних сил створено два координаційні центри: Чехословацький комітет у Празі та Чеський національний комітет у Парижі. На території Росії з військовополонених чехів і словаків формують двохсоттисячний легіон. У жовтні 1918 року празький Національний комітет, що представляє чеські політичні партії, проголошує утворення незалежної Чехословацької держави. Заявлено, що державний лад визначатимуть Національні збори, а в перехідний період верховну владу представлятиме празький Національний комітет.

Національний комітет у Празі надрукував тимчасову конституцію, згідно з якою верховним законодавчим органом Чехословащини стали Національні збори. У листопаді 1918 року вони урочисто заявили про повалення влади Габсбургів на чеських землях і встановлення демократичної республіки. Її першим

президентом став професор філософії, видатний політичний діяч Томаш Масарик. До складу Чехословащини зі згоди великих держав було додано кілька самопроголошених формацій, серед інших – Підкарпатська Україна і навіть екзотична Гуцульська республіка зі столицею в Ясинях. Однак найбільшу загрозу цілісності Чехословащини становили Судети, населення яких майже повністю складалося з німців.

Після поразки в Першій світовій війні Німеччина втратила Ельзас і Лотарингію, кілька спірних територій і міст. Згідно з Версальським договором, вона не мала права мати армію та змушена була поступитись контролем над колоніями. Західна Пруссія була передана Польщі, що дало їй вихід до Балтійського моря. Східна Пруссія, таким чином, була відділена від основної території Німеччини. Крім того, Німеччина взяла зобов'язання визнавати незалежність Австрійської Республіки і суверенітет Чехословащини. Це не влаштувало німців, породжувалися реваншистські настрої і творилося ідеальне поле для риторики Адольфа Гітлера та його соратника, великого маніпулятора Геббельса.

Пропаганда за суттю своєю має бути простою та безконечно повторюваною. Найвищих результатів впливу на масову свідомість досягне той, хто здатен буде звести проблеми до найпростіших слів і в нього вистачить мужності повторювати їх, не зважаючи на заперечення високочолних інтелектуалів.

Пауль-Йозеф Геббельс. Щоденники

У сенсі дієвості найпростіших слів Геббельс не придумав нічого нового. Перед ним був великий Ленін з його «грабь награвленноє», перед яким, у свою чергу, був Макіавеллі з сакраментальним «мета виправдовує засоби». Метою німців було не просто повернути довоєнний статус-кво – перед Гітлером відкривалися широкі перспективи завоювання світу. Разом з тим практично до 1938 року Адольф Алоїзович блефував, видавав із себе миролюбну овечку, і з цим треба було щось робити.

У 1938 році, виступаючи перед німецькими журналістами, Гітлер розповів, що протягом багатьох років він змушений був говорити про мир. «Тому, –

казав він, – готуючись до війни, треба перепрограмувати свідомість німецького народу, дати людям зрозуміти, що існують проблеми, які можна вирішити тільки військовим шляхом. Для цього треба не пропагувати війну, а подавати зовнішньополітичні процеси в такому світлі, щоб німці самі вимагали застосування військової сили».

Дивлячись на мапу тогочасної Європи, неважко побачити, що наступною жертвою миролюбних ініціатив Німеччини мала стати Чехословаччина. Зачіпка там була ідеальна. В Судетському промислово розвинутому регіоні жило майже три з половиною мільйона німців, себто близько двадцяти трьох відсотків усього населення ЧСР. Німецькі регіонали мали своїх представників у парламенті Чехословаччини та її уряді. Після аншлюсу Австрії керівник нацистської Судето-німецької партії Генляйн звинуватив чехословацький уряд в утисках німців і рішуче вимагав автономії області й узаконення німецької мови.

Ігор Гирич: «Тут можна провести паралелі, а з другого боку, це були примарні речі, бо німці чеські, вони мали не просто німецькі гімназії, вони мали й німецький

університет, вони мали німецькі школи. Так само, як має сьогодні російська громада в Україні, яка, в принципі, ніби є меншиною, але реально за правами вона є більшиною. Бо в нас реально меншиною є українці в Україні. Подивіться, кіоски, в будь-якому кіоску ви не бачите української газети, так приблизно було й в Судетах, там теж було німецька культура не притискувалася. Але коли німці вже відчували свою силу, їм треба був просто привід для того, щоб ці Судети приєднати як частину території Німеччини. І вони це здійснили».

Тиск на масову свідомість своєї та сусідніх країн німецька пропагандистська машина чинила, спираючись на п'яту колону. В усіх частинах світу проживали мільйони людей німецького походження. Громадяни інших країн, ці люди говорили німецькою мовою і зберігали ознаки німецької національної культури. Берлінська влада називала таких людей «фольксдойче». Нацизм довів, що може швидко підкорити їх своєму впливу.

За межами Німеччини видавалось понад півтори тисячі газет і журналів німецькою

мовою. Вони з помітним співчуттям писали про «успіхи» Гітлера у зовнішній політиці. В німецьких школах поза межами рейху викладачі виховували учнів у відданості фюреру.

Луїс де Йонг. «Німецька п'ята колона у Другій світовій»

Коли йшли переговори про зміну німецько-чехословацького кордону в Судетському регіоні, Гітлер, зокрема, указував на старовинні надгробки з написами німецькою мовою, доводячи таким чином приналежність цих територій Німеччині. Врешті-решт фюрер підписав «Зелений план», який передбачав окупацію Судетської області, і почав концентрувати війська на чехословацьких кордонах. Уряди Франції та Англії закликали президента Бенеша розпочати прямі переговори з Генляйном і поступитися йому заради миру.

Листопад 1933-го. Французька газета «Пті Париз'єн» друкує документи, таємно вивезені з Німеччини. Серед іншого – план розгортання німецької пропаганди у

країнах американського континенту. Заслані тайняки отримують завдання організувати нейтральне телеграфне агентство для розповсюдження пронімецьких новин. Нацисти, маючи низку заготовлених статей, повинні організувати їх публікацію в газетах усієї Південної Америки – від ріки Ріо-Гранде до протоки Магеллана, – не встидаючись застосувати підкуп там, де це потрібно. Таким чином вони мають впливати на суспільну думку, яка, у свою чергу, має переконати уряди країн Центральної та Південної Америки не заважати Німеччині в її спробах заволодіти територіями з німецькими національними меншинами.

Політичні емігранти з нацистської Німеччини теж виявляли активність. Зі своїми попередженнями вони виступали скрізь, де тільки можна. З агентами гестапо велась боротьба не на життя, а на смерть. У 1935 році в Парижі вийшла книга з підсумковим оглядом усіх інтриг Німеччини в Європі. Називалась вона «Коричнева сітка. Як працюють гітлерівські агенти за кордоном, готуючись до війни». У книзі описувалась робота сорока восьми тисяч провокаторів. У матеріалах зазначалось, що закордонна організація

німецької нацистської партії має чотириста місцевих відділів, розкиданих по всій земній кулі. Подібного агентурного та пропагандистського розмаху під ту пору міг досягнути тільки сталінський СРСР.

Громадян країн Європи німецька пропаганда загнала у страх війни. У вересні 1938 року вона здавалась неминучою. Основні дороги, які вели з Парижа на захід, були забиті автомобілями. Третина мешканців покидала французьку столицю. В лондонських парках рили окопи для захисту від повітряних атак, газети множили панічні настрої повідомленнями про ймовірну кількість жертв у перші дні агресії. Разом з тим німецька преса кишла матеріалами про нелюдські знущання чехів над судетськими німцями. Гітлер обіцяв захистити нещасних, які у свою чергу вимагали від фюрера тотальної війни.

Ігор Гирич: «На яких почуттях гралось: що чехи, які прийшли до влади, вони принижують і пригнічують корінне німецьке населення. І це можна було здійснити, бо в порівнянні з чехами німці, по-перше, були більш потужна держава, вони мали потужну армію, і ті німці, які мешкали на території Чехії, вони відчували силу партнера, силу своєї Батьківщини, і,

---

безумовно, цю силу вони почали використовувати».

Інформаційно-психологічні атаки Німеччини послабили опір лідерів європейських держав. Внутрішньо вони були готові йти на поступки Гітлеру в його претензіях загарбати Судети. Населення Чехословаччини вимагало рішучих дій проти нацистів. У ніч проти 21 травня уряд ЧСР оголосив часткову мобілізацію, що викликало занепокоєння Франції й Англії і роздратувало Гітлера. Вибухнула травнева криза. Гітлер призначив виконання «Зеленого плану» на 1 жовтня 1938 року.

Одна за одною були направлені дипломатичні місії західних держав до Праги й у Берлін. Так, у липні 1938 року Лондон відвідав ад'ютант Гітлера Відеман, який домовився з Галіфаксом про візити Геринга. У серпні того ж року до Праги виїхав лорд Ренсімен, який у бесідах із сепаратистом Генляйном радив вимагати не автономії, а відокремлення Судетів від Чехословаччини.

Західні держави одностайно вмовляли Бенеша поступитися Гітлеру. 13 вересня 1938 року Прага задовольнила вимоги судетських німців про автономію

області. Але це вже не влаштувало Гітлера, який виступив з різкою публічною промовою про чехів, які «катують» німців. 14 вересня Чемберлен запросив Гітлера до Лондона для обговорення чехословацької проблеми, але Гітлер відмовився й у свою чергу запросив Чемберлена до Німеччини. Під ту пору Чехія та її союзники у воєнному плані значно переважали Німеччину, тим не менше, потрапивши під прес гітлерівської пропаганди, вони були буквально розчавлені страхом війни.

Ігор Гирич: «Чехія на 39 рік – це була шоста країна у світі за виробництвом, вона мала потужну армію в кількості тисяч чоловік, технічно вона була одна з найкраще оснащених, але вони програли. Інформаційну війну програли. І вони займали позицію оборонну, оборонна позиція не приводить до перемоги».

22 вересня 1938 року Чемберлен, який раніше ніколи не користувався повітряним транспортом, прилетів до резиденції Гітлера в Годесберг. На зустрічі з фюрером він повідомив, що домігся згоди на анексію Судетської області від французького та чехословацького урядів. Гітлер одразу заявив, що цього вже недостатньо. Він

вимагав негайно – протягом десяти днів – віддати Німеччині не тільки Судети, а й райони, де німці були в меншості. Крім того, він вимагав задовольнити територіальні претензії Польщі та Угорщини.

Чемберлен був шокований поведінкою фюрера. Наступного дня в листі Гітлеру він писав, що світова громадськість не може прийняти надмірних німецьких домагань. Але тоді ж у Годесберзі Гітлер заявив, що не відмовиться від жодної зі своїх вимог, і запропонував скликати міжнародну конференцію чотирьох держав, без СРСР і Чехословаччини. У Берліні у награно істеричній промові Гітлер вимагав «негайно вирішити» чехословацьке питання, запевняючи, що «це – остання територіальна вимога, яку він висуває у Європі». 29 вересня відбулась Мюнхенська конференція за участю Гітлера, Муссоліні, Чемберлена і Делацьє.

Чехословацька делегація теж прибула до «коричневого будинку», але в зал засідань її не пустили. Після безладного обміну думками і наклепницьких звинувачень на адресу Чехословаччини сторони підписали основну угоду.

Мюнхенська угода про поділ Чехословаччини складалася з головної частини, додатка і трьох

декларацій про «міжнародні комісії», які мали остаточно визначити кордони ЧСР. Основний зміст угоди був такий: Судетська область відділяється від Чехословаччини і передається Німеччині; усе майно, в тому числі зброя, укріплення, особисті речі, худоба та меблі громадян, має залишатися на місці; Чехословаччина повинна задовольнити територіальні претензії Польщі та Угорщини. Коли американський посол у Німеччині Вільсон показав чехословацькій делегації карту поділеної країни, вони вигукнули: «Це ж обурливо! Це жорстоко, злочинно і безглуздо!», – на що Вільсон відповів: «Вибачте, але сперечатися даремно».

На зустріч із Чемберленом і Делацьє чехословацьку делегацію запросили тільки після закінчення конференції. Перший, позіхаючи, читав газету, другий сухо повідомив про підписану угоду та необхідність прийняти її без заперечень. Повернувшись із Мюнхена, Чемберлен у лондонському аеропорту вигукнув: «Співвітчизники! Це мир на цілі покоління!» Рузвельт на довідці про результати конференції написав: «Молодець!» Через одинадцять місяців почалася Друга світова війна.

Ігор Гирич: «Якраз Друга світова війна і показала, що якщо намагаються потрафляти тиску агресора тоталітарного режиму, то, власне, програш неминучий. Тобто програє вся світова громадськість, бо ті демократичні режими, вони вирішили дати подачку і вважали, що вони на цій подачці зупиняться».

Успіх у Чехословаччині показав нацистам, що рішучі дії з опертям на добре організовану п'яту колону можуть дати добрий результат. Уся закордонна діяльність гітлерівської Німеччини вкладалась у чітку схему організаційної розбудови. Гітлер і центральне керівництво нацистської партії через допоміжний орган, очолюваний Германом Гессе, підтримували зв'язок із дванадцятьма закордонними центрами, які, у свою чергу, здійснювали керівництво місцевими філіями, клубами, школами, церквами та окремими агентами. Павутина нацистських організацій охопила більшість країн вільного світу.

У США нацисти виявляли особливу активність. До кінця тридцять восьмого там діяло близько восьмисот пронацистських організацій. Усі вони

тягнули одну і ту ж пісню: слова і музика Адольфа Гітлера, оркестровка доктора Геббельса.

Луїс де Йонг. «Німецька п'ята колона у Другій світовій»

Рівень промивання мізків у самій Німеччині з технічного та мистецького боку був майже бездоганний. На Гітлера працювали кращі журналісти, кінематографісти та митці. Встояти перед цією навалюю незахищений мозок середньостатистичного обивателя не мав жодних шансів. Кожне слово фюрера сприймалось як голос неба. На мітингах, виявляючи безмежну любов до Гітлера, німецькі жінки буквально рвали на собі одяг.

Ігор Гирич: «Широка пропаганда йшла через всі ЗМІ, які тоді існували на той період, тоді вже було і радіо, тоді вже з'явилося телебачення, ну воно ще було не розвинене, але, принаймні, уже можливість, скажімо, впливу на маси дорівнювали приблизно до сьогоденнішніх часів. Бо це вже були 30-ті роки».

Услід за Леніним Гітлер і Геббельс вважали

кінематограф найдієвішим інструментом впливу на масову свідомість. Геббельс захоплювався фільмом Ейзенштейна «Потьомкін», вважаючи його ідеальним міфом, який легітимізував владу більшовиків. У 1934 році Гітлер доручив Лені Рифеншталь зняти фільм про партійний з'їзд у Нюрнберзі. У своїй книзі Рифеншталь згадує, що підготовка до партійного з'їзду велась одночасно з підготовкою камер до роботи.

Працюючи над «Тріумфом волі», Рифеншталь використала новаторські кіноефекти: одночасну зйомку десятками камер, їх переміщення, телеоб'єктив для викривлення перспективи, аерофотозйомку та революційний підхід у застосуванні музики й зображення. Більшість цих прийомів не втратили свого практичного значення до сьогодні.

Одним із найбільш пафосних епізодів фільму є освячення прапорів штурмових загонів партійним «знаменом крові», що символізувало спадкоємність покоління батьків, які програли Першу світову війну, і нагадувало про двадцятирічний шлях Гітлера до вершин політичної й державної влади. Вийшовши на екрани в 1935 році, «Тріумф волі» швидко став хрестоматійним прикладом пропаганди у світовій

фільмографії. Незважаючи на пронацистську спрямованість, фільм Рифеншталь отримав кілька премій не лише в Німеччині, а й у США, Швеції, Франції тощо.

Добре організована пропаганда та опертя на п'яту колону дозволили Гітлеру в найкоротший термін поставити світ перед загрозою знищення. Ситуація з анексією Судетів, а відтак усієї Чехословаччини, лишилась в історії передусім як класичний приклад глупоти та політичної короткозорості керівників провідних держав світу.

Історія має схильність повторятися, іноді у вигляді фарсу, але значно частіше у вигляді фаршу.

Рік 1914-й. Перша світова. При штабах армій створюються підрозділи для ведення психологічних операцій.

У жовтні 1918 року в Англії було надруковано понад п'ять мільйонів листівок. Уже за добу вони були в німецьких окопах. Розкидали їх за допомогою літаків та повітряних куль. Згодом почали використовувати спеціальні агітаційні снаряди та міни. Німеччина теж

давила на психіку, розкидаючи з літаків і дирижаблів пропагандистську літературу. Вміло поєднані з диверсійною роботою, інформаційно-психологічні атаки мали деморалізувати війська та цивільне населення противника.

Участь Росії в інформаційно-психологічних протистояннях через низький технічний рівень була мінімальною.

Першим теоретиком інформаційно-психологічної війни став німецький військовий мислитель Карл фон Клаузевіц. Він розглядав війну як боротьбу за деморалізацію противника. Прямими причинами окупації Пруссії французами він вважав відсутність талановитих провідників і «дефіцит у моральних імпульсах». Разом з тим фон Клаузевіц підводив до думки про мир як різновид війни. Цей проміжок часу між кулеметними чергами він заповнював дипломатами, розвідкою та ідеологічними атаками на масову свідомість противника.

Широкі можливості тотального впливу на свідомість мільйонів людей дали бурхливий розвиток друкарської справи у XIX столітті та розвиток радіо і

кінематографа в першій половині XX століття. У військах противника вони провокують масове дезертирство та сіють сумніви у доцільності справи, за яку проливається кров. Поєднання зброї навіювання та роботи провокаторів могло дати неймовірний за потужністю результат. Яскравим прикладом такої роботи стала доставка Леніна у plombованому вагоні до збуреного війною Петрограда.

Керенський у своїх мемуарах наводить слова начальника генштабу Німеччини Людendorфа: «Відправляючи Леніна в Росію, наш уряд поклав на нього серйозну відповідальність. Ця поїздка була доцільна з військової точки зору. Росія мала зазнати поразки».

Анатолій Верштейн. «Чи був Ленін німецьким шпигуном?»

Підтвердження участі німців у більшовицькому перевороті дають генерал Гінденбург і командувач східним фронтом генерал Гофман. Після війни було розсекречено документи німецького МЗС. Там,

зокрема, була записка міністра іноземних справ фон Кюльмана на ім'я кайзера від 20 листопада 1917 року: «Тільки отримуючи від нас суттєву допомогу, більшовики могли створити свій головний орган – “Правду”».

У результаті сторони досягли певної гармонії. Німці отримали революцію в Росії, ну а Ленін дістав необмежену владу над уламками імперії. Але, цього йому було замало. Володя Ульянов мріяв про світове панування. Згодом ці невинні мрії стали основою розбудови Комінтерну, який вів активну інформаційно-психологічну та диверсійну боротьбу проти західних держав.

З пореволюційного хаосу на руїнах Російської імперії виникають нові національні держави. Жорсткість у воєнних справах плюс гнучкість і мобільність у пропагандистських операціях дозволяють їм вижити і на тривалий час закріпити свою незалежність. Україна під ту пору переживає розбрат і невизначеність в ідеологічних справах. Армія так і не дізнається, за що їй треба воювати: за козацьку романтику доби

Москвою. Усі, хто випадав із цього кліше, оголошувались «недочеловеками», себто «українськими буржуазними націоналістами». Радіо, телебачення та преса виявилися значно дієвішими за голодомор.

Ігор Гирич: «Це не випадковість, це задумана наперед політика, що тривала до 17 року, яка активно продовжувалася після 17-го. Чому? Та тому, що Україна була окупована, тому що ми жили під окупантами. А окупант же не хоче, щоб його сприймали як окупанта. Прийшла людина з багнетом і завоювала цю територію, але для того, щоб цією територією управляти, треба так, щоб людина сприймала це не як завоювання, а як своє власне бажання. От тому війна за мізки має більше значення, навіть ніж збройна війна. Якщо мізки програні, воювати не потрібно...»

Завтра заховано в сьогодні, майбутнє створюється в теперішньому. Поки ви безумно сподіваєтесь на майбутнє, воно виходить спотвореним з ваших лінивих рук. Час ваш, те, чим він стане, залежить тільки від вас.

Хмельницького, соціалістичні марення Грушевського-Винниченка, вольницю Махна чи запізнілий диктат Петлюри-Коновальця? За таких обставин український провід не має ні політичних, ні технічних можливостей відстояти інформаційний простір молодій державі.

Для досягнення успіхів у тій чи іншій кампанії, крім збройної домінанти, має бути морально-психологічна перевага над противником. Той, хто зможе переконати основну масу населення країни або регіону у правоті свого діла, має більше шансів на успіх.

Карл фон Клаузевіц. Із трактату «Про війну»

Після жовтневого перевороту Українська держава стала об'єктом інформаційної експансії, яка завершилась відкритою агресією. Окупувавши Україну, Москва атакувала мізки українців байками про комуністичний рай. Брак аргументів заповнювали свинцем у потилицю. Пояснювали, що українська мова – не що інше, як «подпорченний російській», а самі українці століттями мріяли навки поєднатися з

Карл фон Клаузевіц. Із трактату «Про війну»

Майбутнє, яке намагалися зліпити ліниві руки українських провідників на початку та наприкінці ХХ століття, у день сьогоднішній зайшло максимально спотвореним. Ми досі не можемо визначитись – потрібна нам незалежна Україна чи якимось переб'ємось. Останні голосування українського парламенту про другу державну мову чітко поставили крапку над «і». Переб'єтесь!

Жовтень року 2007-го. В Одесі відкривають пам'ятник Катерині Другій. Довкола події ажіотаж і місиво прапорів. Патріотичні організації протестують проти увічнення пам'яті катам українського народу. Монархічно настроєні депутати одеської міськради натхненно співають «Боже, царя храни!». Міліція затримує українських патріотів.

Рік 2010-й. Запоріжжя. На відкритті пам'ятника Йосипу Сталіну помирає жінка. Міліція стежить за тим, аби ніхто не перешкодив урочистостям. У приступі ейфорії одеські комуністи ініціюють увічнення пам'яті Джугашвілі у Південній Пальмірі. У Кабміні

зазначають, що не збираються перешкоджати цій ініціативі, аби не загострювати зіткнення різних думок. У ніч проти 1 січня 2011 року активісти всеукраїнської організації «Тризуб» підривають пам'ятник і після кількомісячного слідства отримують до трьох років умовно.

Цікаво, що через рік після відкриття пам'ятника Катерині в Одесі аналогічний монумент відкрили у Сімферополі. Окрилені успіхом монархісти з депутатськими мандатами у спінжаках та сльозами розчулення на очах рвонули з ініціативами навідривати чогось подібного мало не в усіх містах України. Патріотичні сили тим часом виглядали мляво та розгублено. Їх патетична риторика та оборонного характеру заяви тільки підстобували енергію закоханих у двоголового орла державних мужів. Засукавши рукави вони взялись за підготовку закону про другу державну мову. Все це, звичайно, за масованої підтримки російських ЗМІ та проросійських структур в Україні.

Прийняття мовного закону Колесніченка – Ківалова відразу набуло ознак такого собі «цирку на дроті». Об'єднана опозиція заявила про безстрокові акції

протесту, які так і не відбулися, та ж таки опозиція пообіцяла зірвати голосування, але не зірвала. На цьому тлі цікаво пограв хребтом Голова Верховної Ради Литвин. Спочатку вигнувся вправо – не підпишу, потім різко вліво – підписав. У розпал уже звичного для Ради фізичного насильства трибун та карбонарій Яценюк рвонув у Донецьк, де чистою російською мовою відстоював права української. У залі Верховної Ради, тим часом, у розпал бійки хтось намагався відкусити палець Колісниченку. Бойова рана не минула всує. Закон ухвалили, і Україна вкотре опинилась перед далеко не кумедними загрозами.

Ігор Гирич: «Ми кажемо про те, що мова українська зараз не є державною, тобто не єдина державна, а є й інша. Чому? Яка проблема? Можна ж сказати: “Та яка різниця”. Правильно. Але різниця в тому, що ми можемо втратити частину території».

Рудиментарні подригування вмираючої імперії в середовищі української інтелігенції викликали звичний напад крайнього мазохізму. Одні кричали: «Та нехай вони відділяються зі своїм Донбасом»; інші в кінці тунелю побачили раптом рило диявола. «Тисячі культур зникали, – нашіптував той, – і ви зникнете...»

Якщо зникає одна культура, її місце заповнює інша, як правило, та, мова якої побутує на цій території. А побутуватиме мова російська. І за нею прийде російська література, російська музика, російське образотворче мистецтво.

«Дзеркало тижня». Стаття «Дайош другу державну мову»

Колись у розмові з одним гуцулом взявся я малювати перспективу. «Уяви на хвильку, настане такий час, що діти або ж онуки твої балакатимуть виключно російською. Про те, хто жив колись у цих горах, під ту пору вони начисто забудуть. Екскурсовод розповідатиме їм таке: “Когда-то в этих горах жили гацулы...”» На цій фразі пальці вуйка вхопили мене за горлянку. Бігме, не брешу. Я мало не загинув.

Свого часу за малювання подібних перспектив запорозький козак запросто міг відтяти голову. Тим не менше нинішнє Запоріжжя на дев'яносто дев'ять відсотків російськомовне. Сталося це не одразу. Поступово, крок за кроком Російська імперія шляхом

ідеологічних маніпуляцій та інформаційно-психологічних атак витісняла з України все українське. У 1933 році голодомор зробив ці процеси обвальними.

Левко Лук'яненко: «З нашої історії ми можемо побачити, що фактично Росія вміє чекати і вміє поступово йти від так званого договору Хмельницького із Олексієм Михайловичем, царем російським, 1654 року до 1764-го, тобто минуло сто десять років. Сто десять років Росія поступово, поступово звужувала й звужувала права української Гетьманщини, тобто Української держави. Автономність її ставала все менше й менше, кінець кінцем у 1764 році автономію як таку скасували, а ще через одинадцять років, в 1775 році, розбили, власне, теж підступом, зброєю, розбили Запорозьку Січ, тобто останній збройний оплот української нації. Так що вони вміють чекати; якщо зразу не можна, то можна поступово».

Удар по престижу державної мови – це удар по основах національної захищеності. Інформаційні поразки автоматично

дорівнюють втратам фінансовим та якості життя населення. Далі йде часткова втрата реальної влади політичною верхівкою.

Володимир Ференц. «Несподіваний ефект мовного закону»

Учені доводять, що людина, позбавлена рідної мови, легше опускається морально та фізично. Крива побутових злочинів, алкоголізму та психічних захворювань у денационалізованих регіонах значно вища, ніж там, де люди шанують традиції. Якість життя тісно пов'язана з рівнем самоповаги та культури нації. Знову ж таки, прийнявши мовний закон, українська влада добровільно віддала серйозний важіль впливу тим державам-сусідам, які мають великі діаспори й за давнини територіальні претензії. Вкупі з подвійним громадянством це може призвести до порушення унітарності Української держави та перетворення влади на іграшкових президентиків і прем'єрчиків опереткового та в усьому залежного від сусідів «недогосударства».

Однак у цій нашвидкуруч збарабolenій тюрі не вистачає основного – могутнього духу Гоголя, його щирої, непідробної любові до України.

Проти цього переписування Микола Гоголь протестував, але доволі мляво, і то лише в листуванні з видавцем. До публічних заяв так і не дійшло: з одного боку підтискали шовіністи-нашіптувачі, з іншого – цар-батюшка двадцять тисяч рублів пожалував. Відмова від височайшого подарунку нічого доброго не обіцяла. Поруч був свіжий приклад із Шевченком, якому під ту пору за образу царської фамілії забрили лоба в москалі. Утім, переписували не тільки Гоголя, переписали на загал всю історію України-Руси – без таких радикальних правок неможливо було пояснити, звідки взялась Росія на теренах потужної євразійської імперії Київська Русь.

Микола Томенко, політик, громадський діяч, народний депутат України, засновник благодійної організації «Рідна країна»: «Дуже важко пояснити, наприклад, звідки взялась Росія, коли існувала, наприклад, велика євразійська імперія Київська Русь із центром в Києві, і дуже важко збагнути, де ж місце Росії... Системно Росія займалася і в прямому сенсі переписуванням історії, і в

Квітень 2009-го. У Києві чергова прем'єра російського кіна. Показують нову роботу режисера Володимира Бортка «Тарас Бульба». У контекст безконечних та багато в чому істеричних наїздів російської преси на українську незалежність фільм цей вписався доволі кумедно. Смішило там буквально все. І «масковській прононс» запорожців, і їх гіпертрофована любов до «Расеї-матушки», і мишачо-понурі кольори польських гусарів, і отой вічний мушкетер Боярський з бутафорською чуприною та приклеєними вусами під носом. Особливо смішно було у фінальній сцені, коли Бульба в останній передсмертній муці на голови дурних «хахлів» та решти світу закликає «русского істинно православного царя-батюшку».

Малюючи комікси на тему української історії, автори фільму за основу взяли другу редакцію «Тараса Бульби». Твір зазнав концептуальних змін без волі та бажання самого автора. Геніальне творіння Гоголя чимало втратило з вини переписувача Павла Анєнкова та видавця Миколи Прокоповича. Останньому Гоголь дозволив не тільки видавати зібрання своїх творів, а й правити стиль і граматику. Так що формально все ніби сходиться, все нібито дорівнює остаточному тексту.

опосередкованому. В прямому, ви знаєте, що були створені спеціальні групи, які літописи переписували, які переписували документи, джерела, щоб акцентувати увагу... і переписували опосередковано, коли, наприклад, в книжках, дослідженнях, фільмах акценти робилися абсолютно інакше, децо не згадувалося, а децо згадувалося. Тобто це дві складові державної російської політики, яка забирає кращу складову української історії під російську...»

До панічно швидкої екранізації «Тараса Бульби» російську сторону підштовхнув президент Ющенко, вірніше, його план на пару з французьким актором Жераром Депардьє зняти українську версію фільму. В Росії зреагували блискавично. Отримавши двадцять три мільйони зелених державного фінансування, Бортко негайно приступив до роботи. Тим часом помпезний намір українського президента здувся до чотирьохсот тисяч доларів на фільм Петра Пінчука «Дума про Тараса Бульбу». Однак навіть ця недопроплачена, а відтак доволі слабка стрічка викликала неабияке роздратування російських ЗМІ. «Кстати, во времена Бульбы украинского языка в нынешнем виде не существовало. Стараниями

малоросійської інтелігенції он появилася лише к середині ХІХ века» («Російська газета». Стаття «Бульба і Штирлиц заговорили на мове»).

Під інформаційно-психологічною зброєю слід розуміти сукупність технологій, що використовуються для враження мозку людини. Зрозуміло, що одним з найдієвіших засобів впливу на маси лишається кінематограф. З фільмом Бортка, щоправда, вийшов конфуз. Він явно не дотягує до голлівудського блокбастера, відтак вплив його на українську молодь виявився мінімальним. Фігурально мовлячи, куля влучила в молоко.

«Почему перед смертью каждый казак обязательно должен со штыком в животе прочесть душещипательный монолог про землю русскую и веру православную и, получив пятерку, комично свалиться замертво?» (Вадим Нестеров. «Как поссорились две половинки»).

Характерно, що московську екранізацію Бульби активно піарили українські політики, підвладні їм ЗМІ та частина українських інтелектуалів. Відразу по приїзді на прем'єру Бортко відвідав митрополита

Володимира, який нагородив його орденом «Хрещення Русі», паралельно щасливий режисер отримав премію імені Леніна від Комуністичної партії України за «високохудожнє втілення ідеалів дружби українського та російського народів». Схвальні репліки на адресу посереднього фільму можна було почути і від українських урядовців.

Микола Томенко: «Фактично трагедія нашого життя сьогоднішнього полягає в тому, що уряд української держави є репрезентантом доктрини сусідньої держави. Ну, ідеологічної, світоглядної, руського світу, тому сьогодні сподіватися на те, що держава буде інвестувати якісь проекти українські й захищати територію українського світу, не приходиться, тому в нас залишається громадська складова, наукова складова, медійна складова, щоб цей світ оберігати або бодай позначити».

На додачу до премії КПУ та ордену «Хрещення Русі» режисер Бортко дістав іще й милостиве схвалення від скандально відомого Жириновського, який заявив, що тепер «Тарас Бульба» – його улюблений фільм. Воно, звичайно, хоч і не Оскар, але однаково приємно, і якось тепло від розуміння того, що в підсвідомість не добитих

голодоморами українців підкинули свіжих дров. Нехай собі тліє. З часом воно таки спалахне прозрінням, що між «ковбаса» та «калбаса» «разниці нікакой», аби вона була «за землю рускую і царя православного».

Господь сотворив людину за Своїм образом та подобою, себто наділив її даром творчості, критичного мислення та самовдосконалення. Тож воно неприємно навіть уявляти, що творіння Боже можуть перетворити на об'єкт чийось маніпуляцій та технологій. Нація – вища форма буття, оскільки передбачає спосіб дії не маніпульованого стада, а неповторних, сповнених гідності творчих індивідуальностей. Колись батько казав мені: «Голова людині дана не для того, щоб шапку вішати, а щоб думати нею...» І ще – лінєвим Бог не помагає.

Січень року 1918-го. Генерал Муравйов штурмує Київ. Група загонів Другої армії більшовиків займає Печерськ, Лавру, фортецю та веде наступ на центр Києва. Зайнявши Лавру, більшовики вдираються до храмів, оскверняють святині та знущаються з монахів. Центр міста героїчно захищають війська Центральної Ради. В ніч на 26 січня командування української армії

оголошує евакуацію. Лінія Хрещатик і Брест-Литовське шосе мали триматися до кінця. Саме за цим маршрутом під покровом ночі почали відступ українські частини. Вранці бої поновились і тривали до вечора, поки останні підрозділи армії УНР не відійшли до Ірпеня. З Києва організовано відступили понад три тисячі українських вояків, з гарматами та обозом. Тим часом політвідділи Червоної армії паузи між розстрілами забивали барабанными промовама про мир, щастя та братерство між людьми.

Війська шовініста Муравйова заволоділи Києвом. Генерал видав наказ, у якому закликав нещадно знищувати підозрюваних у співпраці з українцями. Під роздачу потрапили проросійськи настроєні кияни, які більшовицьку окупацію сприйняли як повернення своєї, проросійської влади. Тим не менше їх ледь чутна українська вимова була достатнім приводом для розстрілу. Піддавшись іще царській пропаганді, яка запевняла, що України «не било, нет і бить не должно», вони полягли «ні за цапову душу». Якби бодай десять відсотків киян стали на бік УНР, Київ, а відтак і вся Україна ще тоді були б незалежними.

В окупованому Києві більшовики взяли за грабежі та

вбивства. Розстрілювали інтелігентів, вояків і цивільних громадян. За різними підрахунками, жертвами московської різанини стало від чотирьох до шести тисяч осіб. Трупів ніхто не хоронив. Сотні їх було розкидано в парках та скверах української столиці. Поховали костомахи нещасних тільки після переїзду маріонеткового уряду з Харкова до Києва. По всій Україні тим часом з новою силою розгорівся повстанський рух. Зайд різної масті косили тачанки Махна, «лььоіси» отаманів Холодного Яру та обрізи хазяйновитих дядьків, які захищали своє майно від голодної сарани з півночі. Зупинити цю стихію могло тільки вчасно та майстерно підтасоване слово. Не кулі та штикові атаки зіграли ключову роль у перемозі більшовиків, а пропаганда.

Говорячи про більшовицьку пропаганду, слід зауважити, що саме вона допомогла їм прийти до влади і вистояти у важкий період першої половини вісімнадцятого року. Знову ж таки, не слід забувати, що пропаганду більшовики завжди підкріплювали насильством.

агресія, безпардонність у промовах та наглядній агітації стали обов'язковим елементом більшовицької пропаганди. Сталося так, що прийоми ці якимось непомітно перекочували в наші дні. Наукоподібні писання спадкоємців великого СРСР нічим не відрізняються від риторики їх напористих колег першої половини ХХ століття. Ідеологічні та інформаційні атаки цих начебто науковців часто балансують на межі здорового глузду.

Владислав Верстюк, професор, дослідник історії України ХХ століття, Лауреат премії імені Грушевського, заслужений діяч науки і техніки України: «Зараз в історичних наукових закладах створені українознавчі центри, які займаються не стільки вивченням, скільки отаким от провокуванням якихось таких ідей. Коли приїжджаєш на серйозну наукову дискусію з приводу, ну той же Голодомор. От був голод всюди, це голод, а не голодомор, і ніякого геноциду не було. Чи там: “А чого ви говорите про українську революцію, не було такої революції, була єдина російська революція”. І перевидання, всякі книжки, спроби там з Петлюри робити такого погромника, і таких книжок в Росії виходить багато».

Сергій Леонов, російський історик. Із дискусії на радіо «Свобода»

Розбудова централізованого державного апарату дозволила Москві розгорнути потужну пропаганду, яка охоплювала величезні маси населення. Її першою та головною формою, за визнанням Леніна, були декрети. На мозок українських селян «Декрет про землю» мав фатальний вплив. Знамените «Земля – крестьянам, фабрикі – рабочім!» проріджувало ряди захисників української державності значно дівіше від розстрільних команд Муравйова та будьонівських кінних атак.

Велику роль у проведенні агітаційної роботи грала саме Червона армія, оснащена армійськими політвідділами. Діяли вони й у прифронтівій смузі, і серед селян. У захоплених населених пунктах комісари скликали мітинги та в примітивній манері туманили мізки людям картинами грядущого раю.

Захопивши Київ та збивши оскому на кількох тисячах розстріляних міщан, політруки Муравйова взялись переконувати людей, що прекрасне майбутнє, про яке ті мріяли так довго, прийшло вже сьогодні. Відверта

Під час російсько-українського військового протистояння агресія московської пропаганди сягає апогею. У масовій свідомості агітатори прописують образ більшовика, який не знає сумніву. Рішучий і вольовий, він стає втіленням успіху й перемоги. Ця самовпевненість та агресивний тон давали під ту пору негайні плоди.

«У народі влада завжди ототожнювалась з силою. Якщо влада не сумнівається, якщо вона впевнена у собі, то їй багато що прощається, в тому числі й засоби, якими вона досягає своїх цілей» (російський історик Володимир Булдаков. Із дискусії на радіо «Свобода»).

Владислав Верстюк: «Ця війна ведеться досить інтенсивно й послідовно, а з нашого боку вона є досить пасивною. В основному ми відбуваємо це все на оборонних позиціях. Ми ніколи не ведемо якоїсь агресивної, мені з одного боку це подобається, що українці не є агресивними, з іншого боку, звичайно треба було б якимось все ж таки, з метою національної безпеки, якісь заходи робити, контрпропагандистські якісь заходи робити».

Прийшовши до влади, більшовики взялися за

спорудження пам'ятників і монументів великим революціонерам минулого. Марксами, Енгельсами, а згодом Ленінами та Сталініми було обтикано практично всі міста Росії-матушки та союзних республік. Поруч з ними в око впадали нахабного змісту плакати та фрески. У більшості своїй уся ця революційна бутафорія була сумнівної якості, однак її вистачало для запудрювання мізків середньостатистичного дядька, який непомітно для себе перетворювався на гомо-советікуса, такого собі гомункула без роду-племени та царя в голові.

У перші роки своєї влади більшовики декларували несприйняття будь-яких релігій. Свою позицію вони доводили розстрілами священиків та грабуванням церков. Разом з тим засобами широкої пропаганди комуністи творили культ нових богів і кумирів. Дуже швидко на їх плакатах з'явився аналог Святої Трійці. Маркс – Бог Отець, Енгельс – Бог Син, Ленін – Дух Святий. Про безсмертя та вічну молодість останнього співали пісень та заганяли під нари за найменший сумнів у непогрішимості вождя. Знову ж таки, більшовики відродили традицію хресних ходів. Наповнивши їх комуністичним змістом, вони тинялись

вулицями розграбованих міст, тримаючи над головами лики своїх кумирів. Після смерті Леніна до мавзолею з його нетлінними мощами потягнулись натовпи віруючих. Традиційне російське язичництво набуло чітко окреслених форм.

Струсивши з себе пил пересипаної нафталіном імперії, талановита, а подекуди й геніальна молодь клюнула на заманухи більшовиків і своїм мистецтвом сприяла їх позитивному іміджу. На перших порах ліві митці вважали нову владу такою ж лівою, а відтак солідаризувалися з нею. Маяковський, Ейзенштейн, Малевич, Довженко... Кожен з них носив свою валізу ілюзій. У кінці замшілого тунелю поставленої на реставрацію імперії їм ввижалося щось на кшталт райського світла загірної комуні. «Будьте, як діти, бо їм належить Царство Небесне».

У переломні епохи творча інтелігенція завжди виявляє схильність до радикальних змін. Значний відсоток цих людей заповнив спеціальні агітаційні потяги. З грудня 1918-го до кінця 1920 року «неісходимою» Московщиною совалось близько п'яти таких поїздів. У мітингах, організованих активістами, взяло участь близько трьох мільйонів людей. Паралельно діяло

кілька агітпароплавів. Порівняно з розмаїттям та масштабами пропаганди червоних контрпропаганда білого руху виглядала блідою й малоефективною.

«Красные лучше понимали природу этого дела, они изображали своих врагов как мелкоту, на которую нужна всего-навсего хорошая метла. Ясно, что работало на красных и то, что их враги назывались “белыми”. “Белый” – это белая кость, белоручка. В белом не работают, а прохлаждаются» (Анатолій Стреляний. Із дискусії на радіо «Свобода»).

Незважаючи на позірну ворожнечу, червона та біла кісточки мали спільну точку дотику. Усі вони хотіли відродження та розширення Російської імперії. Розбіжності були хіба що в царині ідеологічній, що, за великим рахунком, не мало принципового значення. Повернувшись із еміграції, письменник Олексій Толстой кликав біле офіцерство «возвращаться на родину». «Большевики – собиратели земель русских», – переконував він. Згодом червона Москва візьме на озброєння основні імперські постулати царського режиму. Вона з потроєними зусиллями атакуватиме історичну пам'ять українців та інших народів Раші «неісходимою».

Ігор Гирич: «Якщо ми беремо минуле, то це просто війни з пам'яттю історичною. Тобто воно в принципі мало всі риси інформаційної війни. І якщо ми візьмемо ХІХ століття, яскравим прикладом таких війн, скажімо, постановка пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві. Це була теж війна, тільки на рівні ХІХ століття. Для чого це робилося? Для того щоб в мізки українців “внедрить” думку про те, що власне українці – вони правильні тільки ті, які орієнтуються на Москву. Бо от є правильний гетьман, гетьман знайшов спільну мову з московським царем і, власне, показав правильний шаг українців».

У часи громадянської війни пропаганда білих базувалась на ідеї звільнення «Святої Русі». Російські монархісти доволі часто застосовували хрестоматійні прийоми контрпропаганди. Вони ширили брехливі чутки, видавали псевдодекрети від імені червоних і друкували псевдобільшовицькі газети на кшталт «Правди» або ж «Відноти». Подібні прийоми як білі, так і червоні застосовували проти Української Народної Республіки, пропагандисти якої намагались апелювати до вітчизняної та світової громадськості фактами про звірства більшовицької «чеки».

Серйозним прорахунком такої пропаганди була саме правда про гори черепів і трупів, які лишали по собі більшовики. Психологи знають, що така інформація швидше відштовхує, ніж притягує. Люди інстинктивно сахаються кривавих подробиць. У мізках вони сіють страх і невпевненість у власних силах.

Розбудовуючи потужну інформаційну імперію, російські більшовики майже нічого не змінили в базових ідеологемах старого режиму. Формально заперечивши валуєвське трактування української нації як щось таке, чого «не било, нет і бити не должно», вони активно розвивають ідеї панславізму, базуючи їх на псевдотеорії спільного походження трьох братніх народів. Мантри ці, зайшовши в голови тогочасних школярів, благополучно перекочували в день нинішній. Державні мужі незалежної України з розумним видом досі переконують українську громадськість, що держава їхня не що інше, як територія, населена співучими та роботящими малоросами.

Ігор Гирич: «Яким це чином робилося? У першу чергу через підручники з історії і через викладання історії. Через основні меседжі знакові, які закладалися в такі

підручники. Що існувала колиска трьох братніх народів, що український народ – це триєдина гілка одного російського народу, що українського православ'я як такого не існувало, було єдине православ'я руське. Воно не мало розподілу на православ'я етнічні. Українці постійно боролися за те, щоб приєднатися до Росії, це було віковичне прагнення. Всі ці ідеї перекочували так плавно в підручники радянського часу».

За сталінської доби радянська пропаганда набуває монументальних рис. Час до часу проводяться місячники допомоги фронту та захисту радянської влади, партійні тижні, дні допомоги селянському господарству, суботники. З великою помпою відзначаються революційні свята. На мітингах, які супроводжують помпезні показові процеси, екзальтовані трудящі вимагають негайної смертної кари ворогам народу. З кіноекранів на голови людей сиплються Паші Ангеліни, Стаханови, щасливі буряководи та доярки. Сталінська пропаганда таки зуміла випростати мізки мільйонів громадян в єдину, ідеально рівну звивину.

Грудень 1917-го. Депутати з'їзду рад Донецького та

Криворізького басейнів проголошують себе єдиною законною владою по всій території України. Свіжоспечену Радянську Україну місцеві більшовики трактують як федеральну частину Радянської Росії. Проголошення нової влади приголомшує лідерів Центральної Ради. Вони розуміють, що за харківським урядом стоїть «ленінська інтрига». Вслід за рішучими діями московських авантюристів пропагандистська машина Радянської Росії береться до обґрунтування легітимності харківської банди. Контрзаходи Центральної Ради не виходять за межі млявого обурення. Зверхники УНР зайняті дебатами: потрібна українській державі регулярна армія чи ні? Крапку в цій дискусії ставить більшовицький генерал Муравйов, влаштувавши кількадечну різанину в окупованому Києві.

Нині той фатальний з'їзд у Харкові напрошується на пряму аналогію з подібними діями у Северодонецьку 28 листопада 2004 року. З'їзд депутатів і держслужбовців східних, південних та деяких інших областей України закликав до створення на території України південно-східної автономії. У березні 2008 року в тому ж таки Северодонецьку відбувся ще один

з'їзд, на якому виступив депутат російської Держдуми Костянтин Затулін. Його вихід на трибуну екзальтовані делегати супроводжували вигуками: «Росія! Росія!» Зворушений Затулін почав промову з того, що назвав присутніх співвітчизниками, а Северодонецьк – своєю батьківщиною: «Мы уважаем суверенитет Украины и знаем, где проходит граница, но от этого не перестаем считать Луганщину своей родиной...»

Свого часу Володимир Ленін теж переживав щемливе відчуття «родіни». Особливо коли думав про грузькі чорноземи, вугілля та важку промисловість України. Розуміючи, що прямі претензії лиш подовжать український спротив, він вдався до облудної риторики, у якій виглядав махровим українським патріотом. «Ні один демократ не може заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії, – писав він і тут же додавав: – Право це дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за добровільне з'єднання двох народів в одну державу». Нинішнє покоління «закоханих в Україну» патріотів явно програє у гнучкості мислення великому вождю та реставратору імперії.

Последние годы на Украине происходит планомерное ущемление прав русского и русскоязычного населения. Опошляется национальное сознание путем насильственной украинизации... Происходит самое страшное – разрушение единого русско-украинского духовного пространства.

Из заявы «Русской общины города Кивеа»

Галас, який здійснюють різного роду «руські общіни» в Україні, негайно підтримується російськими ЗМІ та українофобами на кшталт Жириновського, Затуліна, Міграняна, Глазєва. Усі вони дружньо переймаються долею «гноаних та ображених росіян» і вимагають для них привілейованого статусу. Дарма, що вони мають явні переваги перед іншими нацменшинами та представниками титульної нації. Відверто нахабну, а подекуди й антидержавну поведінку цих організацій можна пояснити двома причинами: відсутністю адекватної реакції з боку СБУ та підтримкою провідних політиків російської наддержави.

У день свого призначення прем'єр-міністром Росії Володимир Путін чітко і недвозначно пообіцяв депутатам Держдуми всіма засобами захищати росіян, які проживають в інших країнах. Свого часу до подібної риторики вдавався Адольф Алоїзович, перед тим як проковтнути німецькомовні Судети разом з рештою Чехословаччини.

На початку ХХ століття російський академік Шахматов захищав право українців на власну освіту, культуру та мову, яку вважав однією з найрозвинутіших у світі. Він був переконаний, що князі Київської Русі розмовляли мовою наддніпрянського села. Подібної позиції дотримувався хитрий Ленін, який переконував, що російська мова була інструментом насильницької русифікації пригноблених царатом народів. Боротьбу українців проти царської Росії він прямо визначив як рух до «свободи і рідної мови». Нині навіть серед фахової інтелігенції Росії нічого подібного не почуєш.

Владислав Верстюк: «Сьогодні я не знаю, щоб серед росіян, російської інтелігенції ми мали когось із захисників українських інтересів, от в чому проблема. Навіть в такому високопрофесійному середовищі

їх сьогодні немає, цей російський великодержавний шовінізм, він, мені здається, сьогодні за своїм українофобством він уже зашкалює. Ну, але от чому ми все це терпимо, ну, це загадка. Це якась загадкова українська душа, вона завжди тримає якусь фігуру в кишені і робить свою справу».

З приходом до влади більшовики відкинули старі гасла. Розмови про права українського народу на самовизначення припинились. До своєї революції вони хотіли приєднати цілий світ. «Ми хочемо якомога більшої держави, якомога тіснішого союзу, якомога більшого числа націй, що живуть у сусідстві з великорусами... Ми хочемо революційно-пролетарської єдності, з'єднання, а не розділення», – писав Володимир Ленін, відкинувши як непотріб загравання з українцями та іншими народами відродженої імперії. Нині його шлях у святій справі «собіранія земель рускіх» намагаються повторити спадкоємці великого СРСР.

Той факт, що Українська держава відмовилась від контролю над власним інформаційним простором, з одного боку, нагадує поведінку зверхників УНР, які, замість того щоб воювати, вели інтелігентські дискусії

на теми милосердя, з іншого – змушує задуматись про розумові здібності нинішніх вождів нації, які з маніакальною впертістю пиляють гілку, на якій сидять. Не треба бути великим пророком, аби вгадати, який з того буде результат.

6 серпня року 1945-го. Американський бомбардувальник В-29 під командуванням полковника Пола Тибетса злітає з острова Тиніан. Через шість годин льоту він зависає над Хіросімою й о восьмій п'ятнадцять ранку з висоти понад дев'ять кілометрів скидає атомну бомбу на центр міста. Люди, які були найближче до епіцентру вибуху, згоріли миттєво. Світлове опромінення залишило силуети їхніх тіл на стінах будинків, що вціліли. Птахи на відстані кілометра горіли в повітрі. Вибухова хвиля залізною мітлою змела будинки та людей. Протягом кількох хвилин дев'яносто відсотків усіх, хто перебував на відстані вісімсот метрів від епіцентру, померли. Вибуховою хвилею було вибито скло на відстані до дев'ятнадцяти кілометрів. Численні пожежі, які одночасно виникли в місті, об'єдналися у великий вогняний смерч, який захопив понад одинадцять кілометрів міста, знищивши усіх, хто не встиг

сховатися протягом перших хвилин після вибуху.

Атомний смерч над Хіросімою та Нагасакі поставив остаточну крапку не тільки у Другій світовій, а й у способі ведення подальших воєн. Поширення атомної зброї в СРСР, а згодом і в інших державах унеможливило світовий конфлікт – у ядерній війні переможець в принципі неможливий. Відтак, уся енергія технологічно розвинених держав пішла на збільшення економічних та військових переваг за рахунок переваг у рівні інформатизації. «Хто володіє інформацією, той володіє світом», – сказав свого часу Вінстон Черчилль.

Після Другої світової глобальна війна заходить у сферу тотального інформаційного контролю технологічно розвинених держав. Проведення в загальному інформаційному просторі ідеологічної та культурної експансії може призвести до руйнівних наслідків. Її дію можна порівняти з нейтронною бомбою. Люди лишаються живими, але ушкоджені інформаційними атаками мозок сприймає дії противника як благо, а окупацію культурного та мовного простору – як визволення.

величезні гонорари авторитетним людям. Так було в 1933 році, коли геноцид проти української нації подавався як поточний неврожай, а всесвітньо відомі письменники Бернард Шоу, Ромен Ролан, Андре Жид, інші авторитети у своїх статтях переконували світ, що ніякого голоду на теренах СРСР немає. Тоді мовчазне потурання Заходу обійшлося Україні в кілька мільйонів жертв.

Нині, коли протиборство абстрактних ідеологій відійшло у минуле, на перший план знову виходить боротьба націй та супутніх їм релігій. У статті «Зіткнення цивілізацій» американський учений Самуель Хантингтон доводить неминучість конфліктів у період культурно-релігійного поділу світу. Він твердить, що головним наприкінці ХХ та початку ХХІ століття є конфлікт між цивілізаціями.

Предметом суперечки, на думку вчених, буде вже не ідеологія і не економіка. Основні джерела конфліктів визначатимуться культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш потужні протиборства глобальної політики розгоратимуться між націями та групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення

Владислав Верстюк: «Я думаю, що суспільство взагалі, світ у ХХ столітті пережив дві колосальні світові війни, які забрали життя 800 млн людей. Це переважно було чоловіче населення в працездатному віці. Після цього довгий час була економічна розруха, були страшні збитки, і через те суспільство очевидно порозумнішало і знайшло інші способи взаємовпливу однієї держави на іншу. Одним із таких способів, достатньо ефективних, стали інформаційні війни. Тим паче що відбулася інформаційна революція в ХХ столітті, телебачення стало доступним, практично є в кожному домі. І можна, затрачаючи невеликі ресурси, втручатися в життя будь-якої людини, нав'язуючи їй ті чи інші ідеї під різними видами. Виявилось, що це достатньо ефективно, і такий спосіб, який дає добрі результати з точки зору тих, хто задумує таке».

Протягом останніх десятиліть інформаційні війни розв'язуються як підготовка до гарячих конфліктів. Спочатку агресор готує до війни мізки власних громадян, пояснюючи, чому така війна потрібна, потім ведеться робота з масовою свідомістю мешканців об'єкту агресії. Паралельно обробляється міжнародна громадська думка. В хід ідуть замовні статті та

цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики.

Владислав Верстюк: «Мені здається, що інформаційна війна – це нав'язування тих чи інших ідей через засоби масової інформації широкому загалу. Як правило, ці війни можуть вестися і всередині країни, і ведуться дуже часто між сусідніми країнами або країнами, які перебувають в антагоністичних стосунках або напружених стосунках. Між певними культурами, релігійними громадами, ісламським світом і християнським».

В умовах глобалізації простежується тенденція до комплексного використання методів економічного та інформаційного тиску в поєднанні з операціями спецслужб, військовими загрозами і демонстраціями військової могутності.

Сергій Сірій. «Особливості локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації»

Локальні війни і воєнні конфлікти другої половини ХХ

століття підтвердили, що для досягнення успіхів у тій чи іншій кампанії, крім воєнної, необхідна морально-психологічна перевага. Та із супротивних сторін, яка зможе переконати основну масу населення країни у правоті своєї справи, має більше шансів на успіх. Війна СРСР в Афганістані не мала належної інформаційної підтримки і через те була приречена на провал. Афганці так і не змогли повірити, що їх прийшли не вбивати, а допомогти налагодити краще життя. Знову ж таки, навряд чи вдасться американцям переконати нащадків жертв Хіросими та Нагасакі, що атомна бомба несла цивілізаційну місію.

11 вересня 2001 року в хмарочоси Всесвітнього торгового центру врізались два пасажирські літаки – жертвами теракту стали близько трьох тисяч чоловік. Третій літак знищив частину Пентагону, четвертий не досяг мети і розбився в полях Пенсильванії приблизно за п'ятнадцять хвилин льоту від Вашингтона. Згідно з розшифрованою мовною запискою, команда і пасажирів літака спробували повернути контроль над ситуацією, після того як з мобільних телефонів дізналися, що інші захоплені літаки врізались у вежі

Всесвітнього торгового центру. Припускають, що метою терористів, які захопили цей рейс, була будівля Капітолію, яку між собою вони називали кодовим словосполученням «факультет права».

Після теракту вперше за всю історію були приземлені всі цивільні літаки на території США і Канади. Атака терористів розбалансувала систему повітряних комунікацій та нагнала на людей панічний страх перед повторними акціями. Час до часу надходили повідомлення про інші атаки. Ширилися чутки про вибух бомби поблизу будівлі Держдепартаменту США, про пожежу у Вашингтонському торговому центрі та захоплення ще одного літака. Кілька років по тому арабський телеканал «Аль-Джазира» показав виступ Усами бен Ладена, у якому той взяв на себе відповідальність за теракти і пригрозив їх повторенням. Признання терориста номер один, тим не менше, не розвіяло туману контраверсійних припущень стосовно мотивів та авторів цього масового вбивства.

Офіційна версія подій 11 вересня була піддана критиці. На думку прихильників теорії змови, руйнування веж більше схоже на контрольоване знесення.

Висловлювалось припущення, що урядові чиновники США були інформовані про майбутні атаки і не зробили нічого, аби їм запобігти. В широкий обіг пішла версія, згідно з якою атаки були сплановані і здійснені не «Аль-Каїдою», а спецслужбами Сполучених Штатів. Очевидним лишається одне: терористична атака проти США дістала логічне продовження в інформаційному просторі.

«Администрация президента Буша сумела направить негодование нации в нужное русло – мишенью избрали “Аль-Каиду”, а на повестке дня возник главный вопрос: борьба с мировым терроризмом. Теракты не были выгодны тем, кому их приписывают» (Сайт «Анти Оранжевый»). «Теракт 11 сентября организован окружением Буша»).

Теракт став безпосередньою причиною війни з тероризмом, яку тогочасний президент США Джордж Буш проголосив у своїй промові 20 вересня. Її першим етапом стала атака на керований талібами Афганістан. Ну а безпосередню вигоду від цієї операції отримала Росія. Знищення чеченського опору одразу набуло забарвлення боротьби з міжнародним тероризмом. Знову ж таки, двозначне прочитання дістав теракт під

час прем'єри мюзиклу «Норд-Ост» у жовтні 2002 року.

Загострення тероризму підтверджує теорію зіткнення цивілізацій. Скидається на те, що протистояння старішого християнського світу і більш молодого та агресивного мусульманського набуватиме подальшого розвитку. Технології Заходу проти демографічного вибуху на Сході. Хто переможе?

Побуває думка, що 11 вересня 2001 року громадяни США стали жертвами зовнішньої політики своєї держави, яка нав'язує іншій цивілізації свій спосіб життя. Важливою причиною антиамериканських настроїв ісламського світу є концепція глобалізму, яку у 1968 році виклав Збігнєв Бжезінський. Він передбачив, що глобалізм як нова форма суспільно-політичного ладу прагнучиме всеохопного панування та перерозподілу світових ресурсів. Іншими словами, глобалізм глумачився як планетарний ринок, світова корпоративна імперія, новий лад, у якому нанівець зводиться роль націй-держав у політичному, економічному, соціальному та культурному плані.

Левко Лук'яненко, багатолітній політ'язень

радянських концтаборів, Герой України; письменник, політик, дипломат, автор низки ґрунтовних публіцистичних праць: «Це можна було б сказати, що наближається кінець європейсько-християнській цивілізації... Але тут ще є дуже цікавий момент. Ми реально є тепер свідками наступу мусульманства на християнство. Отже ж, наскільки гарантована перемога глобалізму в межах християнської цивілізації на знищення людської особи. На знищення моральності, культури, традицій. Адже нищиться французька музика, французька поезія, німецька філософія, це все піддається глобалізмом знищенню, воно знецінюється, його зводять до нічого».

На сторінках світових ЗМІ точиться безкомпромісна боротьба між прихильниками та противниками глобалізму. Перші переконують, що глобалізм допоможе впорядкувати екологію в планетарному масштабі, захистить людство від глобальних загроз, у тому числі й космічного походження, дасть можливість позитивно впливати на економіку «відсталих» країн, координувати боротьбу зі СНІДом та тероризмом. Противників глобалізму лякає передусім послаблення національних держав, що веде до пригнічення їх

внутрішніх ринків, а згодом до практичного усунення з конкурентного середовища. Намагаючись встановити нові координати розвитку людства, сучасний глобалізм має насильницький характер щодо націй-держав.

Усупереч мріям глобалістів останні десятиліття ХХ століття позначено розпадом багатокomпонентних держав у Європі та Азії на нові нації-держави. Згідно з теорією геополітичної динаміки Рендала Колінза, «центрові» держави, зокрема Росія, перебувають у фазі латентного розпаду, який триватиме кілька десятиліть. На думку деяких аналітиків, подібні процеси в майбутньому очікують на Індію. Разом з тим зростають масштаби антиглобалістського руху. До нього долучаються авторитетні інституції, відомі політики, фінансисти, діячі науки та культури. В одинадцятій енциклопедії Папа Римський Іоанн Павло Другий зазначив, що провідні держави Заходу зрадили демократичним принципам і рухаються до глобального тоталітаризму.

Учені-економісти побоюються, що поширення ринкових відносин на всі сфери життя ставить під загрозу майбутнє відкритого демократичного суспільства. Структурні реформи, які МВФ пропонує

для національних економік у дусі вимог глобалізму, є потенційним економічним геноцидом. На думку китайського аналітика Фань Гана, великі країни-глобалізатори створюють ситуацію «нерівноправного становища» на світовому ринку.

Україна, яка стільки століть боролась за власне місце під сонцем, опинилася між молотом і ковадлом. З одного боку, світовий глобалізм, з іншого – «руський мір Кірила енд компані» з планом розчинити в тому «мірє» якомога більше народів.

Атака на міжнародний торговий центр у Нью-Йорку, вахабітська складова у Чеченській війні, Талібан в Афганістані – усе це є результатом несприйняття тих цінностей, які несе з собою глобалізм.

Левко Лук'яненко: «Але є отой наступ мусульманства проти християнства, що виявиться сильнішим, чи наступ мусульманства, бо воно молодше від християнства на десять століть, християнство справді ослабло, і воно вже дряхле, як, розумієте, дуже стара людина. І тому ми бачимо: мусульманство у відстоюванні своїх ідеалів сміливо йде на жертви, на загибель для утвердження своєї віри. У християнстві

вже немає людей, які за Христа можуть іти на кару і на смерть. Це давно минуло, і тепер цього немає».

Однією з найпотужніших антиглобалістських сил, безумовно, є громадянське суспільство – як у кожній країні, так і в світовому вимірі. Саме воно на сучасному етапі розвитку людства є носієм і механізмом вираження свободи та індивідуальності людини, який забезпечує збереження одвічних вселюдських цінностей, реалізацію творчих і пасіонарних особистісних потенцій, обумовлює збереження та розвиток культурних, ментальних, релігійних та інших індивідуальних і групових особливостей.

Глобалізація не може в принципі перемогти – світ за об'єктивними філософськими законами не зможе позбутися зворотного вектору – диференціації, яка генерує конкуренцію націй, релігій, культур, економік, технологій, способів мислення, тобто створює рушій – конкурентне поле цивілізації.

Віталій Білецький, кандидат філософських наук, доцент Донецького

Сьогодні політики різного спрямування пов'язують майбутнє України з її рухом або до Європи, або до Євразії. Однак без повернення до себе, до своєї мови, культури, традиції обрання того чи іншого вектора не дасть бажаного результату. Разом з тим Україна є природженим регіональним лідером, який не забуває про цю роль і навіть обов'язок іще з часів Ярослава Мудрого та Володимира Великого.

Рік 1918-й, 25 січня. Більшовики ведуть гарматний обстріл Києва. Особливу увагу матроси приділяють приватному будинку Грушевського на Паньківській, 9. Стріляють запальними снарядами. Горять рукописи, матеріали, бібліотека, переписка, колекції килимів, вишивок, зброї, порцеляни, фаянсу, прикрас, меблів, малюнків. Серед іншого згоріли гетьманські портрети Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Петра Дорошенка та полковника Семена Палія. У часи революції Грушевський почав писати перші три томи своєї «Історії української літератури». За його власними свідченнями, поданими у передмові до віденського

таким образом дело Івана Каліти». Призначений генерал-губернатором Галичини, граф Бобринський заповнив свою адміністрацію галицькими москвофілами та поляками, які отримали директиви нищити все українське, в тому числі добре ім'я українських військових формувань у складі австрійської армії. Мовляв, воюють вони за те, аби приєднати Східну Україну до Австро-Угорщини.

Ігор Гирич: «Так само через засоби масової інформації запускається ідея про те, що мазепинці, сепаратисти, українці – це люди, які існують за гроші західних держав, то це значить, їм оплачують гроші німці, поляки, австрійці і вони за ці гроші творять штучну українську культуру».

18-го вересня 1914 року Бобринський видав указ «Про заборону функціонування різного роду клубів, союзів і товариств та про тимчасове закриття існуючих у Галичині учбових закладів, інтернатів та курсів». Заборонялось друкування і поширення плакатів, оголошень, малюнків, влаштування концертів, лекцій; ставити п'єси на публічних сценах дозволялося тільки з санкції адміністрації, а демонстрування кінофільмів – тільки після попереднього перегляду.

видання, ця праця була майже закінчена і вся загинула в січні 1918 року. Пожежа на Паньківській була не першою і далеко не останньою цільовою атакою на українську культуру.

На загал у часи українсько-московських воєн 1917–1920 років Україна втратила сотні приватних колекцій, архівів і бібліотек. Варварський обстріл будинку на Паньківській призвів до непоправної втрати відомостей про українську революцію та державне будівництво 1917–1918 років. Усе це позбавило майбутніх дослідників можливості спиратися на безцінний архівний матеріал. Разом з тим відсутність документів звільняє місце для домислів і хворобливих фантазій недругів української державності. Одна така фантазія – про гуманізм російських військ, які у вересні 1914 року увірвалися до Львова «освободить русское население от кровожадных австрийцев».

3 вересня 1914 року Третя армія генерала Рузького і Восьма армія генерала Брусилова окупували Львів. Верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович, видав маніфест, у якому публічно зрадив тому, що «наконец русский народ объединился, завершив

6 вересня 1914 року за відмову вивісити російський прапор було заарештовано редактора товариства «Просвіта» Юліана Балицького, а 22 вересня замкнули книгарню Наукового товариства імені Шевченка. У друкарні часопису «Діло» почали видавати «Армейский вестник», «Военное слово», «Львовский вестник», а в друкарні НТШ – «Львовское военное слово».

Паралельно Бобринський почав «інвентаризацію», вірніше, справжній грабунок галицьких банків, музеїв, книжкових магазинів. Було демонтовано обладнання низки друкарень, зокрема Наукового товариства імені Шевченка, з гуцульської колекції забрано найкращі персні, топірці, старі рушниці, з Національного музею конфісковано архів митрополита Шептицького, у приміщенні «Академічного Дому» зроблено казарму для російських солдат...

Ігор Гирич: «Для того щоб цього всього не було, треба всі ці культурні осередки закрити, ліквідувати всі їхні архіви, бібліотеки, наукові заклади. Приходить армія, вона це здійснює. Цікаво, що ті люди, які знищували українські архіви у Львові, вони в Києві працювали істориками військово-історичного товариства.

Знищили в 14–15 році, коли була окупована Галичина, коли російська армія стояла у Львові і фактично були знищені майже всі культурні установи Львова. Тих, хто не встиг до Відня виїхати, ті були практично або арештовані, або просто їхнє майно було знищене».

Незадовго до окупації Галичини граф Бобринський дав наказ скласти списки найвидатніших українців. Між ними на першому місці був митрополит Андрей Шептицький. З приходом російської армії в його резиденції було зроблено обшук. 6 вересня в Успенській церкві митрополит виголосив проповідь, за яку був посаджений під домашній арешт, а 19 вересня його вивезли вглиб Росії. Ставши царським в'язнем, він просидів у російських монастирях і тюрмах аж до 1917 року.

«Львів'янам довелося пережити безліч обшуків, арештів та безпардонних грабежів. У приміщенні страхового товариства «Дністер» під час огляду каси жандарми конфіскували фонд товариства «Просвіта», що складався з цінних паперів на суму сто тисяч російських рублів» (Орест Мазур, Іван Патер. «Львів у роки Першої світової війни»).

збиралися за вказівкою Миколи Скрипника (після його усунення вони були «засекречені»). Згоріла картотека, тож неможливо навіть відновити реєстр знищених книжок. Радянський суд з цієї справи озвучив цифру в шістьсот тисяч томів. Можна уявити, скільки їх згоріло насправді!

Після пожежі люди запитували себе: як у середині ХХ століття може згоріти найбільша наукова бібліотека, та ще й у центрі столиці? У сучасних бібліотеках світу справу поставлено так, що жоден документ не згорить, не те що всі фонди. Світова культура не знала випадку, щоб у Лондоні, Парижі, Стокгольмі чи Москві після 1812 року згоріла національна бібліотека. А от найбільша українська бібліотека згоріла в 1964 році – в епоху космосу, атому, кібернетики. Факти не просто говорили, вони кричали про підпал. І палія було знайдено. Знову ж таки, показовим лишається той факт, що бібліотеку було підпалено 24 травня, під час Шевченківських свят.

Відповідь на запитання, як могла статися така трагедія, мав дати процес над людиною, яку впіймали на місці злочину. Це був працівник бібліотеки Віктор Погружальський. На процесі, однак, старанно

Трусили Гіпотечний банк, житлові приміщення при соборі Святого Юра, Національний музей, монастирі бернардинів, приміщення міських електростанцій і трамвайне депо... Михайло Грушевський у праці «Новий період історії України» писав: «Місцями поголовно висилали українських священиків, цілі маси свідоміших селян і міщан. Хапали, в чому застали, волочили по в'язницях і етапами висилали в Сибір, без ріжниць – жінок, дітей, старців, хорих і калік». У 1939 році ситуація повторилася один до одного, лишивши нащадкам задачу – знайти бодай одну відмінність між сталінськими псами та благородним на всю голову білим офіцерством.

24 травня 1964 року в центрі Києва згоріла Публічна бібліотека Академії наук УРСР. Численний натовп був свідком того, як мляво просувалися протипожежні роботи. Протягом двох годин їх узагалі не починали, не працював водогін. Пожежу ліквідували тільки на третій день, коли доценту вигорів весь український відділ. Згоріла саме україніка, в тому числі стародруки, рідкісні книжки, рукописи, архіви. Частина з них не була навіть описана і розібрана. Згоріли також спеціальні фонди україніки, які до 1932 року

оминалося все, що бодай якось могло зачепити антиукраїнську спрямованість підпалу. Разом з тим суддя, захисники, сам підсудний та заздалегідь підготовлені свідки навперербій намагалися показати, що в Погружальського поганий характер, тож бібліотеку він підпалював, аби помститися директорові за образу.

«Сам підсудний розчулено розповідав, що коли підпалював книжки, то бачив перед собою фізіономію ненависного директора. У заключному слові він навіть прочитав патріотичного вірша, який починався словами: “Прості мне, родина, прості, страна родная...”» (Євген Сверстюк. Памфлет «З приводу процесу над Погружальським»).

У самвидавному памфлеті «З приводу процесу над Погружальським» Євген Сверстюк запитує: «Якщо палієві було байдуже, що палити, то чому він палив саме український відділ, а не, скажімо, відділ марксизму-ленінізму, де працював? Чому із семи поверхів бібліотеки згорів тільки один – саме той, куди загнали українську книгу? Ці та інші подібні питання на суді не поставили. Та і як вони могли поставити їх, коли процесом займалось безпосередньо КДБ». Утім,

пожежа ця була не єдиною і не останньою.

Ігор Гирич: «Справа в тому, що такого наступу на Україну ще не відбувалося, але вже така зачистка культурна вже почала відбуватися, знову почали працювати спецхрани, це був кінець доби відлиги. Після того ще горіло Видубецьке сховище книжок, так що це була не одна пожежа. Тому, власне, більшість людей-“шістдесятників” схиляються до того, що ця пожежа була не випадковою. А вона була до певної міри спланованою».

Нищення українських книжок не було якимось ноу-хау радянського КДБ. Цим у значно давніші часи успішно займалися царські опричники. У ніч проти 22 квітня 1718 року православні монахи, агенти Петра Першого, підпалили бібліотеку Лаври й архів з унікальними документами та давніми книгами. Палії пильно слідкували за тим, аби не вціліла жодна сторінка.

За Катерини Другої, у 1780 році, згоріла бібліотека Києво-Могилянської академії. Згодом, у 1863 році, у зв'язку з Валуєвським указом було знищено весь тираж першої збірки байок Леоніда Глібова. Видно,

добре дошкулив байкар «собірателям земель русскіх».

Через неповні два століття спалення бібліотек відновили. Після київської пожежі у відділі україністики бібліотеки АН УРСР комуністи влаштували пожежі у музеї «Софія Київська», Видубицькому монастирі та музеї українського мистецтва у Львові, наглядно демонструючи тяглість україноненавистництва з найдавніших часів по день нинішній.

Ігор Гирич: «Бо, власне, з точки зору радянського часу, то великих змін в акцентах не відбулося. Просто імперськість царська – вона перейшла в імперську червону. А сьогодні, в принципі, така сама політика ведеться в Росії, і Росія нав'яже нам такі самі пріоритети для нас через ті самі підручники».

Новітній час широкому загалу демонструє хронологію утисків українців у сучасній Росії. Так, у жовтні 2009 року судових переслідувань зазнала організація «Федеральна національно-культурна автономія українців Росії», перед тим, у квітні 2008-го, було зупинено діяльність Українського освітнього центру, у 2006-му ФСБ взялася за працівників Бібліотеки

української літератури в Москві. Приміщення книгозбірні було опечатано й закрито. Усе це свідчить про систематичний характер тиску на українців Росії.

Непереборна тяга до нищення всього українського має давнє і глибоке коріння. Так, у 1627 році указом царя московського Олексія Михайловича та його батька патріарха Філарета звелено було книги українського друку зібрати і на пожежах спалити. Було спалено «Учительное евангеліє» Транквіліона-Ставровецького разом з іншими його книгами та «Катехизис» Лаврентія Зизанія-Тустановського. У 1677 році патріарх Іоаким наказав повиривати аркуші з українських книг, які відрізняються від книг московських. Згодом цей слуга Божий взагалі заборонив українське письменство, а перший том книги «Четї Мінеї» Данила Заточника звелів спалити. Прикладів таких от проявів високої культури та братньої любові можна наводити безліч. Словом, навіки разом і «нікакїх гвоздей».

Здається, що оте маніакальне завзяття у нищенні та переписуванні стародруків спрямовано до єдиної мети – підвести історичну та ідеологічну базу під імперські амбіції й наполеонівські плани. Оскільки факти –

доволі вперта річ, треба знайти спосіб якось вирівняти їх. Знову ж таки, до темряви в очах кортить славу Київської Русі приміряти до себе і, задивившись у дзеркало, вигукнути раптом: «Да, Київ – істинно русскій город!» Ну, «на крайняк, матерь гарадов русскіх». На нашу думку, є в усіх тих великодержавних вигуках та підтасовках щось від задоволеного комплексу меншовартості.

Переписування російської історії не завжди було ділом добровільним. Карамзін, Соловйов, інші російські історіографи були такими ж залежними від держави, як і радянські академіки. Усі вони писали історію під невсипущим оком цензури. Свого часу чудовий знавець російського літописання Шахматов довів, що «Повість минулих літ», написана легендарним Нестором, протягом століть переписувалася принаймні двічі. Пізніші дослідження встановили п'ятикратне переписування окремих її фрагментів. Брехня, повторена тисячу разів, перетворюється на істину для того, хто її вимовляє.

Владислав Верстюк: «Ну, російські історики абсолютне переконані, що Київська Русь – це є колыска з тими трьома немовлятами. Українська історіографія

давним-давно відмовилася від цієї тези і говорить про економічний шлях, що Росія як така держава виникає з князівства Василя Третього і Івана Третього, особливо за Івана Четвертого Грозного Московська держава виникає. В ній там дуже багато східних традицій, запозичених із Золотої Орди».

Цікаво, що обожнюваний на теренах більшовицької імперії Карл Маркс у статтях, присвячених Росії, дає доволі дошкульні оцінки її історичним діячам. «Змінюючи імена і дати, – пише він, – побачимо, що політика Івана III і політика сучасної московської імперії є не просто схожими, а й тотожними...» Недарма деякі твори боролатого пророка більшовиків були заборонені на теренах СРСР.

Росія породжена і вихована у потворній та приниженій школі монгольського рабства. Петро Перший поєднав політичну хитрість монгольського раба з величчю монгольського володаря, якому Чингісхан заповів підкорити світ...

Карл Маркс. «Росія – імперія поневоленних народів»

тридцяти чоловік, посланих на навчання царем Борисом Годуновим, повернувся тільки один.

Разом з тим з Києва до Москви прибуває Симеон Полоцький, який стає репетитором царівни Софії, царевича Федора та інших царських дітей. Із двадцяти трьох ректорів Московської академії з XVIII століття двадцять один здобув освіту в Києві, а зі ста двадцяти п'яти її професорів – дев'яносто п'ять вчилися у Могиланці. Відплив освічених людей з України вже тоді йшов повним ходом. У XVII столітті таких людей називали перелітними птахами. Деякі з них стали стовпами російської писемності та духовності.

Алла Гаркуша: «Адже теперішня Руська православна церква надзвичайно пишається такими святими, як Дмитрій Ростовський, який вважається фундатором російської літератури. Адже він написав “Четьї Мінеї”, і так далі, і так далі, але ж давайте подивимося, що Дмитрій Ростовський – це Дмитро Туптало. Українець за походженням, вихованець Києва, Києво-Могиланської академії, Києво-Могиланського колегіуму. З козацького роду, який був проповідником тут, у Чернігівському Свято-Успенському Єлецькому монастирі, який служив у Устинському монастирі під

Алла Гаркуша, історик: «Навіть в етнічному відношенні Москва не є спадкоємицею, тому що ті землі населяли угро-фінські племена, до яких додалася велика частина татарської крові... До слов'ян це має, ну, дуже далеке відношення...»

У XVII столітті у культурно-освітньому розвитку Русь-Україна на кілька порядків перевищувала Московію. Під ту пору в Україні широкого розповсюдження набуває шкільна справа, поширюються ідеї освіти. Унікальним досягненням була велика кількість письменних людей, понад дев'яносто відсотків усього населення країни. Позитивними були доступність, нестановий, демократичний характер освіти. Могли вчитися діти всіх соціальних груп, оскільки освіта була безкоштовною. Традиція широкої початкової освіти була припинена разом із наверненням українських селян у кріпацтво Катериною Другою.

У допетровську добу в Росії не було вищих навчальних закладів. Освіту здобували за кордоном, зокрема в Україні, але ставлення до освічених людей у Москві було насторожене. У зв'язку з цим багато хто після навчання не повертався додому. Наприклад, із

Прилуками. Треба і ці факти пам'ятати, що ці люди прийшли туди, в Московію, і інколи навіть не з власної волі їх туди відправляли...»

Українці і росіяни протягом п'ятихот років жили в різних державних утвореннях. Навіть у середині XIX століття на Правобережній Україні рідко траплялося російське прізвище. Носити його міг або державний, або військовий чиновник. Серед цивільного населення росіян практично не було. З'явилися вони з другої половини XIX століття, в часи інтенсивного будівництва залізниць. Знову ж таки, після невдалого польського повстання ці землі були віддані російським поміщикам.

Владислав Верстюк: «От тоді там поступово з'являється російськомовне населення. А до того його фактично не було там. Навіть перепис 1875 року, він говорить, що в Києві була переважна кількість людей, які вважали себе малоросіянами, тобто українцями. А от такий процес перекачення населення – він пішов значно стрімкішими темпами майже в XX столітті. Після світових воєн».

За радянського часу вимивання корінного населення з

республік СРСР набуло технологічної довершеності. У парткомах і комсомольських осередках на місцях чиновники отримували таємні рознарядки про те, скількох людей треба відправити на цілину, скількох – на комсомольські будови і скількох росіян треба прийняти, поселити, влаштувати на керівні посади в тій чи іншій галузі. Частиною таких технологій стало будівництво Рівненської атомної електростанції з містом, заселеним виключно росіянами.

Нинішні технологи «русского міра» в пошуках нових прийомів запудрювання мізків особливо не напружуються. Їм достатньо замшілих мантр валуєвського розливу. «Не било, нет, і бить не должно».

Вперед у минуле: історія від В. Путіна

5 листопада 2014 року. Москва. Володимир Путін зустрічається з істориками. У «найкращих» традиціях СРСР вождь повчає актив, що історія – найважливіша з наук. Говорить про кодування суспільства і правильну історію – об'єктивну і водночас в інтересах Росії. Путін без зайвої скромності називає і себе істориком: «Позволю себе назватъ себя вашим коллегой... Наше задание: убедить подавляющее большинство в нашей правильности...»

«Щоб заволодити майбутнім, люди змінюють минуле». Фраза чеського письменника-емігранта Мілана Кундери перегукується з антиутопією Оруелла «1984». Путін вирішив піти саме цим шляхом.

Одна з постійних мантр Путіна – Крим. Виправдовуючи анексію півострова, він то посилається на міфічний кримський народ (зовсім не маючи на увазі кримських татар), то згадує світовому співтовариству Косово, а частіше просто вправляється у

словоблудстві: «Меня очень всегда радует, и в этом случае. И я вспоминаю, что говорили по этому поводу древние. То, что позволено Юпитеру, не позволено быку. Мы не можем согласиться с такими формулировками. Может, быку и не позволено, но медведь ни у кого разрешения спрашивать не будет...»

Остання заява Путіна з приводу Криму – пошук історичного виправдання анексії – вражає навіть російських істориків. Про духовні скрепи, купель і Херсонес.

Нікіта Петров, російський історик, в ефірі радіо «Свобода»: «Я скажу убийственную вещь. Князь Владимир был князем Киевской Руси. И это Киевская Русь была тогда в Крыму. И крещение на Днепре было Киевской Руси».

Утім, це для російського вождя, здається, не проблема. Уряд Москви вирішив перенести київського князя до себе. Встановити йому пам'ятник у Білокамінній. З видом на стадіон «Лужники».

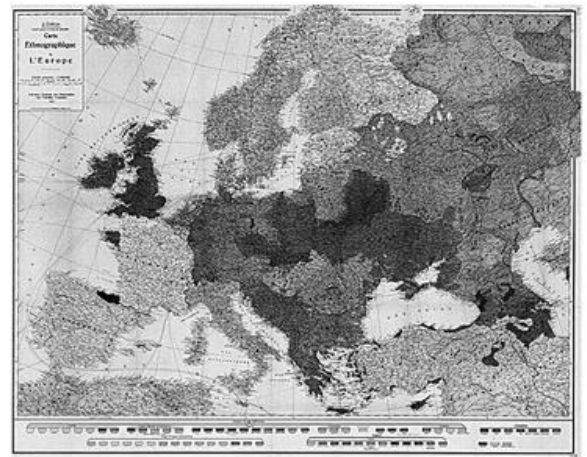
Святий Володимир, який приречено спостерігає за футбольними матчами збірної Росії, уже став героєм народних анекдотів. Наприклад, про те, що на

московському пам'ятнику мусить бути герб Володимира – тризуб.

Риторика Путіна не залишає сумнівів – історію Київської Русі він сприймає як російську. Тобто навіть не як міф про колиску трьох братніх народів, а як виключно російську.

Нікіта Соколов: «Он историю как науку и историю России представляет себе так, как в середине XIX века. Все, что прошло в науке дальше и позже, ему неизвестно. Последнее и единственное, что он читал, – это Акунина, сказки середины XIX века. Когда он говорит, что раздробленность наступила, он не знает, что историки установили, что Русь не была монархическим государством и там не существовало престолонаследия. Но у Путина в голове монархический образ государства. Поэтому для него прочное престолонаследие. Это же очевидно – это не разговор про историю, это разговор про оправдание современной власти».

Мапа розселення європейських етносів у 1918 році

З інших висловлювань Путіна стає зрозуміло: він не просто повторює російський міф про походження російської держави з Київської Русі. Путін іде далі – він узагалі не вважає українців окремою нацією.

6 листопада 2014 року. В ефірі радіо «Свобода»

російська інтелігенція обговорює зустріч Путіна з молодими істориками. Звучить думка про формування нової ідеології – путінізму.

Ніколай Сванідзе, російський історик і телеведучий: «Я бы назвал ее имперски православной. С очевидной апелляцией к отдельным страницам нашего прошлого. Победным или таким, что считается победным... Победным или псевдопобедным».

Ігор Долуцький, історик, Росія: «Я вижу ситуацию маленькой психиатрической больницы с одной стороны, главный персонаж которой – традиционализирующий тотализатор. Вот кто. Это не авторитаризм, это перерастает авторитарные рамки. Это уже поползновения на тоталитарную систему. За всем этим стоит имперскость, уходящая во времена Николая Павловича теория народности... Вся та муть, которая накопилась в России за XVIII, XIX, XX век, – все сплыло...»

Групка агресивних божевільних на зразок Дугіна і Бородая замість гамівних сорочок та дози галопередолу отримують доступ до державного управління. Вражас, втім, навіть не це, а те, як набір

маячні, де поєднуються Іван Грозний, православ'є і «деди воєвали», заволодіває головами десятків мільйонів людей.

Вадим Нахманович, історик: «Той світ, який створив Гітлер, проіснував дванадцять років всього. Скільки проіснує той світ, який Путін створив, побачимо. А далі теж недовго. Бо теж, насправді, вони ж не пропонують ніякої нової ідеї. В принципі, можна захопити людей, ну, практично будь-якою ідеєю. Якщо вона логічна, якщо вона струнка, якщо вона пояснює все, що відбувається. Але якщо це нова ідея. А зібрати всі старі ідеї... Вони ж зібрали Третій Рим – раз, панслав'їзм – добре, комунізм, євразійство. Але не можна просто робити компот з ідей. Не можна бути водночас комуністом і православним. Бог або є, або немає».

27 жовтня 2014 року. Сочі. Путін ділиться думками щодо геополітичної кризи у так званому дискусійному клубі «Валдай». Редактор «Файненшл Таймс» Ніл Баклі запитує вождя про російські війська в Україні і чи правда, що Путін не вважає Україну реальною державою. Проігнорувавши частину запитання і

відбувшись порожньою фразою про повагу до суверенітету України, Путін видає своє справжнє ставлення: «История формирования Украины в современных границах – это сложный процесс. А вы что – не знаете? До 22 года эти земли, Новороссия, входили в состав Российской Федерации. С центром в Новороссийске».

Набридло, але доведеться знову заперечити – чи то брехню, чи просто невігластво. Новоросією, чи то Новоросійською губернією, частина українських земель називалася протягом XVII–XIX століть. Із центром то в Кременчуку, то в Катеринославі (нині Дніпропетровськ), який аж два роки називався Новоросійськом. У складі Російської Федерації ці області, а тим паче Харківщина і Луганщина, звісно, ніколи не були.

Утім, псевдоісторія від Путіна на вигаданій Новоросії й Новоросійську не завершується. Путін іде далі, на Захід: «Что касается Запада Украины. А вы что, не знаете, что после Второй мировой войны часть польской территории была прирезана к Украине, как результат Второй мировой войны? Часть отрезали от Польши, от Венгрии, по-моему, да? А Львов каким был

городом, если не польским, вы что, не знаете? Зачем вы мне вопрос такой задаете?!»

Після цього практично не залишається сумнівів, що маршалок польського сейму Радослав Сикорський таки говорив правду в одному зі своїх інтерв'ю.

«Путін хоче, щоб Польща направила війська в Україну, – сказав Сикорський. – Це були сигнали, які вони нам надсилали. Ми знали, що це те, про що вони думають протягом багатьох років...»

«Це була одна з перших речей, яку Путін сказав прем'єр-міністру Дональду Туску, коли він відвідав Москву. Він продовжував говорити, що Україна – штучна країна і що Львів – це польське місто і чому б нам просто не розібратися разом...» (Бен ЮДА, «Політико магазин», 19 жовтня 2014 року).

Після цієї публікації в Польщі та Європі вибухнув скандал. Дональд Туск, який 1 грудня 2014 року очолив Європейську Раду, заперечив існування такої розмови; забрав свої слова назад і Сикорський. Одначе, як видно, у Путіна вже немає жодних внутрішніх гальм.

Російські історики, коментуючи заяви Путіна з

приводу історичної науки, не помітили однієї важливої деталі. Путін готовий говорити не тільки про героїчні сторінки історії. Навпаки, він акцентує увагу і на поразках, майже прямо натякаючи на потребу їх виправити, зокрема щодо Першої світової війни: «Нас никто на фронте не победил... Развалил изнутри. Россия объявила себя проигравшей. Кому? Стране, которая проиграла войну...»

Проте «дипломатичні» висловлювання Путіна в контексті Другої світової війни шокували весь світ. Наприклад, з приводу розчленування Польщі гітлерівською Німеччиною і сталінським СРСР Путін підло похіківав, нагадавши, що напередодні Польща взяла участь у поділї Чехословаччини. «От і отримали шайбу у відповідь», – схидається російський вождь.

Нікіта Соколов: «Очевидный посыл в этой реплике: кто смел, тот и съел. Что мир не изменился. Но мир изменился. И действовать по шаблону 30-х годов – это самоубийство».

3 травня 1939 року. Москва. Між представниками

урядів Англії, Франції, Польщі та СРСР тривають переговори зі створення антигітлерівської коаліції. Просто із залу засідань наркома закордонних справ Союзу Литвинова викликають до Сталіна. Вождь народів повідомляє комісара про звільнення. Замість нього дипломатію доручають голові Раднаркому В'ячеславу Молотову. Переговори щодо антинімецької коаліції тривають. Аж до 21 серпня. Того дня голова французької військової місії Думенк радісно телеграфує у Париж із повідомленням, що СРСР готовий підписати військовий пакт. Уже за два дні стає відомо про підписання пакту, але іншого – відомого в історії як пакт Молотова – Риббентропа. За тиждень Гітлер і Сталін як союзники мали почати Другу світову війну.

Паралельні переговори з британцями, французами та поляками з одного боку і Гітлером з іншого Сталін вів іще з весни. І вже тоді зробив свій вибір. Ключ до розуміння цього – звільнення Литвинова. Справжнє ім'я колишнього наркома – Меєр-Генох Валлах. Міністр-єврей, звісно, не зміг би підписати договір з нацистами.

31 серпня 1939 року. Верховна Рада СРСР ратифікує

договір із гітлерівською Німеччиною. А вже за кілька годин, на світанку 1 вересня 1939 року Люфтваффе починає бомбардувати польські міста. Їх коригують радянські радисти з Мінська. Трохи більш як за два тижні відповідно до таємної частини пакту Молотова – Риббентропа Червона армія нападає на Польщу з Заходу. Засуджена практично всіма таємна угода сьогодні знайшла адвоката – звісно ж, Путіна. Який мало не плачучи питає: «Що поганого, що СРСР не хотів воювати, що поганого?!»

Насправді Сталін хотів воювати. У Польщі 17 вересня 1939 року Сталін приєднався до свого союзника Гітлера у військовому нападі, відправивши Червону армію захопити країну зі сходу. Вона зустріла союзний вермахт всередині країни й організувала спільний парад перемоги. Радянська і німецька таємна поліція пообіцяли одна одній протидіяти будь-якому польському опору. У тилу радянський НКВС організував масову депортацію приблизно півмільйона польських громадян в ГУЛАГ. Він також стратив тисячі польських офіцерів, багато з яких

тільки завершили бої з вермахтом. Десять місяців по тому країни Балтії були також окуповані Червоною армією й анексовані Радянським Союзом. Ці три маленькі країни втратили десятки тисяч громадян у депортаціях, включаючи велику частину своїх еліт. Балтійські держави були оголошені радянським законом такими, що ніколи не існували, щоб сама служба цим державам стала злочином. Радянська ідея, що держави можуть оголошуватися існуючими чи ні, яка віддається зараз у російських висловлюваннях про Україну, глибоко в'їлася в історичну пам'ять Польщі та Балтії.

*Тимоті Снайдер для «Нью-Йоркер Рев'ю
Оф Букс»*

Заява Путіна викликала черговий шок. У окупованих за пактом Молотова – Риббентропа Литві, Латвії та Естонії. У Польщі, у Британії та США. «Гардіан» пише, що словами російського вождя була вражена канцлер Німеччини Ангела Меркель.

Цікаво, що ще п'ять років тому Путін підписав статтю, в якій засуджував пакт Молотова – Риббентропа. Змінив думку чи просто брехав тоді? Як зауважив Нікіта Соколов, це не просто слова. За ними – намагання змінити картину світу.

Якось навесні один із божевільних прихильників «русского міра» радив Путіну вдавати з себе шизофреніка. Юродивого з ядерною зброєю, мовляв, усі будуть боятися. Що ж, наприклад, журнал «Форбс» визнав Путіна найвпливовішою людиною року. Можливо, вони мали на увазі – найвпливовішим юродивим?

20 лютого 2014 року, Київ. «Беркут» і снайпери відстрілюють протестувальників на Майдані Незалежності. Понад вісімдесят убитих. Тодішній президент Янукович пакує манатки. Ще за день він тікає – спочатку з Києва, а згодом і з країни. 23 лютого в Сочі – помпезна церемонія закриття зимової Олімпіади. За чотири дні російські військові захоплюють приміщення Верховної Ради Кримської автономії та Ради міністрів півострову. Починається

вторгнення, російсько-українська війна.

Якось на Майдані друг сказав мені, що важливо перемогти Януковича до 23 лютого, інакше Путін, скинувши олімпійську маску, прийде на допомогу своєму васалу. Саме встигли. Але це не зупинило ведмеда.

Зелені чоловічки без розпізнавальних шевронів захоплюють аеропорти, об'єкти влади та інфраструктури, українські військові частини. Під дулами автоматів відбувається псевдореферендум про анексію. Увесь світ шоковано спостерігає за тим, як Путін, наплювавши на всі норми міжнародного права, самовдоволено змінює загальновизнані кордони і кричить про те, що Крим не буде «бендерівським».

З Путіна кепкують – указуючи на місто Бендери у Молдові. Між тим маховик російської пропаганди розкручується на повну. І росіянам, і всьому світові намагаються довести: у Києві військовий переворот, профінансований Заходом, у результаті до влади прийшли неонацисти, які загрожують проросійському населенню Півдня і Сходу. У всьому, мовляв, винен Майдан.

Світ – усього лише глибоко стурбований. Оплачені на газпромівські мільярди «друзі Путіна» в Європі виправдовують його агресію.

Причому один із головних акцентів робиться на історію. Перекручену. Мовляв, Росія – це Русь, а Україна – штучне утворення. Країна, якої ніколи не було. Путін: «Украина – сложносочиненное государство. Так сложилось. Мы исходим из исторической данности. Но это не значит, что если народ Крыма...».

Трудно не согласиться с тем, что планы аннексии Крыма были разработаны в Москве задолго до мартовских событий 2014 года. Только очень наивный человек может поверить, будто крымская операция была экспромтом, состряпанным на коленке по случаю победы Майдана.

Для всего этого Кремль созрел давно: вероятно, точка невозврата была пройдена еще в 2008-м, во время победоносной российско-грузинской войны. Очевидно, без Майдана это случилось бы в том же 2015 году: если президент Янукович не мог уйти

спокойно, то президент Путин не мог не воспользоваться беспокойным уходом Януковича.

Михайло Дубинянський для інтернет-видання «Українська правда». «Чи є життя без Януковича?»

Що найцікавіше, головне проросійське лобі в ЄС – саме праворадикали і неонацисти, угорський «ЙОББІК» або ж французький Національний фронт Марі Ле Пен. Останні навіть не приховують, що взяли багатомільйонний кредит у Кремля. У самій Росії піпл дивиться по зомбоящику казки «про хунту і карателів, які розпинають дітей».

Результат – 85 % підтримки Путіна в його агресії. І лише 15 % розуміють, із чим мають справу.

Ігор Долуцький: «Государь наш в Москве на саммите сказал, что плохо учился в университете, пиво пил... У меня такое ощущение, что он и в школе плохо учился...».

Між тим, іще не перетравивши «Кримнаш», Кремль береться до здійснення наступного пункту плану з

дестабілізації України – «русская весна» повинна охопити Харків, Луганськ, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон, Миколаїв і Одесу. Можливо, навіть Кіровоград. Через відсутність серйозної підтримки у населення Кремль відправляє в Донецьку область диверсійні групи, які захоплюють відділення міліції зі складами зброї. Починаються бойові дії. «Чого хоче Путін?» – розгублено запитують себе світові інтелектуали, пошепки говорячи про неминучість Третьої світової війни.

24 серпня 2014 року. Київ. На Майдані Незалежності – військовий парад. Зі Східного фронту надходять оптимістичні повідомлення про чергові звільнені від бойовиків населені пункти. Взяття Іловайська має стати переломним моментом у війні з проросійськими бойовиками – і остаточно перерізати сполучення між так званими ДНР і ЛНР, і відрізати їх від постачання зброї й живої сили з Росії.

Між тим кореспонденти повідомляють: щоб не допустити цього, в Україну вторглися елітні частини російської армії.

Навіть після безглуздої трагедії з малайзійським «Боїнгом», якого збили над Донецькою областю проросійські терористи з російського зенітного комплексу «Бук», багато хто в маніакальних діях Кремля дощукувався якоїсь логіки і відповіді на запитання «Чого ж хоче Путін?». Відповідь – у його хворобливій ностальгії за СРСР. «Крушение СССР оказалось крупнейшей геополитической катастрофой века...» – Путін. І знову він: «Когда мы были вместе – мы представляли более мощную силу. Именно поэтому здравомыслящие деятели страны не допускали мысли о разделе таких составляющих, как Россия, Украина, Белоруссия. Мы в советские времена любили поругивать белых. Один из лидеров, Деникин, не допускал мысли о развале Российского государства в разговорах с союзниками, даже когда нужна была помощь в борьбе с Красной армией... И подчеркнул, что это внутреннее дело единого российского народа...»

Якось на помпезному телефірі екзальтована жіночка почала заламувати руки і битися в істеріці через розпад СРСР, мовляв, знищили Російську імперію, геополітичного конкурента, і одразу взялися за Сирію

та інші демократії. «Що б Путін зробив на місці Горбачова?» – питає жіночка. Той бере театральну паузу і: «Нужно было не пряча голову в песок и задницу вверх бороться за целостность государства...»

Навіть із цих фрагментів різних років стає зрозуміло: мрією Путіна є відтворення «великого руского міра» – чи то в єдиних кордонах, чи за допомогою підлеглих маріонеткових режимів. І за рахунок цього – повернення Росії у велику світову політику.

Так званий біполярний світ виник наприкінці Другої світової війни. Навесні 1945 року британський прем'єр-міністр Вінстон Черчилль спрогнозував, що після неминучої поразки Гітлера сталінський імперіалізм стане основною загрозою для Європи. Найгірші прогнози справилися. Крім України і Білорусі СРСР захопив Польщу, Словаччину, Чехію, Румунію, Болгарію та частину Німеччини і фактично керував ними через маріонеткові уряди.

У травні 1945 року Черчиллем був розроблений план «Немислиме» – на випадок неминучої, як здавалося чоловіку з сигарою, війни між англосаксами і СРСР. Однак улітку Черчилль програв вибори. Аж за рік

відставний прем'єр у Фултоні, США, виголосив знамениту промову, яка ознаменувала початок холодної війни.

Створення ядерної зброї зробило СРСР фактично невразливим до війни. США та згодом ЄС змушені були рахуватися з так званими зонами геополітичних інтересів. Тобто практично вся Східна Європа була віддана на поталу нелюдській диктатурі, аж поки за рахунок зниження цін на нафту колоса на глиняних ногах було без пострілів знищено.

Саме цей жахливий оруеллівський світ, очевидно, намагається відтворити Путін.

21 грудня 1988 року. Локербі, Шотландія. У результаті вибуху на землю впав літак «Боїнг-747» компанії «Панамерикан». Загибло двісті п'ятдесят дев'ять пасажирів і членів екіпажу та одинадцять мешканців міста. Розслідування доволі швидко встановило винних у теракті – агентів лівійської розвідки. Міжнародна спільнота наклала на Лівію санкції, аж доки та не видала злочинців і не виплатила компенсацію родинам загиблих. Через двадцять три роки лівійський диктатор-анархіст Муамар Каддафі

спробував силою приборкати протести на батьківщині, однак був схоплений повстанцями і жорстоко вбитий – після двох днів катувань. Тиран і вбивця Каддафі був одним із останніх союзників путінської Росії на так званому Близькому Сході.

Глобалізація, вільне пересування інформації, капіталів та людей – найбільший ворог закритих диктаторських режимів. Вони один по одному падають. Конституційна монархія Путіна вирішила вступити у суперечку з часом – і позмагатися з майбутнім за рахунок вигаданого минулого.

Мапа кордонів Української Народної Республіки, 1918

За міжнародним правом, кожний народ має право на самовизначення і власну державу. Суверенну, здатну укладати економічні та політичні угоди з будь-ким. В уявленні Путіна світ досі поділений на зони впливу. Його друзі – переважно диктатори з бідних країн. Наприклад, Путін до останнього захищав Каддафі.

Ще один друг російського президента – сирійський тиран Башар Асад, який, щоб не повторити долю

Каддафі, готовий на все – навіть на використання хімічної зброї. Для Путіна ж, якщо в крані нема води...

Нарешті, – ні, не друг, а геополітичний васал Путіна – Янукович каже, що готовий підписати Угоду про асоціацію з ЄС. Путін не вірить. У нього в руках надто багато тузів: газова удавка, торгова блокада, компромат і, нарешті, армія. 9 листопада, за три тижні до запланованого підписання Угоди, Путін викликає Януковича у підмосковний аеропорт і розкриває козири. Політика батога і пряника спрацьовує – Янукович в обмін на дешевий газ розвертається від Європи на сто вісімдесят градусів.

У путінський сценарій відтворення СРСР у вигляді чи то Митного союзу, чи Євразес раптом вклинюється український народ. У Києві революція. У свідомості кремлівського вождя таке неможливо без грошей і злого умислу підступного Заходу. Це – вторгнення в його зону впливу.

Олімпійське кільце в Сочі не розкривається. Замість міжнародного триумфу – провал.

27 лютого 2014 року Путін іде ва-банк. Починається анексія Криму. Паралельно газпромівські мільярди,

вкладені в екс-канцлерів, працюють на виправдання цього кроку в Європі й у вбивання клину між США та ЄС – варто згадати інспірований Росією скандал із прослуховуванням ЦРУ німецьких політиків.

План Путіна, якщо він у нього взагалі був, полягав, очевидно, в тому, що наглість – друге щастя. Захід розсвариться і буде деморалізований. Одні боятимуться війни, інші зрозуміють, що Україна – таки зона впливу Росії й не варто туди навіть потикатися. І нарешті, найголовніше – з карликом із Кремля почнуть всерйоз рахуватися. Хай через страх.

Ніч проти 4 грудня 2014 року. Грозний, Ічкерія. Прихильники незалежності Чечні захоплюють Будинок друку. Російська влада оголошує контртерористичну операцію. «Карателі» з гармат обстрілюють приміщення, де переховуються «ополченці», «борці за незалежність».

Під звуки артилерійської канонади на Кавказі Володимир Путін у Москві звертається до Федеральних зборів Російської Федерації. Один із

центральної російських каналів описує цю подію не інакше як «послання згори». І хоча через низький зріст вождь змушений говорити знизу вгору, цього разу він вдається до сакральної термінології, вкотре намагаючись виправдати анексію Криму: «Ведь именно здесь, в Крыму, в древнем Херсонесе, или, как называли его русские летописцы, Корсуни, принял крещение князь Владимир, а затем и крестил всю Русь. И это дает нам все основания сказать, что для России Крым, древняя Корсунь, Херсонес, Севастополь имеют огромное цивилизационное и сакральное значение. Так же, как Храмовая гора в Иерусалиме для тех, кто исповедует ислам или иудаизм. Именно так мы и будем к этому относиться отныне и навсегда».

Присутні радісно плескають у долоні. Російський рубль протягом промови стрімко втрачає позиції.

Промова Путіна вкотре довела: свою далеку від істини інтерпретацію історії він використовує для виправдання війни. Справа не лише в брехні – Русь князя Володимира ніякого відношення до Московії, яка зародилася як васальна держава Золотої Орди, не має. Справа у способі мислення – з таким же успіхом

завтра в Криму може висадитися, скажімо, італійський десант – там же були генуезькі фортеці, або грецький. Не кажучи навіть про відновлення хрестових походів і, звісно, великий наступ Монголії на Росію.

Путін, прямо не оголошуючи війни, утім, не приховує: вторгнення російських військ – не лише боротьба за Україну як за так звану сферу впливу Росії, а й намагання продемонструвати світовим лідерам, що з ним потрібно рахуватися.

Західні демократії, особливо у Старому Світі, до такого розвитку подій виявилися однозначно не готовими.

Мільярди нафтогазових доларів, які Кремль, використовуючи ще сталінський досвід, вкладав у пропаганду на Заході і підкуп еліт, почали давати свої результати. Частина урядів ЄС – у Словаччині, Угорщині, Чехії, Болгарії – крізь пальці дивилися на поведінку Росії.

А європейські лідери – Німеччина, Франція та Італія – на початку конфлікту вдавалися до так званої тактики стримування агресора, за посередництва дипломатії і переговорів, напрошуючись на аналогії з 1939 роком.

Найжорсткішою була позиція США. Однак виступ

президента Обама на початку анексії Криму викликав критику навіть у американців – через невпевненість лідера.

На початку здавалося, що ціна за Крим для Путіна буде мізерною. Міжнародні безпекові організації виявилися безсилями. Санкції ЄС та США в березні полягали в забороні на в'їзд кількох десятків людей.

Станом на початок літа виглядало, що план Путіна спрацьовує. Утім, постачання на Донбас бойовиків і важкого озброєння врешті переповнило чашу терпіння більшості європейських лідерів. 16 липня секторальні санкції проти російської економіки вводить США. У ніч на 17 липня Рада ЄС схвалює так званий другий рівень санкцій. Не минає й доби, як над Донецькою областю стається трагедія. Випущена терористами російська ракета умить обриває життя майже трьохсот людей – пасажирів та екіпажу малайзійського «Боїнга».

22 червня 2014 року. Ціна барелю марки «БРЕНТ» на біржі досягає піку – майже сто п'ятнадцять доларів. 25 липня Єврокомісія вводить у дію санкції проти Російської Федерації. Вони стосуються енергетичного й фінансового секторів, продукції військового та

подвійного призначення.

Нафта, яка приносила Росії десятки мільярдів доларів, починає різко дешевшати. Після вторгнення частин російської армії на Донбас наприкінці серпня у вересні барель марки «БРЕНТ» опускається нижче від психологічної позначки у сто доларів. Намагання Росії через своїх друзів зупинити падіння зазнають невдачі. Ціна в грудні стає нижче ніж сімдесят доларів за барель, і це ще не межа. Основне джерело доходів Росії вичерпано.

Рубль падає, нафта дешевшає. Саме це у 1980-х роках стало причиною жахливої економічної кризи в СРСР – найбільшої катастрофи Путіна. Утім, списувати все на нафту було б занадто просто. Вже наприкінці 1989 року вона почала зростати в ціні. СРСР це не врятувало. Бо не ковбасою єдиною... Путін теж вирішив, що «не ковбасою», і пропонує натомість вищу математику: мовляв, падіння рубля відносно долара вигідне Росії. Адже коли раніше, виробивши товару на один долар, «ми», каже Путін, отримували тридцять рублів, то зараз, виробивши на рубль, отримуємо сорок рублів. Така от вища математика!

Хоч як парадоксально, російське суспільство наразі ковтає такі нісенітничі. Пропаганда, на яку перетворилися російські ЗМІ понад десять років тому, зробила свою справу; крім того, образ ворога, здається, – неминучий елемент російського менталітету.

Юрій Макаров, журналіст: «Російський міф (я не хочу образити всіх росіян), у тому числі як у етнічного росіянина до всіх росіян є велика претензія. У мене більша, можливо... Для російської свідомості є цілком органічно шукати і знаходити собі ворога. Особливо коли він може бути уособлений в одній історичній постаті. Тому оце мазепинство стало в російській традиції водночас і визначенням культурно-політичної орієнтації, і лайки. Було ж кілька фобій. Інша фобія була – антисемітизм. Вони так само боялися поляків, як і боялися жидів».

Ніколай Сванідзе: «Я боюсь, что появится некая линия, которая ценники в магазинах и ксенофобию сведет воедино».

Незначний прошарок російської інтелігенції бідкається: нове покоління виховується на

псевдоісторії і пропаганді.

Ігор Долуцький: «С самого начала правление государя началось с оболванивания, переписывания учебников. Ученые книжки не все читают, а учебники – все».

Напаковане псевдознаннями, російське суспільство стає дедалі агресивнішим. Розігрівши народ ненависницькою пропагандою і в результаті опинившись між партіями великої війни і війни малої, Путін між тим на рішучі кроки не наважується, випробовуючи терпіння світу маленькими сценаріями.

Кремль від 2010 року готував для України сирійський сценарій із повною залежністю всього, що є в Україні, від Москви. Коли цей сценарій наклався нашою революцією, в хід пішов корейський сценарій – розполовинити Україну на власне Україну та підмосковську Новоросію із супутньою анексією Криму. Не вийшло. Одеса з Харковом і Запоріжжям кепсько горять. Потім увімкнувся боснійський сценарій – російський анклав Донбас, який визначатиме політику України і матиме право вето на все, від питань безпеки

до зовнішньої політики. І це не виходить. Які ще там сценарії історія має? Чого вони ще тут не спробували?

Андрій Бондар, Фейсбук

Не спробували – повномасштабної війни. Із застосуванням усіх ресурсів армії – сотень тисяч призовників, авіації та ракет малої і середньої дальності. Зупиняють Путіна два міркування. Перше – страх поразки. На початку грудня в бої за донецький аеропорт був кинутий спецпідрозділ російського ГРУ «Витязь» – еліта з еліт. Усі атаки відбито. Втрати росіян вимірюються сотнями вбитих.

В аеропорт спеціально приїздили російські генерали – домовитися з українцями про перемир'я, щоб забрати тіла вбитих. І тихо, без зайвого розголосу, поховати.

Пункт другий – до листопада 2014 року Путін мав надію бути почутим і зрозумілим західним лідерам. Мовляв, давайте домовлятися про нові сфери інтересів у світі.

Понад п'ятдесят тисяч озброєних чоловіків плюс десять тисяч відбірних російських солдатів і офіцерів.

Сьогодні автори програми «Машина часу» – персоні нон грата в Росії. Чи то за журналістику, чи то за участь в Автомайдані – не пояснили. Так само поза законом у Росії – тисячі інших українців. Ще тисячі вбиті – російською зброєю або російськими солдатами. Історичний міф про братні народи, вигаданий Російською імперією, помер. Нафтогазові надприбутки, вкладені Російською Федерацією, як заповідав Сталін, у пропаганду на Заході, теж наказали довго жити.

«Газпром» інвестував у політиків та їх прихильників, у футбол та хокей. Один лише «Бук» перекреслив усі старання сподобатися своєю шизофренічністю. Тепер, коли нафта коштує все ще більше, ніж вартує, але мало більше, вкладати нічого. Та й вкладати треба у зміст, а зміст тепер – сама агресія.

Путин четко для себя все решил. Для него, если Украина продолжит существовать, – это конец власти... Но он не будет наступать на Киев на этом этапе на танках. Он будет на Киев наступать новой пятой колонной. Он создаст новые медийные ресурсы, новые финансовые потоки, будет

Плюс десятки, сотні танків, БТРів, ГРАДів, УРАГАНІВ, СМЕРЧів та іншої артилерії й мінометів. Куплених, звісно, у найближчому воєнторзі – за словами лідера антиукраїнської агресії. Так український Генштаб оцінює сили ворога в окупованій частині Донбасу.

Між тим перекинуті на західний фронт сили оголили внутрішні проблеми агресора. 5 грудня 2014 року вкотре спалахнув Північний Кавказ – історично анексовані російською імперією території. В її загальноновизнаних кордонах.

Швидше за все, Путін таки пропонував полякам «розібратися» з Україною – і поділити її. Йому – з мисленням навіть не ХХ, і навіть не ХІХ, а якогось ХVІІІ століття, – мабуть, важко зрозуміти, чому ті не хочуть забрати польське місто Львів. У російській імперській свідомості не вкладається, що кордони у ХХІ інтерактивному столітті – річ умовна, проте стала і більшість поляків можуть легко приїхати у деполонізований Сталіним Львів. Так само як німці у колишній Бреслау, нині польський Вроцлав. Українцям навідати Перемишль, Холм чи Ярослав, мабуть, трохи важче – зате на козацьку Кубань ще вчора потрапити було завиграшки.

устраивать провокации. Может быть, даже теракты. У нас он все это делал, я исхожу из своего опыта. Но для этого ему нужно время, Путину понадобится несколько месяцев. Но он этим активно занимается. Для того чтобы выбить почву из-под ног новой пятой колонны, нужно заканчивать с коррупцией.

Михаїл Саакашвілі, экс-президент Грузії, інтернет-видання «Українська правда»

План Кремля після Майдану полягав у раптовості та демонструванні сили. Мовляв, я ваші правила не визнаю; якщо ви не визнаєте мої – ок, давайте домовлятися. Поділимо зони впливу, як це було колись.

Мабуть, саме з наміром озвучити свій варіант примирення государ російський і вирушав у австралійський Брисбен на зустріч глав держав так званої великої двадцятки.

Світові лідери незалежно від того, чи були вони з Заходу, чи зі Сходу, у ставленні до агресора зайняли

чітку позицію. Ізоляція. На церемонії фотографування. Навіть за обідом. Не підійшли не лише західні вороги, а й ті, кого він бажав бачити в друзях, – із Азії та Тихоокеанського регіону.

Невисокий вождь з імперськими амбіціями не витримав приниження й утік.

Путин в истерике, его цель – не допустить новые цветные революции. Но цветную революцию он представляет не так, что какой-то российский оппозиционер войдет, размахивая розой, в парламент. Он видит себя где-то в подвале под Рублевкой, оттуда его будет доставать толпа разъяренных российских людей с палками. И это судьба Каддафи. И он считает, чтобы этого не произошло, он должен решить украинский вопрос. Поэтому он будет здесь сражаться до конца. Это вопрос жизни и смерти для него. Но это не значит, что он победит. Я думаю, чем больше он будет в истерике, тем меньше шансов здесь победить, если украинцы сами себе не нанесут вред. А вред

нанести – это продолжат старую, гнилую коррумпированную систему.

Михаїл Саакашвілі, экс-президент Грузії, інтернет-видання «Українська правда»

Один чиновник із США сказав мені: «Путін хороший тактик, поганий стратег». Виявилося, що Гоголь – українець за походженням, росіянин за способом писання, визначив, що здатність кидатися в авантюри, не передбачивши фіналу, – ментальна російська риса. Інша людина порівняла Путіна з Вієм, якого злякався Гоголь, але не злякався його сучасник Тарас Шевченко. «Не бійтеся», – сказав інший історичний персонаж, Папа Римський Іоанн Павло Другий.